

ÁTMENET ÉS KÜLÖNBÖZŐSÉG

Magyarságtudományok
kelet-közép-európai kontextusban

VII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus
7th International Congress of Hungarian Studies
Cluj-Napoca/Kolozsvár, 2011. augusztus 22–27.

A Kongresszus szervezői / Organizers

Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság /
International Association of Hungarian Studies
<http://hungarologia.net/>

Babeş–Bolyai Tudományegyetem /
Babeş–Bolyai University
<http://www.ubbcluj.ro>

Erdélyi Múzeum-Egyesület /
Transylvanian Museum Society
<http://www.eme.ro>

MTA Kolozsvári Területi Bizottsága /
Regional Committee of the Hungarian Academy of Sciences in Kolozsvár
<http://www.kab.ro>

Sapientia, Erdélyi Magyar Tudományegyetem /
Sapientia, Hungarian University of Transylvania
<http://sapientia.ro/>

Kriza János Néprajzi Társaság /
Kriza János Ethnographycal Society
<http://kjnt.ro>

Nemzeti Kisebbségek Kutatóintézete –
Romanian Institute for Research on National Minorities
<http://ispmn.gov.ro/>

ÁTMENET ÉS KÜLÖNBÖZŐSÉG

Magyarságtudományok kelet-közép-európai kontextusban

A VII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus
Doktorjelölt Szimpóziuma

Kolozsvár, 2011

TRANSITION AND DIFFERENCE

Hungarian Studies in East-Central-European Context

Symposium for PhD Students, 7th International
Congress of Hungarian Studies

Cluj-Napoca, 2011

Szerkesztő / Edited by
FENYVESI KRISTÓF

Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság
International Association for Hungarian Studies
2012

Lektorálták / Reviewers
BENE SÁNDOR, DOBOS ISTVÁN,
TUOMO LAHDELMA

Nyelvi szerkesztők / Editorial Assistants
NYERGES JUDIT és KARIZS KRISZTINA

Borítón felhasznált fotó / Cover photo
© GYENIS TIBOR: Gravitáció-Tyborman,
2003, Moszkva tér, Budapest

Borító / Cover
SAXON SZÁSZ JÁNOS

Technikai szerkesztés / Technical Editing
DETRE ILDIKÓ

A kötet megjelenését támogatták / Supported by

Nemzeti
Kulturális
Alap

BETHLEN GÁBOR
Alap

© International Association for Hungarian Studies, 2012

ISBN 978-615-5309-00-7

TARTALOMJEGYZÉK / TABLE OF CONTENTS

Fenyvesi Kristóf

Bevezető 9

Introduction..... 13

Tuomo Lahdelma

A nemzetközi doktorjelölt konferenciák jelentősége a Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság munkájában 17

Dobos István

Átmenet és különbözőség. Szemléletek kölcsönhatása a nemzetközi magyarságtudományi kutatásokban 21

ÁTMENET ÉS KÜLÖNBÖZŐSÉG A MAGYARSÁGTUDOMÁNYOKBAN

Fenyvesi Kristóf–Orbán Jolán

Átmenet és különbözőség: a magyarságtudományok és a közép-európai különbözőség-tanulmányok egy lehetséges vázlata 33

Kovács Sándor

A „fokalizáció” fogalmának használhatósága a magyarságtudományban. Szemlélet(váltás) 45

Park Soo Young

A koreai hungarológia múltja és jövője a paradigmaváltásban..... 55

Maria Puca

Hungarian Studies as Means of Appreciation of Diversity 61

ÁTMENET ÉS KÜLÖNBÖZŐSÉG A TÖRTÉNET- ÉS POLITIKATUDOMÁNYOKBAN

Anssi Halmesvirta

Reflections on the New Capitalist Culture and Identity
Among Hungarian Minorities in the Romanian Banat and
Eastern Slovakia 73

Tuomas Laine-Frigren

From 'Bourgeois Pseudo-science' to Power Technique? Social
Psychology and its Contexts in Post-Stalinist Hungary 83

Nagy Vilmos Márton

Moszkva helyett, Brüsszel előtt – Az Európa Tanács és Ma-
gyarország az átmenet éveiben (1987–1990)..... 97

Takács Izolda

Régi nemzetképzések újraértékelése. Széchenyi István ma-
gyarságfogalma, a jelentősebb műveiből kirajzolódó nemzeti
karakter 105

Grišinas Arvydas

Sanctifying the Political: Lithuania's Struggle Towards Natio-
nal Independence 1989–1992 121

ÁTMENET ÉS KÜLÖNBÖZŐSÉG AZ IRODALOMTUDOMÁNYOKBAN

Ilyés Bartha Hajnalka

17. századi kolozsvári kalendáriumaink 133

Hriczó Ágnes

Műfaji metamorfózis a barokk irodalomban 145

Brutovszky Gabriella

Kánonok interakciója: a kuruc költészet ideológiai megítélései 153

Fleisz Katalin

A köztesség tapasztalatai. Reflexiók medialitás, kultúra, vala-
mint az irodalom viszonyáról..... 165

Petres Csizmadia Gabriella

A peremműfajúságtól a hétköznapi írásmódig. (Az önéletírói szövegek helye a műfajtörténeti kánonban és az oktatásban) 173

Németh Ákos

Közép-Európa utasai. A kulturális átmenet és különbözőség tapasztalatai az 1930-as évek közép-európai témájú magyar útirajzaiban..... 183

Tóth Csilla

Polgár és kontextusa. Márai Sándor *Egy polgár vallomásai* című művének recepciója 197

Szarvas Melinda

Az átmenettel járó különbözőség. A „hazaemigráló” magyar irodalom megítélése (Gion Nándor tetralógiája)..... 213

Lajtos Nóra

„*A forma artistikuma*” (Sánta Ferenc rövidprózai munkáiról) 225

Zakariás István

Egy maszk funkciómódosulásai. A Don Quijote téma a kortárs erdélyi magyar irodalomban..... 235

Patócs László

A délszláv háború generálta perspektíaváltás a kortárs vajdasági magyar prózairodalomban 249

Novák Anikó

„az ember ugyanis mindig önmagát gyűjti”. Gyűjtőszenvédély Tolnai Ottó műveiben..... 259

Sinka Annamária

A különbözőség és az azonosság intertextuális alakzatai Szabó Magda *A pillanat* című regényében..... 265

**ÁTMENET ÉS KÜLÖNBÖZŐSÉG
A NYELVTUDOMÁNYOKBAN**

Kiss Attila Gyula

Hungarian as a Second Language in Oradea / Nagyvárad:
Cultural Reflexions and Language Ideologies.....279

Gleb Pilipenko

A vajdasági magyarok nyelvi helyzete különös tekintettel a
szerb és a magyar nyelv használatára 293

Hoboth Katalin

Tankönyvértékelés az átmenetiség és különbözőség tapaszta-
latainak tükrében..... 299

**ÁTMENET ÉS KÜLÖNBÖZŐSÉG
A KULTURÁLIS ANTROPOLÓGIÁBAN ÉS
A FILMTUDOMÁNYOKBAN**

Balatonyi Judit

Közösségi ünnepek a gyimesi társadalom és helyi vallás kon-
textusában 315

Csergő Melinda

Egy családi levélhagyaték a mindennapiság tükrében..... 331

Ege C. Reinuma

Connecting Dystopian Society: Female Characters in the
Films of Béla Tarr..... 343

László Lilla

Nemi reprezentációk a 21. század első évtizedének magyar
filmjeiben..... 347

A kötet szerzői 361

English Summaries of the Hungarian Papers 371

Fenyvesi Kristóf

Bevezető

Átmenet és különbözőség

Magyarságtudományok kelet-közép-európai kontextusban

A Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság 2005 óta hirdeti meg doktorjelölteknek szóló nemzetközi konferenciáit. *A magyarságtudomány műhelyei* (Budapest, 2005), *A magyarságtudományok önértelmezései* (Budapest, 2008) és a *Határátlépések* (Kolozsvár, 2010) című tanácskozások után a VII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus ismét széleskörű nemzetközi fórumot kínált a világ magyarságtudományok és Kelet-Európa-tanulmányok iránt érdeklődő PhD-hallgatói számára, hogy megismerkedhessenek egymás kutatásaival, megoszthassák tapasztalataikat. Szimpóziumunk az átmenet és a különbözőség fogalmainak előtérbe állításával a Hungarológiai Kongresszus tematikájához kapcsolódott (*Nyelv és kultúra a változó régióban*), és egyúttal széles játéktérrel biztosított a változatos szempontokat érvényesítő doktori kutatásoknak.

Az átmenetiség tapasztalatai

Az elmúlt két évtized kelet-európai rendszerváltozásai, forradalmi és háborúi gyökeres átalakulásokat indítottak el, amelyek a magyar kultúra egészére hatással vannak. A földrajzi határok átrendeződése és – az Európai Unió bővülésével – politikai átértelmezése mellett a társadalmi, kulturális és tudományos gyakorlatoknak is számolniuk kell az átrendeződés és az átértékelés kihívásaival. Míg az úgynevezett „posztmodern állapot” a nagyelbeszélések, monolitikus tradíciók válságával szembesített, addig a kelet-európai „poszt-kommunista állapotot” vizsgálva az átmeneti elbeszélésekre, valamint a hiány és a helyettesítés társadalmi-kulturális alakzataira vetül a figyelem. Az átmenetiség alakzatai között a krízis és az innováció formációi egyaránt jelen vannak, ezért egyre nagyobb az igény az átmenetiség kultúrájának jelenségeit, valamint az áthelyeződéseket, áttételeket és hiányokat számba vevő társadalmi, kulturális és tudományos reflexióra.

Szimpóziumunk előadói közül többen is megfontolás tárgyává tették, hogy a magyarságtudományi perspektíva miként járulhat hozzá az átmeneti jelenségek vizsgálatához. Az átmenetiség és a különbözőség akár korábbi

időszakokban, más jelenségcsoportokban jelentkező mintázatai miként jutnak szerephez a magyarságtudományi kutatásokban? Az átmenetiség fogalmának különféle értelmezései milyen módon játszhatnak szerepet az önálló kutatói pozíciók, szempontrendszerek kialakításakor? Egyéni kutatásokban és szakmai együttműködésekben milyen módokon aknázható ki a magyarságtudományok nyújtotta nemzetközi inter- és multidiszciplináris (tehát ugyancsak az átmenetiség bizonyos fajta működtetésén alapuló) mozgástér?

A különbözőség tapasztalatai

Napjainkban, amikor egyre nagyobb az érdeklődés a Kelet- és Közép-Európa, valamint a Balkán-tanulmányok iránt, s amikor a használatban lévő politikai nemzetfogalmak alig néhány száz éves koncepcióinak alapjait több irányból is erőteljes kritika éri, akkor a kelet-európai térség nemzeti tudományaira, így a magyarságtudományokra is számos új feladat vár. A tudományos igényű reflexió megfogalmazása különös felelősséget ró a nemzeti tudományokra a populista retorikák, az újnacionalista irányzatok, az új rasszizmus és más extrémizmusok előretörése, valamint az antiemigráns és kisebbségellenes politikákat érvényesítő európai kormányintézkedések idején. Mindazonáltal a magyarságtudomány – nem utolsósorban éppen nemzetköziségen alapuló intézményrendszerénél fogva – az elsők között járulhat hozzá a magyar kultúra kontextusában a reflektálatlanság és a veszélyes bezáródás jegyeit hordozó nemzeti kultúra-reprezentációk felnyitásához.

Fontos, hogy figyelemmel legyünk az olyan nemzetközi tendenciákra, mint az Európai Unió „Egység a sokféleségben” jelmondatában is megfogalmazott kulturális decentralizáció és a regionális öntudatok reneszánsza, amelyek újra a különbözőségek és az azonosulás összjátékában megképződő értékeket állítják a középpontba. Minden eddiginél nagyobb nemzetközi igény mutatkozik ugyanis az eltérő kulturális tapasztalatok, a társadalmi, kulturális különbözőségek széles körben értelmezhető megfogalmazására, a kultúra lokális alakzatainak helyi többletként való átértékelésére és a nemzetközi kontextusban is versenyképes hozzáférhetővé tételére. Ebben egyaránt fontos a magyarországi kulturális és tudományos kontextusra irányuló kritikus figyelem, akárcsak a magyar kulturális reflexió iránti várakozások felmérése és a fogadókészség felismerése a nemzetközi tudományos, kulturális és társadalmi diskurzusokban.

Döntő kérdés tehát, hogy a kelet- és közép-európaiság eltérő tapasztalatainak megfogalmazásában, átadásában és az ebben a sajátos tapasztalatkinsben való eligazodásban milyen nemzetközi eredmények érhetők el

a magyarságtudományok szempontrendszerének érvényesítésével. A magyarságtudományok sajátos érdeklődése és intézményrendszere milyen kiegészítő kompetenciákat adhat hozzá a nemzetközi diskurzusban érvényesíthető szaktudományos kompetenciáinkhoz? Pályakezdő kutatóként milyen új, a korábbiaktól különböző magyarságtudományi nézőpontokat és megközelítéseket javasolhatunk az általunk kutatott jelenségek vizsgálatához?

Kölcsönösség és reflexió: kutatási tervek, kutatások és kutatói eredmények bemutatása – a magyarságtudományi doktoriskolák bemutatkozása

A kolozsvári doktorandusz szimpózium a magyarságtudomány újabb tendenciáinak megismerése mellett az egyes kutatóhelyek és egyéni kutatási programok iránti érdeklődés felkeltésére is jó alkalmat kínált. Az előadók részéről komoly tanulságokkal szolgált olyan kérdések felvetése, mint például milyen motivációk, szándékok határozzák meg kutatási tervezeteik összeállítását, kutatásaik alakítását. Milyen módszereket, teóriákat és előfeltevéseket érvényesítenek kutatásaik során? Milyen társadalmi, kulturális, etikai és politikai vetületei vannak a kutatásaiknak? Miként lehet témájukat, eredményeiket nem feltétlenül szakértő közönség számára is izgalmasan, élményszerűen megfogalmazni? Miként értelmezhetők, vizsgálhatók kutatásaik eredményei a továbbiakban? Milyen jellemzőkkel bírnak és kiknek szólnak mindazok az eredmények, azok az új tudások, amelyeket kutatásaikkal előállítanak?

Kooperáció és innováció: utak és irányok a magyarságtudományokban a Közép- és Kelet-Európa-tanulmányok felé

A magyarságtudományok kutatói és műhelyei közötti kapcsolatfelvétel és együttműködési lehetőségek mellett ugyancsak fontos alkalmat jelentett ez a szimpózium azoknak az együttműködési lehetőségeknek a számbavételére is, amelyek a kelet- és közép-európai térség történelmi, társadalmi és kulturális egymásrautaltságából adódnak. Az előadásokat követő diskussziókban szóba kerültek olyan lényeges kérdések is, mint például, hogy milyen platformjai lehetségesek a magyarságtudományok és a kelet-európai térség többi nemzeti tudománya közötti párbeszédnek és együttműködésnek. A magyarságtudományok milyen utakon indulhatnak el egy a térség más nemzeti tudományaival és intézeteivel kialakított intézményi kölcsönösségen, reflexión, kooperáción és innováción alapuló Kelet- és Közép-Európa-tanulmányok felé? Mi minden lehet a kelet- és közép-európai nemzeti tudományok, s így a magyarságtudományok jelenlegi és jövőbeni megkülönböztetett feladata az átalakuló

kelet-európai kulturális gyakorlatokra nézve? Mindez milyen módon „csatornázható be” a globális tudományosságba?

A szimpózium előkészítése és lebonyolítása

A szimpóziumot csaknem egyéves előkészítő munka előzte meg. Az utolsó negyedévben a szimpózium résztvevői egymás absztraktjait kommentálták, előadás-tervezeteiket többször is átdolgozták. A résztvevők kommentárjait mindenki számára elérhető formában, a szimpózium műhely-honlapján tettük közzé. Az előadók interakciója új, interdiszciplináris szempontokkal gazdagította az egyes prezentációkat, valamint a résztvevők arra vonatkozóan is hasznos tanácsokkal látták el egymást, hogy az előadások minél szorosabban kapcsolódjanak a szimpózium általános tematikájához.

Köszönetnyilvánítás

A doktorandusz szimpózium megvalósításában nyújtott támogatásukért köszönet illeti a kongresszus szervezőbizottságának tagjait, mindenekelőtt Pozsony Ferencet, Szabó Árpád Tőhötömöt és a Babeş–Bolyai Tudományegyetem munkatársait. A szimpózium előkészítése, lebonyolítása, majd pedig a konferenciakiadvány szerkesztése során biztosított állhatatos szakmai és emberi támogatásukért köszönet illeti a Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság részéről Tuomo Lahdelmát, Monok Istvánt, Bene Sándort, Dobos Istvánt, Nyerges Juditot, Csapó Mónikát és a Jyväskyläi Egyetem Magyarságtudományi Programjának gyakornokát Karizs Krisztinát és doktoranduszát Kiss Attila Gyulát. A szimpózium kísérőprogramjaként a magyar nyelvű kreatív írás témájában megrendezett kerekasztal beszélgetésben történő közreműködésüket köszönjük Balázs Imre Józsefnek, a kolozsvári Korunk folyóirat főszerkesztőjének, Csehy Zoltánnak és Orbán János Dénesnek, valamint a Korunk Akadémia kreatív írás műhelye tagjainak.

A kötet borítóján Gyenis Tibor képzőművész *Tyborman* című alkotása látható, amely a *Moszkva tér – gravitáció* projekt keretében valósult meg 2003-ban. Köszönjük az alkotónak, hogy a képet a rendelkezésünkre bocsátotta.

Kristóf Fenyvesi

Introduction

Transition and Difference

Hungarian Studies in East-Central-European Context

The International Association for Hungarian Studies has offered international conferences for PhD students since 2005. Following the *Workshops of Hungarian Studies* (Budapest, 2005), *Self-Interpretation of Hungarian Studies* (Budapest, 2008), and *Border Crossings* (Cluj-Napoca, 2010), the 7th *International Congress of Hungarian Studies* provided the widest ever international forum for those PhD students interested in Hungarian Studies and East-European Studies from all over the world. The aim of the symposium was to provide the means for the participants to learn of each other's research and exchange experiences. Our symposium approached the main theme of the 7th *International Congress of Hungarian Studies – Language and Culture in a Changing Region* – through the concepts of *transition* and *difference*.

Experiences of Transition

The transformations initiated by political transitions, revolutions, and wars during the past two decades in Eastern Europe are affecting the entirety of Hungarian culture. Along with the change and political reinterpretation of the European geographical borders with the expansion of the European Union, social, cultural, and scientific practices are faced with the challenge of change and revaluation. The so-called 'postmodern condition' brought into focus the crisis of grand narratives and monolithic traditions, while in the Eastern-European "post-communist condition", transitive narratives and socio-cultural constellations of different shortages and replacements attracted more attention. Formations of crisis and innovation are both present among the different forms of transitivity, therefore there is a growing demand for social, cultural, and scientific reflection on the phenomena of the 'culture of transition': the removals, shifts, and shortages in society.

The symposium addressed the following questions: How can the perspectives of Hungarian Studies contribute to the study of transitory phenomena? How may the patterns of transitivity and difference in earlier ages

or other discourses gain ground in the field of Hungarian Studies? How may the different concepts of transition be applied to carve out individual positions and viewpoints in research? Is individual and collaborative research able to take advantage of international, inter- and multidisciplinary structure provided by Hungarian Studies?

Experiences of Difference

As is the case with all national studies of the Eastern European region, several new tasks have recently fallen on Hungarian Studies. Parallel to the growing interest in Eastern and Central European Studies, the Enlightenment-based concepts of nation have been brought under heavy scrutiny. There is a special call for the formulation of scientific reflections in the time of anti-immigrant and anti-minority government decisions, the rise of populist political rhetoric, neonationalist movements, new racism, and other extremities. Drawing on its international, multidisciplinary foundations, Hungarian Studies can be among the first to contribute to the opening up of the unreflected and dangerously hermetic representations of nations, at least in the context of Hungarian culture.

At the same time it is important to pay attention to such international tendencies as the cultural decentralization or the renaissance of regional self-awareness, manifested also in the European Union's slogan '*Unity in Diversity*' that reinscribes the interplay of differentiation and identification. There is an unprecedented international interest in the interpretations of different cultural experiences, social and cultural differences, local phenomena, and in rendering accessible the local surplus in an internationally viable and competitive form. At the same time, giving critical attention to the Hungarian cultural and scientific context is important, along with the assessment of the expectations towards cultural reflection in the international scientific, cultural, and social discourses.

Which kind of international results can be achieved within Hungarian Studies in the communication and transmission of the different experiences of East- and Central-Europeanness? Which competences can be added by the specific interests and institutions of Hungarian Studies to our specific competences, which we use in international discourse? What kind of new perspectives and approaches are there for a novice researcher to draw on the field of Hungarian Studies in relation to the phenomena we study?

*Reciprocity and Reflection: Introduction of Research Plans, Research and Research Results
– Introducing the Doctoral Schools of Hungarian Studies*

As the post-graduate studies function as a transitional phase toward different academic discourses, our symposium was useful in the introduction of researchers and research institutions as well. We had several occasions for discussion about questions like: what are the motivations and intentions that determine the composition of research plans and research is conducted? What methods, theories, patterns and preconceptions are applied in this process? What social, cultural, ethical and political aspects do the beginner scholars' research include? How is it possible to present research results in an interest-engaging, experience-centered way, e.g., for a non-professional audience? Do we have any concept about the ways our research results will be observed and interpreted later? What is this new knowledge we produce like, and to who is it addressed?

Cooperation and Innovation: Hungarian Perspectives On East and Central European Studies

Besides the connection and cooperation between the researchers and the workshops of Hungarian Studies, it was also important to map those alternatives for cooperation that emerge from the historical, social, and cultural interdependence of the Eastern and Central European region. What platforms are possible for the dialogue and cooperation between Hungarian Studies and the other national sciences of the Eastern European region? What possible joint or intersecting paths are there for Hungarian Studies and the other national sciences and institutions of the region to envision an Eastern and Central European Studies, which is based on reciprocity, reflexivity, cooperation and innovation? What could be the present and future priorities of the Eastern and Central European national sciences in thematic terms as it comes to transforming Eastern European cultural practices?

Preparation and realization of the symposium

Almost one year long preparation period preceded the doctoral symposium. Finally, the participants reworked the abstracts and drafts of their presentations and commented on each other's work. We published the participants' discussion materials and commentaries in an open-access online form on the symposium's webpage. The interaction of the presenters before

the symposium enriched the presented works with new aspects and information, moreover the participants helped each other align their lectures more distinctly with the general thematics of our symposium.

Acknowledgements

For their help in the realization of the symposium, we are thankful to all members of the Hungarian Studies Congress Organizing Committee, especially Ferenc Pozsony, Árpád Töhötöm Szabó and their colleagues at the Babeş–Bolyai University. For their support during the preparation of the symposium and the publication of this proceedings, we are thankful for the Directory Board and colleagues of the International Association for Hungarian Studies, especially Tuomo Lahdelma, István Monok, Sándor Bene, István Dobos, Judit Nyerges, Mónika Csapó and Krisztina Karizs, teaching assistant and Attila Gyula Kiss, doctoral student at the Hungarian Studies Program at the University of Jyväskylä. For their participation in the round table discussion on Hungarian language creative writing – organized as an accompanying event of our symposium –, we are thankful to Imre József Balázs, editor of *Korunk Journal* (Cluj-Napoca), Zoltán Csehy and János Dénes Orbán and the members of the Korunk Academy's creative writing workshop.

We are thankful to the artist Tíbor Gyenis for the permission to use his artwork '*Tyborman*' on the cover of the book. Gyenis's work was created in the framework of the *Moscow Square – gravitation project* in 2003.

Tuomo Lahdelma

A nemzetközi doktorjelölt konferenciák jelentősége a Nemzetközi Magyarstudományi Társaság munkájában

Nemzetközi Magyarstudományi Társaság: visszatekintés

Minden egyes lokális kultúra önálló alkotóeleme a globális emberi kultúrának, azon belül egyedi színt, értéket képvisel, amelynek ápolása és kutatása közös emberi érdek. Ezen elgondolás jegyében alakították meg a világ számos országában tevékenykedő hungarológusok nemzetközi tudományos szervezetüket. A *Nemzetközi Magyarstudományi Társaság* (2001 augusztusa előtti nevén: *Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság*) abból a felismerésből született, hogy a magyar filológia, tágabban a hungarológia immár nemzetközi tudományos diszciplínává vált, hasonlóan olyan más nyelvek és irodalmak, illetve kultúrák kutatására kifejlődött tudománysszakokhoz, mint például a germanisztika, turkológia, szlavisztika stb. A *Társaság* létrehozását a világ különböző országaiban tevékenykedő hungarológusok ismételt ösztönzésére a Magyar Tudományos Akadémia kezdeményezte 1977-ben. Az Akadémia meghívására a mintegy száz magyar és nem magyar szakember Nyíregyházán gyűlt össze és az 1977. augusztus 25-én tartott alakuló közgyűlésen határozta el a *Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság* megalapítását. Ezzel megszületett az a nemzetközi szervezet, amely – a már régebben működő, hasonló társaságok mintájára – a világ magyar filológiában érdekelt más-más nemzetiségű és tudományos felfogású kutatóit fogja össze.

Az 1970-es és 1980-as években Klaniczay Tibor főtítkár hazai és nemzetközi tekintélyének köszönhetően a *Társaság* kivételes helyzetbe került: a korszakban csaknem egyedülálló módon sokirányú nemzetközi együttműködést folytathatott, azzal a hivatalos indoklással, hogy kiemelt feladatai közé tartozik az országhatárokon kívüli magyar kisebbség támogatása. A magyar kultúrát is alapjaiban érintő globális társadalmi változások következtében az 1990-es évektől kezdődően folyik a *Társaság* új identitásának felépítése. Ezzel kapcsolatban a *Társaság* vezetősége az alábbi prioritások szerint koordinálja a munkát:

- a társaság nemzetközi karakterének, nemzetközi intézményi beágyazottságának erősítése, párhuzamosan a nemzetközi tudományosságba történő minél aktívabb bekapcsolódással
- a világ magyarságtudományi kutatásokat is folytató egyetemeivel, kutatóintézeteivel, tudományos műhelyeivel való együttműködés intenzitásának fokozása
- a hungarológia fogalmának a fenti igényeknek megfelelő, egyre inkább a *Hungarian Studies* irányában történő újragondolása
- a pályakezdő kutatók támogatása

A Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság kongresszusai

A Társaság 1981 óta ötvenként egy-egy jelentős hungarológiai műhelynek helyet adó egyetemmel közösen tartja meg kongresszusait:

- I. kongresszus: *Hungarológiai oktatás régen és ma. – A magyar vers.* Budapest, 1981. augusztus 10–14.
- II. kongresszus: *Magyar nyelv és kultúra a Duna-völgyében.* Bécs, 1986. szeptember 1–5.
- III. kongresszus: *Régi és új peregrináció: Magyarok külföldön – külföldiek Magyarországon.* Szeged, 1991. augusztus 12–16.
- IV. kongresszus: *A magyar művelődés és a kereszténység.* Róma–Nápoly, 1996. szeptember 9–14.
- V. kongresszus: *Hatalom és kultúra.* Jyväskylä, 2001. augusztus 6–10.
- VI. kongresszus: *Kultúra, nemzet, identitás.* Debrecen, 2006. augusztus 22–26.

A *Nyelv és kultúra a változó régióban* címmel Kolozsvárott és Marosvásárhelyen megrendezett legutóbbi világkongresszus (2011. augusztus 22–27.) mintegy 30 országból több mint hatszáz előadót látott vendégül, s mind a magyarországi, mind pedig a romániai kormányzat és kulturális irányítás támogatását élvezte. A kongresszus tematikájának kifejtésén párhuzamos szimpóziumokban (filozófia, hungarológia, irodalomtudomány, nyelvészet, művészettörténet, néprajz, szociológia, politológia, demográfia, történelem, zene-, színház- és filmtudomány) dolgoztak a résztvevők. A szakmai munkába szervesen illeszkedett az ugyancsak a kongresszus keretében megrendezett magyarságtudományi doktorandusz szimpózium is, amely mintegy negyven, többek között Londonból, Moszkvából, Szöulból, Finnországból, Magyarországból

és a környező országok egyetemeiről érkező résztvevőjével a kongresszus legnépesebb, intenzív interdiszciplináris munkát végző tanácskozássá vált.

„A Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus egyik leglényegesebb tulajdonsága interdiszciplináris jellege. A különböző tudományterületek között a magyar kultúra teremti meg a közös diskurzus, az együttgondolkodás lehetőségét. A konferencia programjában a köztesség, mozgalmasság, változatoság, sokszínűség játszotta a főszerepet, és erőteljes tendencia volt minden szekcióban a regionalizmus. Az idei kongresszus címében is megjelenő régió a helyszínt is adó Erdélyt is jelentette, hiszen szinte mindegyik szekcióban találkozhattunk a lokális vonatkozások bemutatására vállalkozó előadásokkal. Másodsorban a marginális, kisebbségi kultúrák, léttapasztalatok is előtérbe kerültek mindenütt.”¹ – írja a kongresszusról készült tartalmas beszámolójában a doktorandusz szimpózium egyik fiatal résztvevője. A 2016-ban sorra kerülő VIII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszusnak Pécs ad majd otthont.

A magyarságtudományi doktori iskolák konferenciái és szimpóziумai

A *Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság* 2005 óta hirdeti meg doktorjelölteknek szóló nemzetközi konferenciáit. A doktorjelölt konferenciák témáadásában a kezdetektől fogva hármas motiváció érvényesült: (1) a doktori hallgatók megismertetése a magyarságtudományok szempontrendszerének sajátosságaival; (2) a kutatói generációk közötti párbeszéd kibontakoztatása révén a doktori hallgatók bevezetése a magyarságtudományi társaság munkájába és közösségébe (3) aktuális, friss szempontokat hordozó tudományos kérdésfelvetések, témacsoportok vizsgálata, amelyek a fiatal kutatók innovatív megközelítéseit igénylik, valamint olyan egyedi kutatói pozíciók kialakítására készítetnek, amelyek a magyarságtudományok rendszerét is új tendenciákkal gazdagítják.

A 7. *Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus* minden eddiginél szélesebb körű nemzetközi fórumot kínált a világ magyarságtudományok és Kelet-Európa-tanulmányok iránt érdeklődő PhD-hallgatóinak. Az *Átmenet és különbözőség Közép- és Kelet-Európában: Magyarságtudományi irányok a Közép- és a Kelet-Európa-tanulmányok felé* tematikával meghirdetett doktorandusz szimpózium a

¹ NOVÁK Anikó, *Nyelv és kultúra a változó régióban: Beszámoló a 7. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszusról*, Létünk, 2011/4., 177.

Nemzetközi Magyarástudományi Társaság legutóbbi időszakban meghirdetett új prioritásainak mindegyikét újszerűen képviselte, a pályakezdő kutatók támogatását azzal is megerősítve, hogy a diákság mellett dél-koreai, angliai, finnországi és orosz kutatóhelyek képviselésében több kiemelkedő nemzetközi kutató is előadással kapcsolódott a programhoz.

Dobos István

Átmenet és különbözőség

Szemléletek kölcsönhatása a nemzetközi magyarságtudományi kutatásokban

A Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság elnökségéhez 2004-ben fordultam azzal az ötlettel, hogy két kongresszus között hirdessünk doktorjelölteknek szóló nemzetközi konferenciát. A vezetőség s a választmány egyhangúan támogatta a javaslatot. Az első rendezvényt hagyományteremtő szándékkal 2005-ben hívtuk létre: A magyarságtudomány műhelyei (Budapest, 2005), majd ezt követte A magyarságtudományok önértelmezései (Budapest, 2008) s a Határátlépések (Kolozsvár, 2010) című tanácskozás. E konferenciasorozat méltó folytatása volt a VII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson az Átmenet és különbözőség címmel megrendezett doktorjelölt-szimpozium (Kolozsvár 2011). A konferencia szervezői az átmenet és különbözőség jelenségeinek értelmezését tűzték ki tudományos célként a résztvevők elé. A felhívás széles körben váltott ki visszhangot: képes volt megszólítani a magyarságtudományok, az irodalom-, a nyelv-, a film-, a történettudomány és az antropológia képviselőit. A témaválasztás alapvetően nyitott kutatói szemléletet, felfedező gondolkodásmódot volt hivatva megjeleníteni eddigi rendezvényeink során, s ezt a hagyományt követte a VII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus doktorjelölt szimpóziuma, amely elsősorban Fenyvesi Kristóf teljes körű szervező munkájának köszönheti sikerét. Ez a rendezvény beváltotta a PhD-konferenciákhoz fűzött reményeinket, mert hozzájárult a Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság szellemi utánpótlásának neveléséhez, a magyarságtudomány iránt érdeklődő PhD-hallgatók és fiatal kutatók számára nemzetközi fórumot biztosított, felerősítette a külföldi hallgatók érdeklődését a hungarológia iránt s ugyanakkor szorosabbá és szervezettebbé tette a Társaság és az egyetemek, illetve az új tudósgenerációk kapcsolatát. A kiváló előkészítő munka s a mintaszerű lebonyolítás mellett, véleményem szerint, a témaválasztásnak köszönheti sikerét a VII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus doktorjelölt szimpóziuma.

Érdemes emlékeztetnem az olvasókat arra, milyen előzetes megfontolások érvényesültek kezdettől fogva a doktori konferenciák témaválasztása során. A nemzetközi tudományos eszmecserék egyik határozott célja volt, hogy ösztönzéseket adjon a magyarságtudományi kutatások szemléleti és

módszertani megújításához. Ennek szellemében a szervezők abból indultak ki, hogy a téma fölött nem rendelkezhetünk teljes mértékben, ezért nem szerencsés határozott feladatkijelölést megfogalmazni. Hatékonyabb, eredményesebb lehet a tanácskozás, ha a tárgy megjelölése inkább heurisztikus, mint előíró. A téma kérdésként történő értelmezése s a rá adható válasz csak bizonyos keretek között tervezhető és bizonyos mértékben kiszámítható. A téma akkor jó, ha kihívást jelent, felfedezésre ösztönöz, kérdések megfogalmazására, megtalálására sarkall. Szerencsés esetben az együttgondolkodás eseménye a téma körülhatárolása, kutatói feladattá változtatása.

Igyekezünk minden alkalommal olyan témát választani, ami a nemzetközi tudományosság mércéjével is releváns kérdést vet fel, megragadható a magyarságtudományok különböző szakterületei számára, s nem utolsósorban képes megszólítani a PhD-s korosztályt. Figyelemmel voltunk arra is, hogy a téma kapcsolódjon az előző doktori konferenciához s előkészítse a következő kongresszust. Gondolni kellett arra is, hogy a Társaság mint nemzetközi intézmény keretein belül zajlanak ezek a tudományos események.

Miért bizonyult szerencsés témaválasztásnak az átmenet és különbözőség értelmezése a magyarságtudományokban? Az átmenetiség a magyar történelem egyik meghatározó tapasztalata. Az átmenetiség alakzata jól megmutatkozik a hosszú 20. században, amelyre visszatekintve szinte kizárólag kibontakozó folyamatok megszakadásának a sorozatát láthatjuk, háborúkat, forradalmakat, megtorlásokat, újrakezdéseket, határok átrendeződését, a népesség számának és megoszlásának változását. Úgy tűnik, mintha egyedül az állandó rendszerváltozás, a szövetségi kapcsolatok átalakulása s a nemzeti azonosság újraértelmezése, egyszóval az átmenetiség teremtené folytonosságot Magyarország és a térség történetében. A történész-politológus Nagy Vilmos Márton tanulmányának címe figyelemfelkeltő módon fejezi ki a rendszerváltozást közvetlenül megelőző időszak átmeneti jellegét: *Moszkva helyett, Brüsszel előtt*. Az utóbbi két évtized gyökeresen átalakította a kelet-európai hatalmi viszonyokat, a társadalmi berendezkedések megváltoztak, és a magyar kultúra sem maradt érintetlen a környező országokban lezajlott folyamatok hatásaitól, illetve az Európai Unió értékközösségként egységesítő törekvéseitől.

Kézenfekvő, hogy a „posztkommunista” helyzet többé-kevésbé hasonló kihívás elé állította az egyes országokat a térségben, ahol bekövetkezett a tervutasításos rendszerről a piacgazdaságra történő átállás, az állampárti diktatúrából a szabad választásokon alapuló demokráciába vezető átmenet. A kultúra világában alapvetően a piaci önszabályozás elve vált a fenntartói szemlélet alapjává, a megváltozott mediális környezetben a ke-

reszkedelmi érdek, a tömegigények kiszolgálása kerekedett felül, s mindezek hatására gyökeresen átalakult a művészet, az oktatás s a bölcsészeti tudományok helyzete.

A humán terület új kihívásokkal néz szembe, amikor érveket keres a társadalmi környezetre gyakorolt jótékony hatásának bizonyításához. A napi érdek s a távlatos gondolkodás általában nincs teljes összhangban egymással. Bármennyire figyelemmel van is a bölcsészet a felhasználói körre, mindig felmutat olyan közvetlen továbbhasznosításra kevésbé alkalmas eredményeket, amelyek ugyanakkor igazolják örök feladatát, a gondolkodás létjogosultságát. Mit jelent gondolkodni? Heidegger azt mondja, hogy a gondolkodás a tudományokkal ellentétben nem eredményez tudást, nem segít hasznos életbölcsetséghez, semmiféle rejtélyt nem old meg s közvetlenül nem ad erőt a cselekvéshez. Szinte reménytelennek látszik a fordítás, az átvitel, az átmenet, ha nem bölcsészettel foglalkozó felhasználó számára akarjuk újrahasznosítani azokat a tapasztalatokat, amelyek e belátás alapját képezik. Nem könnyű érvényt szerezni a nemzetközi kutatási eredményekkel alátámasztott felismerésnek, amely szerint a humán műveltség alkotó erőket szabadít fel környezetében. Azért érdemes a bölcsészeti tudományok innovatív potenciálját minél szélesebb körben kiaknázni, mert növeli a gazdasági hatékonyságot, javítja az élet minőségét, fejleszti az emberek közötti kapcsolattartás kultúráját, biztosítja a hagyomány folytonosságát, a múlt örökségének továbbadását. A műveltség, a beszéd, az írás és a megértés kultúrájának a fejlesztése által képessé teszi a polgárokat arra, hogy működtetni tudják a demokratikus társadalmi rendszer intézményeit, s gyakorolni tudják törvény adta jogait. A humán terület érték- és teljesítményelvű legitimációs stratégiája egyre csökkenő hatásfokkal működik, amennyiben nem párosul az életvilágtól elszigetelt pozíció felülvizsgálatával. Park Soo Young *A koreai hungarológia múltja és jövője a paradigmaváltás során* című tanulmánya felhívja a figyelmet arra a folyamatra, amelynek eredményeként a humán tudományok egyre inkább teret veszítenek a technikai tudással szemben. A tudás érvényességének élettartama ugyan mindenütt csökkent, de hiba volna a bölcsészetet a technológia területével összevetni, s az utóbbit, amelyről azt mondják, hogy manapság ezen a területen csak hat hónapra érvényes tudással rendelkezünk, mértékként alkalmazni. Érdemes emlékeztetnünk magunkat ezzel összefüggésben a történeti személyek öröksége kapcsán a történész munkájának hasznáról is nyilatkozó Szekfű Gyula álláspontjára: „A történeti személynek lehet jelentősége anélkül is, hogy cselekedeteiből az utókor valaminemű gyakorlati hasznót húzhatna. A nemzeti életet nem az anyagi haszon viszi előre új, szebb tájakra, hanem a közösséget érintő érzések és gondolatok gyarapítása.”

(Takács Izolda: *Régi nemzetkonceptiók újraértékelése Széchenyi István magyarságfogalma, a jelentősebb műveiből kirajzolódó nemzeti karakter*)

A rendszerváltozások után megszűntek azok az ideológiai korlátok, amelyekre Tuomas Laine-Frigren: *From 'Bourgeois Pseudo-science' to Power Technique? Social Psychology and its Contexts in Post-Stalinist Hungary* című írása emlékeztet. A szabad nyilvánosság térnyerésével a kultúra önszemléletében fordulat következett be. A művészet és a humán tudomány képviselői immár szabadon dönthetnek arról, hogy sajátjuknak tekintik-e azoknak a társadalmi feladatoknak az ellátását, amelyeket korábban a demokratikus intézmények hiánya miatt, kényszerűségből vállaltak magukra. A művészet „képviselési” szerepének ártértékelődését egyesek szükségszerű fejleményként, funkcióáthelyeződésként, mások veszteségként, sőt hanyatlásként értelmezik s a hiány alakzataival írják le.

Az átmenet időszakának egyik kulcskérdése, hogyan valósulhat meg az egymástól jelentős mértékben különböző kultúrák tapasztalatának átadása a térségben, ahol az állam-nemzet fogalmát egyre inkább a kultúra és a nyelv azonosságára alapozott nemzet-eszme váltja fel. Az átmenetiség jelenségeinek értelmezése a magyarságtudomány nézőpontjából elősegítheti az idegen és a saját kultúra közötti termékeny párbeszéd kialakulását, az eltérő kutatói érintettségek, beállítódások, érdeklődési irányok megjelenítését. Annál is inkább időszerű ez a tájékozódás, mert az egységesülés irányába mutató folyamatokkal párhuzamosan megerősödött a saját kultúra fenyegetettségének tudata, az ismert, az otthonos világ védelme az idegen tapasztalat elsajátításával szemben.

A nemzetközi összehasonlító távlat az egyik záloga a nyitott, reflektált, kiegyensúlyozott nemzeti önszemlélet megerősödésének. A természetessé vált többszörös kötődés, a helyi, a regionális, az országos s az európai közösséghez tartozás tudata, a vallási és etnikai közösségek rendszeres érintkezése, s az utóbbi évtizedekben lezajlott, „posztmodernnek” nevezett szemléletváltozás a korábbiaknál összetettebb nézőpontrendszert kínál az európai kultúrán belül a nemzeti különbségek megfogalmazásához.

A térség kisebbségben élő magyar közösségeire irányul a figyelem a fgyelem a kötet számos írásában. A történész Anssi Halmesvirta a szociológia és az eszmetörténet nézőpontjából mutatja be a határon túliak nemzeti azonosságtudatának változásait az 1989-es politikai fordulat utáni átmeneti időszakban, s meggyőzően érvel amellett, hogy az újonnan létrejött piacgazdaság viszonyai között „the reality of identity does not match with the idealised images because the post-modern identity is malleable, strained and at times utterly

questioned, especially among those who live in peripheries and disadvantaged circumstances, e.g. displaced ethnic and linguistic minorities.”

A magyarságtudomány fogalma szerint megtestesíti a tudomány és kultúrák közti átmenetet. A kötet írásai a magyarságtudományok különböző nézőpontjából közelítik meg az átmenet és különbözőség jelenségeit. Balatonyi Judit a Gyimes völgye földrajzi zónájában élő etnikai és vallási közösségek ünnepi kultúráját vizsgálja, a csoportok együttélését, egymásra hatását, kulturális versengését. A különböző népcsoportok ugyanis másként értelmezik az ünnepeket, s másként viszonyulnak az ünnep reprezentatív, nyilvános eseményeihez. Az ünnepi és a mindennapi életszférák azonban nem különülnek el élesen egymástól, ezért természetes közöttük az átjárás, viszonyukra inkább az átmenet alakzata jellemző.

Műfajok és életvilágok közötti átmenetek vizsgálatára vállalkozik Csergő Melinda *Egy kolozsvári levelezés a mindennapok tükrében. S. J. leveleinek értelmezési lehetőségei* című tanulmányában. Gyáni Gábor a mindennapok kutatásának tárgyát „az ismétlődő mindennapi élet és annak szereplői, az átlagemberek, az ő tárgyi világuk, életgyakorlatuk és mentális univerzumuk [...]” feltárásaként határozza meg.¹ Csergő Melinda írása bemutatja, hogy az átlagember levelezésének tartalmi vonatkozásai, a mindennapok reprezentációi milyen sokoldalú képet adnak arról, hogyan éli meg az egyén a nagy történelmi eseményeket. A tanulmány végső következtetése szerint az önéletírással érintkező levelezés autoreflexív gyakorlata „az adott társadalmi kör hétköznapi életét meghatározta és befolyásolta [...]” strukturálta a hétköznapiakat, kohéziót teremtett mindennapjaikban, a levelek érkezése, küldése, olvasása és írása a mindennapi élet kiemelkedő területét foglalta el nemcsak individuális, hanem kollektív szinten is.” A mindennapi élet filmes megjelenítésének narratív szerkezetét elemzi Ege C. Reinuma *Connecting Dystopian Society Female Characters in the Films of Béla Tarr* című tanulmánya. A fiktív, a valós és az imaginárius közötti átmenet eredményezi Tarr Béla filmjeinek nézőre gyakorolt jellegzetes hatását. Bizonytalanná válik a néző és a szereplő világa között húzódó határ: „Characters [...] can erase the line between real life and cinematic reality, giving opportunity to audience to identify itself as a part of film and through the characters the space of film widens itself.” A környező világ idegensége a szereplőket feloldhatatlan magányra kárhoztatja. Az elveszettség érzete határozza meg a szereplők alaphangoltságát. A test tapasztalatának közvetítése a mediális kultúratudományok egyik fontos érdeklődési területe. A belül zajló lelki küzdelmek megjelenítése, láthatóvá tétele az arco-

¹ GYÁNI GÁBOR, *A mindennapi élet mint kutatási probléma*, Aetas, 1997/1, 151.

kon, a tekintetekben, a mozdulatokban Tarr filmjeinek megkülönböztető vonása.

Az anyanyelvet övező kultúra tereinek tanulmányozása a nyelvészet egyik időszerű feladata, s különösen fontos vállalkozás a soknyelvű és soknemzetiségű régiókban. E szemlélet hatja át Gleb Pilipenko *A vajdasági magyarok nyelvi helyzete, különös tekintettel a szerb és a magyar nyelv használatára* című tanulmányát. A Vajdaság nemzeti összetétele évszázadok során alakult ki, s napjainkban a 2 milliós összlakosság az alábbi százalékos megoszlást mutatja: szerbek 65,05%, magyarok 14,28%, szlovákok 2,79%, horvátok 2,78%, jugoszlávok 2,45%, montenegróiak 1,75%, románok 1,5%, ruszinok 0,77%. A szerző arra figyelmeztet, hogy a 2011-ben elvégzett népszámlálás szerint Szerbia teljes lakossága, vagyis mind a szerbek, mind a kisebbségek lélekszáma folyamatosan csökken. A magyar nyelv a szerb mellett él, s a vajdasági magyarok körében is számolni kell az interferenciahatásokkal. A szerző a „kölcsonös interferencia” jelenségeire hívja fel az olvasó figyelmét. Érthető okokból a vajdasági magyarok nyelvi vizsgálatainak döntő részében a magyar nyelv áll előtérben, de a vajdasági magyarok szerb nyelvhasználatában bekövetkezett változásokat sem hagyhatja figyelmen kívül a kutatás. Az elsajátított szerb nyelv hatásával magyarázható, hogy a *sok*, *néhány* szavak után a névszó olykor többes számban áll a vajdasági magyarban. Fordított irányú hatásként említhető, hogy a nem visszaható magyar igék mintájára esetenként eltűnik a szerb visszaható névmás. A tanulmány meggyőzően igazolja, hogy az érintkező nyelvek ki vannak téve a „kölcsonös interferenciának”, amelynek mértéke a szociokulturális változók függvénye.

A kisebbségben élő magyaroknak a nyelvi hiány jelenségével is számot kell vetniük. Különösen a magyar szaknyelv sínyli meg, hogy például Szlovákiában a legtöbb szaknyelv intézményes keretek között nem művelhető magyar nyelven. Hoboth Katalin *Tankönyvértékelés az átmenetiség és különbözőség tapasztalatainak tükrében* című tanulmánya eszméltető tényeket, összefüggéseket tár fel. Állítása szerint a gyakorlatban elvétve jelennek meg magyar nyelvű szakfolyóiratok, szakközlemények, a publikációk általában szlovák nyelvűek. A kétnyelvű szakemberek nem sajátíthatják el intézményes keretek között a magyar terminológiát. A nyelvi hiány egyfelől a szókészletre vonatkozik, másrészt a szakemberek hiányos nyelvtudását jelenti.

A „nyelvi ideológia” különösen fontos kérdése a román–magyar együttélésnek. A kultúrák és nyelvek közötti átmenet egyik érdekes jelensége, ha a többséghez tartozók, akik a nemzeti kisebbség nyelvét második nyelvként használják, vállalkoznak az idegen nyelv elsajátítására. A magyarul tanuló románok indíttatásának, kulturális hátterének s nyelvhasználatának a vizs-

gálata a magyarságkutatás jórészt feltáratlan területére vezet. Kiss Attila Gyula *Hungarian as a Second Language in Oradea / Nagyvárad: Cultural Reflexions and Language Ideologies* című tanulmánya a nagyváradi viszonyokat elemzi tárgyszerűen. Annak ellenére, hogy a kisebbségek nyelvhasználati jogait a román törvények biztosítják, például az utcanévek feliratai kétnyelvűek, s a közhivatalokban elvileg használható a magyar nyelv, a hétköznapi életben a jogok nem gyakorolhatók a maguk teljességében. A román nemzeti és helyi média erős gyanakvással kezeli a kétnyelvűséget. Az államnyelv pozíciója meghatározó Romániában, a kormányhivataloknak, az oktatásnak s a rendfenntartó erőknél köszönhetően. A helyi románok magyar nyelvtanulása ebben a közegben meglehetősen furcsa, sőt meglehetősen gondolatnak számít. A magyarságtudomány is sokat tehet azért, hogy magától értetődővé váljon a különbözőség méltánylása a nemzeti kultúrák együttélésében. (Maria Puca: *Hungarian Studies As Means Of Appreciation Of Diversity*.) Különösen fontos volna, hogy e belátás érvényesüljön a délszláv térségben, ahol Ivo Andrić „hídja” a kilencvenes években a kapcsolatteremtés jelképszerű romhalmazává vált. Patócs László írása szerint a délszláv háború hatására a vajdasági magyar irodalomban bekövetkezett perspektíaváltás – többek között – a nemzeti gyűlölködés elutasításában, a balkáni kulturális tér fölbomlása ellen irányuló gesztusokban, a nyelvek, kulturális tapasztalatok és világlátások közötti különbözőség értékhordozó szerepének a hangsúlyozásában jelentkezik.

A konferencia fő témáját az irodalmárok rendkívül változatosan közelítették meg. Fleisz Katalin: *A közteesség terei. Reflexiók medialitás, kultúra, valamint az irodalom viszonyáról* című írása széleskörű áttekintést ad a technikai médiumok s az irodalmi kifejezésformák kapcsolatáról. A szerző a kérdés antropológiai vonatkozásait helyezi előtérbe, s ebből a távlatból a közvetítés olyan intermediális esemény, amely lehetővé teszi az én színrevitelét, s új tapasztalatokkal bővíti az ember önmegjelenítésének, önértelmezésének hátterait. Fleisz Katalin kapcsolódva K. Ludwig Pfeiffer *A mediális és az imaginárius*² című nagyhatású könyvéhez, rámutat arra, hogy napjainkban „a mediális vonzerő [...] azokban a határokat romboló konfigurációkban rejlik, amelyek képesek módosítani az olyan társadalmi különbségtételeket, mint valóság és illúzió, hitelesség és kód, tapasztalat és szimuláció, »önmagaság« és társadalom, felszín és mélység, racionális és affektív.” A szerző a tépoétika tudományközi szempontrendszerével közelíti meg a nyelv közvetítő alakzatait, jelesen Krúdy metaforaalkotását, amely a „vakság és a látás határán álló át-

² *Das Mediale und das Imaginäre*, 1999.

meneti fenomén”, az írott nyelv beszédszerűsége pedig valójában „a beszéd elevenségének tükrözése, prezenciából önmaga ürességéhez közelítő írástér.”

Az irodalomtörténeti folyamatok, kánonalakító törekvések ideológiai alapjainak a feltárására vállalkozik Brutovszky Gabriella értekezése, melyben a kuruc költészet megítélésének változását vizsgálja a kánonok kölcsönhatására irányítva a figyelmet. Éles a különbség a Thaly Kálmán által megteremtett „kuruc nemesi romantika” vagy az azt üldöző „népi kuruc romantika” szemlélete között. Thaly Kálmán a nemzeti romantika eszményének jegyében felmagasztalta, újraírta s bővítette a kuruc szabadságharc költészetének örökségét. A marxista ideológia a kuruc költészetet a történetietlen népi-függelenségi hagyomány szolgálatába állította. Thaly az 1848-as forradalom és szabadságharc eszméit vetítette vissza a kuruc korba, a marxisták az osztályharc ideológiáját s az eszményített plebejus-népi szemléletet. A fent vázolt ellentétes nézetek határozták meg az irodalomtörténet-írás folyamatát, az oktatás pedig ezeket a szemléletformákat adta tovább. A kuruc költészet eszmei és ideológiai szempontból heterogén anyagot ölel fel, ezért szerencsésebb körülírással megnevezni s a kuruc küzdelmek korának költészetéről beszélni.

A konferencia alapgondolata megjelent a műfajok közötti átjárás, átmenetiség jelenségeinek irodalomtörténeti megközelítéseiben. Hriczó Ágnes *Műfaji metamorfózis a barokk irodalomban* című értekezése azt a felismerést választja kiindulópontként, amely szerint a barokk művészet egyik fontos poétikai ismertetőjegye a metamorfózis, amely áthatja a kor valamennyi művészeti ágát. A barokk műfaji kontamináció fontos vizsgálati szempontja a régi magyar irodalmi szövegek megítélésének. A dolgozat a műfaji metamorfózis értékelésében bekövetkezett változások okait tárja fel, elsősorban az irodalomelméleti alapok, a kritikai eszmények, a kánonformáló értékek alakulásának függvényében. Ilyés Bartha Hajnalka tanulmánya 17. századi kolozsvári kalendáriumok feldolgozására vállalkozik. E vegyes műfajú, többreütű művelődéstörténeti anyagot őrző népszerű könyvecske több tudományterület számára jelent becses forrást, mivel a kalendárium történelmi, népművészeti, irodalmi, földrajzi, csillagászati és egyéb ismeretek gazdag tárháza. A szerző aprólékosan megvizsgálta a 17. századi kolozsvári kiadású naptárakat s alapos összefoglalást készített a nyomon követhető változásokról, több tudományterület számára kínálva hasznosítható adalékokat.

A műfaji átmenet kérdésével foglalkozik Petres Csizmadia Gabriella *Peremműfajúságtól a hétköznapi írásmódig (Az önéletről szövegek helye a műfaj történeti kánonban és az oktatásban)* című magvas tanulmánya. Szerencsém volt e munka doktori értekezéssé formált változatát megismerni, amely remélhetőleg

könyv alakban is megjelenik. A szerző nagyon alapos áttekintést ad az önéletírás elméleteiről, és széleskörű irodalmi tapasztalatainak köszönhetően képes több területen is alkotó módon kapcsolódni az önéletírói műfajok szakirodalmához. A szerző kapcsolódik a Philippe Lejeune kezdeményezte *Association pour l'autobiographie et le Patrimoine Autobiographique* oktatásban alkalmazott némely programjaihoz, amelyek a szövegek befogadóra gyakorolt hatására, a jelentés lezárhatatlanságára s az új értelemlehetőségek feltárására helyezik a hangsúlyt, megőrizve az irodalom értékközvetítő, személyiségformáló szerepét. Petres Csizmadia Gabriella az alapító Philippe Lejeune elméleti-módszertani útmutatásait követve, azt alkotó módon továbbgondolva műfajközpontú és tematikus elrendezésű foglalkozássorozatot állított össze, ahol a tanulók nemcsak olvasóként, hanem íróként, tehát saját élettörténetük lejegyzőjeként vesznek részt a szemináriumokon.

Kovács Sándor elméleti kérdések körüljárására tesz kísérletet a konferencia fő témájához kapcsolódva *A „fokalizáció” fogalmának használhatósága a magyarságtudományban. Szemlélet(váltás)* című írásában. A szerző arra a kérdésre keresi a választ, hogy az irodalomtudományban meggyökeresedett szakkifejezés vajon átültethető-e a magyarságtudományba. Genette meghatározása szerint a fókusz nézőpontot, a focalizáció nézőpontok elrendezésének módját jelenti az elbeszélő szövegek vizsgálatában. Genette hangsúlyozza, hogy az elbeszélői perspektíva (ki lát?) nem azonos az elbeszélői hanggal (ki beszél?). Az első arra vonatkozik, hogy ki az a személy, melyik az a szereplő, akinek a látásmódja adja a narratív perspektívát, a második pedig arra, hogy ki a narrátor. A focalizáció, áthelyezve a fogalmat a tudomány területére, a vizsgált tárgy közvetítésének, megjelenítésének módját, s ezzel szoros összefüggésben a választott elméleti keretet jelenti. A szerző feltételezése szerint a magyarságtudomány hasonló közvetítettségben jeleníti meg tárgyát, mint a narratívák az elbeszélte történeteket. Efféle hasonlóságokra vélhetőleg más szakterületek értelmezésében is rá lehetne mutatni. Kézenfekvő, hogy a magyarságtudomány célközönsége a magyart nem anyanyelvként használja, ezért a *közvetítés* a hungarológia alapvető feladata. Való igaz, hogy a magyarságtudomány minden megnyilatkozása magán hordozza a focalizáció, a nézőpont elrendezésének jegyeit. Korántsem közömbös, hogy a magyarságtudomány milyen képet szeretne adni tárgyról a befogadónak, de a külföldi saját nézőpontjából szükségképpen mást fog látni, a közvetítés feladata ezért is megkerülhetetlen.

Az értelmezői hagyományt folytatva kezdeményezi Lajtos Nóra Sánta Ferenc rövidprózai munkáinak újraolvasását. László Lilla azt vizsgálja, hogyan jelennek meg a nők és a férfiak a kortárs magyar és román filmekben,

milyen hatalmi struktúrák befolyásolják a nemek közötti viszonyokat. Németh Ákos egy átmeneti műfaj tanulságairól értekezik az 1930-as évek közép-európai témájú magyar útirajzai kapcsán. Novák Anikó a gyűjtőszenvetély eredeti értelmezői szempontjával közelít Tolnai Ottó műveihez: „*az ember ugyanis mindig önmagát gyűjti.*” Véleménye szerint „a gyűjtés, leltározás mint meghatározó aktus, a káosz újrászervezése, a hiány betöltése, értékörzés, archiválás a változó világ eseményeire, tendenciákra adott természetes reakcióként fogható fel.” Való igaz, hogy a gyűjtőtevékenység egyaránt megjelenik témaként és poétikai eljárásként Tolnai Ottó szövegtereiben. Novák Anikó kutatása kapcsolódik Faragó Kornélia korábbi tanulmányához, amelyben felhívta a figyelmet e jelenség elterjedésére a térségi elbeszélésben: „a muzealizálás jelensége a tárgy nézőpontját érvényesítő geokulturális elbeszélő metódusok révén egyre intenzívebbé teszi a tárgypoétikai vizsgálati irányt.” A vajdasági és a magyarországi kritikai értékrendek, kanonizációs gyakorlatok s befogadói pozíciók különbségére világít rá Szarvas Melinda *Az átmenettel járó különbözőség – A „bazaemigráló” magyar irodalom megítélése (Gion Nándor tetralógiája)* című recepciótörténeti áttekintése. A szerző véleménye szerint „úgy tűnhet, a magyarországi kritika a vizsgált irodalmi mű valós jellemzőitől függetlenül, a szerző határon túlisága alapján ítél, a sokszor [...] érzékelhető patetikus hozzáállásnak megfelelően, pozitívan.” A tartalmi jegyek önmagukban nem képviselnek művészi értéket. Ezt a kritikai alapelvet a kisebbségi léthelyzet vonatkozásában éppen a határon túli értelmezők hangsúlyozzák nagy nyomatékkal. Részben ehhez hasonló kritikai szemléletváltást követ nyomon Tóth Csilla funkció-történeti kutatása a magyarországi Márai-recepcióban a rendszerváltás idején. Zakariás István *Egy maszk funkció-módosulásai. A Don Quijote téma a kortárs erdélyi magyar irodalomban* című tanulmánya az irodalmi vándormotívum többszörösen áthelyezkedő alakzatában beállt változások okainak feltárására vállalkozik. A konferencia fő témájának értelmezésében e vonulathoz kapcsolódik Sinka Annamária, aki a különbözőség és az azonosság szövegközötti alakzatait vizsgálja Szabó Magda *A pillanat* című regényében.

E sokrétű, gazdag anyag áttekintésének a végéhez érve felmerül a kérdés, miben összegezhető a magyarságtudományok nemzetközi doktorjelölt szimpóziumának fő tanulsága. Hadd emeljem ki a kötet egyik írásának alap gondolatát: *a hungarológia a különbözőség elismerésének a tudománya.* A saját világ megértéséhez a másik megismerésén át vezet az út.

**Átmenet és különbözőség
a magyarságtudományokban**

Fenyvesi Kristóf–Orbán Jolán

**Átmenet és különbözőség:
a magyarságtudományok és
a közép-európai különbözőség-tanulmányok
egy lehetséges vázlata**

Átmenet a magyarságtudományokban: a kutatás szinergikus modellje

Az átmenet és a különbözőség fogalmainak, valamint a magyarságtudományok Közép- és Kelet-Európa-tanulmányokhoz való viszonyának előtérbe állítását a magyarságtudományok újrapozicionálásának évről évre erősödő igénye indokolta. Számos kép élhet bennünk a magyarságtudományokról, viszont a „magyarságból”, illetve a „tudományokból” képzett szóösszetétel tagjainak többszörös társadalmi beágyazottsága, tekintélyt parancsoló intézmények által is rögzített tartalma miatt is nehezen, vagy csak némi felforgató iróniával gondolhatnánk arra, hogy a magyarságtudományok jellegzetesen a vakmerő kísérletezések terepei volnának. Mindazonáltal, ha áttekintjük ennek a még száz évnél is fiatalabb tudományterület intézményrendszerének a kiépülését kísérő dokumentumokat, akkor egy folytonos önidentifikációban lévő, társadalmi és társadalomelméleti, tudományos és tudományelméleti, kulturális és kultúratudományi, politikai és tudománypolitikai konfliktusoktól egyaránt terhelt, vitatkozó, a helyét kereső, nehezen kiismerhető és vakmerően kísérletező tudományos alakulat képe bontakozik ki előttünk.¹ A magyarságtudományoknak – a nemzetközi tagság és nemzetközi diszkurzív mozgástér révén – ugyanis időről időre törekednie kell a belső és a külső nézőpontok váltakoztatásából eredő komplex kutatói megközelítések alkalmazására, mégpedig egy olyan korszerű inter-, multi- és transzdiszciplináris keretben, amely a „magyar célú”, témájú és kötődésű kutatási területek összességét hivatott képviselni a nemzetközi és a magyarországi tudományos térben.

¹ Vö. FENYVESI Kristóf, *Genealógia, kultúra, tudomány. Az önfigyelés megfigyelése és a magyarságtudományok = A magyarságtudományok önértelmezései. A doktoriskolák II. nemzetközi konferenciája, Budapest, 2008. augusztus 22–23*, szerk. DOBOS István, BENE Sándor, Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság, Budapest, 2009. Forrás: <http://mek.niif.hu/07600/07689/html/#17> – letöltés ideje: 2011. 10. 25.

Az, hogy a különböző, de legalább egyetlen szempontból mégis összekapcsolható tárgyak intézményes reprezentációinak, valamint nemzetközi és hazai képviseletének kérdése és lehetősége egyáltalán felmerült, egy társadalmi, politikai és egyben tudománytörténeti szituáció eredménye. A nemzeti tudományok létrejöttére tudománypolitikai szempontból az európai nemzeteszme differenciálódásával párhuzamosan kibontakozó nemzetköziség kultúrájának és intézményrendszerének kialakulása adott lehetőséget. Az első vázlatok, munkatervek a magyarságtudományok esetében is ezt példázzák. Az új tudományos alakulat episztémikus szerkezetét pedig ugyancsak a köztesség tapasztalata, a mai terminológiával interdiszciplinaritásnak nevezett pozícióban rejlő tudományos potenciál észrevételezése és kiaknázhatósága alapozta meg, amit a nyugati humántudomány modern formában a *Bildung* alappilléret jelentő klasszika-filológiában ismert fel először.

A magyarságtudományok létrejöttét Gragger Róbert berlini tevékenységéhez kötjük. Gragger alapítói munkássága Brandt Györgyi 2011 júniusában megvédett doktori disszertációjában került feltárára és részletes bemutatásra.² Gragger 1916-ban Berlinben, Nyugat-Európa egyik legnagyobb egyetemén tanszéket kapott a magyar nyelv és irodalom kutatására. Ahogy Brandt Györgyi doktori téziseiben írja: „A berlini műhely jelentős hatást gyakorolt a hungarológiai kutatások hazai és nemzetközi szerveződésére, a magyar kultúra külföldi egyetemeken való terjesztésére, magyar tanszékek, intézetek létesítésére.”³ Az alapítás a magyar és a porosz kultuszminisztérium támogatásával ment végbe és „a berlini magyar tanszékhez működésének kiegészítésére már az alapítás évében *Magyar Szeminárium* (*Ungarisches Seminar*) csatlakozott, majd 1917-ben a Szeminárium *Berlini Magyar Tudományos Intézete* (*Ungarisches Institut an der Universität Berlin*) alakult. Ezzel Gragger olyan kultúrintézetet hozott létre, ami a magyar szellemi élet minden területét szisztematikusan átfogja. [...] A finnugor osztály megalapításával (1921) Gragger a kutatási területet kiszélesítette: nemcsak a magyar, hanem az egész finnugor kultúrkör »megragadása« lehetővé vált. Ezzel [...] azt is lehetővé tette, hogy más nemzetek tudósai is dolgozhassanak az immáron nemzetközivé vált műhelyben. 1922-ben a turkológia is bekerült az Intézet kutatási területébe. [...] Gragger kultúrpolitikai szempontból igen jelentős lépésként 1924-ben megalapította a *Collegium Hungaricumot*, aminek keretén belül lehetőséget kívánt teremteni a hazai értelmiség számára az európai képzettség és

² BRANDT Györgyi, *A hungarológia intézményrendszerének létrehozása. Gragger Róbert a berlini egyetemen*, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest, 2011.

³ BRANDT, i. m.

műveltség megszerzéséhez.”⁴ Gragger egy tudományos hungarológiai folyóiratot (*Ungarische Jahrbücher*) is elindított, aminek publikációi között olyan jelentős közleményeket is találunk, mint például az *Ómagyar Mária-siralom* szövegének Gragger általi közzététele és ismertetése.

Gragger Róbert Németországban képzett, rendkívül tájékozott filológusként, a kor német klasszika-filológiájában bekövetkező, az interdiszciplinaritás irányába ható radikális humántudományi szerkezetváltás jeleit s az ebben rejlő új tudományos lehetőségeket a nemzetközi tudánypolitikai és nagypolitikai átrendeződéssel szoros összefüggésben fedezte fel. Képes volt felismerését egy átfogó intézményi innovációban, korának legkorszerűbb magyar célú kutatásokra kialakított nemzetközi központjának az elindításában kamatoztatni. Ezzel a magyarságtudományok nemzetközi intézményrendszere kibontakozásának is olyan lendületet adott, hogy nemcsak a magyarságtudomány, hanem intézményeinek nagy része is átvészelte a magyar államberendezkedés huszadik századi szélsőséges politikai fordulataiból adódó tudánypolitikai átrendeződéseket. A hagyománnyal és kultúrával kapcsolatos kérdések irodalmi, művészeti és filozófiai leképezései iránt különösen érdeklődő filológiai perspektíva, valamint a korabeli filológiának az interdiszciplináris önreflexiója tette lehetővé azt is, hogy a magyarságtudományok kérdéseire a legjelentősebb hozzászólásokat a magyar irodalom és humántudományok olyan kiemelkedő személyiségei fogalmazták meg a huszadik század folyamán, mint például Németh László, Eckhardt Sándor, Bibó István, Klaniczay Tibor, Rákos Péter és mások.

„A magyarságtudomány tulajdonképp ott kezdődik, ahol az egyes szakok szólásjoga elszigeteltségük miatt véget ér. Ezen az elszigeteltségen úgy segíteni, hogy az egyes szakokat mint egy algebrai összeg tagjait rakjuk egymás mögé, nem ér semmit. A közös tényezőt kell belőlük kiemelni, s épp ez a közös tényező a magyarságtudomány”⁵ – írta Németh László. Németh itt, korunk népszerű fogalmával élve, az egyes tudományterületek szinergikus együttműködésében rejlő új lehetőségekről beszélt. Jelen pillanatban, évtizedekkel Gragger alapítása és Németh szinergia-gondolatának megfogalmazása után, egy a Gragger által felismert tudományos átrendeződéshez hasonló strukturális tudományelméleti átalakulás részesei vagyunk. A még a *Bildung* korszakában megalapozott, látszólag élesen elkülönített tudányszakokra osztott klasszikus tudományszerkezeti modellt – amely elsősorban a tudás

⁴ BRANDT, *i. m.*, 5–6.

⁵ NÉMETH László, *A magyarságtudomány feladatai = A hungarológia fogalma*, szerk. GIAY Béla és B. NÁDOR Orsolya, Nemzetközi Hungarológiai Központ–Magyar Elektronikus Könyvtár, Budapest, 1990, 31. (Hungarológiai Ismerettár 5.)

felépülésének hierarchikus, a felső szintek irányából az alsóbb szintek irányába ható vertikális jellegét termelte újra – korunk globális átalakulásai közepette a tudás moduláris szervezhetőségét kiaknázó és a horizontális kapcsolatok iránt tájékozódó, Francis Bacon-i angolszász episztemológiai hagyományok szerinti tudásmodellek váltják fel. Napjaink sok összetevős kutatási projektumai szétfeszítik a kutatás módszerének leszűkítését előíró és a saját történelmi hagyományait és területi fókuszukat is intézményesítő tudományágak kereteit. Korunk tudományos projektumai ugyanis, azt ellen-súlyozandó, hogy valamiféle intézményesített módszertanhoz törekednének hozzárendelni a kutatás különféle tárgyait, a tudományos vizsgálat tárgya-hoz is igyekeznek hozzárendelni a különböző módszertani irányokból érkező megközelítéseket.

A tudományos diskurzus hierarchikus rendje nincs eltűnőben, csupán annak alternatív formái, radikálisan új módozatai is kibontakoznak. Az egyre gyorsabb ütemű specializáció következménye például egyáltalán nem az el-szigetelődés, hanem az, hogy megteremtődnek a holisztikus projektvezetői szemlélet által vezérelt szinergikus kutatói csoporttevékenység feltételei. A tudás új modelljei az inter-, multi- és transzdiszciplináris folyamatokat támogatják és a többszempon-túság, többszólamúság kiaknázásának lehetőségét helyezik előtérbe. A folyamat során a tudás homogén, tömb-szerű rep-rezentációi, ugyancsak a logikai-episztemológiai-argumentációs, valamint terminológiai–retorikai–etikai reflexió célpontjává válnak. Ebben az új mo-dellben a modulokként felfogható részkutatások kreatív összekapcsolása képezi meg a tudást, s nem pedig az ismerettömeg monolit reprezentációja.

A magyarságtudományi stúdiumokon belül, jelen cikk szerzőinek szak-területén, a magyar irodalomtudományban a kilencvenes évek közepén re-gisztrálták azt a nyugati irodalomtudományban már a nyolcvanas években világosan megragadható változást, amelyet később az irodalomtudományok kultúratudományokká tágulásaként írtak le.⁶ Ez a kulturális nyitás, kulturális fordulat nem csupán az irodalomtudományban, hanem a teljes nemzetközi humántudományosságban végbement. A humántudományokban lezajlott kulturális fordulat következményei a magyarságtudományok számára is új lehetőségeket nyitnak. A magyarságtudományokban a kezdetektől fogva je-lenlévő, szerkezeti inter-, multi- és transzdiszciplináris dinamikák, összekap-csolódva a kortárs tudományosság új, kultúratudományi szempontjait is ér-

⁶ Vö. TAKÁTS József, *A Kulcsár Szabó-iskola és a „kulturális fordulat”*, Jelenkor 2004/11. <http://jelenkor.net/main.php?disp=disp&ID=667> – letöltés ideje: 2011. 10. 24.

vényesítő nemzetközi kutatói és műhely-együttműködések terjedésével, kivételes potenciált kínálhatnak a magyarságtudományok számára a tudományok rendszerének és a tudományos kutatás szerkezetének jelenlegi átalakulásai közepette. A kulturális fordulat mint tudományelméleti átmenet jelentőségének a felismeréséből következik, hogy a korábban a filológiai és a finnugrisztikai súlypontoknak többé-kevésbé alárendelődő magyarságtudományi szerepmeghatározást is egyre inkább egy a filológiai és finnugrisztikai stúdiumokat is a többi stúdium *mellé*, modulszerűen magába építő kultúratudományi szerepkör elfoglalása váltja fel.

Átmenet és különbözőség a magyar kultúrában: a posztkommunista állapot

Mindezek a rendkívül elnagyoltan ábrázolt tudományelméleti változások természetesen nem a tudományos élet belügyeként, elszigetelt jelenségekként zajlanak le, hanem az átfogó társadalmi átrendeződés részeként mennek végbe. A magyar kultúra és a nemzetközi tudomány 1989 utáni teljes átparamétereződésére csak a magyarságtudományok nemzetközi diskurzusban képviselt taxonómiájának radikális átalakításával lehet megadni a választ. A magyarságtudományok elsődleges külföldi és belföldi „piacain” ugyanis egyaránt olyan átfogó, adott esetben „stratégiai jelentőségű” elemzésekre van szükség, amelyeknek a szempontjait sokszor még csak értelmezni sem lehet a korábbi tudománymodellekhez kötött terminológiával, taxonómiákkal.

Az elmúlt két évtized kelet-európai rendszerváltozásai, forradalmi és háborúi olyan gyökeres átalakulásokat indítottak el, amelyek a magyar kultúra egészére is hatással vannak. A földrajzi határok átrendeződése és – az Európai Unió terjeszkedésével – politikai átértelmezése mellett a társadalmi, kulturális és tudományos gyakorlatoknak is számolniuk kell az átrendeződés és az átértékelés kihívásaival. Míg az úgynevezett „posztmodern állapot” a nagyelbeszélések, monolitikus tradíciók válságával szembesített, addig a kelet-európai „posztkommunista állapotot” vizsgálva az átmeneti elbeszélésekre, valamint a hiány és a helyettesítés társadalmi, kulturális alakzataira vetül a figyelem. Az átmenetiség alakzatai között a krízis és az innováció formációi egyaránt jelen vannak, ezért egyre nagyobb az igény az átmenetiség kultúrájának jelenségeit, valamint az áthelyeződéseket, áttételeket és hiányokat számba vevő társadalmi, kulturális, művészi és tudományos reflexióra.

A *posztkommunista állapot* európai mintázatait vizsgáló, korszerű és rendkívül gazdag elemzési spektrumon tájékozódó nemzetközi szakirodalmat tanulmányozva azonban úgy tűnik, hogy a magyarságtudományoknak ehhez a „stratégiai jelentőségű” diskurzushoz csak meglehetősen korlátozott

mértékben sikerül kapcsolódniuk a magyar kultúra átalakulásának tanulmányozására irányuló elemzésekkel. Holott a posztkommunizmus tapasztalatának reflektált és differenciált analízise mind a nemzetközi teoretikus, mind pedig a művészeti piacon felértékelődött. A posztkommunizmus ugyanis egy olyan új, eddig ismeretlen jelenségcsoport, ami a világról alkotott jelenkori kép egészét döntően befolyásolja, viszont aminek a kialakulása a nyolcvanas évek vége előtt nem volt megjósolható.

Hogy a megfelelő vizsgálatok lefolytatására alkalmas szempontrendszernek, szerkezeti felépítésnek, vagy az egy-egy elemzést a nemzetközi diskurzusba bejuttató fórumoknak, netán intézményi kapcsolatoknak vagyunk-e híján, vagy éppenséggel a magyarságtudományi potenciált a nemzetközi porondon is exponálni képes, megfelelő tudományos attitűdnek, ennek meghatározása további vizsgálatokat igényel. Mindenesetre a feladatok java része – mint a belső tájékozottságot és tájékozódást igénylő, rendkívül értékes alap kutatások elvégzése – leginkább a már a korábbiakban említett kulturális fordulatból és a tudományszerkezeti átalakulásokból, mondhatni, közvetlenül kinőtt, s ezért a terminológiai és módszertani korszerűség adta lehetőségeket kiaknázó kutatási programokra maradt, nevesül a Közép- vagy Kelet-Európa-tanulmányokként kanonizálódott tudományos alakulatokra. Ráadásul, mivel ezeknek a stúdiumoknak nincs sem meghatározott nemzeti, kulturális, sem pedig intézményi, politikai tradíciókhoz köthető történetük (a „történelem terhétől” – legalábbis a magyarságtudományokhoz képest – „szabadok”), ezért szerep- és értékkötődés-konfliktusoktól mentesen, s ezáltal pedig nemzetközi kapcsolatépítési potenciáljukat, beágyazottságukat is növelve, az újszerű szempontok iránt nyitott, vonzó szemléleti keretben, erőteljes instrumentális és teoretikus felkészültséggel, gazdag kontextuális összetettséggel képesek eligazítást nyújtani mindezekben a kérdésekben. Nem kell azonban fátumszerűnek tekintenünk azt, hogy a Közép- és Kelet-Európa-tanulmányok globális diadalútját huzamos ideig a magyarságtudományok intézményeinek nemzetközi pozícióvesztése kísérte. Nagyobb problémát jelentenek azok a magyar tudományos intézményrendszert és tudományos életet is elevenükben sújtó folyamatok, amelyek arra utalnak, hogy a kulturális és tudományos intézményrendszert példátlan módon és eszközökkel kihasználó és sakkban tartó magyarországi politikai elit a fátumszerű forgatókönyvek egyikét látszik megvalósítani a posztkommunista állapot dinamikáit bemutató kutatói scenáriók közül.

Magyarországgal együtt legalább tizennyolcra tehető azon országok száma, amelyek az utóbbi huszonöt évben számolták fel a kommunista berendezkedést: Afganisztán, Albánia, Angola, Benin, Bulgária, Csehszlovákia,

Dél-Jemen, Etiópia, Jugoszlávia, Kambodzsa, Kelet-Németország, Kongó, Lengyelország, Magyarország, Mongólia, Mozambik, Románia és Szovjet-unió.⁷ Az adott esetben mára már nem is létező országok közti nagy eltérések, a csoport heterogenitása azt is jelzi, hogy a posztkommunizmusnak nincs azonosítható ideológiája, hanem egy olyan komplexumként írható le, amelyet az átmenetiség különböző mintázatai határoznak meg. A posztkommunizmus változó dinamikáját a struktúraváltás folyamata, tehát az átmenetek bonyolult összhatása adja: a totalizáló, vertikális berendezkedésből – ideális esetben – a nyitott, horizontális berendezkedésbe történő átmenet. A különféle posztkommunizmusok legfőbb jellemzőit mindezek alapján az alábbiak szerint foglalhatjuk össze:

A közös örökség politikai–kulturális következményei:

1. Feltételezett függetlenség és a nacionalizmus éledése – a posztkommunista állapot politikai kultúrájában a populizmus és a nacionalizmus nagyon közel kerülnek egymáshoz
2. A társadalmi és politikai kompromisszum kultúrájának csaknem teljes hiánya
3. A politikai élet deperszonalizációja helyett – amire a személyi kultusból történő kilábalás és a demokratizálódás révén számítani lehetne – a vezető személyéhez kapcsolódó túlzó elvárások megnövekedése
4. A politikai és a társadalmi intézményekkel szembeni cinizmus és bizalmatlanság
5. A teleologikus szemlélet, illetve az azt megjelenítő struktúrák és a nagy elbeszélések elutasítása
6. Ideológiai vákuum
7. Morális zavarodottság

A posztkommunista állapot korai szakaszának közös jellemzői:

8. Átfogó átalakulások
9. Átmenetiség
10. Dinamizmus

⁷ Leslie HOLMES, *Post-Communism. An Introduction*, Polity Press, 1997.

11. Instabilitás
12. A bizonytalanság érzésének általános, társadalmi tapasztalata
13. Szerencsétlen időzítések
14. Legitimációs problémák⁸

S mindezeket a jellemzőket kiegészíthetjük az adminisztráció állandó szerkezetváltásban lévő állapotából s az állami bürokrácia diszfunkcióktól terhes működéséből fakadó információs és adminisztratív terror hatásaival. Általánosan is elmondható, hogy a kultúra politizálódása és a politika kulturálizálódása az átmenetiség időszakaiban különösen felerősödik.

A posztkommunizmus reakciójaként éledő újnacionalizmussal számos mítosz kap szárnyra – ilyen például az általános homogenitás, illetve az egy-egy ország, nemzet egészére, Európára kiterjeszthető egyetemes értékek mítosza. Ezzel szemben Kelet-Európa és a Balkán térségének az államai etnikailag, kulturálisan és vallási szempontból is hangsúlyozottan heterogének. Ez a heterogenitás azonban nem szükségszerűen vezethetne instabilitáshoz vagy feszültségekhez. A heterogenitás akkor válik feszültségforrássá, amikor a politika olyan hatalmi koncentrációk kialakítására törekszik, amelyek nem alkalmasak az etnikai, vallási, kulturális sokszínűség kezelésére. Az átmenetiség állapotában, a nemzeti demokráciák koherenciájáért szavatoló identitás és kulturális, politikai összetevők fragmentációját észrevételezve azonban rendkívül óvatosan kellene bánni a specifikusan nemzeti vagy még a nemzetenél is nagyobb és komplexebb szociológiai egységekre kiterjeszthető általános konstrukciókkal, hivatkozásokkal.

Mindezek tükrében értelmezhető az, hogy minden eddigénél nagyobb nemzetközi igény mutatkozik az eltérő kulturális tapasztalatok, a társadalmi, kulturális különbözőségek széles körben értelmezhető megfogalmazására, a lokális jelenségek, a helyi specifikumok nemzetközi kontextusban is versenyképes hozzáférhetővé tételére. Ebben egyaránt fontos a magyarországi kulturális és tudományos kontextusra irányuló kritikus figyelem, csakúgy, mint a magyar kulturális reflexió iránti várakozások felmérése és a fogadókészség felismerése a nemzetközi tudományos, kulturális és társadalmi diskurzusokban.

A tudománycsoportokkal, intézményekkel szemben megfogalmazódó elvárásokat összetett politikai-gazdasági-társadalmi folyamatok befolyásolják. Azonban a kitörési pont a kritikus helyzetekben mindig világosan kirajzoló-

⁸ Leslie HOLMES, *i. m.*, 16–21. nyomán.

dik – ezt a kelet-európai rendszerváltások, később a délszláv háború idején, majd pedig 2001. szeptember 11-et követően az összes térségspecifikus tudományos alakulat kutatói felismerhették. Számos intézmény élt is, él is a sorozatos felismerések adta lehetőségekkel. Jelenleg is kritikus helyzetben vagyunk. A nemzetközi kitörési pontok sokasága bármelyik világlap címlapján minden kutató számára nap mint nap hozzáférhető. „Mi történt *ott*, mi volt ennek az oka, és előreláthatólag mi fog történni a közeljövőben?” – ilyen és ehhez hasonló, egyszerűen megfogalmazható és konkrét választ igénylő kérdések azok, amelyeket egy a nemzetközi diskurzusban önmagát pozicionálni szándékozik, lokálspecifikus tudománycsoportnak tudnia kell hitelesen megválaszolni.⁹ Jóllehet, a lokálspecifikus tudománycsoport ennél a kérdésfelvetésnél kiterjedtebb, mélyrehatóbb és gazdagabb elemző potenciált birtokol, mégis a fenti egyszerű kérdésre adott válasza fogja kijelölni a globális összehasonlításban betöltött szerepét, s ennek megfelelően diszciplináris lehetőségeit (kiemelkedő képviselőinek tekintélyét, a tudománycsoport támogatottságát, művelőinek foglalkoztatottságát). A külső megfigyelők által nehezen értelmezhető lokális átalakulások idején különösen felértékelődik a helyspecifikus tudás.

A magyarságtudományok mint a nemzetközi különbözőség-tanulmányok egy lokális modellje

Napjainkban, amikor egyre nagyobb az érdeklődés a Kelet- és Közép-Európa, valamint a Balkán-tanulmányok iránt, s amikor a használatban lévő politikai nemzet-fogalmak alig néhány száz éves koncepcióinak alapjait több irányból is erőteljes kritika éri, akkor a kelet-európai térség nemzeti tudományaira, így a magyarságtudományokra is számos új feladat vár. A tudományos igényű reflexió megfogalmazása különös felelősséget ró a nemzeti tudományokra a populista retorikák, az újnacionalista irányzatok, az új rasszizmus és más extrémizmusok előretörése, valamint az antiemigráns és kisebbségellenes politikákat érvényesítő európai kormányintézkedések és társadalmi tendenciák idején. Mindazonáltal a magyarságtudomány – nem utolsósorban éppen nemzetköziségen alapuló intézményrendszerénél fogva – az elsők között járulhat hozzá legalább a magyar kultúra kontextusá-

⁹ A nemzetközi tudományosság számára stratégiai jelentőségű kérdések szerkezetének és a nemzetközi kutatás fókuszának tanulmányozásához: Robert BIDELEUX & Ian JEFFRIES, *The Balkans. A Post-Communist History*, Routledge, New York, 2007.

ban a reflektálatlanság és a veszélyes bezáródás jegyeit hordozó nemzeti kultúra-reprezentációk felnyitásához.

Többek között figyelemmel kell lenni az olyan nemzetközi tendenciákra, mint amilyen az Európai Unió *Egység a sokféleségben* jelmondatában is megfogalmazott kulturális decentralizáció és a regionális öntudatok reneszánsza, amely a különbözőségek és az azonosulás összjátékában megképződő értékeket állítja a középpontba. A különbözőség helyspecifikus alakzatait tanulmányozva olyan termékenyen alkalmazható értelmezői perspektívák válnak lehetségessé, amelyek az egyedi jelenségeknek a maguk különbözőségében történő felmutatását tűzik ki célul, azok kontextusának ábrázolásában differenciált szemléletet érvényesítenek, a közeljövőre nézve pedig határozott tendenciákat, scenáriókat vázolnak fel. Márpedig, ha ez így van, akkor egy ilyen perspektívát érdemes lehet a magyarságtudományok új lehetőségei között is számon tartani. Arról sem feledkezve meg, hogy ebben az esetben nem egy szűken értelmezhető, adott szakterülethez köthető tudományos módszerről, hanem sokkal inkább a különbözőség fogalmának értelmezéséről, működtetéséről és egy kutatói attitűd érvényesítéséről van szó, ami adott esetben a magyarságtudományok minden területén próbára tehető.

A szempont érvényesítésében rejlő lehetőségeket e cikk szerzői által 2007 és 2010 között szervezett *Találkozó a Balkán Kapujában Nemzetközi Interdiszciplináris Konferenciasorozat* hozadéka is igazolták.¹⁰ A konferenciák keretében a világ több mint húsz országából érkező százharminc tudóssal, irodalmárral és művésszel, a különböző diskurzusok, diszciplínák, művészeti ágak interakciójának lehetőségeit feltérképezve, a lokális irodalmi, művészeti, kulturális tapasztalat egyediségének, különbözőségének a globális kontextusban történő összehasonlító vizsgálatára tettünk kísérletet. A konferenciasorozat részeként négy konferenciát szerveztünk, amelyek keretében mindezeket a szempontokat mérlegelve állítottuk a különbözőség fogalmát és társadalmi-művészeti-kulturális alakváltozatainak vizsgálatát kutatásaink fókuszába: *A kulturális különbözőség poétikája és politikája* (2007), *A különbözőség kihívásai: esélyegyenlőség, kultúra, etnikum, társadalmi nem* (2008), *Kulturális különbözőség és identifikáció – vallás, nemzet, ideológia* (2009), *A kulturális különbözőség esélyei – a vendégszeretet etikája, poétikája és politikája* (2010).

A konferenciasorozat előadásai három szempontból közelítettek a fenti kérdésekhez. Egyrészt a különbözőséget filozófiai, politikai, poétikai, kulturális, irodalmi, művészeti, szociológiai és történeti kérdésként vizsgálták.

¹⁰ Vö. *Kelet-nyugati átjárók* 1., szerk. FENYVESI Kristóf, KASZNÁR Veronika Katalin és ORBÁN Jolán, Jelenkor, Pécs, 2011.

Másrészt mindezt a Kelet–Nyugat viszonyát újraértelmező diskurzusok – a posztkolonializmus, a neokolonializmus, az önkolonializmus, a regionalizmus, a globalizáció – kontextusába helyezték. Harmadrészt konkrét irodalmi szövegek, képzőművészeti és filmművészeti alkotások elemzésével mutattak rá a különbözőséget színre vivő írásmódok és olvasásmódok retorikai és poétikai eljárásaira. A konferenciasorozat kiemelt eseményei voltak az *In memoriam Jacques Derrida* előadások. Ezekre olyan filozófusokat és irodalomárokat hívtunk meg, akiknek a munkássága egyaránt kapcsolódik Jacques Derrida filozófiájához és az adott találkozó témájához. A kulturális különbözőség, a nemi különbözőség, a közös felelősség, az igazságosság, a kozmopolitizmus, a szuverenitás, a mondializáció, a vendégszeretet és az eljövendő demokrácia Derrida által is újraértelmezett, vagy éppen általa bevezetett fogalmak az előadások és a diszkussziók során előtérbe kerülve jól mutatták, hogy a dekonstrukció (mint filozófiai, irodalmi, politikai tevékenység) nagy mértékben járulhat hozzá a lokális diszciplináris és műfaji jellegzetességek kidolgozásához, újrafogalmazásához és a határok átlépéséhez. Jacques Derrida számos alkalommal hangoztatta, hogy a dekonstrukció nem módszer, nem tudomány, nem kritika, hanem egy adott területen történő „közbelépés”, azaz intervenció. A hatvanas években ez az intervenció elsősorban az elméleti színtéren a különböző diskurzusok közötti közbelépést jelentette, így a filozófia, az irodalom, a pszichoanalízis, majd a különböző művészetek között, és a művészeti diskurzusok között lezajló intervenciót. Bár a *Grammatológia* második része alapján, amiként erre Gayatri Chakravorty Spivak, a munka angol nyelvű fordítója 2009-ben pécsi előadásában is felhívta a figyelmet, egyértelmű, hogy ez nem tisztán elméleti lépés, hanem gyakorlati, azaz „pragmatológiai” is. A hetvenes években ugyanis egyértelművé vált, hogy a dekonstrukció a társadalom intézményrendszereit, így az oktatási és kulturális intézményeket is érinti. Derrida ekkor lépett fel nyíltan a tanügyi változtatások (Haby-reform) ellen, ekkor kezdett el intézmények létrehozásában, oktatási programok kidolgozásában rész venni. Azaz a dekonstrukció, amely addig inkább az intézményesült filozófiai diskurzus vizsgálatára irányult, az intézményrendszerek dekonstrukciójává vált. Mindez Derrida kilencvenes évektől kezdődően tartott szemináriumainak, konferenciaelőadásainak a témáiban is tükröződött: a barátság politikája, a felelősség, a vendégszeretet, az esküszegés, a tanúvallomás, a szuverenitás. Derrida olyan politikai kérdésekben lépett közbe, mint Nelson Mandela ügye, Algéria, a menedékvárosok projekt, az Öböl-háború, a szeptember 11-i merénylet, hogy mindezek alapján egyértelművé vált, hogy a dekonstrukció voltaképpen egy gyakorlati filozófia.

A kulturális különbözőség tanulmányok általunk javasolt lokál-specifikus változatának megalkotása során két szempontból is kiindulópontot jelenthet Derrida filozófiája:

(1) *mint a különbözőség fogalmának értelmezése*

(2) *mint kutatói magatartás*

(1) A különbözőség fogalmának Derrida szövegeiben legalább öt megközelítése körvonalazódik:

a) filozófiai különbözőség (ontológiai különbözőség, etikai különbözőség, esztétikai különbözőség, *La différence*, Kant, Nietzsche, Freud, Heidegger, Lévinas)

b) nemi különbözőség (Nietzsche, Heidegger)

c) kulturális különbözőség (az európai kulturális identitás és különbözőség, *L'autre cap*)

d) vallási különbözőség (Kant, *Hit és tudás*)

e) politikai különbözőség (Montaigne, Kant, Nietzsche, Schmitt, Heidegger, Habermas, Rorty, a barátság politikája, a tanúvallomás, a csi-bész-államok, a szuverenitás, a vendégszeretet, a kozmopolitizmus)

(2) Közép-Kelet-Európa történelmi, társadalmi, kulturális, vallási, politikai értelemben annyira összetett, hogy a térség Derrida mintáján alapuló „körültekintő, lassú, differenciált, rétegzett olvasása” kiváltképp alkalmas lehet a vizsgálatára. Ez a megközelítésmód egyszerre teszi szükségessé a kritikai éleslátást (Habermas), a diskurzus-analízist (Foucault), a megértést és a dialógust (Gadamer), a szolidaritást (Rorty), a „különbözőség iránti érzékenységet” (Lyotard), a „szkizo-analízist” (Deleuze), és mindehhez hozzáadja a dekonstrukcióhoz való jogot, a „több mint kritikai” megközelítést, amely magára a dekonstrukcióra is vonatkozik, azaz folyamatos éberségre, reflexivitásra és önreflexivitásra késztet.

Kovács Sándor

A „fokalizáció” fogalmának használhatósága a magyarságtudományban Szemlélet(váltás)¹

A fokalizáció az irodalomtudományban

A fokalizáció fogalmát évtizedek óta eredményesen használja az irodalomtudomány az elbeszélő szövegek interpretációja során. Az itt következő gondolatmenetben arra a kérdésre keresem a választ: vajon használható-e a terminus egy olyan, az irodalomtudománytól sok tekintetben különböző diszciplínában, mint a magyarságtudomány. Ez a gondolatmenet inkább a kérdés teoretikus körbejárása, hiszen már csak a terjedelmi korlátok miatt sem vállalkozhatom a magyarságtudomány mint tudományág, illetve a hungarológiai kutatás és oktatás során használt tananyagok részletes vizsgálatára. Mindazonáltal úgy vélem: a kérdéskör teoretikus föltérképezése után kívánatos lenne egy, a hungarológia modern irányvonalát is kijelölni képes, részletes vizsgálat. Bár a fokalizáció fogalma maga is megérne egy alapos elemzést, hiszen a terminus 1972-es keletkezése óta számos változáson ment át – a vele kapcsolatos hangsúlyok olykor eltolódtak, és egyes narratológusoknál más és más vált fontossá belőle –, most mégis csupán az alapkoncepció ismertetésére szorítkozom, s csak vázlatosan utalok a fogalom történetiségére. Minden elmélet annyit ér – mondják sokan –, amennyi belőle munkára fogható a gyakorlatban, ezért egy rövid példával igyekszem megmutatni, hogyan működtethető a fokalizáció fogalma a szövegértelmezés során. Mészöly Miklós egy novellájának részletét értelmezem a fokalizáció szempontjából.² Ezután beszélek majd a fogalom hungarológiába való átültethetőségéről.

Az elbeszélő szövegek vizsgálatának tudományában, a narratológiában régóta elfogadott az az előföltevés, hogy „az elbeszélő szövegben a történetet mindig valamiféle ’prizmán’ keresztül, valamely ’perspektívából’, ’szemszögből’ láttatja a narrátori megfogalmazás (verbalizáció), még akkor is, ha ez

¹ A tanulmány elkészítését és a konferencián való részvételemet a Hankuk University of Foreign Studies Research Fund, 2011 támogatta.

² MÉSZÖLY Miklós, *Az ügynök és a lány* = Uő, *Wimbledoni jácint*, Szépirodalmi, Budapest, 1990.

a 'nézőpont' nem föltétlenül a sajátja."³ Sokáig éppen ezt az utolsó terminust, a „nézőpont”-ot használták az irodalomkritikusok, amikor az elbeszélte történet közvetített voltáról beszéltek.⁴ A „prizma”, a „perspektíva”, a „nézőpont” vagy „szemszög” erős vizuális konnotációkat hordoz, azaz az elbeszélő szövegek vizsgálata során az értelmezők elsősorban arra koncentráltak: hogyan látja az elbeszélő az általa elmondott eseményeket, a fölvázolt világot. A „fokalizáció” fogalmát Genette vezette be a narratológiába.⁵ Szerinte a „nézőpont”-nak túlságosan erősek a vizuális-optikai konnotációi, ezért olyan kifejezést keresett, amely a narratív közvetítést tágabban értelmezi. Igaz, Genette végül gyakorlatilag a korábbi terminusok szinonimájaként kezelte a fokalizációt, s a terminológiai újítást inkább csak úrafogalmazásnak tartotta, de már ő is hangsúlyozta azt, amit az azóta zajló tudományos viták is igazoltak: a fokalizáció terminus segítségével lehetővé vált a narratívák két, korábban szét nem választott aspektusának világos megkülönböztetése. Az egyik a „ki lát?” kérdése (azaz „kinek a nézőpontja befolyásolja a narratív közvetítést?”), a másik pedig a „ki beszél?” kérdése (azaz „ki az elbeszélő?”). Az első aspektust a „fokalizáció”, a másodikat a „narráció” fogalma alatt tárgyalja azóta a narratológia. Rimmon-Kenan úgy vélekedik:⁶ a fokalizáció vizuális értelmét a közvetítés kognitív, érzelmi és ideológiai vetületével is ki kellene egészíteni, hogy a narratív közvetítést a maga teljességében vizsgálhassuk. Ebből a megfogalmazásból világosan látszik, hogy bár a fokalizáció fogalmának bevezetése nem számolta föl a vizuális metaforákat, „az ábrázolt világ látása” azonban már átvitt értelmet is magára vett, amolyan „világlátássá”, „világnézetté” lett, s így némiképp közelít az ideológia posztstrukturalista fogalmához.⁷ Rimmon-Kenan tehát azt mondja: a fokalizáció vizsgálatával azt tudjuk meg, hogy az események aktuális közvetítője (a fokalizátor) térben és időben hogyan viszonyul az eseményekhez (például szereplője-e a történetnek vagy külső közvetítő, időben honnan látja az eseményeket: visszatekintő vagy egyidejű-e a fokalizációja), illetve miféle tudással rendelkezik az általa „látottakról”, milyen érzelmi viszonyban van azokkal, valamint, hogy milyen általános normarendszerbe (ideológiába) ágyazódik a közvetítése. Niederhoff

³ Shlomith RIMMON-KENAN, *Narrative Fiction. Contemporary Poetics*, Methuen, London and New York, 1983, 71. (A könyvből idézett részeket a saját fordításomban közlöm.)

⁴ Lásd például: Borisz USZPENSZKIJ, *A kompozíció poétikája. A művészi szöveg szerkezete és a kompozíciós formák tipológiája*, Európa, Budapest, 1984.

⁵ Gérard GENETTE, *Figures III.*, Seuil, Paris, 1972.

⁶ RIMMON-KENAN, *i. m.*, 71.

⁷ Vö. például Louis Althusser munkáit.

megfogalmazásában a fokalizáció „a narratív információ kiválasztása vagy szűrése a narrátor, a szereplők, esetleg a történetvilág más, elképzelt entitásainak tapasztalata és tudása függvényében”.⁸ Vagyis a fokalizátor mint közvetítő válogatott és megszűrt információt ad az ábrázolt világról. Mieke Bal nagy hatású, 1977-es könyve⁹ egy másik irányba bővíti a fokalizáció fogalmát: szerinte nem csupán a fokalizátor (közvetítő szubjektum) vizsgálható, hanem a fokalizált is (az objektum, amelyet a fokalizátor észlel). A különböző elméletek természetesen számos ponton eltérnek egymástól, mégis kijelenthetjük, hogy a fokalizáció fogalma használható eszköznek bizonyult az elmúlt évtizedekben az elbeszélő szövegek értelmezési gyakorlatában.

Mészöly Miklós *Az ügynök és a lány* című novellája a *Wimbledoni jácint*¹⁰ című kötetben jelent meg 1990-ben. Bár a következőkben csupán a novella két rövid részletét fogom értelmezni, az interpretáció kontextusának megteremtéséhez kénytelen vagyok röviden földézní a szöveg cselekményének egy részét és az egyik központi szereplő fontos, szövegszerű attribútumait. A történet szerint egy utazó ügynök találomra leszáll egy kisvárosban, miután megpillantja a templom megcsillanó tornyát. Ott, a templom előtti téren üldögél egy 13 éves lány, aki a szüleivel jött be a városba egy közeli faluból. Az ügynök az állomástól elballag a templomig, ott találkozik a lánnyal, leül mellé a padra s a lány mesélni kezd neki az életéről. Elmondja például azt, hogy a szülei hivatalos papírokért jöttek a városba, mert ki akarnak vándorolni, s őt arra kérték, ott, a padon várja meg őket. Az ügynök a lány története nyomán úgy érzi, egész élete értéktelenné vált, s képtelen megszólalni. Egy darabig talán ezért nem válaszol a lány kérdésére, aki azt firtatja: vajon visszajönnek-e a szülei? Előbb egy selyempapírba csomagolt játékszappant ad a lánynak, majd meglehetősen kriptikusan azt mondja: „Visszajövök.” Azzal elindul az állomás felé. (A történet többi eseményszálát most nem részletezem.)

A novellában a lány karakteréhez a következő attribútumok kapcsolódnak:

⁸ Burkhard NIEDERHOFF, *Focalization. Paragraph 2 = The Living Handbook of Narratology*, szerk. Peter HÜHN, et al., Hamburg University Press, Hamburg. URL = hup.sub.uni-hamburg.de/lhn/index.php?title=Focalization&oldid=1006 (Hozzáférés ideje: 2011. június 21.)

⁹ Mieke BAL, *Narratologie. Essais sur la signification narrative dans quatre romans modernes*, Klincksieck, Paris, 1977.

¹⁰ MÉSZÖLY, i. m., 1990.

- *Éretlenség*: a lány 13 éves, s bár 17-nek látszik, egyértelműen gyerekként viselkedik.
- *Naivitás*: ez az attribútum természetesen összekapcsolódik az előzővel, hiszen gyermeki naivitással hiszi el szülei minden szavát, s még a látszólag aggodalmas „Ugye, visszajönnek?” kérdést is mosolyogva teszi föl.
- *Ártatlanság*: a kék padon ülő, lenszőke varkocsos lány képe emlékeztet egy angyalra, s bár a család múltjában számos bűnös mozzanat sejthető (olyannyira, hogy a lány fogantatásának körülményei is gyanakvásra adnak okot, sőt azt is mondhatnánk: bűnben fogant), ő mégis mentesnek tűnik mindenféle negativitástól.

Összefoglalva: értelmezésemben azzal az előföltevéssel élek, hogy a főszereplő lány éretlen, naiv és ártatlan, azaz a pszichoszexuális fejlődésnek egyértelműen a gyermeki oldalán van: gyermek és nem felnőtt, lány és nem nő. Ez a tény határozza meg világlátását, s fokalizátorként ennek értelmében választ ki és szűr meg információkat.

A novellában váltott fokalizáció működik, mégpedig gyakori és váratlan, olykor nehezen észrevehető váltásokkal. Hol a narrátor a fokalizátor, hol valamelyik szereplő. Az általam választott szövegrészletben, úgy tűnik, a lány a közvetítő. Az ügynöknek mesélve két olyan jelenetet is fölidéz a múltból, amikor kettesben látja a szüleit. Mindkét esetben nagyon pontosan írja le a látványt, a környezetet, a zajokat, meglehetősen részletes képet adva mindkét történésről.

„Mégis úgy tervezték, hogy elköltöznek a faluból, másik megyébe, vagy hagynak mindent a madaraknak és a tengerentúlon keresnek boldogulást. A lány csupán véletlenül szerzett erről tudomást, mikor szülei a zugraktárba elvonultak. Ártatlanul féregre gyanakodott, nyestre vagy görényre és ezért lesett be a deszkarésen. Akkor látta meg, hogy édesanyja felkapott szoknyával hanyatt fekszik az olajos kantákra dobott pokrócon, a lába lelóg s míg combja közé furakodva édesapja a jövőt meséli, édesanyja apró nyösszentésekkel ismételteti, hogy „úgy lesz... úgy lesz...”¹¹

A kép, amit a lány közvetít, meglehetősen plasztikus. Mégis, mintha volna benne valami különös, valami zavaróan szokatlan. Ugyanez az érzésem a másik fölidézett „látvánnyal” kapcsolatban is:

¹¹ MÉSZÖLY, *i. m.*, 1990, 34.

„Megesett, hogy édesapja félig szikkadt olajpogácsát tömködött az édesanyja szájába, és így kellett pucéran imádkoznia a berámázott emléklap előtt, melyet első áldozáskor kapott.”¹²

A szituáció bizarr: van valami föloldhatatlan feszültség a kép egyes elemei között. (Ne feledjük, egy közvetítettségben lévő, a lány által fokalizált képről beszélünk!) A mezítelenség és a térdelve imádkozás nehezen összeegyeztethető. S bár tudjuk, a családnak olajütője van, az olajsajtolás melléktermékének, az olajpogácsának a fölbukkanása ebben a szituációban mégis váratlan. Hogyan oldhatnánk föl a kép elemei közötti feszültséget, mivel magyarázhatnánk a bizarr látványt? Mint említettem, a szóban forgó kép fokalizátora a lány. A fokalizációról mondottak értelmében ez azt jelenti, hogy a kiválasztott narratív információ, illetve annak rendszerbe szervezése az ő tapasztalata és tudása függvényében zajlik. Azaz figyelembe kell vennünk, miféle tudással, milyen tapasztalattal rendelkezik a lány mint közvetítő. De fogalmazhatunk másképpen is: Wolfgang Iser¹³ szerint az interpretációs tevékenység során az történik, hogy a szövegben található lyukakat (vagy üres helyeket) az értelmező a rendelkezésére álló koherenciamodellek alapján kitölti, s így hoz létre egységes interpretációt. Aligha kell amellet érvelnem, hogy a lány számára a szülők látványának élménye hasonló interpretációs föladatként tűnik föl, mint amiről Iser az irodalmi szövegek kapcsán beszél, s valószínűleg hasonló interpretációs folyamat zajlik a lány fokalizációja során is. A lány (naiv, ártatlan, éretlen gyermek) kognitív mezejéből valószínűleg hiányzik sok minden, ami a felnőttekében már benne van. Amikor látja az anyját, aki térdepel, a falon pedig egy vallásos képet, a rendelkezésére álló kulturális koherenciamodell alapján a helyzetet úgy értelmezi, hogy anyja imádkozik. A szájba tett szikkadt tárgy talán még az ostya szájba vételét is fölidézheti – leszámítva persze az apa agresszív gesztusát. Ezt a gesztust is rögzíti a megfigyelő, ám éppen úgy reflektálatlanul építi be a képbe, mint azt a – számunkra, olvasók számára – zavarba ejtő tényt, hogy az „imádkozó” asszony meztelen. Igen, mert a lány mint fokalizátor számára elérhetetlen az a modell, az a kognitív összefüggés, amely pszichoszexuális értelemben vett fölnőtt módjára láttatná vele a helyzetet. Ugyanígy az ő sajátos, gyermeki fokalizációja okozza, hogy az anya szájába tömködött tárgyat „szikkadt olajpogácsaként” közvetíti. A számára elérhető valóságmodell (számára) életszerűvé teszi a hétköznapi tárgy megjelenését még akkor is, ha inkoheregensnek

¹² Uő., *i. m.*, 1990, 34.

¹³ Lásd: Wolfgang ISER, *Der Akt des Lesens: Theorie ästhetischer Wirkung*, Fink, München, 1994.

tűnő elemekről is be kell számolnia, s ha egy másik fokalizátor (vagy az olvasó) „szemszögéből” a jelenet, épp ellenkezőleg: életszerűtlennek tűnik föl. S hogy mi más lehetne az anya szájába tett tárgy, az számára egészen egyszerűen láthatatlan, fölismerhetetlen. Ugyanúgy nem látja, nem érzékeli (azaz kizárja mint lehetséges narratív információt) az előző jelenet nyilvánvalóan szexuális jellegét, mint ahogy itt is egészen más képet közvetít, mint ami egy eltérő kognitív tartománnyal rendelkező, például felnőtt számára magától értetődő. De ne feledjük, ő (a fokalizátor) a szó szoros értelmében gyermek. A lány fokalizációja bizonyos narratív információkat eleve kizár, másokat beválogat ugyan, de azokat olyan modellbe, rendszerbe illeszti, amely valamiféle feszültséget, furcsaságot, bizarr jelleget hordoz. Ha így áll a helyzet, akkor hogyan lehetséges a lányétól eltérő olvasatot létrehozunk a szituációról? Amint láttuk, úgy, hogy nem csupán a fokalizált elemeket látjuk, hanem a fokalizáló „tekintetet” is, s a kettő összevetése során tudjuk föloldani a kívülről érzékelhető feszültséget, s tudjuk megmagyarázni egyrészt azt, hogy miért látja, közvetíti úgy a lány az eseményeket, ahogyan közvetíti, illetve azt, hogy mi lehet az az „eredeti” látvány, amit ő így közvetít, áthangolva a narrátori szólamot.

A fokalizáció a magyarságtudományban

Uszpenszkij *A kompozíció poétikája* című könyvében arra hívja fel a figyelmet, hogy a nézőpont problémája alapvető fontosságú minden olyan művészeti ág esetében, amely „kétsíkúan” szerveződik: valahogyan jelenít meg valamit.¹⁴ A két sík tehát: a megjelenítendő tárgy és a megjelenítés mikéntje. De vajon csupán az ábrázoló művészeteket fedi le ez a definíció? Vagy lehetséges, hogy a tudomány maga is hasonlóképpen jár el, és egy bizonyos módon jeleníti meg tárgyát? Pontosabban: elképzelhető, hogy az egyes tudományágakon belül az elméletek mint problémamegoldó stratégiák más és másféleképpen jelenítik meg tárgyukat, ilyenformán megkülönböztetve a tárgyat és a megjelenítés módját? Tudományelméleti fejtegetésekbe nem bocsátkozva a továbbiakban axiómaként kezelem a következő elméleti belátást: a tudományban nagyon hasonló a helyzet ahhoz, ahogyan Uszpenszkij az ábrázoló művészetek működésmódját jellemezte. A tudományos leképezés két síkon működik, s ez közvetítetté teszi a tudomány tárgyát is.

A kérdés most tehát az, hogy használható-e a fokalizáció fogalma a magyarságtudományban. Úgy vélem, hogy a hungarológia azzal, hogy ugyanolyan

¹⁴ USZPENSZKIJ, *i. m.*, 7.

közvetítettségben tartja tárgyát, mint a narratívák az elbeszélt történeteket, a közvetítés mikéntje, a fokalizáció releváns vizsgálati kategóriává lesz. Sőt, látok érveket amellett is, hogy a magyarságtudományban a társadalomtudományok egy részénél talán hangsúlyosabban jelenik meg a közvetítés mozzanata. Hiszen a hungarológia egyik jellemző célközönsége a magyart nem anyanyelvénként beszélő, nem a magyar kultúrában szocializálódott külföldi, aki valamilyen okból ismerkedik a magyar nyelvvel és kultúrával. A hungarológia ennek a közönségnek prezentálja, szó szerint *közvetíti* a magyarságtudomány tárgyait. (Talán lehet vitatkozni azon, hogy a különböző tudományágakban milyen mértékben és eredményességgel használható a fogalom, de ez az esetleges vita kívül esik a jelenlegi gondolatmenet keretein.)

Hogyan fogható tehát munkára a fokalizáció fogalma a magyarságtudományban? Alapjában véve két módon: Egyfelől megvizsgálhatjuk a magyar kultúrával, irodalommal, történelemmel stb. kapcsolatos elképzeléseinket és azok megtestesüléseit (azokat a könyveket és egyéb tananyagokat), amelyeket kutatásaink és az oktatás során használunk. Egy ilyen vizsgálat nem sokban különbözne az irodalmi szövegek közvetítésközpontú vizsgálatától, s ugyanúgy a fokalizáció perceptív, kognitív, érzelmi és ideológiai vetületét boncolgatná, mint amaz. Azt firtatná, hogy hungarológiai elképzeléseink, anyagaink miféle képet hoznak létre, ha tetszik, milyen „filmet vetítenek” a magyarságtudomány tárgyairól. Ez amolyan deskriptív közelítés volna. Másfelől végiggondolhatjuk, hogy az újabb elképzelések kialakítása vagy éppen a tananyagfejlesztés során miféle fókuszra érdemes használnunk, azaz milyen képet kívánunk létrehozni, „vetíteni” a magyar kultúráról, zenéről, társadalomról stb. Ez pedig egy visszafogott értelmű, preskriptív megközelítés volna. Mindkét eljárás alapja annak tudatosítása, hogy a magyarságtudomány egyetlen megnyilatkozása sem a tárgyat mint olyat állítja elibénk, s minden ilyen megnyilatkozás magán hordozza egy bizonyos, általában jól körülírható fokalizáció jegyeit.

Természetesen vannak olyan területei a hungarológiának, amelyek talán könnyebben, nagyobb eredménnyel kecsegtetve kínálják magukat a fokalizációközpontú vizsgálatnak. A történeti diszkurzusok (mint a történelem, irodalomtörténet, zenetörténet stb.) például nyilvánvalóan eredményesen vizsgálhatók abból a szempontból, hogy a meghatározott módon történő megjelenítés hogyan állítja elő azt a „tárgyat”, időbeli folyamatot, amit közvetíteni látszik – mert erről van szó, előállításról. Hadd említsek egyetlen példát, ami szimbolikusan talán jelzi, hogy mire gondolok. Paul Lendvai könyvében, *Az eltékozlott országban* olvasható a következő, Magyarországra, a magyar nemzetre, a nemzeti történelemre vonatkozó, sommás, ám nem alaptalan szöveg: „Te-

metni tudunk.”¹⁵ Nyilvánvaló, hogy a halál, az elmúlás és az arra díszes különbségek közötti emlékezés nagyon határozott kognitív, érzelmi és ideológiai modellben hozza létre a magyar történelem alapképletét. Mennyivel másabb volna, ha azt mondhatnánk: „Élni tudunk.” Más kérdés, hogy ez ebben a formában nem volna igaz. Másfelől kevésbé tűnik használhatónak a fogalom olyan területeken, mint például a leíró nyelvtan vagy a nyelvoktatás, bár korlátozottan talán ezeken a területeken is bevethető.

Bal definíciója szerint a vizsgálódás irányulhat a fokalizáltra, azaz azokra az objektumokra, melyeket a fokalizátor észlel. A hungarológiára lefordítva ez voltaképpen elképzeléseink és anyagaink kanonikus és tartalmi vizsgálatát jelentené: annak áttekintését, hogy a szelekciós mechanizmus mit láttat a magyar kultúrából. Ez a kérdés természetesen mindig fölmerül, valahányszor valaki tankönyvet ír vagy országismereti kurzust állít össze, de a dolog természetéből adódóan különös jelentőségűvé válik például az idegen nyelvre lefordítandó szövegek kiválasztása, esetleg antológiák összeállítása során. De voltaképpen minden apróságnak lehet jelentősége. Meggyőződésem például, az, hogy egy adott nyelvkönyv milyen fiktív szereplőkkel dolgozik, bizonyos mértékig hozzájárul a magyar kultúrával, nyelvvel kapcsolatos kép alakításához. Némiképp megmosolyogtató, hogy a használatban lévő magyar nyelvkönyveink szereplői jellemzően költők és festők, egyetemi oktatók, tolmácsok, újságírók, tanárok és diákok, míg a magyarul tanuló „szereplők” többnyire európaiak és észak-amerikaiak. Természetesen eszemben sincs azt sugallni, hogy egy nyelvkönyvnek szociografikus pontossággal kellene leképeznie a magyar társadalom összetételét vagy a Magyarországra látogató külföldiek nemzetiségét. De azt se feledjük, hogy a többnyire a verisimilitudo elve mentén szerveződő nyelvkönyvi történetek – akarjuk, nem akarjuk – egy bizonyos fókuszban láttatják a magyar társadalmat. S mivel a magyarul tanulók nagyobb része hosszabb-rövidebb időt Magyarországon tölt, óhatatlanul szembesíteniük kell a nyelvkönyvek által (is) alakított társadalomképüket a valósággal. Meglehet, érdemes volna erre a szembesítésre tudatosabban fölkészülnünk, például nyelvkönyveink szereplőinek újragondolásával. Egy heterogénebb, megosztottabb, értékluralizmust mutató társadalom fókuszba állítása nem csupán közelebb állna a valósághoz, de talán a jelenleginél kívánatosabb képet mutatna a magyar nyelv iránt érdeklődőknek. Még mindig ide, a tartalmi vonatkozáshoz (vö. fokalizált) tartoznak a nyelvkönyvekre olyannyira jellemző történetek. Vajon melyik nyelvkönyvíró tudna ellenállni a „kirándulás a Hortobágyra” vagy „a Mátyás templomtól átsétáltunk a Ha-

¹⁵ Paul LENDVAI, *Az elátkozott ország*, Noran Libro, Budapest, 2011, 11.

lászbástyához” mottójú történetek klasszikus varázsának? De érdemes talán elgondolkozni, hogy vajon ezek a történetek még mindig hatásos és kíváncsú módon mutatják-e be hazánkat s annak kultúráját. Jelzendő, hogy akármilyen apróságok is alakíthatják a kultúránkkal, nyelvünkkel kapcsolatos képet. Hadd említsek még egy példát. Oktatói gyakorlatunkból sokan tudjuk: mindenféle tanulási folyamat egyik legfontosabb eleme a motiváció. Kellően motivált emberek jóval könnyebben sajátítják el a mégoly nehéz magyar nyelvet, mint azok, akikből hiányzik az elkötelezettség. Meggyőződésem, hogy a tanítás során használt könyvek, munkafüzetek fizikai-esztétikai jellemzői is képesek motiválni (avagy demotiválni) a tanulókat. Nem mindegy, hogy érdekesen elrendezett, figyelemfölvívó képekkel, föliratokkal, anyanyelvi anyagokkal, színes felülettel csábít-e egy könyv, vagy durva tapintású, fekete-fehér oldalakat kell lapozgatniuk a diákoknak. Nem állítom, hogy fekete-fehérben nem lehet jó nyelvkönyveket csinálni, sem azt, hogy a képekkel telítődött, színes könyv föltétlenül jobb. Mindazonáltal ez is egy szempont lehet.

Bal azt mondja: a vizsgálódás koncentrálhat a fokalizátorra is, s ebben az esetben a főtebb részletezett perceptív, kognitív, érzelmi, ideológiai közvetítés kerül a figyelem középpontjába. Érdekes példája lehet az ilyen fokalizációnak a magyar irodalom közvetítése a nem magyar ajkúaknak. Léteznek olyan irodalomtörténeti munkák, melyek idegen nyelvű (elsősorban angol, német) történeti áttekintést nyújtanak a magyar irodalomról. Az enciklopédikus, panoramikus jellegnek nyilván vannak előnyei: az ilyen munkák jó esetben egységes képet nyújtanak a magyar irodalom történetéről. A megközelítés hátránya azonban, hogy a távolságtartás miatt a magyar irodalom megismerése kevésbé lesz élményszerű, holott a szövegolvasáson alapuló, az olvasmányélményeket kontextualizáló megközelítés nagy valószínűséggel vonzóbb képet festene a magyar irodalomról, s talán több hívet szerezne neki. Köztudott, hogy a magyar komparatistikának nagyon komoly hagyományai vannak: számos olyan összehasonlító irodalomtudományi munka létezik, amely a magyar irodalmat a világirodalom kontextusába ágyazva értelmezi. Ez nyilvánvalóan üdvözlendő. Csakhogy ezek a munkák más célközönségnek készültek, s vajmi kevésbé használhatók a magyarságtudományi diszkurzusban. Itt jellemzően hiányoznak azok az irodalomtudományi ismeretek, illetve a biztos magyar nyelvtudás, amely emészthetővé tenné ezen munkákat a hungarológiai képzésben résztvevők számára. Szükségesnek látszik az ilyen munkák átdolgozása, a magyarságtudomány szempont- és föltételrendszerének való megfeleltetése. A hungarológiai kongresszus különféle szekcióiban visszatérő téma volt, hogy az átalakulóban lévő magyar-

ságtudománynak reagálnia kell az európai integráció tényére, s a magyar kultúrát egyre inkább az európai összefüggésrendszerbe ágyazva kell bemutatnia. Szép példája volt ennek Szőnyi György Endre előadása a hungarológiai szekcióban, amelyben arról beszélt, hogy a magyar építészet kiemelkedő alkotásait sokkal könnyebb és hatásosabb úgy bemutatnia az európai stíluskorszakokat ismerő hallgatónak, hogy a magyar alkotásokat párba állítja világhírű, a magyar építészeti alkotásokkal összefüggésbe hozható, európai épületekkel. Ugyanez az igény fölmerül az irodalom vagy más művészeti ágak esetében is. Ugyancsak jó példája a kontextusba helyező magyarságtudományi szemléletnek az Orbán Jolán és Fenyvesi Kristóf vezette projekt, az „Átmenet és Különbözőség”. A *Találkozó a Balkán Kapujában* címmel Pécsen megrendezett nemzetközi és interdiszciplináris konferenciasorozat „arra tett kísérletet, hogy irodalmi, művészeti, kulturális térként, a különböző diskurzusok, diszciplínák, művészeti ágak interakciójának tereként értelmezze újra Közép- és Dél-kelet-Európa, valamint a Balkán viszonyát.”¹⁶ A projekt értékei a konkrét eredményeken túl a kontextuális gondolkodás, az interdiszciplinaritás s mindenekelőtt a tudatosság, reflektáltság. Hadd emlékeztessék megint: a fókuszálás így is, úgy is megtörténik, akár tudatosan szervezzük meg annak folyamatát, akár a lovak közé dobjuk a gyeplőt. Paul Lendvai a főt említett kötetében idéz az 1999-ben németül kiadott, a *Magyarok – Kudarok győztesei* című munkájából: „Talán nem akad még egy nép, amelynek képe az évszázadok folyamán oly sok és egymásnak annyira ellentmondó változaton ment volna át, mint a magyar.”¹⁷

Jobb volna talán, ha ez a kép nemcsak „magától” alakulna, hanem mi magunk alakítanánk – reflektálva, tudatosan.

¹⁶ *Kelet-nyugati átjárók* I., szerk. FENYVESI Kristóf, KASZNÁR Veronika, ORBÁN Jolán, Jelenkor, Pécs, 2011.

¹⁷ LENDVAI, i. m., 8.

Park Soo Young

A koreai hungarológia múltja és jövője a paradigmaváltás során

Nagy öröm számomra, hogy itt lehetek a doktorjelöltek szimpóziumán, s hogy beszélgethetek a fiatal hungarológusokkal, a leendő egyetemi oktatókkal a nemzetközi és a koreai hungarológiáról. Ha lenne élettartama az emberi tudásnak, azt mondhatnám, hogy a középkori tudásnak több száz évre szóló élettartama volt, a modern kori tudásé nagyjából százéves lehet. A második világháború utáni időszakról kezdve a mai napig egyre rövidebbé vált a tudás érvényességének élettartama, amely ötven évről tíz évre, aztán tovább, egy évre csökkent. Azt mondják, hogy manapság csak hat hónapra érvényes tudással rendelkezünk a technológia területén.

A humán tudományokban azonban, az így gyorsuló technológiai fejlődést, gazdasági, társadalmi változásokat nem követve, arra törekedtek, hogy száz évre szóló ismereteket közvetítsenek a mai fiataloknak. Ha vannak olyan szakterületek a mai felsőoktatási intézményekben, ahol a tanszékek kényszerből összezsugorodtak, azok biztosan mind a humán tudományok területéhez tartoznak, mint a filozófia, a történelem, valamint az idegen nyelvek tanszékei.

Ami az idegen nyelvi tanszékeket illeti, például a német és a francia tanszékek az elmúlt ötven évben a második, harmadik legfontosabb idegen nyelv képviselőiként, majdnem minden koreai egyetemen működtek és jelen-tékenyen járultak hozzá a koreai tudományos közösség modernizációjához. A múlt század végén is ez a két nyelv volt a legfontosabb európai nyelvnek tekinthető, mivel a koreai gimnáziumokban második idegen nyelvként tanították őket. De az utóbbi időben radikálisan megváltozott a helyzet. Majdnem minden gimnáziumban a német és a francia nyelv átadta helyét a kínai vagy a japán nyelvnek. A német és a francia tanszékek, amelyek nemrégiben is még a nagy tanszékek közé tartoztak, a hallgatók létszámát csökkenteni kényszerültek, és jellegüket egyre gyakorlatiasabb irányba kellett eltolniuk: például az európai nyelv és kultúra intézetek egyik szakirányává váltak. Ennek az az oka, hogy miközben a huszadik század végétől kezdve hihetetlenül gyors tempóban változik a nemzeti, nemzetközi környezetünk, a tudományos paradigmák is változnak, és ezekben megfelelő szerepet kellene játszaniuk a felsőoktatási intézményeknek is.

A koreai magyar nyelvi tanszék mindezen változások közepette alakult ki. Szeretnék beszámolni a koreai hungarológia azon eredményeiről, amelyeket több mint húsz év alatt értünk el. Ezután pedig beszelnék jelenlegi problémáinkról is. Ugyanis nagyon szeretnék Önöktől hasznos és értékes javaslatokat is hallani, hogy megtalálhassam a megoldást a koreai magyar tanszék fenntarthatóságára.

1. A HUFSS (Hankuk University of Foreign Studies) magyar nyelvi tanszéke mint a koreai hungarológiai műhely

Nemrég bemutattuk a HUFSS magyar nyelvi tanszékét a *Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság* honlapján.¹ Azt hiszem, hogy tanszékünk életkorához képest nagyon későn mutatkoztunk be, de az érdeklődők immár tájékozódhatnak tanszékünk létrejöttéről, történetéről, valamint a máig elért eredményekről. De a bemutatkozásunkból hiányzik valami: a tanszék problémáinak felsorolása. Természetesen nem szokás a saját bemutatkozásunkban komoly gondokról, problémákról is tájékoztatni.

1988-ban a koreai magyar nyelvi tanszék létrejöttével a „magyarságtudomány” vagy „hungarológia” fogalmát Dél-Koreában is bevezették. Amint a tanszék neve is mutatja, „a magyar nyelvi tanszéket” azzal a céllal hozták létre, hogy a magyar mint idegen nyelv oktatása által ez legyen az első magyarságtudományi műhely a koreai felsőoktatásban. A tanszék oktatási programja azonban filológiai súlypontokon alapult, így a magyar nyelv oktatása mellett a magyar nyelvészet és az irodalom is főtantárgy volt, a magyar történelem, társadalom- és országismeret pedig melléktárgyként szerepelt az alapképzésben (BA-képzés). Ez a koreai filológiai hagyománynak köszönhető, amelynek értelmében a külföldi országokról szóló tudományos kutatás elsősorban a nyelvtudomány és irodalom kutatásával foglalkozik. Ráadásul, a magyar nyelv iránti érdeklődés az urál-altáji hipotézissel kapcsolódott össze, amely szerint a koreai nyelv esetleg az urál-altáji nyelvcsaládhoz tartozna. Ennek következtében a magyar szak két területre tagolódott: magyar nyelvészetre és magyar irodalomra. Ez a felosztás a posztgraduális iskolában is tükröződik: a magyarszakos hallgatók a magyar nyelvtudomány vagy irodalomtudomány közül választhatnak szakterületet az MA- és a doktori képzésben.

A kilencvenes évek közepén nagy vita alakult ki az idegen nyelvi tanszékek, főleg a kelet-európai nyelvek tanszékeinek oktatási céljáról. A kelet-

¹ Forrás: <http://hungarologia.net/hu/research-2/research/magyar-a-hankuki-egyetem-magyar-tanszeke/>

európai országok rendszerváltása után a dél-koreai kormány egyre több exkommunista országgal vette fel a diplomáciai kapcsolatot, s ezzel együtt a gazdasági kapcsolatok is erősödtek. Egyre több koreai cég jelent meg Magyarországon. Mindez azt jelentette, hogy a koreai társadalomban igényelni kezdték a magyar nyelv és országismeret tudását. A koreai magyar tanszék programja az országismeret irányába fordult, ezért a nyelvészeti és irodalmi tárgyak számát csökkentettük, helyettük magyar nyelvórákat és magyar történelemmel, közgazdasággal, társadalommal és kultúrával foglalkozó órákat biztosítottunk. Így a koreai magyarságtudomány paradigmát váltott: a filológiai irány felől a kulturális ismeretek és az országismeret irányába fordult.

Az új évezredben a rendkívül erős neoliberalizmus és globalizáció hatására a felsőoktatás célja a szakképzés helyett az általános műveltség vagy interdiszciplináris képzés felé tolódik el. Az úgynevezett felsőoktatási reformprogramban is benne rejlik az a gondolat, hogy a gyorsuló tempóban változó világban alkalmasabb lenne az általános műveltség és a jól kombinálható szakmák ismerete az alapszintű BA-képzésben, mint valamely elmélyültebb szakmai tudás. A koreai egyetemek arra törekszenek, hogy az eredeti szakmai tantárgyak számát csökkentsék, és bevezetik a kétszakos rendszert, hogy a hallgatók képesek legyenek elhelyezkedni az egyetem elvégzése után. A paradigmaváltások a felsőoktatásban a koreai hungarológia oktatásában is komoly problémát okoznak, amelyre kénytelenek vagyunk megoldást keresni.

2. A megoldandó probléma: az utánpótlásképzés programjai

2.1. A BA szintű képzés

A koreai hallgatók a magyar nyelvvel csak a magyar tanszéken ismerkednek meg. Előzmények nélkül, számukra teljesen ismeretlen nyelvet kezdenek tanulni az egyetemen. A hallgatók az első két tanévben alapfokú, valamint középfokú szinten tanulnak magyarul. Emellett a kettős szak rendszere szerint a második tanévben már el kell kezdeniük tanulni a második szakon. A harmadik és a negyedik évben választhatnak olyan tantárgyakat, amelyek megfelelnek a saját tanulmányi céljaiknak. A jelenlegi BA szintű képzési program alapján a magyar szakos hallgatóknak gyakorlatilag csak az első két tanévben lehet a magyar nyelvvel foglalkozniuk.

A kétszakos rendszer bevezetésének következtében a BA szintű képzés elvégzéséhez szükséges kreditszám is megváltozott: 140 kreditről 134 kreditre csökkent, s a szakmai kötelező kreditszám pedig 79 pontról 54 pontra. A magyar nyelvi tanszéken is érvényes ez a rendszer, amely szerint a magyar

szakos hallgatók a teljes kötelező tanulmányaiknak csak egyharmadát teljesíthetik a magyarságtudomány tantárgyaiban. A kétszakos rendszer és az általános műveltségi tárgyak számának növekedése, valamint az angol nyelv tanulása nem engedi, hogy a hallgatók intenzíven koncentráljanak a magyar nyelvtanulásra. A megfelelő magyar nyelvismeret hiányában pedig nem lehet a hungarológiához értő szakemberek képzéséről beszélni. Szinte lehetetlen elérni a koreai hungarológia oktatásának azt a kettős célját, hogy egyfelől olyan szakértőket képezzen, akik a magyar nyelv, irodalom és történelem, valamint a magyarságtudomány egyéb területein végeznek tudományos kutatásokat és megfelelő magyar nyelvismerettel rendelkeznek, másfelől, hogy olyan hozzáértő szakemberekkel lássa el az országot, akik a két ország fejlődő politikai, gazdasági, társadalmi és kulturális kapcsolataiban tölthetnek be vezető szerepet.

Megoldásként a Hankuk Egyetem egy olyan támogatási projektet is működtet, amelynek keretén belül biztosítják a hallgatók számára, hogy a BA-képzés 8 félévéből egy félévet a külföldi egyetemeken tanulhassanak, hogy elmélyíthessék nyelvtudásukat és megismerhessék a kultúrát. Ezen program résztvevői közül többeknek sikerül magyarországi koreai cégeknél elhelyezkedniük. Ahhoz viszont a BA-szintű képzés programja nem elegendő, hogy a diákok a tudományos továbbképzésben folytassák tanulmányaikat.

2.2. A posztgraduális iskola

A magyar nyelvi tanszéken alapvetően négy éves BA-szintű képzés folyik, de lehetőség van a tanulmányok folytatására a két éves MA-képzésben, amely 1992 óta a Kelet-európai Nyelvek és Irodalmak Intézetében működik. Az elmúlt húsz évben összesen tízen végeztek az MA-képzésben. Magyar szakos hallgatóink közül eddig hárman doktoráltak magyar egyetemeken. Mind-egyikük utánpótlásként, óraadói státuszban dolgozik a koreai magyar tanszéken.

Mostanában az eddiginél nehezebb lett az MA-képzési programot működtetni a posztgraduális iskolában. A hallgatók gyakorlatilag itt kezdenek el a magyar nyelvtudomány és irodalom általános témáival foglalkozni, de előre el kell dönteniük, hogy melyik szakirányban vesznek részt: a magyar nyelvtudományban vagy a magyar irodalomban. A négy féléves képzés folyamán a hallgatóknak a szakmai alaptárgyakkal foglalkozó szemináriumban kell részt venniük és szakdolgozatot kell írniuk. Ráadásul szükséges, hogy elmélyítsék a magyar nyelv ismeretét, hogy képesek legyenek a magyar szakirodalommal foglalkozni.

Komoly problémát jelent az MA-képzésben, hogy nagyon kevés a tanárok száma, ezért nem tudjuk biztosítani, hogy különböző szakmai témákban vezessék a hallgatókat. Ha van olyan hallgató, aki sem a nyelvtudomány, sem az irodalom iránt nem érdeklődik, hanem más szakterület felé tájékozódna, például a magyar történelem, néprajz stb. felé, neki nincs lehetősége MA-fokozatot szerezni a koreai hungarológiai képzésben. Ilyen okokból azt tanácsoltam a koreai hallgatóknak, hogy az BA-képzés után menjenek Magyarországra, hogy tanulmányaikat magyar egyetemeken folytathassák. Azonban, tekintve, hogy a magyar egyetemeken a tanulmányi előzmények mások, mint a koreai intézményekben, a koreai hallgatók teljesíthetetlen feltételekkel találják szembe magukat, például a folyékony társalgási szintű magyar nyelvismeret és a magyar nyelvészet és irodalom klasszikus alapismertének a hiánya miatt. Voltak, akik a rendszerváltás időszakában látogattak Magyarországra, hogy a Magyar Tudományos Akadémián szerezzék meg a doktor titulust. Úgy tűnik azonban, hogy akkoriban nem voltak meghatározott kandidátusi programok a külföldi hallgatók számára, ezért egy botrányos eset is történt, amikor egy koreai doktorandusznak, bár nem tudta megfelelő szinten elsajátítani a magyar nyelvet, mégis sikerült ledoktorálnia egy magyar irodalmi témában.

A legnagyobb probléma az, hogy egyre kevesebb hallgató jelentkezik a tudományos képzésre, és kiváló leendő kutatók nélkül nem lehet elvárni a hungarológia további kibontakozását. Ez nehézséget jelenthet a magyar tanszék fenntartásában is. Ez az oka annak, hogy a nemzetközi hungarológiai kongresszus programjai közül engem leginkább a doktorjelöltek szimpóziuma érdekelt. Kíváncsi vagyok arra, hogyan képzik a hungarológia leendő kutatóit, milyen témákkal foglalkoznak és milyen támogatásban részesülnek a külföldi egyetemeken.

3. A koreai hungarológus utánpótlás képzésének terve

A koreai magyar nyelvi tanszék az egyik legnagyobb Magyarországon kívüli hungarológiai műhely, amely már több mint 22 éve működik. A Hankuk Egyetem (*Hankuk University of Foreign Studies*), amely a magyar nyelvi tanszéknek is otthont ad, Korea legnagyobb idegennyelvű oktatásra szakosodott egyeteme. A nehézségek ellenére tanszékünkön már több mint 800 diák végezte el tanulmányait, közülük tízen MA-fokozatot szereztek, és három tanítványom Magyarországon doktorált. Évente mintegy tucatnyi koreai hallgató utazik Magyarországra, hogy a nyári egyetemen vagy nyelviskolákban gyarapítsa és mélyítse nyelvi és kulturális ismereteit.

Az európai egyetemektől eltérően a koreai felsőoktatás rendszere más-képpen működik. Az állam meghatározza az egyes felsőoktatási intézményeibe felvehető hallgatók létszámát. Mivel mindig kevesebb helyet biztosítanak a kívánt létszámnál, ezért szinte bizonyos, hogy a BA-szintű képzésben részesülő hallgatók létszáma csökkenni fog. De a tudományok területén zajló paradigmaváltásnak megfelelően át kell alakítanunk a tanszék oktatási rendszerét és a képzés tartalmát. A BA-képzésben előtérbe kell helyezni a magyar nyelv oktatását, hogy a hallgatók később részt vehessenek a tudományos munkában is. A posztgraduális iskolának bővítenie kellene a kutatási területeket és szélesítenie a választható témák körét, hogy ne csak a magyar nyelv- és irodalomtudomány, hanem más szakterületek iránt érdeklődőknek is lehetőségeket nyújthassanak, hogy ők is részesülhessenek az MA-képzésben, valamint a PhD-képzésben a koreai magyar tanszéken. Ennek érdekében szeretném hangsúlyozni a nemzeti és nemzetközi magyarságtudomány eredményei befogadásának a fontosságát és elősegíteni a magyarságtudományi műhelyek közötti együttműködés fejlődését. Szeretném javasolni közös egyetemi projektek megvalósítását, hogy közösen vezethessük a koreai magyar szakos MA-képzésben részesülő hallgatókat a külföldi hungarológiai tanszékek tanáraival, kollégáival. Akkor a koreai hallgatóknak nem kellene feltétlenül külföldi egyetemeken végezniük tanulmányaikat, hanem bizonyos időre eljöhethének a magyar egyetemekre a témájukkal kapcsolatos anyagokat gyűjteni és a témavezetőjükkel konzultálni. Nem kellene hosszú időt tölteniük a különböző tudományos hagyományok és kultúra elsajátításával, ami könnyítene az anyagi terheken is. Az MA-képzési szakaszba történő belépéstől kezdve, folyamatosan lenne lehetőségük arra, hogy megismerkedjenek a hungarológiával foglalkozó külföldi tanárokkal, kutatókkal, s így leendő koreai hungarológusokként is részt vehetnének a nemzetközi hungarológia kibontakozásában.

Maria Puca

Hungarian Studies as Means of Appreciation of Diversity

"The future will be, like the schools are today."
(Albert Szent-Györgyi,
Nobel Laureate in Physiology or Medicine, 1937)

"United in diversity."
(European Union's motto)

The Beginning of Hungarology

Hungarology is not a separate discipline, but a form of expression of interdisciplinary relations. The term *hungarology* became commonly used in the mid-twenties of the 20th century. In the following two decades it was often used in scientific and political-scientific writings, as well as in journalism, since any consensus document regarding the use of the expression *hungarology* had not been developed.

Róbert Gragger (1887–1926) was the first who used the term *hungarology* to indicate the compendium of several disciplines. German-Hungarian origin Gragger specialised in the field of comparative literature, making the description of Hungarian culture in German language his mission. In 1916 he was appointed professor of Hungarian at University of Berlin, where he immediately created a Hungarian department. In 1917, he established the Magyar Tudományos Intézet; in 1921 he started the publication of the journal *Ungarische Jahrbücher* and the book series *Ungarische Bibliothek*; finally in 1942 he founded the Collegium Hungaricum in Berlin. These institutions, including the journal and the book series, were forums dedicated to the Hungarian language and literature, as well as other areas such as historiography, art history, and ethnography. Alongside the works of comparative literature, Gragger published linguistic monuments of great value: the newly-found *Ómagyar Mária-síralom*, anthology of poems, volumes of popular ballads and folk tales. The task that the department had set itself was of Hungarian language teaching, which obviously could not be separated from the study of Hungarian culture.

The thought of Róbert Gragger was carried out by Lajos Bartucz (1885–1966), eminent expert of Hungarian anthropology, professor-to-be at University of Budapest. In his essay appeared in 1930 in *Magyar Szemle* (“*A modern nemzeti tudományról*”), Bartucz made his case concerning the existence of “national studies”: «...These are mostly Hungarian anthropology, ethnography, archeology, linguistics, history, sociology, Hungarian man, land, culture, nature, and the study of all kinds of their relations.»¹

Because of the fragmentation of various disciplines it would have been necessary that the researches of national character had entered into closer contact with each other in the interest of the common good, thus forming a federation or association. The discipline that could have merged into a single system of all the knowledge concerning the Hungarian nation would have been the *hungarology* dreamt by Gragger.² However, Bartucz studies showed the historical obstacles of the creation of a similar discipline: 1. the accelerated breakdown of sciences into different branches since the mid-nineteenth century, 2. the loss of the importance of the study of national character, which was not highlighted by the study of social sciences anymore. When Bartucz wrote his first essays about *hungarology*, the Királyi Magyar Egyetemi Nyomda had already announced the publication of the series *Magyar Enciklopédia* and his first volumes, written by Bálint Hóman and Gyula Szekfű, went already to press (1929). The four volumes of *A magyarság néprajza* were published between 1933 and 1937, *Magyar föld – magyar faj*, also composed of four volumes, appeared between 1936 and 1938. The summary of the art history was never published. It was with these works that the term *hungarology* began to spread among the public opinion.

The study of Hungarology in Italy

The first Hungarian university colleges were established in Italy in the 16th century: in 1523 the Hungarian-Illyrian College in Bologna, in 1578 the Hungarian College of the Monastery of Santo Stefano Rotondo in Rome, that in 1580 joined the college of the Germans founding the still existing Collegium Germanicum Hungaricum. Vilmos Fraknói, general secretary of the Academy of Hungarian Studies, established in 1895 the ancestor of the today's Hungarian Academy in Rome, or rather the Institute of Hungarian

¹ László KÓSA, *A magyarságtudomány kézikönyve*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991, 18.

² KÓSA, *i. m.*, 18.

History in Rome. Starting from 1927 we can speak about the creation of the first institute of *hungarology* in Italy, as we understand it today; when, following a meeting between Bethlen and Mussolini, under initiative of the Minister of Hungarian Culture Kuno Klebelsberg, the teaching of Hungarian was introduced to “Sapienza” University in Rome. Between the two world wars, the teaching of Hungarian and the courses held by readerships were hosted by the major Italian universities: Milan, Pavia, Padua, Bologna, Naples and Bari. At the same time, the Hungarian Academy in Rome acquired an important role in the researches done in Italy in the field of *hungarology* and in the publication of its results. Within the Academy continued to exist the Institute of Hungarian History. The Cini Foundation in Venice and the Academy of Hungarian Studies have been regularly organising conferences since 1927 on the transformations of the history of cultural and historical relations between Italy and Hungary.

In order to unite and encourage the researches on *hungarology* in Italy, in 1985 “Sapienza” University in Roma took the initiative to create a centre of *hungarology* among universities. In 1989 the Inter-university Centre for Hungarian Studies (CISUI) was formed in Italy as a consequence of an agreement among the universities in Bologna, Florence, Padua, Turin, Udine, Venice and the “Istituto Universitario Orientale” in Naples. Since 1986, under the guidance and the editing of the professors of Hungarian Language and Literature at the “Sapienza” University in Rome, the Journal of Hungarian Studies appears regularly, a yearbook that offers a detailed guidance on the researches of *hungarology* in Italy and on the activities of CISUI. The journal gives platform to various research results and through its reviews conveys the most important essays about *hungarology* published in Italy and abroad. Another goal of the Journal of Hungarian Studies is to provide the researchers of *hungarology* in Italy with the possibility of publication and spread of their results.

Currently the class L-LIN / 19 embraces all the languages, literatures and philology of the Finno-Ugric language family, paying particular attention to Hungarian and Finnish. In Italian universities, the curriculum of cultural mediation has spread, with a preference for the translation. This study programme includes the teaching of modern languages, in our case of Finno-Ugric languages, and subjects not strictly related to language studies, such as law and economics, to ensure that young people have more job opportunities after completing their studies.

I started to study Hungarian Language and Culture in Italy in 2006 and I went to Hungary, in its native country every year to study *Hungarology*. The

first time that I arrived in Hungary was in 2007 when I attended the Summer University of Debrecen. It was at the end of my first academic year at university in Italy, where my majors were Hungarian and German. Although I had already studied German at school, I needed to improve my knowledge of the Hungarian language by studying in Hungary. Thanks to a scholarship I spent a whole month studying the Hungarian language and culture in the second largest city of Hungary. My first impression was that of a cultural shock. At the time, I had been studying Hungarian culture for a year and I thought to have already entered this new world. However, I was wrong: it was very different experiencing Hungary *in loco*. The condition of cultural shock, mainly due to the language and the different, but also marvelous landscape, lasted three days. After that I fell in love with Hungary, its culture and its people. I also studied at the summer universities of Pécs and in Budapest at the Institute Balassi Bálint, where I also spent an academic semester. Finally, I did an internship of 12 months in Budapest.

By studying *Hungarology*, I was able to form an understanding of different subjects other than the language (e.g. literature, arts, history etc.) and thus I started to understand a new world, geographically so close to mine, but in essence far away. As a result of my studies I am learning to see and express things from a different point of view, as if using another logical system. Furthermore, I have become more flexible and open-minded. Fortunately over the past few years I have met many Hungarians, and not only students, with whom I could experience this new world, learning to accept and respect its diversity.

My experience with Hungary started after the country entered the EU. Hungary is now in a period of transition, which is causing a fundamental change in Hungarian society. I have met many people from all over the world who are somehow connected to Hungary – Hungarians born abroad, people interested in Finno-Ugric languages, or with a Hungarian partner. Those people and I, we shared the same passion for Hungary and its culture, building a common understanding, even if we all had a different background. During my visits in Hungary, I have always moved in a multicultural environment. With the help of Hungarian teachers, tutors and colleagues I managed to adapt and integrate quickly, respecting differences between people.

Hungarian higher education since 1989

Since the arrival of the Hungarians in Central Europe, Hungary has had contact with very different populations: Slavics, Turks, Germans, Romans etc. More than one millennium later, Hungary still possesses its peculiarities. Its culture and language developed and evolved without losing its originality. This was possible because Hungary managed to adapt and integrate in different contexts. An important factor that made this integration possible is education. Since the end of the Communist era in 1989, changes in Hungarian higher education have been made in order to match to the European values of freedom of teaching and studying, autonomy, scientific training, transferability, free foreign connections, openness and cross country boundary freedom of science. In order to apply those values, during the 1990s Hungarian universities developed foreign connections and Hungarian and foreign scholarship opportunities, that allow students and lecturers to move inside and outside Hungary. The changes started in those years aimed to reach high quality and efficiency of training and research. This influenced the economy, trying to stabilize it, and provided the basis for economic growth, essential factors for participation in the European integration and in the international competition.

The Parliament approved the first independent Hungarian Education Act on the 13th July 1993.³ One important goal to achieve was “to equate the number of students entering higher education from the appropriate age group to that of developed democratic society”.⁴ An increase in the public sector enrolments is remarkable since the beginning of the 1990s. Thanks to the new Educational Act considerable changes occurred in the structure of the educational system; church and foundation institutions were established and foreign language training increased all around the country. Doctoral training and qualifications (PhD, DLA) were set out and universities started to recommend postgraduate scientific training. The constitution of FEFA – Higher Education Development Fund (*Felsőoktatási Pályázati Iroda*) – intended to help higher education institutions close the gap with the European Union, modernising the entire higher education system. With the 1999: LII Act the higher education network was reorganised and from the 1st January 2000, the new network was operative.

³ József KARDOS et al. *Centuries of Hungarian Higher Education*, Nemzeti Tankönyvkiadó Rt., Budapest, 2001, 168.

⁴ Marie PACHUASHVILI, *The politics of higher education: governmental policy choices and private higher education in post-communist countries*, Budapest, 2009, 63.

Hungary entered the European Union in 2004 as a democratic country with a market economy. By joining the EU, Hungary had the possibility of receiving support from the other EU-members to reach stability and prosperity. The economic growth and rise of living standards are still in progress and it will take a while before these goals will be successfully achieved. Because Hungary is now part of the EU, Hungarians can travel across most of the EU states without border checks and vice-versa for other European citizens when travelling to Hungary. In general, EU citizens can study, live, work and retire in other EU countries.

The changes put together in the last two decades in the Hungarian educational system in order to match the European standards aimed to ensure that the educational and professional qualifications accomplished in Hungary would be recognized in other EU countries. More and more young Hungarians take the chance offered by the EU educational programmes, like “Erasmus”, “Leonardo” and “Comenius”, to study or train in another European countries. By doing so, they can highly increase their personal development and contribute to the country’s economical and social development. In higher education, the “Bologna Process” – June 1999 – aimed to create a European Higher Education Area (EHEA),⁵ which would promote mutual recognition of period of study, comparable qualifications and uniform quality standards.

In order to make the national education system more comparable to the European Qualifications Framework (EQF), lifelong learning has been set by the so-called “Copenhagen Process” in 2002. Since then, the countries involved have worked together to develop innovative policies and actions. They intended to improve the quality of vocational training and to encourage more individuals to make wider use of vocational learning opportunities in different contexts: at school, in higher education, in the workplace, or through private courses. National education ministers have met every two years to review the process. The latest revision took place in December 2010: the European Ministers for Vocational Training, the European Social Partners and the European Commission met in Bruges, Belgium, to set the priorities of the “Copenhagen Process” for 2011–2020.⁶

⁵ The European Higher Education Area (EHEA) was launched along with the “Bologna Process” decade anniversary, in March 2010, during the Budapest-Vienna Ministerial Conference.

⁶ European Commission, Education & Training, URL: http://ec.europa.eu/education/vocational-education/doc1143_en.htm (30 August 2011).

Considering the changes that took place in Hungary since the collapse of the Communist regime it's possible to verify that a more cosmopolitan policy has been applied to the Hungarian higher education system. Over the past few years, the study of foreign languages, such as English, French, Dutch and Italian, has become pre-dominant in Hungarian schools and universities. Hungarians have started to get closer to cultures, from which they were otherwise closed off under Communist government. Furthermore, since Hungary's entry into the European Union, Hungarian students have benefited from opportunities to study abroad, bringing European and other nationalities into contact with Hungarian culture. Through scholarships offered by Hungarian and foreign universities and governments, an increasing number of foreign students are also applying to Hungarian institutions to learn the Hungarian language and to experience Hungarian culture firsthand. This intermixture of different knowledge, cultures and ideologies contributes to a process of cultural exchange, comparison and self-reflection. A wider range of future perspectives is available for Hungarians, both in Hungary and abroad, especially within the EU.

I have interviewed Hungarians and foreigners (among the others French, Germans, Spanish, Russians, Finns, Japanese and Americans) – young men and women aged between 22 and 29 – who all experienced the changes made in the field of education after the end of the Communist rule and not all of them were studying Hungarology. The interviewees have spent, more than once, a period of time – from 3 to 12 months – abroad: they got scholarships to study or to do an internship thanks to the international programmes, the most common one is the “Erasmus” programme.

The Hungarians who went abroad in 2001, after the “Bologna Process” was introduced, experienced a “first taste of freedom” by being so close to other cultures, but many difficulties were faced as the higher education programmes and the university credit systems were not recognized everywhere in Europe yet. Most of the Hungarians were a bit shocked when they arrived in the new countries due to the sudden change, but they managed to integrate into the culture and to appreciate it by getting to know the local people, their habits and the place. In many cases, it was harder to make friendships with locals than with other international people, as the last ones were motivated by a major sense of curiosity and openness towards diversity. Living, studying or working with foreigners was challenging, because of the different languages and cultures and, at the same time, exciting, because it was a totally new experience. If the Hungarians went abroad to better know the people, the traditions and the culture of the language they were

studying at their home university, they focused on establishing contacts with the locals, which was possible mainly because of activities done outside the university. After 2006, when the “Bologna Process” was largely in use, Hungarian students could take advantage of a much more mobile and recognized education system between Hungary and the EU’s countries. For this reason, more Hungarians started to travel and to spend a relatively long time abroad to gain more experiences and improve their CV records. The international environment, which met in foreign countries, is going to be evident also in Hungary and this is why most of the people are positive about the possibility for Hungary to get closer to the European standards and would like to invest their future in their home country. Nevertheless, there are no few interviewees who think that working possibilities abroad would be more profitable.

Most of the foreign interviewees were not native English speakers and didn’t study Hungarian before moving to Hungary to spend some months for their studies or internships. However, they managed to work together cooperatively and establish good and long-lasting relationships with other students and colleagues. Generally speaking, foreign students received a warm welcome in Hungary. Hungarian tutors and coordinators were appointed to help them with bureaucratic issues, that in some cases were more complex in their home countries. Foreigners could choose to attend an introductory or advanced course in Hungarian language and culture to form a closer understanding of its society. If foreigners were studying subjects not related to Hungarology, they were offered courses in English and most of the time the teachers’ level and preparation were very good and they were up to the tasks. Cultural barriers could be avoided by paying attention to each other’s diversity. The principle of diversity is not something negative, it does not refer to our physical appearance or to our emotions etc., but it concerns the specific characteristics of each of us. Everyone has something different and unique, that makes up his/her strength. Believing in a culture of diversity and creating a safe environment for it is a good way to let people show their talent. All the foreigners interviewed agreed about the fact that the high quality education, the reasonable prices, the wonderful towns and the friendly people make Hungary a country beloved by students wishing to spend time studying abroad.

The situation is a bit different for those foreigners who wish to spend a longer period of time in Hungary for working reasons and are not strictly connected to Hungary, that is to say they are not studying Hungarology and don’t have Hungarian family members. Most of the time the main reasons

why those people moved were the wonderful landscape and the “beautiful” Hungarians. The attractive chances of a career in such a young country were also motivating them. Overall they interacted with likable, welcoming young people and most of the Hungarians were able to speak English. But the language could also become a barrier, especially in contexts outside the work environments, e.g. in particular shops and services staffed by older Hungarians who don’t speak English. In addition, when the foreigners managed to be further integrated into life, the Hungarian language posed a further obstacle: it’s impossible for them to negotiate and argue in Hungarian. The difficulty of communicating can increase the cultural differences and, consequently, do not support cooperation. In general, young foreign workers like the people, culture and social atmosphere, but are not fully encouraged by the professional opportunities available in Hungary to stay in the country after having studied or done their internship there.

Conclusions

From the beginning of the 1990s significant changes took place in Hungarian higher education and society. The “transnational mobility” enables students to reflect on how society works in other parts of the world, to come in contact with different people and cultures, while at the same time coming to understand that there are values that are the same all over the world. Based on those values we can manage to establish long-lasting relationships and friendships. The new international connections presented thousands of students with the opportunity of gaining further experience or training in Hungary, even if they were not studying Hungarology. Currently Hungary is moving forward to implement all the programmes offered by the EU. Even if changes in the higher education system are taking place fast, time is still needed for a radical change in the working environment, especially when there are foreigners involved, who are not strictly connected to Hungary. If foreigners come to this country mainly for work and not in order to study its culture and language – even if this could/should be done eventually – it can be hard for them to be understood and to comprehend the Hungarian way of thinking and working. In the professional environment improvements are necessary in order to create a better communication and cooperation between Hungarians and foreigners. Nevertheless, starting from an up-to-date system of education, and together with the availability of skills, the qualified workforce, the rich cultural heritage

and the attractive economic and political conditions, I am sure that positive changes will also occur in the workplace.

Acknowledgements

I would like to express my sincere gratitude to the following people for the immeasurable amount of support and encouragement they have provided throughout this study: Anthony, Antonio, Carmine, Csilla, Gábor, Edward, Elisa, Gábel, Lilla, Linda, Lindsay, Nicolas, Nicoletta, Rita, Róbert, Sarolt, Tibor and Viktória. My sincere thanks goes also to all the people that made time to talk to me or were interviewed by me for their cooperation in conducting the research, and to the amazing people I met from all over the world who inspired me in this study.

**Átmenet és különbözőség
a történet- és politikatudományokban**

Anssi Halmesvirta

Reflections on the New Capitalist Culture and Identity Among Hungarian Minorities in the Romanian Banat and Eastern Slovakia

This article deals with the issue of identity from the viewpoints of sociology and intellectual history. Its argument runs against the current, as most contributions to the discussion of changes in identity in Eastern Central Europe seem to concentrate on finding and preserving an idealised image of identity in the great canons of literature and history. This is certainly also the case with the Hungarian identity or identities: of which elitist presumptions rather than realistic descriptions hold sway. Here, instead, the focus is on the contemporary developments dating from the change of system in the region since 1989.¹ It hypothesises that the reality of identity does not match with the idealised images because the post-modern identity is malleable, strained and at times utterly questioned, especially among those who live in peripheries and disadvantageous circumstances, e.g. displaced ethnic and linguistic minorities. The army of such quite hopelessly deprived people – let us call them underdogs – start to lose the courage to desire any positive change in their life situations, and typically tend to adjust their desires and expectations to what little they see as feasible. They live on small mercies – actually peacefully in persistent deprivation.

The displacement of people is partly caused by the way in which the states of the region are ruled and economically reorganised in order to meet the ever-increasing demands of the new market economy. Today the ruling elites are intent on taking apart ‘old’ rigid bureaucracies and letting private businesses reform and run them. The object lesson from their part is that if socialism suffocated under the weight of bureaucracy, it cannot be allowed to happen to capitalism. The slogan goes: Let us demolish age-old institu-

¹ According to one specialist in minority studies, the change of the system brought “middle-class impoverishment and mounting destitution in the rest of society [which] led to doubts about whether the newly proclaimed equality of opportunity meant anything at all”. (László SZARKA, *Hungarian Minorities and the Change of the System, 1989–1991 = Minority Hungarian Communities in the Twentieth Century*, eds. Nándor BÁRDI, Csilla FEDINEC and László SZARKA. Columbia University Press, New York, 2011, 441.)

tions that obstruct the onslaught of the neo-liberal economic policy. It blatantly overlooks the intensity of disadvantages and deprivation and does not seem to be the way to achieve an adequate understanding of the demands of social justice.

This dismantling of institutions has begun to undermine the welfare system wide across Europe and continues to do so in many other countries. Although the advent of a new, non-military bureaucratic system and outsourcing has not abolished jobs in large numbers, welfare and safety nets have become more short-term and erratic. The taking down of such big systems as social services has left many people's lives in a fragmented, dislocated state. For one ominous example, one-parent families and children join the army of poor people in many Central Eastern European countries². The prospect of drifting into isolation and alienation threatens the people living in peripheral situations, especially those living as minorities in disadvantageous situations. They have little, if any, effective power to protect themselves against the fecklessness or malignity of those who, for the moment, rule them.

The aggressive expansion of cutting-edge capitalism³ to the East has caused greater economic inequality as well as social instability. The rosy picture painted, for example by Mária Ormos of 'the simple Hungarian people'⁴ in her contribution to the collection of self-reflections titled *Mi a Magyar?*, can be seriously contested. Studies by the International Labour Organization indicate that as income inequality increased during the 1990s, the loss of wealth share was markedly acute among part-time and underemployed workers who nowadays make up approximately 20% of the workforce. Traditional working-class people, once protected by pyramidal unions or state employers, have less room to manoeuvre. In the middle classes, people fear being displaced, sidelined, or underused. Their income has stagnated but the super-elites of the societies get richer with much accelerated speed. Many a middle-class person has had to recast her or his career, feeling that her or his live is adrift: one can really do very little about such basic shifts as the expansion of the new capitalism, particularly if they hurt deeply. Increasing

² Anthony Giddens in an interview for the Helsingin Sanomat, 4 June, 2006.

³ A dynamic, invigorating, or incisive factor or quality, especially one that delivers a decisive advantage. Hence: the latest or most advanced stage in the development of something; the forefront, e.g. of a movement.

⁴ ORMOS Mária, *Magyarok, itthon, otthon, tegnap és ma*, = *Mi a Magyar?*, szerk. ROMSICS Ignác, SZEGEDY-MASZÁK Mihály, Habsburg Történeti Intézet, Budapest, 2005, 178–179.

inequality also hits the elderly population, and all the heavier in Eastern Europe. In one form or another, this leads to the development of the so-called refusal-identity⁵, as the people turn away from the authorities, shun politics and embark on anti-social or unsocial lifestyles.

Concomitantly with these phenomena, a new idea of meritocracy is being put forward: in place of craftsmanship it celebrates potential ability rather than past achievement and experience, once so highly praised in the 'old social system'. Workers have to face a dire situation: what one had once achieved during, say, a thirty-year working career, no longer counts and one has to leave job or try to retrain oneself. This also enhances migratory instincts and causes a lot of damage to communal identities. Sustainable life narratives are being replaced by broken pieces of adverts drawn by image-makers of the 'liquid modernity'. Local and regional attempts to revive e.g. minorities' cultural institutions have remained side-tracked emergency operations financed largely from private sources, charity organisations and various foundations. As a result, the feeling of community and the pursuit of the common good barely survives. This matched my personal impression gathered among the Hungarian minorities in Romanian Banat and Eastern Slovakia (Gömör) during field-work in the years 1999–2001 and 2006–2007.⁶ The most basic cultural problem remained unsolved: much of the modern social reality was and is illegible and unintelligible to the people trying to make sense of it. It seems that the 'change of the system' in the East has not set people free, although at the beginning it had promised to do so. Some do not want to be 'free' in the sense of finding a new, better job as it is now less secure. It was common that unhappiness with an institution or work place could coexist with a strong commitment to it. Certainly there were young people, for instance intellectuals such as teachers, journalists and researchers, who were ready to move over the borders, but they cherished the idea of return. It was the middle-aged who had learned how to tame the beast of

⁵ This is Richard Sennett's useful term.

⁶ See Anssi HALMESVIRTA, *Ideology and Argument. Studies in British, Finnish and Hungarian Thought*, SKS, Helsinki, 2006, 270–306. The results of anthropological, ethnological and social-linguistic and political science studies as well as analyses of religious customs and of political culture were published in *Ethnic Minorities and Power*, eds. Pasi HANNONEN, Bo LÖNNQVIST and Gábor BARNA, Fonda Publishing, Helsinki, 2001, and in *Shaping Ethnic Identities. Ethnic Minorities in Northern and East Central European States and Communities, c. 1450–2000*, ed. by Marko LAMBERG, East-West Books, Helsinki, 2007.

ambition – they had already found a lot of other reasons to live for even when in dire straits.

In contrast, despite the Nordic tendency to over-care, the governments seem to have managed to combine relative stability with welfare and have preserved a more equitable distribution of wealth and a generally higher standard of living than the Easterners (although recent surveys show that the gap between the rich and the poor is dramatically widening even in Finland). In the East, the people are not so used to being supported in goal-setting, let alone being helped if misfortune hits them.

Which processes are at work there today? The modern economy, as Joseph Schumpeter used to put it, feeds on the unstable energies of ‘creative destruction’ that emerge from the global spread of production, markets, and finance and from the rise of new technologies. This has gradually affected the economies of the Eastern European countries, too, and has begun to transform the identities of those facing the Western ways of the capitalist economic order which spreads neo-liberal ideology and business-mindedness first into government and then into nascent civil society.

The definition of labour has changed from traditional and fixed-function, which used to be in great demand in both old capitalism and socialism, to more task-oriented. With it, increasing and fast developing technological capacity means that inclusion of the masses has withered. Temporary, casual labour is the fastest growing sector of labour in Eastern Europe as well. The most vulnerable members of society, those with the desire to work but without specialised skills, are likely to drop out or be left out. They float. Many are already living outside society, as do, for instance, the Gipsies and (illegal) immigrants on the outskirts of Banatian and Slovakian towns. New identities, if any, are about to be formed: if one wants to survive and prosper in such milieus, one must have a high tolerance for ambiguity and suspicion. People are expected to be proactive when faced with ill-defined circumstances. In such fluid structures as new capitalist companies and enterprises are, sensitivity replaces duty. The Easterners are not yet adapted to it. The language of neo-liberal economy does not speak to them. Among the interviewees were young, healthy males who blamed the Trianon 1920 peace treaty for their unemployment.

In contrast, in the centres the new work system produces high levels of stress and anxiety among workers as the stakes are raised in winner-takes-it-all markets. Anxiety attaches to what might happen; dread attaches to what one knows will happen. It seems that anxiety is one of the keys to new

identities⁷, as when firms and offices are re-organised employees frequently have no idea of what will happen to them. And this predicament is exacerbated in the peripheries. The centre governs the periphery (e.g. Bucharest governs Arad) in a specific way. On the periphery people are left on their own in the process of labouring, and without much interaction up and down the chain of command, those in local government are answerable only to the centre for results. What do they receive in exchange? For example, in Arad less than two percent of the value of paid taxes was returned in 2000. There inequality translates into distance: the greater the distance, the greater the social inequality. Human disconnections in the midst of the Great Change dramatically increased employees' or officials' feelings of anxiety. In the long-term, the sheer disconnect between centre and periphery dispels the belief, at the periphery, that a particular human being or a reliable authority in general, is really in charge. However, for instance, in Romania, the loss of authority has not led to the loss of centralised power. To face it, revivalism based on local resources, regional co-operation and foreign (European Union) aid in the place of transactions with the not-receptive centre seemed to be the only feasible solution.⁸

New capitalism and the structural changes it has brought about in Eastern Central Europe have generated three kinds of deficits: (1) lower institutional loyalty, (2) diminished informal trust among workers, and (3) weakened institutional knowledge.⁹ For employees and officials, deficits of loyalty increase stress, especially when working long hours. If there is low social capital, as is typical in cutting-edge firms or outsourced social services, employees cannot handle stress and pressurising, and are far more likely to become alcoholic, to divorce, or to exhibit poor health than people working in high-loyalty firms or offices. Typically in such cases the feeling of trust has also weakened, as the workers do not know each other or their bosses, relations at the work place are a lot more impersonal and opaque than in institutions in which people forge long-term careers. One outcome is that also institutional knowledge is lacking. We know that building loyalty, trust and institutional knowledge takes time, but in the contemporary world in which work relations are strained and temporary, it is not there. Social capital remains very poor or lacking altogether. When interviewing Hungarians

⁷ Anssi HALMESVIRTA, *Shaping Historical Identity: The Hungarian Minority in Romanian Banat*, = *Shaping Ethnic Identities. i. m.*, 69–99.

⁸ BODÓ Barna, *Talpalatnyi régiók*, Compress, Kolozsvár, 2003.

⁹ Cf. Richard SENNETT, *The Culture of the New Capitalism*, Yale Univ. Press, New Haven & London, 2006, 63.

in Romanian Banat and Slovakia¹⁰, it was revealed that the culture of work depended on how ordinary workers made sense of their positions, not on the explanation which the bosses or authorities gave of it. It was evident that a decent living with such a self-interpretation of identity became more and more arduous. But it is exactly that interpretation which is most important for the building of a work identity in firms and offices.

It is commonplace to say that individuals attach immense value to being able to categorise themselves in a satisfactory manner. It is an anchor of identity. It concerns not so much what you do as where you belong and where you come from. In the older bureaucracies and work hierarchies, social pyramids ordained relatively clear and stable identities, and this meant a

¹⁰ According to recent censuses the proportion of Hungarians has decreased significantly both in Romania and Slovakia: in Romania from 1,624,959 in 1990 to 1,431,807 in 2000, and in Slovakia from 567,296 in 1990 to 520,528 in 2000. The proportion of Hungarians in Banat stood at approximately 13% of the total 470,000 in 1997 and has since then steadily decreased, hand in hand with the loss of total population reaching 12.5% in 2003. In the county capital, Arad, the Hungarians numbered 29,828 in 1992 of the total of 190,114 (15.7%) but in 2002 the figure was 22,492 of the total of 172,827 (13%). In villages and small towns like Pécska and Lippa, the situation reflected the overall trend: in 1992–1997 the loss in the former numbered 395 and in the latter Catholic Hungarians deaths surpassed the number of births in the same group by a ratio of 2.5–3:1 in the 1990s; the people in general were ageing and their mortality rising. In Arad the number of children in Hungarian-speaking families remained between one and two, which is below the critical 2.2. Dire living conditions and inadequate social and health services in general increased mortality in the area. The death rate was markedly higher than the birth rate (14.8/1000 and 9/1000, respectively). The decrease in Hungarian speakers is also due to the emigration of the educated young in particular, and also to the fact that mixed Hungarian-Romanian families are inclined to become Romanian. The situation was different in larger towns such as Arad, in which the Hungarians had better opportunities for education and the number of school-goers increased. See László GYURGYIK, *Demographic Processes in Minority Hungarian Communities. Minority Hungarian Communities in the Twentieth Century*, table 1, p. 469; BODÓ Barna, *Azonosulás, élíték, peremlét*, *Kisebbségkutatás* 4/1997, 441–442; NAGY István, *A pecskai magyar(os) családról*, *Pecskai Újság*, 1994, április: 1994, 6; *Halottak könyve* (Book of Dead) Lippa; Interview A2, 2000; VARGA Árpád E., *Fejezetek a jelenkori Erdély népesedéstörténetéből*, Püski, Budapest, 1998, 267–268. Cf. BODÓ Barna, *Talpalatnyi régióink*, passim. The number of interviewed was 72. The alliterations are deposited in the Dept. of History, University of Jyväskylä, Finland and the original tapes at the Dept. of Ethnology at the University of Szeged, Hungary (Prof. Gábor Barna).

lot to workers and officials as they built a sense of themselves. Well-run companies and offices provided a sense of pride, but even those that were poorly run afforded at least some direction. Whether they were frustrated or angry, people could still feel as though they were somehow socially included. The mass, however, usually has thin and weak networks of informal contact and support, and thus remains more institution-dependent. Inequality becomes increasingly tied to isolation and enhances the tendency towards adopting a refusal-identity: it is as if power itself forced people to it. This amounts to a deep distrust in economic policy.

Nowadays access to secure work constitutes the single greatest life goal for disempowered minority people and for the drifting unemployed, underemployed and floating immigrants. When it comes to unskilled young people, access to a paid job is a positive marker, but they are troubled if they move only very slowly upward. Labour for them seems to be a dead end, even when it initially just opens a door. Moreover, work on the lower rungs of state bureaucracies seems to have become coloured by the same stain of a lack of moral prestige, so much so that manual service jobs are no longer attractive to many young adults. This is a sector increasingly left to young immigrant workers all over Europe, as they are both cheaper and 'cause less trouble'. Young middle-class people, for their part, seek jobs in 'business' even with a risk; an increasing number of young people respond to that appeal at the expense of careers, for instance, in education or other civil service jobs. For them it takes some time to realise that they also want someone to want them permanently; in the end, participating in a social structure comes to matter more than personal mobility.

One handicap lies in the educational systems: they turn out large numbers of educated young people who are unemployable – at least unemployable in the domains for which they have trained. As the old socialist countries gradually begin to resemble skilled societies, fewer educated people are needed to run the economic machine, and the labour market seeks talent on the cheap. This enhances the spectre of uselessness already projected onto the educated young. In some areas of Banat and Gömör, where our team conducted interviews-in-depth, this uselessness intersected with xenophobia, which, beneath the crust of simple ethnic prejudice, is impregnated with the anxiety that foreigners may be better armed for the tasks of survival in *egzisztencia*. That anxiety has a certain firm basis in reality. And this appears to hold true also of elder workers and officials who have realised that as working experience increases it loses value. Cheap, flexible and mobile young talent is preferred by the cutting-edge capitalism. It has been found

that if dismissed, these youngsters do not take it so hard, they just move on – exhibiting a process of flexible identity-seeking.

In this connection, it may be emphasised that one source of identity erosion is that underemployed or temporarily employed people are at a loss in rapidly developing societies. Many need help but do not know the form in which it could come. Public institutions are ill-adapted to deal with the increasing number of the downwardly mobile. The welfare state provides for the absolutely unemployed but leaves many – for example, approximately 20% of men in their fifties – to suffer from underemployment. This well illustrates that cutting-edge firms and flexible organisations need only such people who can learn new skills rather than cling to old competencies. They seek potential ability, not experience. The response to this demand is resignation and refusal: if people who have worked in a steady job for decades are told ‘now you lack potential’, they may be badly hurt and turn back to their home-based resources and find some sort of *egzisztencia* there. For some it may mean utter desperation and untimely death. They have been delivered the message of uselessness in a profound sense. And these ‘untalented’ become invisible, they simply drop from the view of institutions, which covertly evaluate ability more highly than achievement. More and more people are disempowered by these means. The new ideal self – the new identity of working well with others in short-lived teams – does not suit them. For them, the pressures to produce results quickly are too intense; in the work place, time-anxiety causes people to skim rather than dwell. The new culture of capitalism gives talent a cast which is akin to self-consuming passion, sometimes called ‘freedom’. This leaves many people wondering how they have been prevented from developing their ‘own’ skills.

All this breeds resentment engendered by the realisation of betrayal. Those who have played by the rules realise that they have been treated unfairly. There was a sense of deep disappointment among the Banatian and Slovakian educated Hungarians at being patronised by the elite, or indignation at majority (Romanian, Slovak) climbers who seem to steal social prizes to which they have no right, in their opinion. For many, religion and local patriotism become the only weapons of defence or counterattack. In the extremes, the other, the foreigner, has become a scapegoat on which to project all sorts of anxieties. This grows occasionally into hate, which is directed at the seductive tricks of advertising and political propaganda deployed to market the personalities and visions of politicians. In Banat and Gömör, this was highlighted by the loss of local, mediating politics. In these gloomy circumstances, the political ideas of one retired officer remained offensively

backward-looking and his ideals were no more than an impotent regret vented on the 'Yellow Scourge'. At the same time, an anchor in Hungarian history in Banat was being sought, rehabilitated in challenging the Romanian, nationalist interpretations. This new juxtaposition of 'histories' was the result in a country that did not give much thought to Plato's logic: 'economy operates on need and greed, while politics should operate on justice and right'.

What is most disconcerting in the latest developments is that in politics, as in business, bureaucracies increasingly centralise power while refusing to take responsibility for their citizens. This means divorce between power and authority, and is anything but politically 'progressive'. The glut of information that the machines of bureaucracy produce and broadcast threatens to make its recipients passive and indifferent, and some choose to remain so or to disengage themselves from all politics, as the issues have become quite difficult or resistant. This is due to the fact that, because of the change in the political system from 1989 on, new policies kept emerging but the public's trust in them eroded quite soon. It dawned on the populace that governments lacked commitment to any particular course of action. Sudden lurches in public policy produced insecurity and at times despair. People quite logically took their suspicions and uneasiness about economic change into the political sphere, inferring that politicians are rudderless or that they eschew commitment. The new culture of the new capitalism in the East is attuned to singular events, one-off transactions and interventions, not to sustained efforts to create relationships and accumulate experience. Its institutions are not really much more democratic than the old ones; centralised power has again been split off from authority. The new institutions inspire only weak loyalty, they diminish participation and mediation of commands, and they breed low levels of informal trust and high levels of anxiety about uselessness. What does this do to human identity (dignity)?

The people we interviewed in Banat and in Gömör County in Slovakia were worried and disquieted, some alienated and resigned to their own uncertain fate under the aegis of some unfathomable change. People in far-off villages, who live in near isolation, are dislocated and survive almost totally on a subsistence economy, and they just keep to themselves, caring not a straw for national politics. These people have localised the need and sense of narrative movement in order to connect events in time within the borders of immediate vicinity and accumulate experience at the home-base. In short, they had regained the power to interpret what is happening to them, but only on a very small, local scale. However, most of them also needed 'real' work. Of course, there are quite a few voluntary cultural associations, foun-

dations and charities at work that offer careers to enterprising and intellectually oriented (e.g. the press) people¹¹.

Without talking too much politics, I would suggest a remedy: a reform policy would seek to strengthen the State as an employer, rather than hive off public services to private companies and political adventurers. New professionalism and craftsmanship could potentially be fostered in these jobs. That kind of disinterested commitment may lift people up emotionally as well, otherwise they succumb in the struggle to survive. As people can anchor themselves in life only by trying to do something well and good for its own sake, the triumph of superficiality at work, schools and in politics seems fragile, and cannot provide a firm basis for 'sustained development' and formation of respectable identities.

¹¹ See esp. Nándor BÁRDI, Csilla FEDINEC and Attila PAPP Z., *Cultural and Scientific Activity among Hungarian Minority Communities = Minority Hungarian Communities in the Twentieth Century*, 503–512.

Tuomas Laine-Frigren

From 'Bourgeois Pseudo-science' to Power Technique?

Social Psychology and its Contexts in Post-Stalinist Hungary

In 1968, Radio Free Europe reporter William F. Robinson provided a background report about the state of Hungarian social psychology.¹ Robinson concluded, that 'like their colleagues in sociology, the psychologists also appear quite ready to jettison old, politically-motivated concepts and replace them with an observable Western approach'. Furthermore, 'there is no attempt here to produce a "Socialist Man", either as a model to be emulated or a goal to be achieved... Hungarians are trying to discover how and why people really act, rather than attempting to confine reality within the uncomfortable boundaries of a preconceived ideological framework.'²

However, there were more colors and shades in the picture than presented by Robertson, whose story was written during the Hungarian reformist experience of 1968. In 1963, Lajos Bartha, the director of the Institute of Child Psychology gave a keynote-lecture in the first congress of the National Psychological Society.³ In his lecture Bartha stated that the social transformation in Hungary was above all a planned and a conscious process. In this process, psychology would contribute to the forming of an 'ideal man'. He criticized vulgar Marxism for forgetting the living man, the one who makes history. The essence of this ideological standpoint was that psychologists would contribute to the elaboration of the Socialist idea of an 'ideal man'. Furthermore, this would help to build the 'social man'.

This was clearly an expression of a kind of "official" view, in which Bartha, as a kind of introduction to the topic tried to convince the prestig-

¹ HU OSA 300-8-3:34-1-28. Country Series: Hungary 12 March 1968, William F. Robinson. Socialist psychology in a socialist setting. Robinson's report was based on an article in Hungarian provincial paper *Kisalföld* and on an interview with a social psychologist György Hunyady.

² Ibid.

³ BARTHA Lajos, *Ifjúságunk társadalmi beilleszkedésének pszichológiai kérdései*, Pszichológiai tanulmányok 8 (1965), 11–28.

ious listeners that psychology in its various forms was really needed in Socialist Hungary. After the introduction, he proceeded to his subject of study: the relation between an unhealthy mother-child relationship and deviant phenomena in society.

This paper is a preliminary discussion about the role of social psychological discourse in envisioning socialist community in Post-Stalinist Hungary. It's based on my dissertation project which studies the history of psychology after 1956 in Hungary.⁴ One of the basic questions is: how it became possible for a science of human mind to carve a space for itself in what was ideologically hostile environment.

Here I present one short case from the psychotherapeutically oriented educational social psychology to elaborate how social psychology could manifest itself in Hungarian context. It also tells something about how contemporary Socialist practice adapted globally circulating forms of psychological knowledge.

The paper should be read in the context of the so called new history of psychology, represented for example by authors such as Kurt Danziger, Adrian C. Brock, Nikolas Rose and Thomas Leahey.⁵ As one basic theme in the lively discussion during the past years surrounding the history of psychology – or how it should be written – is its Whiggist tendency; the claim that it has represented the history of the winners, the idea of linear development that prepared for the present, a history as if being without alterna-

⁴ History of psychology has been practiced in Hungary almost exclusively by the academic psychologists, who have published works on various topics of interest for the evolution of the field. The most important for me have been Ferenc Erős, Csaba Pléh and Gusztáv Lányi. From the younger generation, I would like to mention the fascinating work done by Melinda Kovai and Zsolt K. Horváth. See: Melinda KOVAI, *Politika, hatalom és tudás a Kádár-korszak pszichiátriai kórrajzában*, Budapest, 2010, Unpublished dissertation; Zsolt K. HORVÁTH, *Kívül - Peremhelyzet és a habitus formálódása Mérei Ferenc élettörténetében*, Budapest, 2011. Unpublished dissertation.

⁵ Kurt DANZIGER, *Constructing the Subject. Historical Origins of Psychological Research*. (Cambridge: Cambridge University press, 1990); LEAHEY, Thomas H. "History without the Past". In *Evolving Perspectives on the History of Psychology*. (Washington, DC: American Psychological Association, 2002); Adrian C. BROCK, ed. *Internationalizing the History of Psychology*. (New York, NY, USA: New York University Press, 2008); Nikolas ROSE, *Inventing Our Selves: Psychology, Power, and Personhood*. (Cambridge: Cambridge University Press, 1998).

tives.⁶ Consequently, the experimental side of psychology together with its leanings towards “objective” natural sciences has been highlighted. Secondly, the overarching role of American psychological theory and practice in the latter part of the 20th century has made that the history of the discipline has been almost equated to the history of the *American* psychology.⁷ This tendency has sometimes overshadowed the European cultural and scientific traditions.

Kurt Danziger argues for the importance of what he calls *polycentric* understanding of the history of psychology.⁸ The notion of polycentrism implies that, instead of *a history*, there are multiple *histories* of psychology. Furthermore, it is interested in social, cultural, and material conditions for producing and using knowledge, hence meaning for example that the concepts that “travel” in the international field of psychology may have changed in course of the travel.⁹ In this spirit, I will now make a preliminary attempt to think of the history of psychology in Socialist Hungary as a subject of contextually conscious historical study *as such*.

New Beginnings

Psychological research in Hungary experienced a revival in the 1960s. In Stalinism almost all brands of psychology was labeled as bourgeois, dangerous, and even irrelevant. For the institutionalization of research, the setting up of a Psychology Committee in 1958 was a major turning point.¹⁰ After this, research in different areas could start with a considerable financial support.

⁶ LEAHEY, 16–18; SILVONEN, Jussi, “Psykologian uuden historian näkökulmia.” In *Hulluudesta itsehallintaan - uuden historian näkökulmia psykokeisiin ilmiöihin ja ammattikäytäntöihin*. (Joensuun yliopisto: Psykologian tutkimuksia 25, 2006), 21.

⁷ SILVONEN, “Psykologian uuden historian näkökulmia”, 11.

⁸ DANZIGER, Kurt. “Universalism and Indigenization in the History of Modern Psychology.” In *Internationalizing the History of Psychology*. (New York, NY, USA: New York University Press, 2007), 208–225.

⁹ DANZIGER, “Universalism”, 221.

¹⁰ BARTHA, Lajos and NAGY, László. “A pszichológia jelenlegi helyzete és néhány főbb problémája hazánkban.” In *Magyar Tudomány* (3/1963), 185. The Psychology Committee functioned beside the Presidium of the Hungarian Academy of Sciences and with the help of nine subcommittees was assigned to coordinate the task of directing and organizing the psychological research in Hungary.

Institutionally, Psychology Committee was a follower of an earlier Pavlov Committee, assigned to coordinate the task of taking the Pavlovian ‘research spirit’ (*kutatói szellem*) into various disciplines after the reorganization of the Hungarian Academy of Sciences (MTA) in 1949.¹¹ Committee’s work ended in 1958. The shutting down was rhetorically based on the fact that the Pavlov Committee had succeeded in its task; hence, it was modestly implied that ‘Pavlovian spirit’ had been incorporated into the world of Hungarian science.¹²

As Csaba Pléh mentions, *Pavlovization* of much of biology and psychology was a rather drastic and fast process in the 1950s, and psychologists were reacting to that heritage.¹³ Thus, the re-awakening of psychology could also be experienced as something new and exciting. Individual mind was coming back; attention was turned to the spheres of every-day life.

According to Lynne Haney, psychologists wrote as if they were uncovering new social phenomena and analyzing them in unique ways. As a prominent child psychologist trained in the 1950s explained in an interview: ‘It was an exciting period. We were doing research that had been forbidden. We were talking about individuals and discussing psychological issues that no one had examined before.’¹⁴ Especially child- and educational psychologists were influencing the direction of Hungarian welfare policy.¹⁵

One part of everyday life was the dark side of it, the world of deviance; youth gangs, juvenile delinquency, and family violence were intensively studied during the early 1960s with an eager support from the political re-

¹¹ MTA Levéltár, Elnökségi ülések 1958, Előterjesztés az elnökségi bizottságokból.

¹² Besides being an ideological tool, Pavlov Committee in its own way may also have contributed to “saving” psychology from downright integration to pedagogy. This was because psychology was declared to be a biological science. See: PLÉH, Csaba. Book review: Czigler István, Halász László and Marton L. Magda, eds., *Az általánostól a különöségig*. (Budapest: Gondolat Kiadói Kör és MTA Pszichológiai Kutatóintézete, 2002). Magyar Tudomány 7/2003.

¹³ PLÉH, Csaba, “The symbolics of psychology under a totalitarian system: the case of Hungary.” <http://www.plehcsaba.hu/Articles.aspx?catid=8>. (August 7th 2012.)

¹⁴ Lynne HANEY, *Inventing the Needy: Gender and the Politics of Welfare in Hungary*. (Berkeley, Los Angeles, London: University of Berkeley Press, 2002), 95.

¹⁵ The institution of Child Guidance Center was a concrete result of this influence. It provided psychological counseling for families facing problems. Haney, “Inventing”, 123, 124–126.

game.¹⁶ As social historian Sándor Horváth has shown, child and youth protection was in many ways tied together with law enforcement.¹⁷ This was partly because there were fears among the political elite that the role adopted by young people in the revolution would repeat.

After the 1956 revolution and the violent consolidation of power, the question was what kinds of “soft methods” could be used to integrate young people to the system, how to raise *socialist personalities* from *individuals*. In fact, at the time there was a wider transnational preoccupation with the questions of personality. In East Germany earlier Marxist-Leninist concept of the socialist personality was revamped. From now on, East German reform plans included shaping ‘comprehensively developed socialist personalities’.¹⁸ According to Greg Eghigian socialist personality retained many of its utopian features but, at the same time, invested the individual with a more complicated psychology. This was the case, for example, with the new scientific concept of *deviance*.¹⁹

In Hungary, too, there was something new in the air, a kind of thirst for facts. New discursive spaces were opening. For some, professionalism was a way to step out of politics to a relatively free space. And for others, the newly found teachings of Vygotsky and a growing interest towards “anthropological Marx” meant an orientation to a more activist world view.²⁰ The question of activity – the idea that perception is an active process against the view that perception was just a passive information intake – had also a dimension of ‘social symbolic’.²¹

¹⁶ National Council of Child and Youth Protection, established in 1958, reflected this interest. It was directed by the second man of the MSZMP, Ferenc Münich. On *Országos Gyermek- és Ifjúságvédelmi Tanács* see: SCHRIFFERT, Zsuzsa, „A fiataikorúakkal kapcsolatos büntetőpolitika és a gyermekvédelem alakulása 1945–1990 között.” *Themis: Az ELTE Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola elektronikus folyóirata*. (December 2008), 37–38.

¹⁷ Sándor HORVÁTH, *Kádár gyermekei. Ifjúsági lázadás a hatvanas években*. Budapest: Nyitott Műhely 2009, 53–69.

¹⁸ EGHIGIAN, Greg. “Homo Munitus: the East German Observed”. In *East German Everyday Culture and Politics*. (Ann Arbor: University of Michigan Press, 2008), 51.

¹⁹ EGHIGIAN, “Homo Munitus”.

²⁰ PLÉH, “Symbolics”.

²¹ PLÉH, “Symbolics”.

More social psychology is needed

Nikolas Rose places the historical emergence of psychology as a distinctive scientific language to the late 19th century context process of building modern states and societies. For the government of a population, or national economy, enterprise or a family, it was necessary to have a language with which to represent the domain to be governed.

Governing people, achieving social and economic objectives, depended on the attributes of human individuals, and one of the questions was how those 'lacking' could be identified and maybe excluded.²² A new language, a new vocabulary was invented. According to Rose, psychiatry, psychology, and psychoanalysis provided the means for the 'translation of human subjectivity into a term in the new languages of government of schools, prisons, factories, the labor market, the economy'.²³

It can be argued that the same kind of process of inventing and naming took place when psychology as a discipline was reinvented after its practical non-existence during Hungarian Stalinism. Psychological knowledge was needed to govern the problems processes of every-day life. Interestingly, the making of socialist psychology progressed simultaneously with pacifying and de-politicizing society after the revolutionary upheaval.

In Hungarian post-Stalinism, in line with the general ideological changes in the relation between individual and society²⁴, Social psychology carved space for itself as a potentially efficient technique of governing difference. The need for social psychological knowledge on society was also recognized by the Communist party (MSZMP), especially in the context of education, agitation and propaganda work and persuasion.

²² Nikolas ROSE, *Inventing Our Selves: Psychology, Power, and Personhood*. (Cambridge: Cambridge University Press, 1998), 101.

²³ ROSE, "Inventing Our Selves", 102.

²⁴ According to Zsuzsanna Varga, reforms in Hungarian agricultural sphere in the early 1960s (allowing private house-hold plots, small side-businesses etc.) reflected the idea that in Socialist society too could be social groups with different interests. This was a real change of paradigm in a sense that earlier Socialist axiom had been that for example company be subordinated to the interests of the 'whole of society' (*össztársadalmi érdek*). During the reform process, group interests became presentable. Self-interest and group-interests could be accepted as natural personality traits. Varga, Zsuzsanna, "Illúziók és realitások az új gazdasági mechanizmus történetében." In *Hatvanas évek Magyarországon*. (Budapest: 1956-os Intézet, 2004), 117.

According to the ideological guidelines of the Party, the main methods of class war in 1966 were 'leadership, organization, and education'.²⁵ Hence, to educate consciousness, what was needed, above all, was 'patient and persistent psychological and moral influencing'. In other words, special attention was turned towards propagating the fundamentals of 'psychological consciousness-raising and the techniques of persuasion'. Social psychology should provide sophisticated science-based knowledge on leadership and management in various environments.

Another area of interest for the Party was 'patriotic education'; the question of influencing socialist citizens' emotional relationship to Socialist home country and community. According to the Agit-Prop document from 1968, signed by György Aczél, it seemed 'totally clear that without a deep understanding of psychological processes [of the formation of socialist, patriotic identity] our *differentiated* education work cannot rest on a safe basis'.²⁶ Reference was also made to 'hostile educational activities' and the characteristic psychological methods used. It was told that the effectiveness of these methods was based on emotional influencing and individual and group differentiation.²⁷

MTA elaborated the main tasks and challenges for social psychological research in 1970.²⁸ It was acknowledged that – through studying 'collective determination of individual consciousness' – the applying of social psychological knowledge would raise the effectiveness of Agit-Prop work, advance the adaptation of young people, and help to configure the Marxist concept of man.²⁹

In an unsigned comment for the action plan³⁰, social psychology was estimated to be within the next fifteen years an ever more important tool for political governing. To put this into historical perspective, the future of so-

²⁵ HU-MOL M-KS 288–22/1966/19 ő.e, 119. Agitáció és Propaganda Bizottság (APB). Jelentések a KB ideológiai irányelvek feldolgozásáról, valamint az agitáció munkáról szóló határozat végrehajtásáról.

²⁶ HU-MOL M-KS 288–41/104. ő.e (APB), 1968. Novemberi ülés. A hazafias neveléssel és internacionalista neveléssel kapcsolatos társadalomtudományi feladatokról.

²⁷ Ibid.

²⁸ MTA Levéltár. Filozófiai és Történettudományok Osztálya 210/7. A pszichológiai kutatások koncepciója és tematikai terve 1970.

²⁹ Ibid.

³⁰ MTA Levéltár. Filozófiai és Történettudományok Osztálya 210/7. A pszichológiai kutatások koncepciója és tematikai terve. A szociálpszichológia távlati tervéhez.

cial psychology was considered just after Party had launched the so called New Economic Mechanism, a manifestation of the reformist economic thinking of the 1960s. According to the document, the most important applications of social psychological knowledge would be attitudes and public opinion research: how individuals' cognitive structures were dynamically related to his/her attitudes, political or other.

Thus, Social psychology, earlier stigmatized as bourgeois pseudo-science, was now assigned for the task of finding out more subtle ways to learn about (and potentially persuade) individuals. This would be based on scientific knowledge: 'the sweeping, overall theory of personality, the trustworthy and concrete picture of society is not comprehensible without social psychology'.³¹

Psychological Practice in A Beat Club

As an important element in the revival process of Hungarian psychology during the 1960s, a significant sub-current manifested itself in psychological practice. Referring to Csaba Pléh, movement was characterized by a tendency towards showing the 'superiority of the spontaneous and emotion or attraction based groupings versus the formal ones'.³² This interest in groups was influenced by various factors, and as Pléh argues, it also had a level of social symbolic.

One influential motor behind the movement was the *Éminence grise* of Hungarian social psychology, Ferenc Mérei, but also western influences were felt. The trend was visible, for example, in sociometrics movement, a fashionable method back then, applied in socialist work places to learn about hidden beliefs, forbidden agendas, ideological disagreements and inner dynamics of the working group.³³

Quoting Foucault, Jussi Silvonen argues that psychology produces concepts and normative categories that position people to their respective places in their social world. However, people are able to adopt these concepts and use them as productive tools for action, for constructing their identities. Psychology has a double role; it heals and helps, but simultaneously controls and categorizes. Furthermore, it produces knowledge about hu-

³¹ Ibid.

³² PLÉH, "Symbolics".

³³ ERŐS, Ferenc, „Élmény és hálózat. Mérei Ferenc a Magyar szociálpszichológia történetében.” In: *Mérei Élet-mű. Tanulmányok*. (Budapest: Ú-M-K, 2006), 146–147.

man mind and behavior, but this knowledge becomes entangled with institutional and professional discourses and with the way people act within these discourses.³⁴

Hence, we can state that psychology, understood as discursive practices in which power and knowledge are entangled with each other, *produces subjectivities*. The following example from the Budapest educational group psychotherapy practices may give some light of the ways how subjectivities are produced in an interesting conceptual space, somewhere between ideology and practice.

In 1972, psychologist Judit Temesvári published an article in *Valóság*³⁵ that introduced a social psychological practice of improving self-knowledge with the help of therapeutically oriented group work³⁶ Although the article was about the young people listening rock-music and going to music-clubs, it seemed to be written for adults, making it something like a call for grown-ups to more understanding and empathy when dealing with youth.

As a starting point, two somewhat different sources are mentioned. The famous social psychological concept of *együttes élmény* (“group experience”) introduced by Ferenc Mérei, and the western method of group psychotherapy, *training group*. The latter was already known in Hungary, and the socialist variants of group psychotherapy were quite popular in East German scene.³⁷

In fact, one of the GDR’s ‘German ways’, as Béla Buda (et.al.) calls them was the recognition that Communism did not like the cult of individualism in psychotherapy. As result, East German professionals relied on group psychotherapy that became fashionable in the world from the 1960s on. Placing the western influences in the framework of ideology, adaptation problems of the (socialist) individual were said to stem from disorders of group integration. These maneuvers were useful for the professionals in

³⁴ SILVONEN, “Psykologian uuden historian näkökulmia”, 26–28.

³⁵ A periodical published by the Association of the Promotion of Science (*Tudomány Ismeretterjesztő Társulat*)

³⁶ TEMESVÁRI, Judit, “Önismereti kör – egy fővárosi Beat klubban.” *Valóság* 2/1972.

³⁷ FÜREDI, János, SZAKÁCS, Ferenc. “Csoportos pszichoterápia kettős vezetéssel.” In *Orvosi Hetilap* (November 1969). On psychotherapy in GDR, see: Leuenberger, Christine. “Socialist psychotherapy and its dissidents.” In *Journal of the History of the Behavioral Sciences* 37 (Summer 2001): 261–273.

Hungarian psychotherapy, too. They allowed room for the establishment of a kind of psychotherapy culture, distinct enough from the “west”.³⁸

Borders of the Cold War Hungary were relatively easily crossed by the globally circulating fashions. Hence, the influence of Rogersian T-group was felt back then in Hungary, too.³⁹ For American psychologist Carl Rogers, the T-Group was a “social invention of the century”.⁴⁰ These groups, flourished in the United States in the 1950s through the 1970s, were radical experiments in pedagogical method. Participants arrived in isolated locales for multi-day sessions. The idea was to discover that despite the presence of a trained expert, it was up to the group members to set their own agenda for the training sessions.⁴¹

Temesvári and her colleagues wanted to test the method, in which the purpose was to create a group with a distinctive positive dynamic, a loose space ideally suited for critical and self-critical dialogue between the participants with a purpose of enhancing self-knowledge. This dialogue was to be guided by the system of *two leaders*. Another would provoke the conversation and make sure that the participants are ‘standing face to face with their own behavior’, and the other would interpret the results, explain and resolve the tense situation.

The western method in itself, however, was not a success. It seemed that for these youngsters the presence of the psychological experts was paralyzing. It made them silent and passive. Other methods of more equalitarian character (although not described in detail) were tried, now with a success. Various subjects of conversation were, for example, the essence of happiness, the relations between men and women and between generations, politics, and the cult of personality, common morality, and patriotism. Besides these, the essence of ‘honesty’ was discussed: ‘Are we honest to ourselves? Is society honest? Until there will be a full equality, there will be no social honesty. Until then everybody lies because they want desperately to proceed in life’, argued one participant.

³⁸ BUDA, Béla, TOMCSÁNYI, Teodóra, HARMATTA, János, CSÁKY-PALLAVICINI, Roger and PANETH, Gábor. “Psychotherapy in Hungary during the Socialist Era and the Socialist Dictatorship.” *European Journal of Mental Health* 4 (2009): 82.

³⁹ Interview with János László April 19th 2012 (by the author).

⁴⁰ Carl R. ROGERS, *Encounter Groups* (New York: Harper & Row, 1970).

⁴¹ Susanne M. COHEN, *Communicating Change in a Transforming State: Globalization and the Politics of Office Communication in Urban Russia* (Ann Arbor: University of Michigan, 2010), 179.

In one session, as a consequence of a curious incident, the conversation on the cult of personality started: a KISZ Agit-Prop secretary from an unmentioned factory subcommittee arrived late on the session. She was crying. After many questions it became clear that her painful desperation was because of the bad experiences in a 'Lenin-Centenary':

Members of our KISZ factory committee had been preparing the celebrations for weeks, but the remembrance was in the end a total failure. The people have become bored of these never-ending celebrations, its certain that even Lenin would've gotten weary.⁴²

Presence of psychologists as leaders of the discussion didn't work, and the interesting conclusion was that 'these kids were too much hardened by strict, austere methods of upbringing'. Hence they were glad to see a group of their like in a friendly, open, and honest environment. They were happy to meet with people 'who were not self-appointed leaders' and to whom they could trust as 'friends who take pains for common tasks at hand'.⁴³ After the first couple of meetings one youngster was quoted saying: 'maybe one time there will be as voluble and many-sided discussions in KISZ-meetings, too'.⁴⁴

What can we make of this? One possibility is to analyze the experiment in the context of the post-1956 discourse on deviant phenomena, and more particularly, as a psychological discourse related to the "softer" methods of dealing with young people. These teenagers at present, however, seemed to be willing to develop themselves morally and socially through enhancing self-knowledge, and clearly represented a kind of ideal socialist personality. They were those decent kids pictured against 'ruffians and hooligans' excellently described by Sándor Horváth.⁴⁵ Group leaders for their part presented themselves as experts on how to educate young individuals hopefully closer to the ideal of a socialist, mature, civilized personality.

⁴² TEMESVÁRI, „Önismereti kör”, 71.

⁴³ „Sajnos fiatalságunk túlságosan hozzászokott merev nevelői módszerekhez, ezért különösen hálás, ha őszinte, nyílt, barátságos magatartással találkozik, olyan emberekkel, akikben nem önjelölt vezetőket lát, hanem közös ügyért fáradó barátokat.”

⁴⁴ „Többen mondták: ha egyszer egy KISZ-gyűlésen lehetne ilyen pergő és sok irányú vitát kialakítani.”

⁴⁵ HORVÁTH, „Kádár Gyermekai”.

Another possibility would be to read this manifestation of applied social psychological knowledge in the context of socialist ideas on education. The state of Hungarian school system was severely criticized by social psychologist Ferenc Pataki. Inspired by the teacher-type popularized by Anton Makarenko, one of the founders of Soviet pedagogy, Pataki argued that true socialist education was yet to be born in Hungary. For Pataki, the positive power of the teacher was based on his/her personal magnetic capabilities, such as openness, empathy and the gift of making a contact. However, a genuine type of ‘psychological civilization’ was in many ways lacking: [In Hungarian school] the authoritarian and rigid culture still holds sway... it cannot get even close to the real dynamics of society let alone to the genuine developmental needs of the young people living in society.⁴⁶

Finally, the case may also reveal an interesting post-Stalinist psychological turn when dealing with people’s subjectivities. Social psychology, carving the space for itself in a Kádárist political culture, itself influenced by the experience of 1956, adopted an interesting intermediary role in managing individual difference.

SOURCES

Archives

Magyar Tudományos Akadémia Levéltar (MTA), Budapest.

Magyar Országos Levéltar (MOL), Budapest.

Open Society Archives (OSA) (<http://www.osaarchivum.org/>)

Published contemporary articles

Bartha, Lajos. „Ifjúságunk Társadalmi beilleszkedésének Pszichológiai kérdései.” *Pszichológiai tanulmányok* 8 (1965).

⁴⁶ „[...] sértetlenül megóvta bátyáit a tekintélyelvű, merev, sok tekintetben államigazgatási-bürokratikus vonásokat hordozó és porosz mintára szerveződő iskola ... nem kerülhetett közel sem a társadalom valóságos dinamizmusaihoz, sem a benne élő ifjúság egyéni és társas fejlődésének szükségleteihez.” See: PATAKI, Ferenc, *Nevelés és társadalom. Válogatott Tanulmányok*. (Budapest: Tankönyvkiadó, 1982), 73–75, 259. PATAKI, Ferenc, „Történelmi, társadalmi és politikai nevelés.” In *Magyar Tudomány* (3/1975).

- Bartha, Lajos, Nagy, László. „A pszichológia jelenlegi helyzete és néhány főbb problémája hazánkban.” In *Magyar Tudomány* (3/1963).
- Füredi, János, Szakács, Ferenc. „Csoportos pszichoterápia kettős vezetésével.” In *Orvosi Hetilap* (16.11.1969).
- Kis, János. „Vigotskij és a marxista pszichológia kezdetei.” In *Magyar filozófia szemle* (6/1967).
- Pataki, Ferenc. „Történelmi, társadalmi és politikai nevelés.” In *Magyar Tudomány* (3/1975).
- Pataki, Ferenc. *Nevelés és társadalom. Válogatott Tanulmányok*. Budapest: Tankönyvkiadó, 1982.
- Temesvári, Judit. Önismereti kör – egy fővárosi Beat klubban. In *Valóság* (2/1972).

Bibliography

- Brock, Adrian C. ed. *Internationalizing the History of Psychology*. New York, NY, USA: New York University Press, 2006.
- Buda, Béla, Tomcsányi, Teodóra, Harmatta, János, Csáky-Pallavicini, Roger and Paneth, Gábor. “Psychotherapy in Hungary during the Socialist Era and the Socialist Dictatorship.” *European Journal of Mental Health* 4 (2009), 67–99.
- Cohen, Susanne M. *Communicating Change in a Transforming State: Globalization and the Politics of Office Communication in Urban Russia*. Ann Arbor: University of Michigan, 2010.
- Danziger, Kurt. “Universalism and Indigenization in the History of Modern Psychology.” In *Internationalizing the History of Psychology*. New York, NY, USA: New York University Press, 2007.
- Danziger, Kurt. *Constructing the Subject. Historical Origins of Psychological Research*. Cambridge: Cambridge University Press, 1990.
- Eghigian, Greg. “Homo Munitus, the East German Observed.” In *Socialist Modern: East German Everyday Culture and Politics*. Ann Arbor: University of Michigan Press, 2008.
- Erős, Ferenc, „Élmény és hálózat. Mérei Ferenc a Magyar szociálpszichológia történetében.” In *Mérei Élet-mű. Tanulmányok*. Budapest: Ú-M-K, 2006.
- Haney, Lynne A. *Inventing the Needy: Gender and the Politics of Welfare in Hungary*. Ewing, NJ, USA: University of California Press, 2002.
- Horváth, Sándor. *Kádár gyermekei. Ifjúsági lázadás a hatvanas években*. Budapest: Nyitott Műhely 2009.

- K. Horváth Zsolt, *Kívül – Peremhelyzet és a habitus formálódása Mérei Ferenc élettörténetében*. Budapest: 2011). Unpublished dissertation.
- Leahey, Thomas H. “History Without the Past”. In *Evolving Perspectives on the History of Psychology*. Washington, DC: American Psychological Association, 2002.
- Leuenberger, Christine. “Socialist psychotherapy and its dissidents.” *Journal of the History of the Behavioral Sciences* 37 (Summer 2001), 261–273.
- Kovai Melinda, *Politika, hatalom és tudás a Kádár-korszak pszichiátriai kórrajzaiban*. Budapest: 2010). Unpublished dissertation.
- Pléh, Csaba, The Symbolics of Psychology Under a Totalitarian System: the Case of Hungary in the 1960s. (<http://cogsci.bme.hu/csaba/>).
- Rose, Nikolas, *Inventing Our Selves: Psychology, Power, and Personhood*. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.
- Silvonen, Jussi, “Psykologian uuden historian näkökulmia.” In *Hulluudesta itsehallintaan - uuden historian näkökulmia psykikkisiin ilmiöihin ja ammattikäytäntöihin*. Joensuu yliopisto: Psykologian tutkimuksia 25, 2006.

Nagy Vilmos Márton

Moszkva helyett, Brüsszel előtt

Az Európa Tanács és Magyarország az átmenet éveiben (1987–1990)

1990. november 6-án Magyarország a korábbi szovjet érdekszféra országai közül elsőként lett teljes jogú tagja az Európa Tanácsnak (ET). Manapság ez a tény már kevesek tudatában szerepel meghatározó emlékként, pedig hazánkban a nyugat-európai integráció irányába tett első és nélkülözhetetlen lépéseként értékelhetjük az akkor történeteket. 1990 őszén gyakorlatilag már nem, formálisan azonban még mindig létező teherként nehezedett az országra a Varsói Szerződés és a KGST kettős köteléke. Közben viszont eltelt fél év az első demokratikus országgyűlési választások óta, s a helyhatósági választások is rendben lezajlottak. Egyszerre volt tehát ok kételyre és bizakodásra. Ilyen körülmények között minden külső kapaszkodó nélkülözhetetlennek tűnt. A NATO-hoz és a későbbi Európai Unióhoz történő csatlakozás azonban ekkor még csak vágyként szerepelhetett az ország kívánságlistáján. Brüsszel ugyan lassan-lassan látótávolságon belülre került, de a belga főváros ebben a pillanatban még nem volt képes szétosztatni a kételyeket. Így jöhetett számításba Moszkva helyett (még nem után) és Brüsszel előtt az Európa Tanács, vagyis Strasbourg.

Átmeneti helyzetben volt tehát az ország 1990 őszén: Moszkva vigyázó tekintetét egyelőre nem teljesen magunk mögött hagyva, Brüsszelt már – vagy inkább még csak – messziről figyelve, Magyarország az egyik nyugati integrációs szervezetnek mégiscsak a tagjává vált. Mit várt, mit várhatott Magyarország ettől a csatlakozástól? Hogyan rekonstruálható a folyamat? Miért lehetett Magyarország az első a csatlakozásra váró közép-kelet-európai országok sorában? Volt-e versenytársunk? Miért állt érdekében az Európa Tanácsnak a csatlakozás mielőbbi megvalósulása? Több mint két évtizeddel az események után legitim célként fogalmazható meg ezeknek a kérdéseknek a tisztázása.

Tanulmányom az Európa Tanács és Magyarország rendszerváltás korabeli kapcsolatrendszerével foglalkozó, annak elsősorban nemzet- és kisebbségpolitikai aspektusait vizsgáló kutatásom részterületeként értelmezhető. Forrásként a Külügyminisztérium és az Országgyűlés Külügyi Főosztályának 1985 és 1990 közötti anyagait használtam, amiből néhány fontos következte-

tés már így előzetesen is megállapítható. Egyrészt az anyagok jellege határozottan kijelöli a kutatás karakterét a diplomáciatörténet határvonalai között, némi intézmény- és kisebbségtörténettel kiegészítve azt. Másrészt a téma teljessé tételéhez elengedhetetlenül szükséges, hogy a magyar dokumentumok a közeljövőben szembesítésre kerüljenek a Strasbourgban találhatókkal. Közvetett módon pedig az is kiderül a forráshasználatból, hogy a folyamatok rekonstruálásához az MSZMP döntéshozó fórumainak (Politikai Bizottság, Központi Bizottság) iratanyagai nem nyújtottak lényegi segítséget.

A csatlakozás előzményei

1985-ben Várkonyi Péter külügyminiszter álláspontja még kifejezetten elutasító volt Strasbourggal szemben: „Az Európa Tanács és Magyarország kapcsolatáról, tekintettel az Európa Tanács eddigi nyilatkozataira és tevékenységére, nincs mit tárgyalni”.¹ Ehhez képest a Berend T. Iván vezette Magyar Tudományos Akadémia meghívására – osztrák közbenjárásra és a magyar külügyi vezetés egyetértésével – már 1987 nyarán Budapestre látogatott az Európa Tanács spanyol főtárgyalója, Marcelino Oreja, amit hivatalos kapcsolatfelvételnélként értékelték a felek. Két év alatt tehát a külügyi álláspont gyökeresen megváltozott, de annak pontos okát és forrását az eddig megismert iratok nem fedik fel.

Az Európa Tanács és Magyarország kapcsolatrendszerében így 1987 tekinthető „a fordulat évének”. Az ezt követő három évben aztán – a világpolitikai és a hazai történésekkel párhuzamosan – jelentősen felgyorsultak az események. Mindkét oldalon megváltoztak a főszereplők. Grósz Károly, Németh Miklós és Antall József miniszterelnökségét egyaránt érintették az Európa Tanáccsal folytatott tárgyalások. Közben a külügy élén Horn Gyula váltotta Várkonyi Pétert, de a csatlakozás célegyenesében már Jeszenszky Géza irányíthatta a magyar diplomáciát. A rendszerváltással együtt új megnevezést kapott a Külügyminisztérium illetékes szervezeti egysége is, így a Tőkés Integrációk Főosztálya helyett 1990-től az Európai Együttműködési Főosztály készítette a Strasbourggal kapcsolatos feljegyzéseket. A személycserék a tárgyalóasztal másik oldalát sem kerültk el, s hogy csak a legfontosabbat említsük, a főtárgyalói poszton a francia Catherine Lalumière lépett Marcelino Oreja helyére.

A körülmények folyamatos változása ellenére az Európa Tanács ügyeiben jártas háttéremberek, érdekes módon, kontinuitást mutattak. Göbölös

¹ MOL, XIX-J-1-k, VI-13, ÁPSZ, 412/1989.

Gábor előbb főosztályvezető-helyettesként, később főosztályvezetőként vett részt a Tőkés Integrációk Főosztályának irányításában, ahonnan a rendszer-váltás szele a brüsszeli nagyköveti székbe repítette, hogy aztán ilyen minőségében is a csatlakozási háttértárgyalások egyik legfontosabb szereplője maradjon. Még ennél is nagyobb folyamatosságot mutat Becsey Zsolt jelenléte a kapcsolatok elmélyítésében, aki mind a Tőkés Integrációk Főosztályán, mind az Európai Együttműködési Főosztály keretein belül megmaradt az ügy referensének.

Ami a konkrét forgatókönyvet illeti, az 1987-es hivatalos kapcsolatfelvételt követő két esztendő a felek óvatos násztáncaként értékelhetjük, egészen az állandó meghívotti státusz 1989. június 8-i elnyeréséig. Ezt a sikert azonban még nem tekinthette a magyar diplomácia kizárólagosan a sajátjának, mert az Európa Tanács gesztusa Lengyelországot, (a hamarosan polgárháborúba sülyedő) Jugoszláviát és a (rövidesen széthulló) Szovjetuniót is ugyanaznap részesítette ebben a megtiszteltetésben. A Külügyminisztériumban viszont ekkor már semmiképp sem akartak részeredményekkel megelégedni, s 1989. november 16-án Horn Gyula bejelentette az ország csatlakozási szándékát az Európa Tanácshoz. Szűk egy év múlva a magyar nemzeti lobogó felvonása Strasbourgban már a szervezet 24. tagjának felvételét adta hírül a világnak.

A magyar csatlakozási folyamat kifejezett lelkesedést váltott ki a tagállamok többségében, amit a nagyköveti jelentések, az ET Parlamenti Közgyűlésének ülésein meghívotti státuszban résztvevő magyar delegáltak beszámolói és a szakbizottságok (többek között a Nem Tagországok Bizottsága, illetve a Jogi és Emberi Jogi Bizottság) üléseiről készített feljegyzések egyaránt alátámasztanak. Persze az általános közhangulathoz képest az egyes országok külügyi álláspontjában egészen markáns különbségek is megmutatkoztak a tapintatos kétkedéstől a segítőkész közbenjárásig bezárólag. Előbbire példa az Egyesült Királyság vagy Hollandia óvatosabb távolságtartása, utóbbira pedig Ausztria, hisz nyugati szomszédunk budapesti nagykövete a kapcsolatfelvételben, Peter Schieder osztrák szocialista ET-raportőr pedig a csatlakozási folyamatban játszott kulcsszerepet.

A lelkes támogatók sorát gyarapították az Európa Tanács vezetői is, különösen Catherine Lalumière főtitkár és az ET Parlamenti Közgyűlésének svéd elnöke, Anders Björck. Előbbi 1990 februárjában és márciusában tett hivatalos látogatásokat Budapesten, amiket megelőzőtt Németh Miklós januári, majd követett Antall József októberi strasbourgi útja.

Recept a sikerhez

Ismerjük tehát a csatlakozás vázlatos menetrendjét és fontosabb keretpontjait, de miért érhetett épp Magyarország elsőként célba az egykori szocialista tömb országai közül? Általános és konkrét magyarázat egyaránt adható. Közismert, hogy a rendszerváltás környéki magyar politika térségstabilizáló teljesítménye komoly elismerést váltott ki a szélesebb nemzetközi közvéleményből, s nem volt ez másként az Európa Tanács apparátusa esetében sem. Magyarország pedig kérte, megérdemelte és meg is kapta érte a jutalmát. A gyors csatlakozás lehetősége tehát szimbolikus gesztusként is értékelhető.

Jelentkező azonban más is volt. Különösen Lengyelország ambíciói aggasztották a magyar diplomáciát, de a brüsszeli magyar nagykövetség szerint: „Az ET vezetői leszögezték: a lengyel kérés nem irányult hazánk ellen, az nem lassítja a mi felvételünket. (...) Megnyugtatónkra közölték, hogy az Európa Tanács székháza előtt jelenleg csak a magyar zászló fogadására készítik elő a helyet.”² Mi döntött hát a javunkra?

Konkrét magyarázatot a madridi nagykövetség rejteltáviratában megfogalmazott spanyol álláspont adhat, miszerint „Érdeklődéssel figyelik Magyarország közeledési szándékát az Európa Tanácshoz. Természetes, hogy ez a folyamat az évtizedes, teljes elzárkózás után nem megy egyik napról a másikra. [...] Az Európa Tanácshoz való csatlakozás fő feltétele változatlanul a többpártrendszeren alapuló, demokratikus államberendezkedés, aminek első lépése ilyen jellegű parlamenti választások tartása.”³ Ebben pedig Magyarország – ha nem számolunk az NDK-val – a térség államai közül valóban élen járt. Vagyis elsőként taggá válni annyit jelentett, mint elsőként demokratikus választásokat tartani.⁴

Magyar szempontok

A csatlakozás szimbolikus jelentőségén túl nagyjából három csokorba gyűjthetők a magyar várakozások. Abban az átmeneti, bizonytalan helyzetben, amely a bipoláris világ felbomlásából fakadt, minden kapaszkodóra, az átalakulás tartósságának minden biztosítékára szükség volt. Az egyik spanyol néppárti képviselő véleményébe ágyazva a következőképpen fogalmazódott

² MOL, XIX-J-1-j, VI-13, ÁPSZ, 00408/4/1990.

³ MOL, XIX-J-1-j, VI-13, ÁPSZ, 00168/6/1989.

⁴ Lengyelország egy évvel később, másodikként csatlakozhatott az Európa Tanácshoz.

meg ez a magyar igény: „A magyar parlamenti képviselők állandó jelenléte az ET Parlamenti Közgyűlésében védőhálót jelent a magyar reformpolitika számára. [...] A reformpolitikával szembeni, bármilyen külső beavatkozást – bárhonnan származzék is az – a szinte folyamatosan a nyugati fővárosokban ülésező magyar parlamenti képviselők útján könnyebben ki lehet védeni, meg lehet bélyegezni, napvilágra lehet hozni, nemzetközivé lehet tenni.”⁵

Horn Gyula az előbbi mellett – kicsit messzebbre tekintve a jövőbe – már annak a magyar reménynek is hangot adott az ET Parlamenti Közgyűlésének elnökével folytatott tárgyalásain, hogy „tagságunk elnyerése mind a többi európai integrációs szervezet felé való közeledésben, mind a magyar változások visszafordíthatatlanná tételében [...] hasznos lehet számunkra”.⁶ A kijelentés első része annak bizonyítéka, hogy a magyar külügyi vezetés lelki szemei előtt már 1989-ben is az euro-atlanti integráció folytatása és elmélyítése lebegett. Strasbourg ezen az úton az első, kihagyhatatlannak tűnő lépéseket jelentette.

A várakozások harmadik csoportját a nemzetpolitikai prioritások alkották. Általános véleményként értékelhető az Országgyűlés Külügyi Főosztályának helyettes vezetőjétől, Sárdi Pétertől származó egyik jelentés kapcsolódó megállapítása, miszerint „A szomszédos országokban élő magyar kisebbségek helyzetének nemzetközi garanciákkal vagy legalábbis hatékonyabb befolyásolással való javítására az is lehetőséget ad, hogy a környező országok is felvételt szeretnének nyerni az Európa Tanácsba. Így az emberi jogok, azon belül is a nemzeti kisebbségi jogok gyakorlásának ellenőrzésére, azaz a felvételhez szükséges feltételek biztosításának számon kérésére nagyobb lehetőségeink vannak.”⁷

A magyar diplomácia ennek az általános célnak rendszeresen megpróbált érvényt szerezni. Horn Gyula például az ET Miniszteri Bizottsága elnökének írt levelében ragadta meg az alkalmat, hogy felhívja João de Deus Pinheiro figyelmét a határon túli magyarok helyzetére, hiszen „Különösen drámai a helyzet Romániában, ahol a nemzeti kisebbségek – így a kétmillió lélekszámú magyarság – egyéni és kollektív jogainak megsértésén túl véres, fasisztoid pogromok is zajlanak, melyeknek célja a magyar kisebbség megfélemlítése és szülőföldjükről való elűzése. [...] Magyarország legjelentősebb politikai pártjai közös felhívásukban teljes szolidaritásukról biztosítják Erdély és egész Románia magyarságát...”⁸

⁵ MOL, XIX-J-1-k, VI-13, ÁPSZ, 6351/1989.

⁶ MOL, XIX-J-1-k, VI-13, ÁPSZ, 10342/1989.

⁷ MOL, XIX-J-1-k, VI-13, ÁPSZ, 7576/5/1990.

⁸ MOL, XIX-J-1-k, VI-13, ÁPSZ, 3748/1990.

Persze nem a magyar külügyminiszter volt az egyetlen, aki felemelte szavát ezekben a kérdésekben. Kifejezetten taktikus lépésként említhető Réger Antal szerepeltetése a magyar delegációban, aki még Magyarország állandó meghívotti státusának idején mondta németül a következőket az ET Parlamenti Közgyűlése előtt: „Az egyik magyarországi kisebbség tagjaként és politikusként is teljes mértékben osztom egy nyugatnémet képviselőtársam véleményét, [...] az emberi jogok biztosításának legalapvetőbb kritériuma a nemzetiségekkel való bánásmód. Engedtettsék meg itt egy megjegyzés: a tízenötmillió magyarországi, mintegy ötmillió hazánk határain kívül él, jelentős számban a szomszédos országokban.”⁹ Abszolút hiteles diplomáciai manőver: egy magyarországi sváb identitását felvállaló újságíró, képviselő szól a határon túli magyarok érdekében.

De nem csak nyílt terepen, a háttérben is dolgozott a magyar diplomácia. Becsey Zsolttól származik az a feljegyzés, mely két szomszédunk és az Európa Tanács kapcsolatainak befolyásolási kísérletébe enged betekintést: „Csehszlovákia felvétele ügyében sürgősen el kell érniük, hogy a felvételtől szóló jelentést készítő raportőr értesüljön az ottani kisebbségeket érintő hátrányos helyzetről. (...) Románia esetében továbbra is napirenden maradt a különleges meghívotti státusz kérdése. A parlamenti képviselőinknek el kell érniük, hogy a román-barát, elsősorban francia lobbi a Közgyűlésben ne tudjon túlzottan erős hatást kifejteni a kérdésben.”¹⁰

Várakozás és valóság azonban már a kezdet kezdetén sem volt mindig összhangban egymással. Erre figyelmeztette a Külügyminisztériumot Zelnik István, Magyarország ideiglenes strasbourgi ügyvivője, amikor jelentésében arról írt, hogy „Az ET vezetői széleskörű ismeretekkel rendelkeznek a romániai helyzetet, az elszabotált forradalmat illetően. [...] A Romániában élő nemzeti kisebbségek problémáját, asszimilálásukra való törekvését látják. [...] Az ET ugyanakkor nem kíván beavatkozni Románia belügyeibe, s nem kívánja szervezetébe exportálni a kisebbségi kérdés kapcsán fennálló államközi feszültségeket.”¹¹ Az ilyen és ehhez hasonló észrevételek jól jelezték Magyarország dilemmáját: az ET nem akart új konfliktusokba bonyolódni, miközben a magyar diplomácia bizonyos helyzetekben kifejezetten elvárta volna azt. Hogy a későbbiekben Budapestnek mégis milyen arányban sikerült a nemzetpolitikai célokat konkrét eredményekre váltania (például a Nyelvi Charta vagy a Kisebbségvédelmi Keretegyezmény esetében), annak kifejtése

⁹ MOL, XIX-J-1-k, VI-13, ÁPSZ, 7301/1989.

¹⁰ MOL, XIX-J-1-k, VI-13, ÁPSZ, 6726/5/1990.

¹¹ MOL, XIX-J-1-k, VI-13, ÁPSZ, 8519/1/1990.

túlmutat a mostani tanulmány keretein. Adódik viszont a kérdés: mire számítottak, mit reméltek mindeközben a tárgyalóasztal másik oldalán?

Strasbourg nézőpontok

Bár a bevezetésben említettek miatt nem egyszerű az Európa Tanács Magyarországgal kapcsolatos várakozásait precízen tisztázni, két-három, egymással szorosan összefüggő célterület a magyar források alapján is jól körülhatárolható. Mindegyikre jellemző, hogy nem pusztán a magyar csatlakozásra fókuszáltak, hanem egy általános bővítési hullám lehetőségével számoltak, aminek első, jelzésértékű pillanataként értelmezték Magyarország integrációját.

Az Európa Tanács vezetői elsősorban szervezeti megújulást és az Európai Közösséggel (EK) szembeni versenyhátrány csökkenését várták a bővítési folyamat általános felpörgetésétől. A madridi magyar nagykövetség egyik rejteltávirata is ezt a gondolatsort erősítette meg a spanyol képviselőház külügyi bizottságának elnökétől származó vélemény felidézésével: „Az Európai Közösség ugyanis egyre inkább átfedi és ellehetetleníti az ET tevékenységét. Az ET viszont új dinamizmusra tehetne szert a szocialista országok fokozatos felvételével.”¹² De arra is van példa, amikor a strasbourgi tárgyalópartnerek kifejezetten Magyarország katalizáló szerepét hangsúlyozták. Catherine Lalumière például arról beszélt Szávai János párizsi magyar nagykövetnek, hogy „a Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Chartájának tervezete jelzi azt az utat, melyet az ET követni szándékozik. [...] Az utóbbi dokumentum a remélnél lassabban halad előre a Miniszteri Bizottságban, de – ahogy Mme Lalumière fogalmazott – Magyarország felvétele egy kis oxigént visz majd ide is.”¹³

Mindezekon túl Strasbourg arra is számított, hogy a csatlakozó államok szövetségesként viselkedhetnek majd abban a politikai küzdelemben, mely az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet (EBEÉ) küszöbön álló intézményesülése kapcsán zajlott a nemzetközi porondon. Az Európa Tanácsnak ugyanis nem állt érdekében egy új, konkurens szervezet megszületése. Abban reménykedtek, hogy a „helsinkai folyamat” integrálható az ET kereteibe, megerősítve ezzel annak nemzetközi pozícióit. „Az Európa Tanács azon törekvése, hogy befolyásos szerepre tegyen szert a kialakuló európai viszonyokban, továbbá a szervezet gazdasági és biztonságpolitikai érdekektől függetleníthető együttműködési politikája döntően motiválta, hogy az Euró-

¹² MOL, XIX-J-1-j, VI-13, ÁPSZ, 00168/4/1989.

¹³ MOL, XIX-J-1-k, VI-13, ÁPSZ, 564/3/1990.

pa Tanács a nyugat-európai integrációk közül elsőként lépett kapcsolatba Közép- és Kelet-Európa országaival. [...] Ugyanakkor határozott törekvése, hogy szervezetileg is részese legyen az EBEÉ-folyamatnak és annak egyes tételeit intézményesített keretek között az ET égisze alatt valósítsa meg.”¹⁴ – írta egyik jelentésében Göbölös Gábor brüsszeli nagykövet.¹⁵

Látható tehát, hogy az Európa Tanács nem valami megfoghatatlan nyugat-európai lelkiismeret-furdalásból, esetleg jótékonykodásból vagy pusztán szimpátiából vállalta a magyar integrációval járó előnyöket és nehézségeket. Magyarország teljesítménye mellett saját jól felfogott érdekrendszerére is a csatlakozási folyamat gyorsítását ösztönözte.

Összegzés

A Külügyminisztérium álláspontjában bekövetkezett 1987-es fordulat után az ET-tagállamok általános támogatása és Ausztria hathatós segítségével lett Magyarország az Európa Tanács 24. tagja. Közép-kelet-európai elsőségét annak köszönhetette, hogy a potenciális jelöltek közül először itt tartottak szabad választásokat. A csatlakozás célját és lényegét a magyar diplomata presztízsként, „védőhálóként”, az euro-atlanti integráció kezdő lépéseként és a nemzetpolitikai érdekérvényesítés kihagyhatatlan lehetőségeként definiálták. Az érme másik oldalán az Európa Tanács vezetői az Európai Közösségekkel szembeni versenyhátrány leküzdésének, az EBEÉ-folyamat integrálásának és a szervezet strukturális megújulásának esélyét vélték felfedezni a magyar belépéssel megindítható csatlakozási hullámban.

¹⁴ MOL, XIX-J-1-j, VI-13, ÁPSZ, 002143/1990.

¹⁵ Az események végül nem az Európa Tanács vezetőinek elképzelései szerint alakultak. Várározások és megvalósult realitás ebben az esetben végképp elcsúsztak egymástól.

Régi nemzetkonceptiók újraértékelése

Széchenyi István magyarságfogalma és a jelentősebb műveiből kirajzolódó nemzeti karakter

„A történeti személynek lehet jelentősége anélkül is, hogy cselekedeteiből az utókor valaminemű gyakorlati hasznót húzhatna. A nemzeti életet nem az anyagi haszon viszi előre, tovább új, szebb tájakra, hanem a közösséget érintő érzések és gondolatok gyarapítása.” – írja Szekfű Gyula *A mai Széchenyi* című munkájában.¹ Ha nem számítjuk Széchenyi működésének gyakorlati eredményeit (a Lánchidat, az Akadémiát, a Tisza szabályozását, a dunai, balatoni gőzhajózást és még hosszan sorolhatnánk), személye akkor is olyan meghatározó marad, amelyet azóta is nehezen találunk az egymásra következő magyar nemzedékek között.² Az pedig, hogy mit is gondolt ő a magyar nemzetről, máig foglalkoztatja nem csak az életművét kutató történészeket, társadalomtudósokat, de mindazokat is, akik arra a roppant feladatra vállalkoznak, hogy a *Mi a magyar?* kérdését vizsgálják. Sokféleképpen és ellentmondásosan hangzik e kérdésre adott válasz akár a közélet, akár a szellemi élet területére vonatkoztatva tesszük fel. A magyarság minden fontos kérdésében az ellentétes nézetek szélsőségei elegyednek. „A válaszok különbözőek, a gondolatok gyakorta vitathatóak.”³ A „magyar” szónak még szótári definíciója is sokféleképpen és ellentmondásosan hangzik különböző ajkakon. Mégis szüntelenül rá kell kérdezni a *mi a magyarra*. 1936-ban egy gyűjteményes esszékötet kiadásának gondolata merült fel a témában Magyar Szemle szerkesztőségében. A koncepciót éppen a már említett Szekfű Gyula fogalmazta meg. Szerinte a cél „kijelölni a határvonalat, melyen túl a fantázia és líra felelőtlenége veszi kezébe a magyar problémát, de amelyen belül lehetséges objektív módszerrel és eszközökkel megközelíteni, megismerni a magyarság lényegét.”⁴

¹ SZEKFŰ Gyula, *A mai Széchenyi*, Révai, Budapest, 1935, 23.

² Vö. *Uo.*, 23–24.

³ SZIGETHY Gábor, *Ezerkilencszázharminckilenc* = Babits Mihály, *A magyar jellemről*, Holnap Budapest, 1999. Forrás: <http://mek.oszk.hu/05000/05049/html/gmbabitsmagyar0001.html>

⁴ MISKOLCZY Ambrus, „*Mi a magyar?*”, *Századok*, 1998, 6. sz.

Azonban, amint szembetaláljuk magunkat az egyedi életművekkel, világokkal, rá kell jönnünk, csak arra kaphatunk választ, hogy abban a korban mi volt a magyar, mit jelentett a magyar nemzet. Ez utóbbi kérdés viszont tartalmilag és módszertanilag megválaszolható. Vizsgálódásom tehát lényegében egy nemzetkarakterológiai problémából indul ki, a fogalmi alapokat s ezek visszhangjait elemzem és teszem mérlegre. Eközben bontom ki azt, hogyan használta a magyar nemzet fogalmát Széchenyi István, ő mit értett alatta.

Ennek megállapításához Széchenyi nagyobb lélegzetvételű műveit veszem górcső alá, jelesül a *Hitelt*, a *Világot* és a *Stádiumot*, de fellapozom más írásait is. Ahhoz, hogy a legmegfelelőbbben értelmezni tudjam a műveiből kirajzolódó fogalomhasználatot, a diskurzusanalízis módszerét alkalmazva állításaimat Széchenyi munkáiból vett idézetekkel támasztom alá. Véleményem szerint magyarságunkról alkotott képünk, jelenünk, tudásunk ilyen nemzetkonceptiókból táplálkozik, sőt ezek napjainkban egyre inkább előtérbe kerülnek. Vagyis a „legnagyobb magyar” nemzetfogalmának vizsgálata segíthet tudatossá tenni mai magyarságképünk genealógiáját. Írásom befejezésként Széchenyi István mai jelentőségét elemzem, ahogy tette ezt annak idején Szekfű Gyula is a legnagyobb magyar műveinek ismertetése során.

Széchenyi műveinek célja nem az volt, hogy magát a nemzetet mint fogalmat definiálja, tényszerűen megfogalmazza:

*Most csak pénz-, kereskedés- s gazdasági tárgyakat kívánok fejtegetni, s így általánosan csak azokról lesz szó. Ha tán egyebeket is belekevernék – amit tenni fogok-e, nem-e? – még magam se tudom, ami azonban könnyen megeshetik...*⁵

*Négy kis munkát bátorkodtam öt esztendő forgása alatt a közönség elibe terjeszteni. Mindegyiknek legfőbb irányzata figyelemgerjesztés s annak megmutatása volt, hogy mind alkotmányunkban, mind szokásinkban, mind polgári helyzetünkben tetemes javításokra legsürgetőbb szükségünk van.*⁶

A fogalmi keretek igen tág mivolta teret nyit a félreértelmezésnek is. Emiatt, és hogy az elemzés ne legyen anakronisztikus, elsősorban arra kell ügyelnem, hogy semmi esetre se tulajdonítsak olyan gondolatokat a szerzőnek, amelyeket nem állított. Vagy azért, mert nem állt szándékában közölni,

⁵ SZÉCHENYI István, *Hitel*, Neumann Kht., Budapest, 2002. Forrás: <http://mek.niif.hu/06100/06132/html/index.htm> 2012. 02. 20.

⁶ SZÉCHENYI István, *Stádium*, Neumann Kht., Budapest, 2002. Forrás: <http://mek.niif.hu/06100/06135/html/index.htm> 2012. 02. 20.

vagy azért, mivel az adott jelentés esetleg még nem volt számára hozzáférhető. Továbbá azt is szem előtt kell tartani, hogy a kulcsszavak jelentése idővel változhat, és a szerző lehet, hogy más értelemben és referenciával használ egy kifejezést, mint ahogy azt a mai olvasó tenné.⁷ Hiszen egyes fogalmak elkophatnak a nyelvben, vagy a használatuk is megváltozhat. Jorge Luis Borges utal arra a Bertrand Russell által felállított meghatározásra, mely szerint a külvilág tárgyai nem mások, mint a lehetséges benyomások körkörösen sugárzó rendszerei. Ezzel a definícióval kapcsolatban Borges azt írja, hogy „ugyanaz igaz bármely szövegre is, tekintetbe véve a szavak keltette kiszámíthatatlan visszaverődéseket”.⁸

A nemzetfogalom általános definíciója

A nemzetfogalom vizsgálatának egyetlen korszakra, jelesül a reformkorra való leszűkítésével – ami a konnotáció változásából adódó problémákat kizárja ugyan – még nem szabadulhatunk meg a fogalmi zavar rémétől, mely egyként fenyeget minden, a történeti vizsgálódás egységének valamely eszmét tekintő próbálkozást.⁹ Első lépés lenne ezért meghatározni a nemzetet mint fogalmat, felállítani egy eszményi változatot, melyhez képest megalkothatjuk a reformkorban élő arisztokrata nemzetfogalmát.

Dé arra a kérdésre, hogy mi a nemzet, még ma sincs egységes meghatározás.¹⁰ Sok a nézeteltérés, sok elmélet volt és van is e jelenség körül. Ke-

⁷ Vö. Quentin SKINNER, *Jelentés és megértés az eszmetörténetben = A koramodern politikai eszmetörténet Cambridge-i látképe*, szerk. HORKAY HÖRCHER Ferenc, Tanulmány, Pécs, 1996.

⁸ Vö. Jorge Luis BORGES *válogatott művei* II.: *Az örökkévalóság története*, Európa, Budapest, 1999, 71.

⁹ Vö. Quentin SKINNER, *i. m.*, 17.

¹⁰ Az úgynevezett Jürgens-jelentés tartalmazott egy megjegyzést, miszerint nincsen Európában általánosan elfogadott jogi definíciója a nemzet fogalmának. Ennek a problémának a tisztázása érdekében az ETPK Frunda György romániai szenátort jelölte, hogy vizsgálja meg a kérdést, és készítsen elő egy jelentést és egy javaslattervezetet. A jelentésről 2006. január 26-án szavazott az ETPK, amely során elfogadta a javaslatot. A jelentés 35 állam alkotmányát vizsgálta meg arra vonatkozóan, hogy hogyan határozza meg a nemzet fogalmát, és azt hogyan intézményesíti. Emellett „a Közgyűlés megvizsgálta, hogy a nemzet fogalma – ahol helyénvaló egy újragondolt és modernizált fogalom – segíthet-e és hogyan a nemzeti kisebbségek, illetve jogaik kérdésének megközelí-

vés terminus létezik, amelyet ilyen sokan használnának, és mégis ilyen kevesen értenének, mint a nemzet és a nacionalizmus.¹¹ Egy mai, enciklopédiaízű, általánosabb meghatározás szerint a nemzetfelfogás egy politikailag egységes, hatalomképzésre alkalmas népet feltételez.

A nacionalizmus témakörét tagláló munkák sorában minden bizonnyal előkelő helyet foglal el az *Eszmék a politikában: a nacionalizmus* című kötet, melyben a nemzet fogalmával kapcsolatban érzékelhetően formálódik egyfajta *communis opinio doctorum*. Ebben azt olvashatjuk, a legtöbben elfogadták, hogy a nemzet a kultúra és/vagy a társadalomlélektan körébe tartozó jelenség. A fogalom kutatói közül a nemzet egyeseknek többé-kevésbé mesterséges konstrukciót jelent: egy szuverén, de korlátok közé szorított „képzelt közösséget” (Anderson), mások számára egy nagy kiterjedésű, anonim, közvetítő tényezőket kikapcsoló, azonos kultúrájú egységet (Gellner). Megint mások pedig saját öntudattal bíró etnikai csoportnak tartják (Connor). E szerzők véleménye szerint tehát a „nemzetet” mint szociokulturális szerveződés alapelvét vagy mint kulturális fogalmat élesen el kell választani az államtól, melyet egy csoport autonóm közintézményeként jellemeznek (Tívey).¹²

Ezzel együtt természetesen számos más tudományelméleti probléma vetődik fel. Nem feledkezhetünk el ugyanis arról, hogy az európai történet- és politikatudomány különbséget tesz a nemzet fogalmának objektív és szubjektív változata között. A szubjektív nemzetfogalom sajátja (francia), hogy erős személyesség hatja át, a nemzethez tartozást, a nemzeti egységet perszonális döntések és erős érzelmi kötődések határozzák meg. Ezzel szemben a német nemzetfogalom szellemében a nemzet objektív ismervek alapján határozható meg, például származás, nyelv, történelem alapján. A nemzet tagjaiban megnyilvánuló önállóságtudat, a saját rendkívüliségébe vetett hit, önmaga értékességéről vallott nézet, összetartozástudat és érzés, öntudat, származás, a történelmi tapasztalatokra, hagyományokra, saját nyelvre és a kultúrára támaszkodik. (Itt 19. századi francia és német koncepciókról van szó.) Más megkülönböztetés szerint léteznek kultúrnemzetek, államnemzetek.¹³ A marxizmus¹⁴ pedig mint történelmi sorsot értelmezi a nemzetet.

tésében a 21. századi Európában”. A Frunda jelentés – a Jürgens-jelentéssel szembemenve – a politikai és kulturális nemzetfelfogást egyenrangúnak tekinti.

¹¹ Vö. *Eszmék a politikában: a nacionalizmus*, szerk. BRETTTER Zoltán, DEÁK Ágnes, Tanulmány, Pécs, 1995.

¹² Vö. *Uo.*

¹³ A fejlődési szakadék áthidalására alkották meg az „államnemzet” és a „kultúrnemzet” fogalmát, amelyben a történelmi fejlődés összegződhett. A két foga-

A Sztálintól származó megfogalmazás szerint a nemzet az emberek történelmileg kialakult, tartós közelsége, amelynek feltétele az egységes nyelv, testület, gazdasági élet és kultúra.

Nem célom, hogy felsoroljam az összes elméletet, meghatározást, ami e sokarcú fogalomról született, csupán az e körül fellelhető nézeteltérések, véleménykülönbségek meglétét emeltem ki. Illetve ez – megelőzve a behatóbb elemzést – egy általános elméleti keretet is ad a tanulmánynak. Egyik fogalommeghatározás sem lehet kategorikus imperatívusz, de az említett kritériumokat érdemes keresni a hazai tudományos megközelítésekben is

A történelmi, társadalmi, politikai kontextus

Ha Széchenyi szándékosan kijelentett valamit, „akkor ebből következően szándékának bármely hiteles leírása szükségszerűen olyan fogalmak felhasználásával lehetséges, melyet maga legalább elvben alkalmazhatott volna saját cselekedetének leírására és osztályozására”.¹⁴ Ahhoz, hogy a szerző kijelentéseit, műveit elemezni tudjam, engedhetetlen, hogy jellemezzem az adott kor, jelen esetben a reformkor politikai, gazdasági kontextusát is. Ugyanis a releváns információ az adott társadalom korlátaira vonatkozik. Megválaszolható továbbá ezáltal a kérdés, hogy a fogalom, gondolat, milyen formában merült fel az adott korban, közvetítve esetleg ezzel a szerző lehetséges fogalomhasználatát, hiszen a „nemzet” szó nemcsak ideológiai szempontból, de korszaktól függően is bírhat különböző jelentéssel.

A reformkori koncepció szerint a nemesi nemzetet nem megszüntetve váltották fel a polgári nemzettel, hanem a nemesi nemzet folytonosságát megtartva, annak kereteit tágítva és részben megreformálva, abba „emelték be” a társadalom korábban jogokkal nem rendelkező rétegeit. A magyar társadalom és gazdaság megújításának hívei, a hivatott reformerek a jobbágy-

lom azonos értékű, ugyanazt a polgári társadalmat fejezi ki, de tudomásul veszi a történelmi különbségeket.

¹⁴ „A XIX. század szociális forradalma nem merítheti poézisét a múltból, hanem csakis a jövőből. Nem kezdheti el önmaga megvalósítását, amíg nem vetett le minden hiedelmet a múltból. A korábbi forradalmaknak szükségük volt a világtörténelmi visszaemlékezésre, hogy elkábítsák magukat saját tartalmuk tekintetében. A XIX. század forradalmának a halottakra kell hagynia halottaik eltemetését, hogy saját tartalmához elérkezzék. Amott a frázis túlhaladta a tartalmat, itt a tartalom haladja túl a frázist.” Karl MARX, *Louis Bonaparte Brumaire tizennyolcadikája* = *Karl Marx és Friedrich Engels művei*, VIII., Kossuth, Budapest, 1962, 102.

¹⁵ Quentin SKINNER, *i. m.*, 11.

tömegeket is szövetségesül akarták megnyerni.¹⁶ Végső céljuk pedig egy olyan közösség teremtése (a jogok kiterjesztése) volt, amelyben minél többen élhetnek személyes szabadságban és anyagi biztonságban. A nemesség közösségét tehát föl kell váltania a nemzet közösségének.

Franciaországban már a középkor végére végbement az adott államon belül élők egységes nemzetté formálódása, és Nyugat-Európában az állampolgárság és a nemzethez tartozás többnyire egybeesett, tehát a nemzet egyúttal államnemzetet is jelentett. Közép- és Kelet-Európában egy-egy államkeretben több nép is élt, ezeknek a népeknek a nemzetté válása és ideológiája, a nacionalizmus leginkább a kultúrában ragadható meg, elsősorban a nyelv közösségében.

A magyar nemzetté válás tehát alapvetően kultúrnemzeti jellegzetességeket mutat, de az egy politikai nemzet fogalmában megvalósul az állam-nemzet sajátosan magyarországi fölfogása. Ez pedig abban ragadható meg, hogy a liberális eszmerendszer csak részben volt képes feloldani a nemzeti fejlődésből fakadó feszültségeket. A történeti magyar állam alapvető problémája az volt, írja Bibó István, hogy a történeti államkeret csak részben volt magyar nyelvű, és sokféle kis nemzet érdekei voltak jelen.¹⁷ A török kiűzése után a magyarok a történelmi területen ugyan, de német, szláv, román többségbe élve éltek. Bibó szerint le kellett számolni azzal az illúzióval, amit a különféle nemzeti mozgalmak képviselői vallottak, hogy a demokratikus szabadság lehetősége egyben a nemzeti egységet is megteremti a történeti Magyarország határain belül. Ezt a problémát legfőképpen az 1848–49-es forradalom és szabadságharc eseménytörténete élezte ki, amikor a Habsburg-ellenes küzdelem még nehezebbé vált azáltal, hogy a déli és délkeleti nemzetiségekkel egyik kormány sem volt képes közös álláspontot kialakítani, s „így a szabadságért harcoló Magyarország egyszerre találta magát szemben az európai reakció hatalmaival és saját elégedetlen nemzetiségeivel, s az eredmény az 1849. évi katasztrófa volt.”¹⁸

Hozzá kell tenni, hogy a szakirodalom a magyar „nation-building”-nek három koncepcióját különíti el: az elsőt struktúra-modernizálóként, a második nagy elképzelést romantikus-autopoietikusként, a harmadikat etatista-

¹⁶ A jobbágyok viszont nem tartoztak a nemesi nemzethez, akár magyarok voltak, akár más nyelvűek. A korábbi századok rendi felfogása szerint a magyar nemesi nemzet tagja volt minden kiváltságos, tekintet nélkül arra, hogy milyen nyelven beszélt.

¹⁷ BIBÓ István, *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága* = B. I., *Válogatott tanulmányok 1945–1949*, II, Magvető, Budapest, 1986, 203.

¹⁸ Vö. Uo.

pozícióvédőként határozza meg. Az első nagy típushoz sorolják Széchenyit, másik változatként pedig az Eötvös és Csengery nevével fémjelzett „irodalmi Deák-párt”-ot tartják számon. A másik nagy típus két központi alakja Kosuth és Petőfi. A harmadik nagy típus „nation-building”-konceptióját a Tisza-féle Szabadelvű Párt és az ehhez a politikai körhöz tartozó ideológusok elképzelései teszik ki.¹⁹

Ezek lesznek tehát a kiindulópontjaim, melyeket a hatalom-tudástapasztatás lokális gócainak is lehetne nevezni a nemzet sokszínű fogalmait szem előtt tartva, a társadalmi, politikai, gazdasági kontextus ismeretében. A továbbiakban megpróbálok lényegi azonosságokat, hasonló motívumokat keresni Széchenyi és más szerzők nemzetkonceptiója között, miközben az ő nemzetfogalom-használatát írom körül.

Széchenyi nemzetfogalma

„Életünk valójában alkalmazkodások sorozata, vagyis a felejtés iskolája.”²⁰ Mielőtt rátérnék arra, mit is jelentett a *nemzet fogalma* a Széchenyi István által alkalmazott, megfogalmazott kifejezések fényében, fontosnak tartom kiemelni, ebben az esetben is fennáll a „fogalmi parokializmus” (Skinner) egyik változatára jellemző veszély, jelesül, hogy az elemző úgy ad vissza egy érvelést, hogy az eredetileg a szerző által másnak szánt szövegrészek, elemek félrevezetően ismerős formában jelennek meg, mégpedig úgy, hogy kiragadja azokat a szöveggörnyezetből. Hiszen „egy gondolat a kontextusa nélkül csak bizonytalanul értelmezhető, vagy éppen sehogyan.”²¹ Ezért az értelmezendő gondolatokat mind a saját szöveggörnyezetükben, mind a mű egészének kontextusában, mind Széchenyi életművének egészében szükséges áttekinteni. Vagyis nem kizárólag a szavak jelentését kell vizsgálnunk, hanem a használatukat is.²² A diskurzuselemzésnél a kimondottakat a benne elrejtettel együtt kell rekonstruálni. Továbbá arra is figyelni kell, hogy annak, aki beszél, mi a pozíciója és milyen intézményes kontextusban helyezkedik el.

Széchenyi nem tartozott a nagy visszatekintő történelelemzők közé, ő egy kialakult helyzetet fogadott el kiindulópontnak, a történelmet szerinte a

¹⁹ KISS Endre, *Über die politische psychologie des stalinismus*, Forrás: <http://www.pointernet.pds.hu/kissendre/politikaelmelet/20041130151050685000000437.html> 2004. 12. 01.

²⁰ Jorge Luis BORGES, *i. m.*, 48.

²¹ STEIGER Kornél, *Lappangó örökség: Fejezetek a preszókratikus filozófia antik hagyomázásának történetéből*, Józseveg műhely, Budapest, 1999, 9.

²² Quentin SKINNER, *i. m.*, 18.

nemzetnek maga mögött kell hagyni. ...*az okos ember nem néz annyira báta mögé, mint inkább maga elibe, s elveszett kincse siratása helyett inkább azt tekinti s vizsgálja, mit menthetett meg..... (s arval béleledni s lassankint, többet szerezni iparkodik.) Igen sokan pedig a jó régi időt siratják, a jelenről egészen elfelejtkeznek, s azért ezt bölcsen nem is használhatják. Márpedig, hacsak a régiség bája nem, egyéb bizonyosan semmi sem teheti előttünk kívánatosabbá elődink idejét saját éltünk napjainál.*"²³ Nincs nagyobb kín, mint néhai boldog napokról emlékezni magunk okozta nyomorúságban.²⁴ *S ami elmúlt ne akarjuk azt megint életbe visszaidézni.*²⁵

Nem tagadja viszont a közös múlt jelentőségét, mint olyan tényező, amely összetartó erőként van jelen, és amely ezáltal segíthet a nemzeti felemelkedésben, vagyis a közös múlt bátorít, összeköt, segít a polgárosodásban. Ebben egyébként Ernest Renan nemzetkoncepciójával mutat hasonlóságot.

*...Visegrád poraiban s régi Buda falai között el van már temetve nemzeti díszünk, mert a nagyságnak ezen előjelei csak egy szebb hajnal virradtára bátoríthatnak;*²⁶

*...sok veszély, együtt тұrt nyomorúság, egy okért ontott vér szorosabban kötö egymáshoz az egysorsúakat, közelebb hozzá a szolgát urához; s így midőn szelídiült, nemesült az emberiség.[...] Hevítjük megint fel a középkor daliás lelkesedését; de ne hogy várainkba elzárkózva egymást üldözzük, s a polgárosítás legnagyobb gátai legyünk.*²⁷

Ernest Renan volt az, aki talán legnyomatékosabban bizonygatta az amnézia szerepét a nemzetek kialakulásában. „A felejtés, mi több, a történelmi tévedés alapvető tényező egy nemzet kialakulásában.” – írja Renan a *Mi a nemzet?* című tanulmányában.²⁸

A múlthoz való viszonyulásban is hasonlít egymáshoz a két nemzetkoncepció. Renan is segítségül hívja a történelmi eseményeket, mint olyan elemeket, amelyek összekötik az embereket, és hozzájárulnak a nemzet kialakulásához, megerősödéséhez. „Hősi múlt, nagy férfiak, dicsőség (az igazi dicsőség) – íme ez az a társadalmi tőke, melyre föl lehet építeni a nemzeti

²³ SZÉCHENYI István, *Hitel...*, i. m.

²⁴ SZÉCHENYI István, *Stádium...*, i. m.

²⁵ SZÉCHENYI István, *Hitel...*, i. m.

²⁶ Vö. Uo.

²⁷ SZÉCHENYI István, *Stádium...*, i. m.

²⁸ Ernest RENAN, *Mi a nemzet?* = *Esszék a politikában: a nacionalizmus*, szerk. BRETTTER Zoltán, DEÁK Ágnes, Tanulmány, Pécs, 1995, 171–187.

elvet.” „Nemzeti lélek: szellemi alapelv... Az egyetlen roppant szolidaritás, melynek lényeges alkotóelemét jelentik azok az áldozatok, amelyeket őseink hoztak, és azok, melyeket mi vagyunk készek meghozni a jövőben. Feltételezi a múltat, de a jelen a foglalata...” – írja Renan.²⁹

Ha már a történelem szerepét vettük bonckés alá, érdemes elidőznünk egy kicsit a kérdésnél. Az emlékezés és felejtés dialektikáját és ennek meghatározó jelentőségét legátfogóbb érvennyel ugyanis Friedrich Nietzsche elemezte *A történelem hasznáról és káráról* című művében. Nietzsche az általa leírtakat egy-egy nép, nemzet történelmi tudatára vonatkoztatja. „Egy nemzetnek mind a történelemre, mind annak helyén kezelésére szüksége van, az azonban teljességgel lehetetlen, hogy felejtés nélkül egyáltalán éljünk.”³⁰ „A történelemmel való foglalatosságnak és értékelésnek van egy foka, amelyen az élet elsatnyul és elcsökevényesedik: olyan jelenség ez, melynek korunk figyelemre méltó tüneteinek való megtapasztalása ma éppoly szükséges, mint amennyire fájdalmas lehet.”³¹

„Hogy pedig az életnek szüksége van a történelem szolgálatára, azt éppoly világosan fel kell fognunk, mint azt a tételt [...], hogy a történelem tanulmányozásának a mértéktelensége kárt tesz az élőben.”³²

Ahhoz, hogy Széchenyi magyarságfogalmához közelebb jussunk, nem árt, ha életkörülményeinek vizsgálatát is elemzésünkhöz kapcsoljuk. Könnyen belátható, hogy ezt a kérdést nem tudjuk enélkül a maga teljességében körbejárni. A szövegek és doktrínák önmagukban való értelmezése felett a szellemi életrajzokra is hivatkozni kell, amennyiben arra a kérdésre keresünk feletet, hogy milyen viszony áll fenn aközött, amit egy szerző mondott, és aközött, amiről úgy véljük, hogy az általa mondottak által ki akart fejezni.³³

Mint ismeretes, Széchenyire angliai útja volt a legnagyobb hatással. „Megerszerette az angol vidéki kastélyokat, a rendet, a fegyelmet, ésszerűséget; azt, hogy mindenkinek vannak jogai és vannak kötelességei; azt, hogy mindenki adózik és azt, hogy Angliában nincs jobbágy, aki eltartsa az urakat, hanem mindenki maga dolgozik, számol, kereskedik.”³⁴ Vagyis elsősorban a hazai viszonyok ismerete és a külföldi jobb lét megkívánása nyomán elkezdtek Széchenyi első reformtervei.

²⁹ Vö. Uo.

³⁰ Friedrich NIETZSCHE, *A történelem hasznáról és káráról*, ford. TATÁR György, Akadémiai, Budapest, 1989, 31.

³¹ Vö. Uo., 27.

³² Vö. Uo. 37.

³³ Quentin SKINNER, *i. m.*, 13.

³⁴ SZEKFŰ Gyula, *i. m.*, 6.

Hazatérése után³⁵ belevetette magát a magyar közéletbe. Arisztokrata neveltetése révén a köznemesség rendi szemléletét, nemesi nacionalizmusát kezdettől elutasította, viszont arisztokrata „társaitól” is különbözött abban, hogy osztálya fölvirágoztatását az egész nép jólétre emelésével képzelte el. Bár szenvedélyes szavakkal ostromozta az arisztokráciát, ezt javító szándékkal tette, ugyanis a vezető szerepet saját osztályának szánta. „Mi, birtokosak a gazdaságot, kereskedést mozdítsuk elő; fejtsük ki a tárgyat jobban s jobban; oktassuk, világosítsuk fel egymást, álljunk sokan össze, ...!”³⁶ A legnagyobb problémát a magyar nemesi alkotmányban látta és abban, hogy ezeket az alapelveket nem lehet megváltoztatni. A jogok az uraknál, a terhek a jobbágyoknál. Az áthidalhatatlan osztálykülönbségek körében igazi nemzet, nemzeti érzés nem születhet.

Széchenyi mindezen felül kihangsúlyozza, a nemzet alapja kétségtelenül a gazdaság felvirágoztatása, amely nem csupán a munkára, hanem a jól elrendelt munkára épül, s a jól elrendelt munka dirigense pedig nem lehet más, mint az ész, az értelem, a „kiművelt emberfők”: „a jól elrendelt munka, szóval az ész a nemzeti gazdaság talpköve.”

*...a Mindenható oly században engedett élnünk, melyben nem korlátlan bátorság s felhevült képzelet vagy testi erő, hanem csak polgári erény s felvilágosított emberi elme teszik a nemzetek tartós sarkalatját [...]. A sötét jövő pedig kizárólag csak azon feltétel alatt mutatkozik biborszínű távolban: ha a Magyarság közértelmesség által fejlőd ki tökéletesen.*³⁷

A gazdaságon és a művelt emberfőkön kívül Széchenyi a nemzeti szellemet és a sajátást is a nemzet alapjának tekinti, mely tagadhatatlanul fontos, amennyiben nem rekeszti ki a javítás lehetőségét, és nem gátolja a haladást. Vagyis egyértelműen állást foglal amellett, hogy nem lehet és nem szabad elzárkózni a civilizált külföldtől, mert az szegénységre kárhoztat, holt az anyagi gyarapodás, a lelki gazdagodás szükséges és nélkülözhetetlen feltétele a szabadságnak. Szabadság és tulajdon ugyanis feltételezik egymást:

³⁵ Széchenyi tudatos önműveléssel, utazásokkal készült új életére. Legnagyobb hatással az angliai útja volt rá, a világtörténelem szinkrón és aktuális új élményének birtokában vetette fel újra egy széles, erre vonatkozó reflexiók sor keretében a magyar társadalom problémáit is műveiben.

³⁶ SZÉCHENYI István, *Hitel...*, i. m.

³⁷ SZÉCHENYI István, *Világ* = SZEKFŰ Gyula, *A mai Széchenyi*, Révai, Budapest, 1935, 188.

Az új pedig nem rossz, mivel új, hanem jó és rossz is lehet. Ami magyar, mivel magyar, még nem helyes, hanem helyes és helytelen is lehet; s a külföldi nem megvetendő, mert külföldi, hanem megvetendő és elfogadható is lehet. A régi szokás sem nem jó azért, mert szokás, sem nem tiszteltetreméltó, mert régi, hanem éppen oly hiábavaló s erkölcstelen, mint szent és bölcs is lehet sat.

Minden, akármit mondjunk, csak valamelyes kölcsönvétel, plagiarismus segítségével megyen elő, s ki-ki választ magának mestert, példányt, előképet, habár sejdítlen is.

A római görögöt, francia rómain s görögöt, angol görögöt, spanyolt utánozott. – A német mindegyikét, s a nemzetiség akármi rejtvé volt is, több vagy kevesebb léte irányában egyik vagy másik nemzet több vagy kevesebb sajátoságot fejtete ki a másoktól kölcsönözött alapon. Mi, magyarok, utánóztuk a rómain, nemrégén a franciát, most a németet – s hála az egeknek, hogy sajátosságunk egész érettségre nem fejlett ki, s hogy literatúránk ideje nem forgott le még, mint a spanyol, olaszé már minden bizonynyal, s az angol, franciáé, németé tán már jobbadán – mert így még előttiünk az élet s nem hátunk mögött!³⁸

Herder, akit a nacionalizmus egyik előfutárának neveznek Rousseau mellett (utóbbi viszont elvetette a haladásba vetett hitet, amelyet számos kortársa képviselt, továbbá nem tartotta különleges erénynek a kultúra megőrzését sem kizárólag annak egyedisége miatt) szintén kitér erre, mint a haladás egyik lehetséges módjára. Herder „utasítása” alapján először azt szívda magadba, amit saját néped tud adni, és akkor jobban tudod majd értékelni, ami külföldi, és több hasznod is lesz belőle. Ne utánózd a külföldit és ne utasítsd el őt – írja Herder.³⁹ Kiindulásképpen tehát megállapíthatjuk, hogy Széchenyi elsősorban az említett erős alapokat (arisztokrácia, nemzeti szellem és sajátosság, tudományos emberfők, erős gazdaság) tartja fontosnak ahhoz, hogy egyáltalán nemzetről beszélhessünk.

Ki fákat ültet, előre tudhatja hibatól, mily növények lehet s lenni fog, ha azon helyet, hova ülteti, előbb gondosan megvizsgálja. Így a nemzetek növényét, kifejlődését s életét hosszát is néminemű igazsággal előre jövedölhetni, ha alapjok vagy szellemek miségét szorgalommal nyomozzuk, s azt átlátni lelki erőnk megengedi – vagy inkább, ha testi gyáva létünk lelkiünk tehetőségét nem gátolja.⁴⁰

³⁸ SZÉCHENYI István, *Hitel...*, i. m.

³⁹ *Eszmék a politikában...*, i. m., 65.

⁴⁰ SZÉCHENYI István, *Hitel...*, i. m.

Széchenyi ezen felül sokat hangsúlyozza a nemzeti lét erkölcsi oldalát. Ezzel összefüggésben pedig a vallás, konkrétan a keresztény vallás szerepét tarja fontosnak, amely morális alapként nélkülözhetetlen eleme nemzetünk létének. Hozzá kell tenni, hogy Széchenyi István a hatalmas birtokokon és a magyar mágnási rangon felül nagyon mély vallásosságot örökölt.

*de minekelőtte magasbra emelkedhetik az ember, s tulajdoni kifejlődhetnek, s a polgári vagy nemzeti erény mélyebb gyökereket verhet, mindenekelőtt szükséges, hogy legyen nemzetiség. Erkölcs nélkül összedől a nemzet, az erény megléte viszont segít a felemelkedésében. „S végre meg leszünk abban győződve, hogy a keresztény vallás zavaratlan forrásán megtisztult erkölcsi jó ma legegészségesebb, mint leghosszabb életidőt ígérő feneke a nemzetiségnek. S hogy hazánk akkor lesz boldog, ha ily felemelkedett nemzeti szellem éleszti földjeinket, melynek felébredésére úgy volna kötelességünk magunkat ösztönözni, mint Dárius pohárnoka neki mindennap azt jelenté komoly figyelemmel: Király, emlékezzél a görögökről! – Így mi emlékezzünk nemzetiségünkről.”*⁴¹

Ebből az idézetből az is egyértelműen kirajzolódik, amit a nemzeti szellemről gondol, vagyis a nemzeti szellem ösztönzőleg hat a nemzetté válásra. Ebből a szempontból Ernest Renan nemzetfogalom koncepciója sem tér el: „A nemzeti lélek, szellemi alapelv.” Amiben viszont eltér, az a vallás fontosságának kihangsúlyozása. Bár Renan is megemlíti, közel sem tulajdonít neki olyan nagy jelentőséget, mint Széchenyi. „A nemzethatárokat nem szabja meg sem nyelv, sem földrajzi fekvés, sem vallás, sem bármi más”⁴² – írja Renan. Ebből az idézetből az is kiderül, hogy a nyelv kérdésében is ellentmond egymásnak a két nemzetkoncepció.

Tekintettel a kor problematikájára és Széchenyi törekvéseire megállapíthatjuk, hogy a nemzetfogalmát alkotó motívumok szorosan egymásba fonódnak, egyidejűleg fenn kell, hogy álljanak. Vagyis az erkölcsi vonatkozás javítása az anyagi emelkedést, a közgazdasági a műveltségbeli, s ezek a politikai és nemzeti megújulást támogatják. A közügyek iránti érdeklődés felkelése pedig az első lépés a nemzeti élet felrázásához. A nemzet előmenetelének nélkülözhetetlen feltétele az anyagi viszonyok javítása, mivel egy gazdaságilag gyöngye nemzet nem lehet igazán szabad. A nemzet alapja tehát a közös múlt – ami a nemzeti sajátosságot biztosítja és a nemzeti szellemet,

⁴¹ Uo.

⁴² *Eszmék a politikában...*, i. m., 190.

mint ösztönző erőt a haladáshoz –, az erkölcs, erény, a tudomány széleskörű elterjedése.

Mi határozza meg még Széchenyi nemzetfogalmát?

Az egészséges nemzetiségnek pedig egy fő kísérője a nemzeti nyelv, mert míg az fennmarad, a nemzet is él, bármi sínlődve is sokszor – mint erről számol a példa –, de ha az egyszer elnémul, akkor csak gyászfüzűt terem a bon, mely a voltakéért szomorúan eregeti földre csüggeteg lombjait.

*...De virulhat e nyelv, ha a nép nem virul? A nyelv magával ragadja a nemzetet.*⁴³

*S véntül fiatalig, dustul szegényig, a legjelesb férfiakul legbájlóbb bölgyeinkig, ki csak, tegyen anyanyelvünkért, amit lehet; mert vele mindent, mint nemzetiünk sőt az emberiség diszére méltó, kivehetni, nélküle Semmit!*⁴⁴

Már az idézetek is bizonyítják azt, Széchenyi milyen nagy jelentőséget tulajdonított a nemzeti nyelvnek. *Nekem szavam itt nincs. Nem vagyok tagja a követek házának de birtokos vagyok; és ha feláll oly intézet, mely a magyar nyelvet kifejtesse, mely arval segítse elő honosainknak magyar nevelését, jószágomnak egy évi jövedelmét áldozom rá.*⁴⁵ – mondta az 1825–27-es országgyűlésen.

*Mert, ha így, ám akkor fordítsuk legutolsó fillerünket minden tétova nélkül „nyelvmentesekre”, sőt legyünk rögtön magunk is mind azokká. ... Hadd tudjon csevegni magyarul az egész világ, s meg lesz mentve s feldicsőítve fajtánk.*⁴⁶

⁴³ SZÉCHENYI István, *Napló* = SZEKFŰ Gyula, *A mai Széchenyi*, Révai, Budapest, 1935.

⁴⁴ SZÉCHENYI István, *Világ* = SZEKFŰ Gyula, *A mai Széchenyi*, Révai, Budapest, 1935, 220.

⁴⁵ A magyar nemzeti ébredéssel egyidős követelés a magyar nyelv jogainak kiterjesztése. A nyelvi program túlmutatott a rendi kereteken, a konzervatívok és a bécsi udvar ellenezte, és a latin nyelvűség mellett kardoskodtak. Fél évszázad kellett a sikerhez. Az országgyűlés 1844. évi II. törvénycikkeje úgy rendelkezett, hogy a magyar királyság területén a korábbi latin nyelv helyett a magyar a törvényhozás, a közigazgatás, az igazságszolgáltatás és az oktatás hivatalos nyelve. A magyar lett az államnyelv, ami a hazai nem magyar népekkel felszínre hozta az ellentéteket.

⁴⁶ SZÉCHENYI István, *A Magyar Akadémia körül 1842* = SZEKFŰ Gyula, *A mai Széchenyi*, Révai, Budapest, 1935, 324.

*Jaj mily kevesen vagyunk – így sópáncodnak – lehetetlen, mikép ennél fogva a roppant számú német- és szlávban el ne olvadjunk; terjeszteni kell tehát a nyelvet s nemzetiséget mindenek előtt.*⁴⁷

Pest magyarosításán fáradozik, mely központja lesz a leendő nemzeti műveltségnek. Herder modern polgári nemzetprogramja szintén a nyelv jelentőségét hangsúlyozza. Ennek a nemzetkoncepciónak nem az államhatárok kérdése lesz a feltétele, hanem a kultúra egysége. A kultúra hordozója pedig a nyelv. Azoknál a népeknél, ahol a polgári átalakulás még nem következett be, a nemzetfogalomhoz vezető út fontos állomása a közösségtudat kialakulása.

A nemzetiség csudákat művelhet, mert hol egy szív, egy cél köti össze a lakosokat, ott tüstént megjelenik a közszabadság, a szám nélküli kelleme, bájak, erények dicső seregével, s kevés szabad ember összeköti Missisippit Columbiával, s a hatalmas Niagarát, ha akarja, kiveti örök ágyából, - a mit milliói szolgánép képzelni sem mer, s végbe vinni annál kevesebbet.

Ennek a tudati egyenlőségnek egyetlen lehetséges létezési formája a közös kultúrához és történelemhez való kapcsolódás. A kultúra hordozója pedig a nyelv és az ehhez kapcsolódó művészeti ágak. Széchenyi tehát szembenéz a Herder-jóslat⁴⁸ tartalmával, nemzetkoncepciója nem teszi tematikusá a félelem mozzanatát. Ehelyett nem ritkán a kollektív sikerélmény fontosságát emeli ki:

*Lenne bár egyetlen egy classicus emlékün, melyet gyermekinknek s a külföldinek édes büszke érzéssel mutathatnánk. Lenne oly végbe vitt tárgy szemünk előtt csak egy! - melyhez több esztendőig érzékeny s szinte fájdalmas áldozatokkal járultunk, mennyire emelné az lelkünket!*⁴⁹

A nemzet kialakításának feladata Széchenyi szerint tehát nem tisztán politikai kérdés:

*Meg vagyok győződve, hogy a polgárosodás és haladás egész titka a közérzületben rejlik.*⁵⁰

⁴⁷ Vö. Uo., 328.

⁴⁸ Johann Gottfried Herder 1791. évi gyászos jóslata: „A mások közé ékelt kisszámú magyaroknak századok múltán talán majd a nyelvét sem lehet fölfedezni”. Ezt Ady Endre például megírta 1914-ben a *Szétszóródás előtt* című versében.

⁴⁹ SZÉCHENYI István, *Hitel...*, i. m.

⁵⁰ Vö. Uo.

Mit értett Széchenyi nemzet alatt?

Úgy gondolom, dolgozatom lényegében választ adott erre, már amennyire az idézetek segítségével, egyfajta nyelvi dimenzión keresztül a múltban elhangzott kijelentések alapján, a nyelvi változások függvényében lehetséges volt választ kapni. Mind a magyar, mind a nemzetközi terminológiában igen sok nehézség merül fel a „nemzet”, a „nacionalizmus” jelenségeinek jelölésekor. E jól ismert problémák közül például a „nép”, „népies” fogalmak idegen nyelvre való erkölcsi szempontból történő lefordíthatatlansága vagy például „nacionalizmus” terminus negatív konnotációja mutatják legjobban a nehézségeket.

Konklúzió

Széchenyi István esetében sokszor hajlamosak vagyunk reális dolgokat elidealizálni, melyeket az ő életétől és kora viszonyaitól elszakítva, ma mint maximákat, mondásokat őrzünk. De ezáltal a gyakorlatban használható tapasztalatokból és maximákból hús és vér nélküli, üres frázisok lesznek. Ezeket kiküszöbölve igyekeztem tanulmányomban az egész szövegcorpuszt vizsgálva leírni, elemezni Széchenyi nemzetfogalom-használatát, nem többet, és nem is kevesebbet kiolvasva az általa leírtakból. Műveinek olvasásából kiderül, hogy ő mit látott szükségesnek a magyar nemzet számára, hogy megállhassa helyét kicsinységében és kedvezőtlen körülményei között. Mára ismét fellendült a magyarságkutatás. A tudományos igények és a nemzetközi analógiák mind szerepet játszanak abban, hogy a *mi a magyar* kérdés vizsgálata és az erre alakuló tudományok megjelentek a magyar köztudatban. Meg kell említeni a magyarsággal foglalkozó külföldi intézmények – magyar intézetek, egyetemi magyar tanszékek, lektorátusok – létrejöttét és szaporodását. Mindez időben egybeesett és összekapcsolódott a történelmi Magyarország átalakulása kapcsán megváltozott magyar kulturális és külpolitikai célokkal is, valamint a magyarság önazonosságát kereső belső igényének felerősödésével.

A szocializmus összeomlása, az Európai Unióhoz való csatlakozás és az azóta eltelt idő alatt a *mi a magyar* kérdés újból felvetődött, újragondolása nemcsak aktuális, de sürgető lett. Gondoljunk például a kettős állampolgárságra való törekvés terjedésének politikai folyamatára, ahol szintén központi szerepet kapott a nemzetfogalom, ahol tulajdonképpen a magyar állam nemzeti önmeghatározásáról volt szó. Arról, milyen nemzeti elv alapján közeledjünk a szomszédos országokban vagy a világ más tájain élő magyarokhoz, és arról is, hogy a magyar állam politikai-nemzeti vagy kulturális-nemzeti felfo-

gás szerint intézményesüljön, melyik legyen a legitim nemzetkonceptió. Jelenleg azt kell látnunk, hogy ezeket kizárólag politikai érdekek alakítják. És mindazok a nagyjaink, kik segítenek ebben a múltból kiáltó szavaik erejével, fontosak lehetnek akkor is, ha a megválaszolandó kérdés, az újra előtérbe került probléma mindinkább politikai kérdésnek tekinthető.

Grišinas Arvydas

Sanctifying the Political: Lithuania's Struggle Towards National Independence 1989–1992

Introduction

The fall of the Soviet Union gave way to massive changes in the region. These changes meant profound transitions in different areas of life, including politics, economy, culture, lifestyle, values and world perceptions. Lithuania happened to be the first Soviet country to have declared independence on the 11 March 1990, although the Soviet army left Lithuania only in the autumn of 1991 following the failed putsch in Moscow in August of the same year. Lithuanian intellectuals were one of the main driving forces behind the movement of liberation, spreading their ideas by multiple means, such as articles in the cultural press, public meeting speeches, radio, and others. In order to understand the process of Lithuanian identity formation during this period, I have analyzed over a hundred articles written by intellectuals of various specializations and political views. This paper is based on the research conducted in Spring 2010 in Lithuania and on a presentation delivered at the 7th International Congress of Hungarian Studies in 2011.

The actual movement for independence in Lithuania began approximately in 1989 though it could be traced back to as early as 1987. An independent Lithuania was to be founded on a firm set of ideals opposing Soviet ideology.¹ The press is abundant with articles written by Lithuanian intellectuals, calling for freedom, democracy and capitalism, and opposing the vision of an independent Lithuania to the Soviet Union. The movement for freedom had an up-lifted aura, a nearly sacred mission to set loose from the Soviet grip. Freedom in this context had a whole spectrum of different meanings, touching upon the political, individual, economic, social, cultural and religious. This was to be reached by forming an independent state with an autonomous democratic government.

The first parliamentary elections in independent Lithuania took place in 1992, that is to say, two years after independence. Surprisingly, it revealed

¹ Darius KUOLYS, 'Kita Lietuva', *Sietynas*, 1989, No. IV. p. 22.

a completely different reality about public opinion. The Lithuanian Democratic Labour Party won an absolute majority in Parliament – a party whose members mostly consisted former Communists. These were free elections without electoral fraud. This paradox came as a huge shock to many contemporary intellectuals and a large part of society.² It was followed by multiple publications expressing profound disappointment in the ideals that were fueling the former struggle towards independence, as well as in politics in general.³ This raises the following questions that I will focus on: why did Lithuanians lose faith in the ideals that lead them to independence? Why is there such a significant inner tension within the free Lithuanian society? And why is Lithuanian politics, despite declaring high ideals, so antagonistic and pragmatically-motivated?

Researching human experience

I have chosen to approach this problem from a different angle compared with conventional academic work by analyzing people's lived experience. I asked the question of what these people had in mind when they called for freedom. What did it symbolize to them, what values did Lithuanian identity represent? I have to mention that when these events were taking place, I myself was but a small child, aged 3 to 5. So certain notions and experiences, which were obvious to the generation of my parents at the time, were unclear to me. However, I came across one publication from 1989 by professors Arūnas Sverdiolas and Tomas Sodeika.⁴ Here I found a key concept that gave me a good insight into the mentality of the contemporary Lithuanians and allowed me to perceive things more from their perspective than I otherwise could have. The concept is that of “quasi-metaphysics”.

Even though the term is quite cumbersome, I think that it captures a good deal of how Lithuanians perceived the world at that time. As early as in

² Gintarė ADOMAITYTĖ, ‘*Supuoklėse*’, Šiaurės Atėnai, No. 48(143), 1992 04 12 No. 48(143), p. 2.

³ See: Romas SADAUSKAS ‘*Kas atistiko?*’, Literatūra ir menas, 1992 10 31 No. 44 (2395), p. 2; Ričardas VAITEKŪNAS ‘*Naktirašio puslapis*’, Šiaurės Atėnai, 1992 10 30 No. 43(138), p. 2; Laimantas JONUŠYS, ‘*Pralaimėjimas*’, Šiaurės Atėnai, 1992 10 30 No. 43(138), p. 2; Saulius ŠALTENIS, ‘*Kai dievai juokiasi*’, Šiaurės Atėnai, 1992 11 13 No. 45 (140), p. 1; Linas PAULAUŠKIS, ‘*Tė gaidų, menų ir tiltų*’, Šiaurės Atėnai, 1992 12 18 No. 49(144), p. 8.

⁴ Tomas SODEIKA, Arūnas SVERDIOLAS, ‘*Gyvenimas kolboje ir tuoj po to*’, Proskyna: kultūros almanachas jaunuomenei, 1991, No. 8(17). p. 494–499.

1989, A. Sverdiolas and T. Sodeika noticed that Lithuanians tended to confuse the “social physics” – “the sphere of material interests in the society” (issues of welfare, economic growth, social policy, for instance) with “social metaphysics” – the sphere of values and ideals⁵ such as freedom, independence, truth and justice. They would, so to say, put these two profoundly different spheres, comparable to the *sacrum* and *profanum*, on the same level. This phenomenon, according to the authors, is rooted in the Marxist materialist world-perception, which, due to various reasons, such as Soviet propaganda and education, had greater or lesser influence on the contemporary Lithuanians’ minds.

Such quasi-metaphysical world perception would render: “...motherly feelings into means of ensuring positive demographic situation. It appeals to patriotism when urging not to cut trolleybus seats. It instrumentally raises the goal of spiritual revival. It demands to fill one’s mind with values and ideals in similar fashion as one fills the shop shelves with groceries. One is supposed to acquire spiritual competence similarly as a piece of machinery is supposed to be constructed better”.⁶

A. Sverdiolas describes this feature of Lithuanian mentality as “the reduction of the sublime”⁷, when a metaphysical ideal is subjected to one’s interest or possession. This quasi-metaphysical component, essential in communist propaganda, also had great influence on the intellectuals and was of major importance for the formation of notions of Lithuanian identity and Lithuanian politics.

Bipolar antagonism

During this time, Lithuanian identity became radically opposed to that of the Soviet Union, as I have already indicated. It combined perceived elements of politics, ethnicity and metaphysics. Images of inefficient economic system, enslaved culture, and absurd totalitarian politics of the regime were coupled with those depicting regimes’ immorality, cruelty, deceitfulness, absurdity, etc. This mixture represented the Soviet regime not only as defective politically, but also ‘evil’ in the most elementary sense. Here’s an extract from one of the contemporary articles:

⁵ *Ibid*, p. 494.

⁶ Tomas SODEIKA, Arūnas SVERDIOLAS, ‘*Gyvenimas kolboje ir tuoj po to*’, Proskyna: kultūros almanachas jaunuomenei, 1991, No. 8(17). p. 494 – 499.

⁷ Arūnas SVERDIOLAS, *Apie pamėklinę būtį*, Baltos lankos, Vilnius, 2006. p. 113.

Everything that in any way has to do with violence, balances on the verge of “satanity”. The KGB is its radical expression, the level of the Antichrist. And violence is essentially dangerous. [...] All a man can do is to try to desatanize that institution. [...] Lithuania could become such a country – it is the only country in Europe that could carry the burden of such a spiritual experiment.⁸

Of course, I have chosen this extract because it is so expressive. However, this was how many people saw the situation. Similar claims can be found in many other contemporary articles.⁹ This was what many Lithuanians believed in. Therefore, the idea of an independent Lithuania was a radical alternative to Soviet identity. It was seen as ‘possessing’ moral ideals, which the Soviet regime lacked. This had a significant motivational effect to the oppressed Lithuanians. It resulted in certain self-sanctification, creating a vision of an independent Lithuania as the dreamland of everything “good”.¹⁰ Apart from the moral ideals that the Lithuanian “good” represented, however, there were also dreams of material well-being that was to come once Lithuania would embrace capitalism (which was also seen as belonging to the realm of the “good”).

“Lets get back – there’s no other way. If we wish to save ourselves, if we want to live at all, [...] we must as fast as possible return back to what we had been trying to deny for such a long time: back to private property, competition, monetary relations, democracy, morals, and faith.”¹¹ This passage demonstrates the lack of differentiation in the contemporary world perception between profoundly different things such as monetary relations and faith. At that time, independent Lithuanian identity represented all of those things at once, and without much structure.

This bipolar world perception of the Soviet “evil” and the Lithuanian “good” was strengthened after 13 January 1991. That day the Soviet army tried to re-capture the young Lithuanian state. Massive crowds of unarmed

⁸ Algirdas PATAČKAS, *Tarp In ir Jan: Žalinoti ar žydėti?*, Šiaurės Atėnai, 1991 04 10 No. 14(61), p.3.

⁹ See: Jonas LELIS, *Humanizmas ir cinizmas*, Literatūra ir Menas, 1989 06 10 No. 24(2222), p. 2.; Vytautas KAVOLIS, *Sietynas*, 1989 No. III, p. 165; Darius KUOLYS, *Sietynas*, 1989 No. IV, p. 22; Arvydas ŠLIOGERIS, *Tauta – ne bandomasis triušis...*, Švyturys, 1990 06, No. 12, p. 22; Darius KUOLYS, *Versija*, *Sietynas*, 1991, No. X, p. 256–261.

¹⁰ *Mūsų Lietuva*, Šiaurės Atėnai, 1990 03 07 No. 5, p. 2.

¹¹ Romualdas OZOLAS, *Kokia yra ir kokia turėtų būti komunistų partija*, Literatūra ir Menas, 1989 11 04 No. 45(2242), p. 3.

people defended important strategic objects in Vilnius from Soviet tanks, by simply peacefully standing and not moving away from the buildings they were guarding. And they succeeded. The Soviet army withdrew. 13th January is now commemorated as a national day in Lithuania, representing the solidarity and martyrdom of the Lithuanian nation. The reasons why that happened are beyond the scope of this paper. However, this episode revealed the strength of the image of the Lithuanian “good”, as people were no longer defending a political state. They were defending the world “with God” from the godless world.

Here’s what one politician wrote: “...And so Lithuanian independence is not only a political issue. It seems that Lithuania is one of those nucleases, where the metaphysical future of the whole world is being solved: either this world continues to bear God’s grace, or it becomes a godless earth, controlled by totalitarian system and fear”.¹²

However, this event also had some negative consequences. First of all, it consolidated faith in a quasi-metaphysical Lithuanian “good” in the minds of the intellectuals. The miracle-like victory against the Soviet tanks, as it seemed to the contemporaries, supported the presumption that the concept of an independent Lithuania carries a sort of intrinsic righteousness.¹³ Furthermore, it established the notion that irrational, ritualistic behaviour can be performed as a normal mode of political practice. These political rituals can be seen in current Lithuanian public life as well. Finally, politics has become a struggle of “good” against “evil”; and Lithuanians were the ones ‘possessing’ the “good”. The complications invoked by such self-perception, became significant soon after the mentioned events.

The complications

The actual problems with this quasi-metaphysical Lithuanian identity perception began approximately in the autumn of 1991, after the putsch in Moscow (however, there have been many earlier tensions before). When the outer enemy abandoned Lithuania, the society concentrated on the inner

¹² Darius KUOLYS, *Versija*, Sietynas, 1991 No. X, p. 256 – 261.

¹³ See: Marius LUKOŠIŪNAS, ‘Siena’, *Šiaurės Atėnai*, 1991 01 19 Nr. 3(50), p. 4; Paulius TOLVAIŠA, ‘Laisvės kryptim’, *Šiaurės Atėnai*, 1991 02 13 Nr. 6(53), p. 2; Osvaldas BALAKAUSKAS, ‘Post tenebras lux’, *Šiaurės Atėnai*, 1991 02 13 Nr. 6(53), p. 2; Laima JONUŠIENĖ, ‘Silpnumo galios balsas’, *Šiaurės Atėnai*, 1991 02 13 Nr. 6(53), p. 4.

politics of the country. One may clearly see this shift of attention in the cultural press, as the general discourse became much more internally oriented. It very soon became clear that different intellectuals actually associated different ideals with the notion of the Lithuanian “good”. There were three main perceptions of the Lithuanian “good”, as I classify them. They represent rather three modes of thinking than real political powers. However they were all present within the society:

- 1) The “nationalistic” one, projecting quasi-metaphysical ideals of community, Christian values and morality on their version of Lithuanian identity;
- 2) The “individualistic” one, emphasizing liberal values and individual freedoms;
- 3) The “pragmatic” one, emphasizing the economic benefits of free markets and material abundance of the Western world.

When things came down to inner politics, the first two perceptions collided, accusing each other for being either “non-idealistic”, and pragmatic, or influenced by the continuously functional KGB. There are numerous articles from the period reflecting the conflict. Here are a couple of examples to illustrate this collision:

The “Nationalistic” perspective

‘We forgot the communal aspect of life. That is very well demonstrated by contemporary political life in Lithuania: that tension between the radical protagonists of Nation-strengthening clearly shows that the existence of communal life in the political life has been forgotten, and that it is communal life that is prerequisite for the personal life. It is difficult to explain to a person who doesn’t understand this, the things that not only the Church, but a community of any sort can give.

Some exchange the community for some national superstructure, and then say that Landsbergis¹⁴ drank all the coffee¹⁵. Today I heard a hairdresser saying that she will call Landsbergis asking him to buy her a new lavatory, since it is too expensive for her. It no longer matters here, if the person is left- or right-winged (I’m not talking about the politicians). They think

¹⁴ The leader of the Lithuanian movement for the independence.

¹⁵ Coffee was in dephicite in the Soviet Union, and was hence difficult to obtain.

that the nation is a totalitarian super-structure that must give them absolutely everything. Another perspective is that an individual is an absolutely autonomous being, finally remaining outside the borders of community – that’s a traditional liberal perspective.’¹⁶

The “Individualistic” perspective

“The most active authoritarian spirit no longer hides behind the communist ideas – only the beasts who vaguely understand anything remained there. The smarter ones, of course, sneak elsewhere. You need fanatics for such a spirit. And what place other than that one can find the most fanatics nowadays than conglomerating around the national and religious ideas. I bet that it is this area that the Soviet KGB puts most of their efforts in...”¹⁷

These two examples illustrate the essence of the inner conflicts that have been taking place between the two “idealistic” perspectives. Both sides accused each other of, so to say, collaborating with “evil”, either by being pragmatically individualistic, and not caring about the “sacred” communal aspects of Lithuanian idea, or by being fanatic about the ideas of community and religion, and thus allowing for the “evil” – the KGB – to manipulate them.

One has to bear in mind, though, that these people were learning “on the spot”. They had no former training on “how to do democracy”. This might be one of the reasons for these misperceptions.¹⁸ People had to adapt to completely different political circumstances than those in Soviet Union. And the mode of policymaking, which they learned from the period of this “ontological battle” with the regime, they adapted to the inner politics, dealing with their political opponents. They now marked each other as “evil”.

These inner conflicts evaded bloodshed or actual violence. However, instead of discussing the multiple problems and looking for solutions together, the politicians and intellectuals were accusing one another for various real and surreal things. The effects revealed themselves in forms of internal ten-

¹⁶ Vytautas ALIŠAUSKAS, *Abstrakčios krikščionybės nėra*, Šiaurės Atėnai, 1992 01 03, No. Nr.1 (96).

¹⁷ Vytautas STRAŽYS, *Dar ne skėriai*, Šiaurės Atėnai, 1991 04 17, Nr. 15 (62).

¹⁸ For instance, in 1990, some people spoke about liberalism as “the highest form of Christian living”. See Arvydas JUOŽAITIS, *Teisingos visuomenės samprata*, Šiaurės Atėnai, Nr. 3 (1990 02 21), p. 3.

sion and a loss of trust among the intellectuals as well as the wider society that only a year before stood up so firmly united against the Soviet tanks.¹⁹ Similar political trends remain present up till nowadays, and have become a kind of legitimate political practice.

This political issue mainly affected the first two of the mentioned perceptions. While these two were battling it out, the third one – the “Pragmatic” one – partly represented by Lithuanian Democratic Labor Party, won the elections of the Lithuanian Parliament, as well as the minds of the wider society. By then, Lithuanian society had lost faith in ideals that the first two were declaring.²⁰ They saw that this was merely a matter of political theater, especially as the actual politics being carried out was pragmatic anyway.²¹ So in a sense the pragmatics turned out to be the most consecutive in their narrative, as they implied no affiliation to the ideals that the others were battling over so harshly. This explains the paradoxical results of the first election in the independent Lithuania.

Conclusion

This research shows how people’s experience can explain illogical, paradoxical events within society, especially in transitional or critical periods. As we saw in the instance of 13th January, some things such as civil defense against Soviet army can gain different than ordinary meanings in such situations. And an effort to understand people’s world perception can reveal the reasons and motivations behind these changes.

The concept of *quasi-metaphysics* can be useful for understanding certain world-perception-related processes not only in Lithuania, but also in other post-communist countries, where people’s world perception had been influenced by Soviet materialism. It also can shed light on the rationale of totalitarian regimes, where metaphysical ideals had been monopolized by a certain party or political force.

Finally, this research indicates the depth of post-Soviet trauma in Lithuania and attempts to explain some of the persisting inner tensions within Lithuanian society. These quasi-metaphysical modes of world and self-perception remain an integral part of popular Lithuanian identity to

¹⁹ Kazys SAJA, ‘Žodžiai į sielą. Tautos ryžtas medaliais ir rubliais neišmatuojamas’, *Šiaurės Atėnai*, 1991 01 24 No. 4(99), p. 7.

²⁰ Petras GIRGĖLA, *Literatūra ir menas*, 1992 09 03, Nr. 40 (2391), p. 2.

²¹ Arvydas ŠLIOGERIS, *Literatūra ir menas*, 1992 10 24 Nr. 43 (2394), p. 2.

this day. Moreover, the sense of inner disunity inside Lithuanian society also persists, as does the general tendency towards pragmatism and quasi-metaphysics.

**Átmenet és különbség
az irodalomtudományokban**

17. századi kolozsvári kalendáriumaink

Régi könyveink közül a kalendáriumok fennmaradása volt a legnehezebb, mivel információanyaguk egy adott évre szólt, ezért megjelenésüket követően hamarosan értéktelenné váltak az akkori ember számára. Kis formátumú könyveknek tervezték őket (16°), hogy akár egy kabátzsebben is könnyen elférjenek, és ne csak otthon, hanem utazáskor is könnyen fellapozhatók legyenek. Egy éven át szolgáltak, nem csoda, hogy megrongálódtak, lapjaik kiestek. Mindezek ellenére sikerült néhánynak a 17. századot túlélni és éppen a felsorolt okok miatt, mindegyik fennmaradt kalendárium óriási kincs a kezünkben. Nem csupán régi könyv értékére gondolok, hanem a bennük rejlő információk sokféleségére, művelődéstörténeti, történelmi, népművészeti, irodalmi, földrajzi, csillagászati és egyéb jellegű vonatkozásaikra, amelyek lehetővé teszik interdiszciplináris megközelítésüket is.

A mai kor emberét könnyen megbabonázzák e kis könyvek, és az elmúlt évtizedekben több tanulmány, monográfia is jelent meg róluk,¹ amelyek kíváncsivá tettek engem is, hogy kézbe vegyem és aprólékosabban megvizsgáljam a 17. századi kolozsvári kiadású naptárakat, és megpróbáljam összefoglalni, hogy milyen változásoknak lehetünk tanúi.

Nyomdász és kalendárium

A 17. századból összesen hét kolozsvári nyomdász működéséről van tudomásunk.² Az első kettő, *Makkai Nyírő János* (1616–1622) és *Válaszúti Szilvási András* (1622–1627) műhelyéből egyetlen kalendárium sem maradt fenn napjainkig, esetükben csak feltételezésekkel dolgozhatunk, mert a ránk maradt

¹ DUKKON Ágnes, *Régi magyarországi kalendáriumok európai háttérben*, ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2003; KOVÁCS I. Gábor, *Kis magyar kalendáriumtörténet 1880-ig. A magyar kalendáriumok történeti és művelődésszociológiai vizsgálata*, Akadémiai, Budapest, 1989.

² A leírásoknál azt az évet tüntetem fel, amelyikre a kalendáriumot kiadták. Ezeknek nyomtatása viszont az előző évben történt, többnyire az őszi hónapokban. Tehát az 1631-es kalendárium 1630-ban volt nyomtatva. Ugyanakkor feltüntettem az RMNY vagy RMK számot is, ezzel megkönnyítve a megfelelő bibliográfiai leírás megtalálását.

leírások nem olyan jellegűek, hogy azok alapján rekonstruálni lehessen a kiadványokat.³ A lakosság ekkor már igényt tartott a kalendáriumra, ezért feltételezhető, hogy mindkét nyomdász évente jelentetett is meg, és nem hagyta ki ezt a biztos jövedelemforrást. Makkai Nyíró Jánosnak, aki 1616 tavaszán vette át a nyomdavezetést ifj. Heltai Gáspártól, a rettenetesen elkopott betűk újraöntésével kellett kezdenie munkáját. Első kiadványként elképzelni sem lehetett mást, mint kalendáriumot, amely minimális befektetéssel nyomtatható volt.⁴ Makkai 1617, 1618, és 1622-re kiadott kalendáriumairól (RMNY 1139, 1140, 1250) a kolozsvári városi számadáskönyv bejegyzései alapján van tudomásunk,⁵ az 1620-as naptárról (RMNY 1188) Kénosi Tőzsér János 18. századi kéziratos bibliográfiája⁶ tudósít, míg az 1621-es naptár (RMNY 1223) valamikori meglétét a sorozat többi tagja alapján feltételezik. Válaszúti Szilvási András esetében ugyancsak Kénosi Tőzsér János 18. századi kéziratos bibliográfiája utal két akkoriban még meglévő kalendáriumára, az 1624. és 1625. évre (RMNY 1292, 1313), illetve valamikori meglétük a sorozat többi tagja alapján feltételezhető az 1623, 1626 és 1627-es évekre megjelent naptárak esetében. (RMNY 1269, 1340, 1367)

Az utolsó nyomdászunk, aki a Heltai-műhely vezetőjeként dolgozott, *Abrugi György* volt. Első munkája az 1631-re szóló kalendárium (RMNY 1477), amelyet a kolozsvári tanácsnak ajánlott,⁷ és amely fennmaradt az 1632, 1633, 1634, 1641 és az 1648-as évekre (RMNY 1504, 1545, 1568, 1828, 2173) nyomtatott példányokkal együtt, amelyek mind megtekinthetők a kolozsvári Egyetemi Könyvtár Régi Könyvgyűjteményében.⁸ Az 1635. évre

³ KANYARÓ Ferenc, *Néhány szó régi naptárainkról*, Magyar Könyvszemle 1897, 184–190; TÓTH Kálmán, *Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára*, Kolozsvár–Bukarest, 1957, 587–606.

⁴ A kolozsvári számadáskönyv bejegyzései alapján első kiadványként az *Imádságos könyvecske* Kolozsvár 1617 typ. Heltai van számon tartva, amelynek anyagi támogatására 1617. március 4-én született helyi döntés. Június 17-én pedig az arra az évre szóló naptár vásárlását jegyezték be, lásd: TÓTH Kálmán, *i. m.*, 592.

⁵ TÓTH Kálmán, *i. m.*

⁶ KANYARÓ Ferenc, *i. m.*

⁷ „AZ NEMES, / BÖLCS ÉS ESZES / COLOSVARI TANÁCS/ nak mint Patronusinak , és az /Respublikának mint U-/rainak; üdvösséges, egészséges,/ csendes békességes, kívána-/ tos és öröndetes új Eszten-/ dőt, sok ideig való boldog meg-/ maradást kíván az Ur Istentől / és az Ur Jézus Krisztustól; Minden / időbeli kész szolgálatját ajánl-/ ván, Ez Új Kalendári-/ umot Dedikálván offe-/ rállyá: / Abrugi György / Könyvnyomtató.” A dőlt betűs részek az eredeti könyvben pirossal vannak nyomtatva.

⁸ Biblioteca Centrală Universitară „Lucian Blaga” Cluj-Napoca.

szóló kalendárium (RMNY 1589) töredékét az Országos Széchényi Könyvtárban őrzik, míg az 1646, 1650 és 1652-es naptárak (RMNY 2106, 2261, 2371) létezéséről a 19. század végén megjelent cikkek⁹ tudósítanak, de a kaidványoknak mára már nyomuk veszett. Bár jelenleg több példányról nincs tudomásunk, az RMNY-munkaközössége feltételezi, hogy Abuginak még létezett kilenc kalendárium.¹⁰

1668-ban, tizenhét évnyi szünet után a református kollégium és egyház nyomdájával újraindult a kolozsvári könyvnyomtatás. Valószínű, hogy ekkortól már elmaradhatatlanná vált a kalendáriumok évi megjelentetése. Ezek a következőképpen oszlanak meg a nyomdászok közt:

1. *Veregyházi Szentyel Mihály*: 1671 (RMK I. 1114), 1673 (RMK I. 1148), 1674 (RMK I. 1162), 1675 (RMK I. 1176), 1677 (RMK I. 1213), 1678 (RMK I. 1221), 1679 (RMK I. 1233), 1680 (RMK I. 1245), 1681 (RMK I. 1259), 1682 (RMK I. 1285),
2. *Némethi Mihály*: 1684 (RMK I. 1320), 1685 (RMK I. 1335), 1687, 1688, 1689, 1690 (RMK I. 1793),
3. *Veregyházi István*: 1691 (RMK I. 1406), 1692 (RMK I. 1425), 1693 (RMK I. 1438),
4. *Tótfalusi Kis Miklós*: 1694 (RMK I. 1454), 1695 (RMK I. 1471), 1696 (RMK I. 1487), 1697, 1698 (RMK I. 1525), 1699 (RMK I. 1542), 1700 (RMK I. 1561)

A kalendáriumok olvasása közben egy kisebb sikerélményben is részem volt, amikor az RMNY 2173 alatt feltüntetett 1648-as kalendárium Prognosticon részének V. fejezetét is megtaláltam „Ecclipsisekről” cím alatt.¹¹

⁹ FRAKNÓI Vilmos, *Könyvtárlátkban felfedezett XVI és XVII századbéli magyar ősnymtatványok*, Magyar Könyvszemle 1878, 303–313.

¹⁰ A következő évekről van szó: 1636 (RMNY 1616), 1637 (RMNY 1645), 1638 (RMNY 1677), 1639 (RMNY 1724), 1640 (RMNY 1769), 1642 (RMNY 1885), 1644 (RMNY 1999), 1645 (RMNY 2060), 1649 (RMNY 2214). Az 1643. és 1651. évet kivételnek tartják, ugyanis abból az időszakból egyetlen kolozsvári kiadás sem maradt fenn, ami esetleg a nyomda működésének szünetelésére is utalhat, ez esetben pedig naptár sem jelenhetett meg.

¹¹ Csak jelzik az V. fejezet meglétét, de a címét már nem.

A kolozsvári kalendáriumokról

A 17. század kalendáriumai két nagy részre vannak felosztva: a tulajdonképeni naptári részre, illetve a „Prognosticon”-ra. A kettő többnyire külön címlappal is rendelkezik. A *Prognosticon* után a vásárok helye és időpontjainak felsorolása következik „Sokadalmak” cím alatt. A kalendáriumot a „Chronica” zárja, amely nem más, mint az elmúlt évek főbb történelmi eseményeinek felsorolása, kronológiai sorrendben. A kolozsvári nyomdászok is ezt a felépítést követik, de bizonyos esetekben észrevehető az adott kor ízlésvilágának vagy a nyomdász saját elképzelésének érvényesítése is. Külön kitérek majd az egyes újítások ismertetésére, de az átláthatóság megkönnyítése érdekében először az általános felépítést mutatom be, amelyben követni lehet az egyes részek elhelyezkedését is:

1. A kalendárium címlapja
2. Az esztendő számláltatik
3. Némely jegyek magyarázata
4. Az égbeli tizenkét jegyek
5. Naptár és rigmusok
6. Sokadalmok
7. Prognosticon
8. Krónika
9. Postajárat

A megjelentetett naptárak mindegyike tizenhatodréti könyvecske, ami 32, 36 vagy 40 számozatlan levélből áll. A naptárrész és *Prognosticon* a század elején még jól el van határolva, mindkettő külön címlappal van ellátva. A század vége felé a *Prognosticon* már nem kap teljes címlapot, csupán a lap tetején jelzi a pár soros cím, hogy mi következik. A könyv elején levő címlapok viszont nem mutatnak eltérést az évtizedek során: nyomtatásuknál fekete és piros színeket használnak. A „Kalendárium” szó, az év, amelyikre szól és az asztrológus neve mindegyiknél piros színnel van nyomtatva, és ezen kívül néhol még egy-két szót kiemelnek pirossal, de inkább csak a díszítést szolgálja a színek ilyesfajta váltakoztatása. A *Prognosticon* címlapja Abruginál például csak feketével van nyomtatva, később találunk mind fekete–piros, mind csak fekete megoldást. Amikor a külön címlap elmarad, akkor megint a fekete–piros eljárást alkalmazva emelik ki a lapon a címet.

A kétszínnyomáson kívül más díszítőeljárásokat is találunk, mint a kis- és nagybetű vagy különböző betűtípusok váltakozó használata, a keskeny díszlécek, illetve záródíszek. Különböző címerek beépítésével is talál-

kozunk a címlap alsó felén (ezeket kizárólag piros tintával nyomtatták), mint például Abrugi kalendáriumainál Kolozsvár fametszetes címere vagy Veresegyházi István és Tótfalusi esetében Erdély címere, amelynek közepében az Apafi-család címere is ott volt. Más esetekben ugyanerre a helyre valamilyen allegorikus bolygó, Nap- vagy Hold-illusztrációk kerültek, például Abrugi 1632. és 1633. évre szóló kalendáriumainál. Még ha nem tartoznak is a címlaphoz, díszítésről lévén szó, itt kell megemlíteni Abrugi 1631 és 1632-es naptárait is, amelyek két fametszetes ábrát is tartalmaznak. Az érvágást ábrázoló figura mindkettő végén ott található, az 1631-es kalendáriumban pedig még egy „A Nap 140-nyivel nagyobb a Föld kerekességénél” címmel ellátott ábra is ott van.¹² Ezeken kívül más díszítőelem nem került a kolozsvári kalendáriumokba.

A címlap rektóján „Az esztendő számláltatik” cím alatt megtudhatja az olvasó, hogy hány év telt el néhány fontosabbnak tartott eseménytől kezdve a naptár megjelenéséig. Abrugi például ilyen eseményektől, mint „Jézus Urunk születése után”, „Christus feltámadása után”, „Világ teremtése után”, „Vízözön után”, „Római birodalom kezdése után” vagy „Török birodalom kezdése után” eltelt évek számát adja meg. Érdekességnek számít Abrugi eljárása az 1633-as kalendáriumában, ahol a régi és új kalendáriumok szerinti időpontok két, egymással párhuzamos oszlopba vannak írva. Az Új kalendárium alatti megnevezések latinul vannak (például *Litera dominicalis B*) míg az Ó kalendárium alatt a megfelelő magyar elnevezéseket találjuk (például „Vasárnap jedző betű B”). Ilyen megoldást csak itt láttam, egyébként legfeljebb egymás mellé írták a két naptárnak megfelelő időszámítást.

Veresegyházi Szentyel Mihálynál csökken ezeknek a megoldásoknak a száma, de helyettük mindig olvasható, hány év telt el Apafi Mihály fejedlemmé választása után, és újdonságnak számít a különböző városok építésétől eltelt évek feltüntetése (például az 1681-es kalendáriumában Kassa épülésének kezdeti 391, Lőcse 436, Eperjes 287, Nagyszeben 521, Kolozsvár 503, Brassó 451), vagy az, hogy kiszámolja „Az igen szükséges szép mesterség a könyvnyomtatás találása után eltelt évek számát” is.

Némethi Mihály 1689-es kalendáriumja újból változást hoz, ami tovább él Tótfalusinál is. Régi történelmi adatok jelennek meg (például „Roma városa fundatiojának óta eltelt évek”, „Római császárságnak Julius császár után”),

¹² Mindkét fametszet már korábban is használatban volt a Heltai-nyomdában, ld. RMNY 1477.

és ugyancsak az új történelmi helyzet által diktálva,¹³ megjelennek a Habsburg-házra vonatkozó adatok is, például „I. Leopold császár születésétől”, „Római császárságra való koronázásának”, „Magyar királyságra”, „Cseh királyságra” való koronázása után eltelt évek számának feltüntetése.

A lap aljára került az aranyszám, a vasárnapi betű, a farsang időpontja, a pünkösd és advent közti hetek, valamint a nap- és holdfogyatkozások száma az adott évben. Jelentősebb eltérést ezek közt nem találunk a század folyamán.

Mindezek után két rövidebb terjedelmű rész következik: „Némely jegyek magyarázata” és „Az égbeli tizenkét jegyek”, mindkettő egy oldalra nyomtatva. A mai olvasó számára olyan ez, mint a rövidítések jegyzéke, gyakorlati hasznuk is ebben áll, hiszen a kalendárium olvasását könnyítik meg az itt felsorakoztatott jelölések a mellékük társított magyarázatokkal. A következő oldaltól kezdődően a tulajdonképpeni naptár részben már csak a napok mellé nyomtatott jelekkel találkozunk, ami teljesen érthető, mert szöveggént nem fért volna el annyi információ. A jelölések többek közt megmutatják, hogy melyik nap milyen munkák elvégzésére (például „jó vetni nedv[es] föld[be]”, „jó vetni szár[az] föld[be]”, „jó építésre való fa vágás”) vagy milyen egészségi-tisztálkodási feladatokra („ér vágás jó”, „ér vágás job[b]”, „jó haj nyírás”) alkalmas. Kevés változás van itt, a század első fennmaradt naptárában is fekete kör jelöli az újholdat, piros a teliholdat és fekete félkör az első negyed, illetve piros az utolsó negyed. A század vége felé viszont akár kétszeresére is megnövekedik ezen jelek száma, újak jelennek meg („italos purgatio”, „szerencsés nap” stb.), vagy csak árnyaltabbá teszük valamelyiket. A század elején piros színű háromlevelű lóherével jelölték a vetésre alkalmas napokat, később viszont ez a „jo vetés nedves földbe” megfelelője lesz, és mellette elkezdik használni a fekete színű lóherét a „jo vetés száraz földbe” jelölésére.

A *naptár* rész tartalmazza a hónapok tábláit, feltüntetve mind a latin eredetű, mind a magyar hónapneveket (pl. Januarius = Boldogasszony), azon belül található a napok, a hozzájuk tartozó ünnepek és szentek neveinek felsorolása függőleges oszlopokban, kiegészítve a fontos tudnivalókra és csillagok állására vonatkozó jelekkel, a csízió megfelelő szótagjával és az időjárás előrejelzésekkel. A naptár részbe, kevés kivétellel egy-egy üres lap is be

¹³ 1687-ben I. Lipót császár hadat küld Erdélybe, majd 1690. október 16-án kiadja a híressé vált Diploma Leopoldinumot, s végül 1697-ben elveszi II. Apafi Mihálytól a fejedelmi címet.

van kötve,¹⁴ amelyekre a tulajdonosok feljegyezhatték a számukra fontos eseményeket. Művelődéstörténeti szempontból ezek a bejegyzések óriási értékkel bírnak.

A naptári *rigmusok* többnyire minden hónap végén, a lap alján jelennek meg. Eredetük a 4. századi Rómáig vezethető vissza, de lassan beépültek a középkori keresztény kultúrába, majd a különböző nemzetek nyelvén is tovább éltek. Általában 2–4 soros kis verses tanácsok ezek disztichonba szedve, amelyek vonatkozhattak az időjárásra, az adott hónapnak megfelelő egészséges táplálkozásra vagy a gazdaságban elvégzendő munkákra. A 20. század elején, König György¹⁵ cikkében a disztichonok irodalmi értékéről olvashatunk, később pedig Kovács Imre doktori értekezésében¹⁶ több-kevesebb sikerrel megpróbálja kideríteni e versek eredetét, vagyis hogy mit, honnan fordíthattak. A 17. század második felében többször is megtörtént, hogy nem vers formában közölték az egyes hónapoknak szánt jóslatokat, hanem egyszerűen mondatba foglalták őket, de a tömörség azért ezekre is jellemző volt.

Az 1667-es nagyszombati kalendáriumban olvashatók először azok az örök érvényűnek tartott jóslatok és gazdasági, egészségügyi tanácsok, amelyeket „Argolus András matematikus kalkulációjából hozatott ki egy Nagyszombatba lévő Astrophilus által”. Hamarosan alkalmazzák a debreceni és lőcsei naptárak is, ez utóbbitól vehették át a kolozsváriak is, és 1680-tól Veresegyházi Szentyel Mihály itt is ugyanaz alatt a hangzatos „PROGNOSTICA perpetua” cím alatt jó pár éven keresztül publikálja ezeket a versikéket. Bár a tartalmukon semmit sem változtatott, de Némethi Mihály hol együttesen közli őket, hol hónapokra lebontja és beilleszti a naptárrészbe. 1687-es naptárából viszont már hiányoznak, helyettük prózai szövegek jelennek meg. Érdekes, hogy Abrugi 1641-ben már hasonló módszerrel élt, amikor a naptárrész végén összesítve „Az hónapokra való versek” cím alatt közli őket.

Ezek a jóslatok igazából népi bölcsességek, sok közülük még ma is él a köztudatban, attól függetlenül, hogy hiszünk-e bennük vagy sem. A leggyakoribbak természetesen az időjárásra vonatkoznak, hiszen a földművelő em-

¹⁴ Nagyon kevés az olyan kalendárium, amelybe ne lenne egy üres lap is bekötve. Például Abrugi vagy Némethi összes fennmaradt kalendáriumai között csupán egy-egy ilyen van: az 1641-es illetve 1689-es.

¹⁵ KÖNIG György, *Kalendáriumbéli régi magyar disztichonok* Irodalomtörténeti Közlemények, 1900, 403–416.

¹⁶ KOVÁCS Imre: *Régi magyar kalendáriumok 1711-ig*, Debrecen, 1938.

bernek fontos lett volna minél pontosabban tudni, mikor mire számíthat, hogy amennyire lehet, felkészülhessen rá. A példaként kiemelt jóslás ma is él:

*Az minémű időt Medardus napján látsz
Aratásban osztán olyan időt várhatsz*

(Abrugi, 1631. június)

*A minemű időt Medardus napján látsz
Negyven napig osztán olyan időt várhatsz*

(Tótfalusi, 1696. június)

Az esetek többségében az időjárást összekötik a hétköznapi élet valamelyik területével, nagyon gyakran a várható természettel kapcsolatos jóslattal:

*Mártius ha száraz, búzáat, gabonát hoz
De ha nedves, nyár leszén beves, száraz*

(Abrugi, 1634. március)

*Március ha száraz a gabona bővül
Ha nedves a nyár lesz hév és mód nélkül.*

(Tótfalusi, 1696. március)

Nem csupán e két kalendárium hónapversei hasonlóak, sokkal több példát találunk a különböző években megjelent naptárak lapjain. Valószínű, hogy az ilyen jóslatok többször is valóra váltak és ezáltal megbízhatóságukat igazolták, illetve helyet biztosítottak maguknak a népi bölcsességben. Egy másik formája az ilyen típusú áthagyományozott jóslatnak, amikor egy megfigyelés kissé különböző megfogalmazásban, de tartalmi eltérés nélkül jelenik meg:

*Ha Karácson zöld, zuzmarás, hó jég nélkül
Húsvét óvja magát bótól és hidegtől.*

(Abrugi, 1631. december)

*Zöld s meleg Karácsonyt azt szokták mondani
Fejér Húsvét szokta gyakorta követni.*

(Némethi, 1685. december)

Az egészség megóvására érdekében rengeteg tanács szerepel, többnyire olyanok, hogy mikor mit ajánlatos enni és/vagy inni, mikor kell tartózkodni evéstől és/vagy ivástól, mik az időjárás kihatásai az emberre, illetve

olvashatók a házaseletet érintő megkötések és mások. Ezeket végigkövetve nagyon jó képet alkothatunk az akkori ember étkezési szokásairól, életviteléről és félelmeiről.

A *Prognosticon* tulajdonképpen a kor tudományos fejlettségének a tükré, a tudományosság és babona közt, a kereszténység és a pogányság közt. Sokszor ajánlás előzi meg (például Abrugi 1631), amelyben a nyomdász háláját fejezi ki az anyagi támogatásért. A csillagok állásából próbálják kikövetkeztetni, hogy mi is vár rájuk az elkövetkezendő évben, de mindezek a jóslatok úgy vannak megfogalmazva, hogy lehetségesek, ám nem teljesen biztosak, Isten bármikor beleszólhat és megváltoztathatja ezeket az eseményeket. Istenbe vetett hitükkel magyarázható az is, hogy ezek a jövődölési részek többnyire rövidebb fohászokkal, imákkal zárulnak.

A következő címek mindegyik kolozsvári kalendárium *Prognosticon*-jában megtalálhatók, mondhatnánk azt is, hogy ezek képezik az alapot, amelyhez esetleg még járulhat más is:

1. Az télről
2. Az tavaszról, kikeletről
3. Az nyárról
4. Az őszeről
5. A sötétségekről, A napban és holdban levő ecclipszisekről, Az ecclipszisekről, A fogyatkozásról
6. Az hadról, támadásról és tumultusokról, Békességről és hadról, Hadakról, Hadról és háborúságról, A hadakozásról és békességről, A hadakról és más világi dolgokról
7. Az betegségekről, A betegségek és a halál felől
8. A földnek gyümölcseiről, Az földi veteményekről és gyümölcsökről, Földi gyümölcsökről, Az földi termésről és terméketlenségről

Az újítás igénye valamilyen formában mindegyik nyomdásznál megjelenik. A század elején új témák bukkannak fel (például „Magyar es Erdélyország” – 1632, „A terhes asszonyokról” – 1641, „Az bányákról”, „Bányáknak hasznairól” – 1632, 1633)

Később aztán megjelennek az irodalmi jellegű közlések is, moralizáló történetek vagy anekdoták. Egyik legszebb példa erre Veresegyházi Szentyel Mihály, aki az 1678. évi kalendáriumában, a *Prognosticon* szinte minden egyes címe után egy tanítómesét ékelt be:

- Egy jeles supplication (Az télről)
- A megintett hazugság (Az tavaszról)
- Egy mesteremberről és tanuló inasáról (Az nyárról)
- Ital közben való ajándék (Az őszelelől)
- Egy papról és kalmárról (A fogyatkozásraól)
- Egy hadnagyról (Az hadakról)
- nincs történet (Az betegségekről)
- Egy gyermekágyas asszonyról (Az földi termésről és terméketlenségről)

„Az betegségekről” után nem találunk történetet, helyette ez áll: „Hogyha Isten edgy által viszi végben, amit az által végben akart vinni, az után neki dolgaiban való megszűnést és nyugodalmat ad”. Szerintem ez az eljárás híven tükrözi az akkori ember gondolkodásmódját is, hiszen semmi előtt nem állt annyira kiszolgáltatottan, mint a betegségek előtt, ezért itt nem tarthatta helyénvalónak, hogy egy történetet közöljön, inkább valamilyen megnyugtató jellegű szöveget helyezett el, ami adott esetben vigasztalást nyújthatott a betegnek vagy a családtagoknak, hogy nem a saját mulasztásuk eredményével szembesülnek, hanem Isten akaratával, ami ellen nincs mit tenni, csak belenyugodni, elfogadni.

Rövid, humoros történetek is élénkítik a kalendáriumok stílusát. Példának álljon itt az *Egy gyermekágyas asszonyról* című történet: *Midőn egy fő ember felesége gyermekszülésbe gyötördnék az ura a többi gyermekivel a kertbe mené és inté őket a könyörgésre, hogy Isten annál könnyebben az ő anyjukat megszabadítaná, azomba a szolgáló hírt hoz, hogy Isten az asszonyt immár megszabadította, kit egy tallérral megajándékozza az úr és gyermekeit ismét hálaadásra inté, de ahogy imádkoznának ismét jövé a szolgáló illy hírrel: hogy az asszonya még egyet szült vala. Mondá az úr a gyermekeknek: hagyjátok már a könyörgést, mert a ti könyörgéseetekkel egész házamat megtöltitek gyermekekkel.*

Veresegyházi Szentyei Mihály 1680-as évre szóló kalendáriumában egy másik érdekességet találunk. A négy évszak asztronómiai bemutatásánál, rögtön a cím alatt egy mondat áll, utalva az évszakra jellemző madárra, amit egy négysoros vers követ, és csak ezután tér rá az adott évszak aprólékos elemzésére (tél: „Ennek előjáró követi a csókák, varjak és hollók”, tavasz: „Ennek előjáró követi a fecske és a fülemile”, nyár: „Ennek előjáró követi a gólya”, ősz: „Ennek előjáró követi a seregély”)

A *Sokadalmak* alatt vannak felsorolva a tartandó vásárok helyei és időpontjai. Itt a számbeli növekedés az egyedüli változó, hiszen ennek a

résznek pusztán informáló jellege van, ám abban a korban ennek komoly jelentősége volt.

A kalendáriumok utolsó részében olvasható a *Krónika*, amely az addig megtörtént dolgok kronológiai felsorolása. A kezdő dátum lehet Jézus születése vagy egy későbbi időpont. A krónikák utolsó bejegyzései a kalendárium kiadásának az évéből valók. Ezek többnyire rövidek, de a következő évben már kibővülnek, hiszen addigra már több információhoz jut a nyomdász. Érdekes az is, hogy a megjelenés évéhez közelítve egyre részletesebb információkkal szolgálnak, ezért talán megkockáztathatjuk az újságok őskének tekinteni a krónikákat. Igaz, hogy évente csak egyszer jelentek meg, de kétségkívül hatással voltak az emberek gondolkodásmódjára és információigényük kialakulására is.

Az információk nagy része történelmi eseményekről szól. Egy másik dolgozatban nagyon érdekes lenne összehasonlítani, hogy az évszázadok folyamán mi maradt fenn ugyanúgy, mi és hogyan változott meg, és nem utolsósorban megnézni azt is, hogy mi, illetve milyen jellegű adatok merültek feledésbe. Biztosan nagyon sok érdekes következtetéssel zárulna egy ilyen kutatás. Olyan jellegű információkat is találunk, amelyek más tudományterület kutatásaiban is fontosak lehetnek, például a hosszú esőzés, szokatlan időjárás, szárazság, árvíz, üstökös, földcsuszamlás, földrengés, jégeső, tűz, sáskajárás, sok cserebogár vagy egér által okozott károk időpontjai. Az eseményeket néha éveken keresztül ugyanabban a formában közlik, máskor viszont kicsit megváltoztatják, más számokat közölnek vagy bizonyos eseményeket elhagynak, illetve újakat, addig nem közölt dolgokat ékelnek be. Ezek a változások részben a lapon levő helyszűke vagy többlet miatt jelentek meg, de gondolom, hogy nagy szerepe lehetett az olvasói elvárásnak, az uralkodó társadalmi hangulatnak is. Nagyon érdekes adatok mindezek, de sokszínűségüket csak egy külön tanulmány keretén belül lehetne megfelelően bemutatni.

A *Postajárat* csak 1699-től szerepel a kolozsvári kalendáriumokban, ennek is pusztán informáló jellege van. („Posta táblátska A Magy és Erdországi also passuson való posták rendiről, Bécstől fogva Buda felé N. Szebenig” – 1699)

A kalendáriumok tanulmányozása sok érdekességet rejt még magában. A megközelítési mód függvényében szelektálhatunk az adatok között, s ezért

mindenképpen érdemes ezeket felhasználni a különböző kutatásokban, legyen azok tárgya művelődéstörténet, irodalom, folklór, történelem, csillagászat vagy földrajz.¹⁷

¹⁷ Project co-financed by the SECTORAL OPERATIONAL PROGRAM FOR HUMAN RESOURCES DEVELOPMENT 2007 – 2013 Priority Axis 1. “Education and training in support for growth and development of a knowledge based society” Key area of intervention 1.5: Doctoral and post-doctoral programs in support of research. Contract nr.: POSDRU/88/1.5/S/60185 – “INNOVATIVE DOCTORAL STUDIES IN A KNOWLEDGE BASED SOCIETY” Babeş–Bolyai University, Cluj-Napoca, Romania.

Hriczó Ágnes

Műfaji metamorfózis a barokk irodalomban

...honnan származik az, hogy mi modernnek hajlamosak vagyunk a műfajokat összekeverni, sőt egyáltalán nem is vagyunk abban a helyzetben, hogy különválasszuk őket egymástól... A művésznak minden erejével szembe kell szegülnie az ilyen tulajdonképpen gyermekes, barbár és otromba törekvéssel, az egyik műalkotást áthatolhatatlan bűvkörrel kellene elválasztani a másiktól, mindegyiket meg kellene őriznie sajátos jellegében, saját tulajdonságaival, ahogyan ezt az ókoriak tették...

Goethe

A barokk művészet egyik fontos ismertetőjegye a metamorfózis, mely áthatja a kor valamennyi művészeti ágát. Megjelenik az irodalomban, tetten érhető egyes művekben, sőt a korban éppen kialakulóban lévő műfajok sorsát is befolyásolja. A műfajok közötti átjárás, átmenetiség, a műfaji keveredés, szintén a metamorfózis megjelenése. A barokk műfaji kontamináció és metamorfózis vizsgálata fontos aspektus a régi magyar irodalmi szövegek megítélése és átértékelése szempontjából. Véleményem szerint e jelenség vizsgálatának fontos szerepe van nem csak az irodalomtörténeti vizsgálódásokban, hanem a kérdés irodalomelméleti vetülete is kétségtől érdekes eredményeket hozhat.

Dolgozatom célja rámutatni egy olyan jelenségre, amely hosszú időn keresztül befolyásolta egyes barokk szerzők megítélését, kihívta a kritikusok elmarasztalását és a kánon peremére kényszerítette egykor népszerű szerzők műveit. Gyöngyösi Istvánra gondolok elsősorban, akinek az életműve hűen tükrözi ezt a tendenciát, s műveit azért is tartom érdekesnek és aktuálisnak, mert a rájuk (sőt a korra!) jellemző műfajkeveredés miatt hívták ki a kritikusok negatív véleményét.

Miért fontos ez? – tehetnénk fel a kérdést. Hiszen az irodalomban teljesen természetes a kánon változása, bizonyos szerzők ma fontosak, holnap a helyüket mások veszik át. Nem az a célom, hogy gátat szabjak az irodalom alakulásának, hanem arra vagyok kíváncsi, ami a háttérben zajlik, vagyis hogy milyen megfontolásokból, milyen irodalomelméleti iskolák nézeteinek hatására, befolyása alatt történnek ezek a változások. Mivel azt senki sem tagadhatja, hogy az irodalomtudomány többirányú állásfoglalásai befolyásolják az írókról, költőkről való vélekedést.

Gyöngyösi István recepciótörténete igen izgalmas képet mutat, elég, ha csak művei műfaji besorolását vesszük számba, s számos, egymásnak sokszor ellentmondó eredményt kapunk. Számomra az egyik legérdekesebb s műfaji szempontból is talán a legizgalmasabb mű a *Porábúl megéledett Főnix*, melyet az irodalomtörténet legtöbbször már csak Kemény-eposz néven nevez, holott a műfajmeghatározása ennél jóval összetettebb. Nézzük meg tehát, milyen vélemények születtek e mű kapcsán.

Riedl Frigyes *A magyar irodalom története* című művében¹ Gyöngyösi legjelesebb munkájának tekinti a Kemény Jánosról írt eposzt, vagyis a *Porábúl megéledett Főnix* című művet. Trencsényi-Waldapfel Imre² szerint Gyöngyösi műfaji előzményei a humanista epithalamiumban keresendők. Jankovics József nézete alapján „az eposz, a históriás ének és a házasepik műfaji sajátosságainak elegyítésével”³ született a mű, Toldy Ferenc⁴ Gyöngyösiével kapcsolatban verses regényről beszél. Egészítsük ki ezt a sort még egy véleménnyel: „Gyöngyösi Főnixét úgy is lehetne olvasni, mint egy eltűnőben levő műfaj egyedi példányát, amelyet nemsokára a regény fog felváltani.”⁵ – írja Jolanta Jastrzębska.

Nagyon izgalmas mindaz, amit az egyes Gyöngyösi-elemzők írnak, de véleményem szerint mindenekelőtt még egy kérdés lenne helyénvaló: mit mond ezzel kapcsolatban maga a költő? Gyöngyösi szerzői szándéka ugyanis kiolvasható az alcímnek is felfogható témamegjelölésből: *Porábúl megéledett Főnix, avagy a néhai gyerőmonostori KEMÉNY JÁNOS erdéli fejedelemnek LÓNYAI ANNA asszonnyal lévő házasságának, tatárországi rabságának, a török ellen viselt hadi dolgainak és végre hazája mellett vitézül letett életének halála után is élő emlékezete, amelyet a magyar versekben gyönyörködőknek kedvéért ugyan magyar versekkel ennek előtte egynehány esztendővel írt volt, és elrongyollott első írásnak töredékiből most*

¹ RIEDL Frigyes, *A magyar irodalom története Zrínyi halálától Bessenyei felléptéig*, Budapest, 1908, 73.

² TRENCSENYI-WALDAPFEL Imre, *Gyöngyösi István epikus műfajai* = Uő, *Gyöngyösi dolgozatok*, Budapest, 1932. 5.

³ JANKOVICS József, *Gyöngyösi drága gyöngy versei. A Kemény János-eposz forrásvidéke és szövegszerveződése*, = GYÖNGYÖSI István, *Porábúl megéledett Főnix*, Balassi, Budapest, 1999, 273–299. és <http://www.mek.oszk.hu/06000/06076/06076.htm#d0e8082>

⁴ TOLDY Ferenc, *A magyar költészet története az ősidőktől* Kisfaludy Sándorig, Szépirodalmi, Budapest, 1867, 215.

⁵ JASTRZĘBSKA, Jolanta *A Porábúl megéledett Főnix mint verses regény = A szerelem költői: Konferencia Balassi Bálint születésének ötödfélszázadik, Gyöngyösi István halálának háromszázadik évfordulóján*, szerk. SZENTMÁRTONI Szabó Géza, Universitas, Budapest, 2007, 300.

újabb leírással kisebb rendben vett nemes Gömör vármegye viceispánja, GYÖNGYÖSI ISTVÁN. A téma tehát (elsősorban!) a házasság (szerelem) és a háború. Szinte szó szerint megismétlődnek a *Márssal társolkodó Murányi Vénusz* című mű ajánlásában írottak: „én-is az Vénuson szerelmet, s Márson vitézséget értek írásomban”.⁶ A cél tehát minden esetben ugyanaz, függetlenül attól, hogy egy jelentéktelen várfoglalás esetét vagy az erdélyi fejedelem szerencsétlen történetét énekli meg: emléket állítani. Hogy ezt milyen formában teszi? Arra is választ kapunk magától a költőtől: „Ezek mellett, mivelhogy (amint föllyebb is említettem) a poésist is követtem ezen verses históriácskámnak dispositiójában, azért szaporítottam azt holmi régi fabulás dolgoknak, hasonlatosságoknak és másféle leleményes toldalékoknak közbenvetésével, akik nélkül is a história és abban lévő dolgok valósága végben mehetett volna ugyan, mindazonáltal azoknak nagyobb ékességére és kedvesebb voltára nézve inkább tetszett azt az említett dolgokkal megszínlenem, mint azok nélkül, Tinódy Sebestyén módjára csupán csak a dolog valóságát fejeznem ki a versek egygyűsűségével.”⁷ Elődjéhez hasonlóan tehát egykorú eseményeket dolgoz fel, viszont Tinódival ellentétben nem históriát akar írni, hiszen a korabeli eseményeket nem egészen a valóságnak megfelelően írja meg, hanem fantáziáját használva, a mitológiai apparátus felvonultatásával kellően kiszínezi azt fabulákkal.

A szerzői szándékot figyelembe véve a históriás ének, az epithalamium és az eposz műfaja jön számításba. Ennek ellenére számos megoldás került még szóba ezzel az egyetlen művel kapcsolatban, s a kérdés még korántsem került nyugvópontra. Lehetséges, hogy Gyöngyösi István volt az első a magyar irodalomban, aki regényt írt? Ez talán elhamarkodott kijelentés lenne, de kétségtelen, hogy születtek elméletek, melyek a verses regény csíráját vélik felfedezni a költeményben, s valljuk be, nem teljesen alaptalanul.

A Gyöngyösi-recepció szempontjából kulcsfontosságú tanulmányok születtek V. Windich Éva és Kovács Sándor Iván tollából a forrásvizsgálat terén, melyek más alapokra helyezték a kutatást. V. Windisch Éva alapos tanulmánya szerint⁸ Gyöngyösi fő forrásai a szóbeli értesülések voltak, me-

⁶ GYÖNGYÖSI István, *Márssal társolkodó Murányi Vénusz*, sajtó alá rend. JANKOVICS József, NYERGES Judit, Balassi, Budapest, 1998. Internetes forrás: <http://www.mek.oszk.hu/05900/05940/05940.htm>

⁷ GYÖNGYÖSI István, *Porából megéledett Főnix*, sajtó alá rend. JANKOVICS József, NYERGES Judit, Balassi, Budapest, 1999. Internetes forrás: <http://www.mek.oszk.hu/06000/06076/06076.htm#d0e513>

⁸ V. WINDISCH Éva, *Gyöngyösi és a „Porából megéledett Phoenix”*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1960, 535–557.

lyeket főleg az első rész megírásánál használhatott, ugyanis ez a rész csupán a két főhős találkozását és szerelmét mutatja be.⁹ A Kemény-eposz harmadik, történeti jellegű részének megírásához Bethlen János¹⁰ művét vette alapul és hűségesen követte, néha már olyannyira, hogy egyes helyeken Bethlen prózáját szinte versbe foglalja. Persze megfigyelhetők olyan részek is, melyek a Bethlen-féle történelemkönyvben csak említés szintjén jelennek meg, Gyöngyösi viszont terjedelmesen ír róluk. Tehát nem mindenben követte a forrását, sőt Gyöngyösi Keménye lényegesen eltér a Bethlen által megrajzolt alaktól. Gyöngyösi megpróbálja felmenteni, idealizálni Kemény Jánost, míg Bethlen „hatalomvágyó, indulatos, kétszínű, vérengzésre hajló fejedelemnek festi”.¹¹ Mindezek nyomán állítja Jolanta Jastrzębska, hogy ez a tényekhez való ragaszkodás már inkább a regényhez viszi közel a művet.

Már Kovács Sándor Iván¹² is felfigyelt a Zrínyi eposzát utánzó, parodizáló invokációra, melyben Gyöngyösi műzsája figyelmét a dinnyés Nyírségre irányítja. Ez a – Kovács Sándor Iván szavaival élve – „provincionális földrajz”¹³ kevéssé illik egy eposz invokációjába, de pontosan illik az előbb említett gondolathoz, a tényekhez való igazodás logikájához. Regényszerű realizmusnak tekintti továbbá Csonka Delimán művétagjainak, valamint Kemény János halálának leírását. Továbbá a szereplők sem igazodnak az eposz elvárásaihoz. Kemény János első, sikertelen kezdeményezése Lónyay Anna kegyeinek megszerzésére „emberi” tulajdonságokkal ruházza fel a hőst. És már az istenek sem avatkozhatnak bele mindenbe. Maga a házassági terv is egyéni döntés következménye. „Regény-gyanús” lehet még az intim szféra, a szerelem, az emberi kapcsolatok kiemelt jelentősége. Egy „vérbeli” eposz¹⁴ ugyanis ezeket csak epizódokban említhetné meg.

Kovács Sándor Iván a *Porábúl megéledett Főnix* parodisztikus részeit is összegyűjtötte, szerinte ugyanis a Kemény János emlékezete az eposz-invokációk paródiájának felel meg, a széltől fogant ló toposza helyén pedig Gyöngyösínél szelektül fajzott kutyák szerepelnek. A parodisztikus elemek mellett nagy szerepet játszanak a realiztikus részek is. Egy-egy realiztikus elemre több elemző is felfigyelt már, így Arany János és Riedl Frigyes, akik

⁹ V. WINDISCH Éva, *i. m.*, 536.

¹⁰ BETHLEN János, *Erdély története 1629–1673*, ford. P. VÁSÁRHELYI Judit, szerk. JANKOVICS József, Balassi Kiadó, Budapest, 1993.

¹¹ V. WINDISCH Éva, *i. m.*, 540.

¹² KOVÁCS Sándor Iván, *Gyöngyösi István Kemény-eposzának Zrínyi-imitációi* = Uő, „*Eleink tiündöklőse*”, Balassi Kiadó, Budapest, 1996, 25.

¹³ KOVÁCS Sándor Iván, *i. m.*, 26.

¹⁴ JASTRZĘBSKA, Jolanta *i. m.*, 306.

Kemény János bilincse elkészítésének folyamatát az eposz legszebb részének tartják.

Az elmondottakból kiderül, hogy talán tényleg megalapozottak azok az elméletek, amelyek a regénnyel rokonítják a művet. Sőt, a két műfajt, tudniillik az eposzt és a regényt csupán néhány lépés választja el egymástól, nem meglepő tehát, hogy nehezen tudjuk egyértelműen meghatározni az egyes művek műfaját. Annyi bizonyos, hogy már visszavonhatatlanul beépültek ezek az elméletek Gyöngyösi recepciótörténetébe, hiszen több szakirodalmi munka is foglalkozik ezzel a problémával.

De miért érezzük e két műfaj közötti kapcsolatot ilyen erősnek? Tasso értekezése alapján azért, mert „amit eposznak és amit regénynek hívnak, az ugyanaz a költészeti műfaj”.¹⁵ Tasso tehát – Arisztotelész *Poétikájára* alapozva – nem talált lényegi különbséget közöttük,¹⁶ a későbbi regényelméletek viszont már két különálló műfajról beszélnek. Azt viszont fontos leszögezni – s itt térek rá Bahtyin elméletére –, hogy a regény az eposzból bontakozik ki, pontosabban a két műfaj közötti különbséget Bahtyin a következőképpen határozza meg: „Az eposzt mint műfajt jellemző immanens énekmondó is és hallgató is egyazon időben és egyazon (hierarchikus) értékszintben található, de a hősök világa egészen más és elérhetetlen, eposzi distanciával elválasztott érték-idő szintben van. [...] Az eseményt magával az alkotóéval és kortársai-val egyazon érték-idő szintben ábrázolni radikális fordulatot, az eposzi világból a regényvilágba való átlépést jelent.”¹⁷

Az eposzi időt abszolút befejezettség és lezártág jellemzi. Ez viszont nem azt jelenti, hogy csupán a múlt lehet tárgya az eposznak, Nagy Levente

¹⁵ TASSO, Torquato, *Értekezések a költészet művészetéről és különösképpen a bőskeölményről*, Universitas, Budapest, 1997, 13.

¹⁶ „Ha a regény az eposztól eltérő műfaj, akkor világos, hogy valami lényegi különbség választja el tőle [...] Mindössze három olyan lényegi különbség van a költészetben, amelyekből a költemények különfélesége és változatossága ered. Ez pedig [...] az utánzott dolgoknak, az utánzás módjának és az utánzás eszközeinek a különbsége. [...] A regény és az eposz ugyanazokat az eseményeket utánozza, ugyanolyan módon és ugyanazokkal az eszközökkel: tehát azonos műfajhoz tartoznak. A regény és az eposz ugyanazokat az eseményeket utánozza: a dicsőket [...] A regény és az eposz azonos módon utánoz: mindkettőben megjelenik a költő személye, a dolgokat elbeszéli, nem ábrázolja és nem célja a színben való megjelenítés [...] Azonos eszközökkel utánoznak: mindkettő a pusztasversformát használja...” (TASSO, T., i. m., 42–43.)

¹⁷ BAHTYIN, M.: *Az eposz és a regény (A regény kutatásának metodológiájáról)* = *Az irodalom elméletei* III., szerk. THOMKA Beáta, Jelenkor, Pécs, 1997.

szerint ugyanis akár a „jelent is fel lehet fogni eposzi időként”.¹⁸ A lényeg csupán annyi, hogy meg kell teremteni az abszolút eposzi distanciát. Eszerint az időkategória érték kategóriává válik, és műfajkonstituáló szereppel bír.

Bahtyin szerint a regényesedési folyamat első lépése a tárgyat közelíteni, a jelenkor szintjén ábrázolni, familiáris közelségbe hozni. Második lépésként kerülhet sor az így lemeztelenített tárgy szemrevételezésére, nevetségesítésére, s a nevetés által megszűnik az eposzi distancia is. Azok a műfajok ugyanis, melyeket a „komolyan nevetés fogalma fog át, a regény igazi előfutárai” – állítja Bahtyin.¹⁹

Mi vonatkozik mindebből a *Porábúl megéledett Főnixre*? Először is az idő kérdése, melyre a legtöbb elemző kitér. Gyöngyösi ugyanis témáit kivétel nélkül saját korából választja, már ezzel felborítva, illetve ellentmondva az eposzi követelményeknek. Már Arany János is felfigyelt erre a tényre, s Gyöngyösi szándékát kutatva teszi fel a költőinek tűnő kérdést: Regényt akart-e írni? S azonnal meg is válaszolja: „Nem hiszem, mert akkor nem választ oly tárgyakat, oly események leírását, hol a szabad költés annyira meg van szorítva, mint akár a Vénusban, akár Keményben. Mindenik egykorú esemény: tudja, hallja, beszéli minden ember, a költő nem ferdíthet semmit, szemtanúk cáfolnák meg.”²⁰ Szóval regényt nem akarhatott írni, mert ahhoz nem volt eléggé szövevényes a téma, viszont eposzt sem, mert aktuális eseményeket énekelt meg. Nagy Levente szavait visszaidézve kaphatjuk meg a választ: „akár a jelent is fel lehet fogni eposzi időként”, csupán „egy olyan beszédhelyzet szükséges, amely révén az elbeszélő eltávolodik az általa ábrázolt eseményektől, mintegy isteni, időtlen, panoramikus nézőpontból láttatja az olvasóval a történeteket”.²¹ Véleményem szerint ezt a panoramikus nézőpontot hozza létre Gyöngyösi a teljes mitológiai apparátus felvonultatásával, s a költői toposzokból és szimbólumokból felépített allegorikus univerzum megteremtésével. Ebben a műben, a Murányi Vénushoz képest, azonban már lényegesen kevesebbet szerepelteti a mitológiát. Az istenek kevésbé szólnak bele a történet alakulásába, egyre inkább kibontakozik a szereplők emberi esendősége (pl. Kemény János többszöri próbálkozása Lónyai Anna kegyeinek elnyerésére). A korábban már idézett parodisztikus részek is Bahtyin eposzelméletének helyénvalóságát támasztják alá.

¹⁸ NAGY Levente, *Időszervezet és individuumszemlélet három 17. századi magyar eposzban (Szigeti veszedelem, Kemény János emlékezete, Rákóczi-eposz)*, Irodalomtörténeti Közlemények, 2000, 1–2, 199.

¹⁹ BAHTYIN, M, i. m., 47.

²⁰ ARANY János, *Gyöngyösi István*, = UÓ, *Összes művei* XI, Budapest, 1968, 434–435.

²¹ NAGY Levente, i. m., 199.

Mi vezethet ki minket ebből a labirintusból, műfaji kavalkádból? A kulcs, véleményem szerint, Jolanta Jastrzębska tanulmányában hangzik el. „Gyöngyösi Főnixét úgy *is lehetne olvasni*, mint egy eltűnőben lévő műfaj egyedi példányát, amelyet nemsokára a regény fog felváltani.”²² (kiemelés tőlem – H. Á.). Vagyis, ha nem is teljes mértékben, de az elemzés mikéntje, az elemző nézőpontja, illetve az, hogy milyen irodalomelméleti iskola hatása áll a háttérben, befolyásolja az eredményt. Arany János elemző technikája tipikus példája a 19. század irodalomelméleti gyakorlatának, hiszen ő a művekben a szerzői szándékot kutatja. A szövegcentrikus irodalomelméleti irányzatok képviselői között találjuk a már említett V. Windisch Éva és Kovács Sándor Iván tanulmányát, akik a szöveget tartva elsődleges kiindulási pontnak fedezték fel a mű forrásait és realiztikus, valamint parodisztikus részeit. Az utóbbi években pedig Bahtyin regényelméletére alapoznak a legtöbben, emellett viszont nem vetnek el további értelmezéseket sem, a nézőpontok és vélemények pluralitása jellemző a jelenkori helyzetre. Posztmodern világunkban nem létezhet egy és csakis egy érvényű kánon, sőt, akár egy művel kapcsolatban is születhetnek különböző vélemények, melyeknek nem kell mindenképpen ellent mondaniuk egymásnak, éppen ellenkezőleg, az egyes olvasatok kiegészítik egymást.

Talán az sem teljesen véletlen, hogy éppen Gyöngyösi korában, a 17. században kerül sor az eposz elregényesedésére. Ezt is a korban történő változások következményeinek tudhatjuk be. Az eposz műfaja nálunk Zrínyivel kezdődött és tetőzött is egyben, talán szükségszerűen következett ezután hanyatlása, illetve „metamorfózisa”. Az eposz statikus és állandó világa, a befejezettség és a zártság állapota tarthatatlanná vált. A kor hozta magával ezt a szükségletet, s az irodalom is hűen követte ezt a tendenciát. Erre utal Zrínyi jelmondata is. A „Jó szerencse, semmi más” kijelentés a szerencse szeszélyes természetére bízta a jövőt, s ezt támasztja alá Gyöngyösi műveiben az Agárdi Péter által azonosított szerencse-sors-idő-változandóság motívuma²³ is. A Fortuna és a Sors ezen játéka már sokkal inkább a regény világára emlékeztetnek. Bahtyin írja tanulmányában: „A »hirtelen« és az »éppen akkor« fordulatokkal lehet a legalkalmasabban jellemezni ezt az időt (ti. a regényidőt), lévén, hogy általában ott kezdődik, és akkor lép föl saját jogaival, ahol és amikor az események normális (...) racionális menete megszakad, hogy helyét a tiszta véletlennek és a véletlenszerűség sajátos logikájának adja

²² JASTRZĘBSKA, Jolanta, *i. m.*, 300.

²³ AGÁRDI Péter, *Rendiség és esztétikum (Gyöngyösi István költői világképe)*, Akadémiai, Budapest, 1972, 66.

át.”²⁴ S idézi is Platón művének egy mondatát: „Sors közbeszólt a maga játékaival”,²⁵ ami Gyöngyösinél barokk köntösbe bújtatva a következőképpen hangzik:

*Víg napjai folynak vala világoknak,
Melyből vártak sok jót tovább is magoknak,
Azonban (ez sorsa a múlt dolgoknak)
Lén keserves vége véletlen azoknak.*²⁶

Henryk Markiewicz tanácsára fordítsuk meg az eposz és a regény közötti viszonyt, s „ne a regényt tekintsük az eposz hanyatló formájának, hanem éppenséggel az eposzban lássuk a regény primitív, kezdeti formáját”.²⁷ Ugyanis nem mindegy, hogy például a *Porábúl megéledett Főnixet* egy gyenge eposznak, vagy Jolanta Jastrzębskát idézve egy „átmeneti korban keletkezett regényfélének”²⁸ tekintjük, amely már magán viseli a regényesedés nyomait. Nem mindegy, hiszen amikor még az említett művet eposzként kezelték, sorra jelentek meg a nagyrészt negatív ítéletek, amelyek e műfaj sajátosságait kérték számon rajta, s csodálkozva tekintettek szerzőjük korabeli népszerűségére is. Sőt Agárdi Péter egyenesen „elsekélyesedett eposznak”²⁹ nevezi a Főnixet, s bár részletesebben nem fejti ki véleményét, ez a kifejezés sem eredményez pozitív konnotációt.

Ma, amikor már hála Kibédi Varga Áronnak, tisztában vagyunk Gyöngyösi retorikai tudatosságával s a korabeli poétikákban való jártasságával, ideje elismernünk szerepét az eposz regénnyé válásának, „metamorfózisának” folyamatában.

²⁴ BAHTYIN, Mihail, *A tér és az idő a regényben*. Internetes forrás: <http://irodalomelmelet.atw.hu/bahtyin6.pdf>

²⁵ BAHTYIN, Mihail, *i. m.*

²⁶ GYÖNGYÖSI István, *Porábúl megéledett Főnix, i. m.*, III. könyv, első rész, 11. versszak. Internetes forrás: <http://www.mek.oszk.hu/06000/06076/06076.htm#ftn.d0e8586>

²⁷ MARKIEWICZ, Henryk, *Az irodalomtudomány fő kérdései*, Gondolat Kiadó, Budapest, 1968, 144.

²⁸ JASTRZĘBSKA, Jolanta, *i. m.*, 302.

²⁹ AGÁRDI Péter, *i. m.*, 62–64.

Brutovszky Gabriella

Kánonok interakciója: a kuruc költészet ideológiai megítélései

A Rákóczi-szabadságharc és a kuruc világ számos kutatás tárgyát képezte nemcsak az elmúlt évtizedekben, hanem már az előző századokban is. A témával kapcsolatos szakirodalom palettája olyannyira széles, hogy a szabadságharc emlékére 2004-ben megjelent *A Rákóczi-szabadságharc* című, R. Várkonyi Ágnes és Kis Domokos Dániel által szerkesztett jubileumi kötet harminc oldalnyi magyar és idegen nyelvű forrásdokumentumot és bibliográfiai adatot jegyez fel. Monumentális anyagmennyiségről van szó, amely több különböző tudományterület felől (hadtörténet, történelem, irodalomtörténet, egyházpolitika, helytörténet, művelődéstörténet, diplomácia stb.) és különböző perspektívákból közelíti meg a magyar történelem leghosszabb szabadságharcát. Mint tudjuk, a történeteszemléletek gyors váltakozásai a kurucok megítélésére is hatással voltak, s ez az irodalomtörténet-írásra is rányomta a bélyegét. Gondoljunk csak a Thaly Kálmán által megteremtett „kuruc nemesi romantikára” vagy az azt üldöző „népi kuruc romantika” szemléletére. Ezek a nézetek nem csak az (irodalom)történetírás folyamatát pecsételték meg, szemléletük az oktatásban is erősen mutatkozik, a történelemtankönyvek mellett az irodalom- és a zenetankönyvekben is.

Tanulmányomban a kuruc költészet ideológiai megítélésével foglalkozom, a kánonok interakcióját vizsgálom, ennek keretén belül pedig két egymással szembenálló aspektust: a nemesi szemléletet és a marxista ideológiát. Céлом, hogy egy rövid áttekintést nyújtsak a „kuruc-vita” huszadik századi alakulásáról, miközben olyan kérdéseket kísérek meg felszínre hozni, amelyek a barokk költészet kuruc ágának újszerű értékelése szempontjából fontos szerepet játszhatnak. Szerencsére az ideológia alapú történetírás korszakán túljutottunk, azonban a közvéleményben, az irodalomtörténeti munkákban sajnos a fent említett szemlélet(ek), ha nyomokban is, de több helyen megmaradt(ak). Ahhoz, hogy a kuruc kori szövegek ne csak az egyes politikai rendszerek társadalmi szerződéseken alapuló véleményeit tükrözzék, hanem azok valódi értékét (pl. sokszínűségét), gyökeres átértékelésre van szükség.

A kánonok interakciója

A kánon lehet fönnmaradó, de újraélesztett, helyreállított is.¹ A kuruc költészet esetében az első bizonyosan érvényes, de ma már a harmadik lehetőség sem elhanyagolható (sőt, egyre nagyobb figyelmet érdemel). Bár tudjuk, hogy ez a költészet mindig aktív befogadókra talált és népszerűsége is töretlen, az is bizonyos, hogy az egyes szemléletek folyamatosan szemben álltak egymással, abból kiindulva, hogy az értelmezők nem ismerték fel a művek megfelelő „tendenciáját”. Mindez egy szigorú kánont eredményezett, melynek változása az egyes kánonokat befolyásoló eszmei művészeti mozgalmak tündöklésével és hanyatlásával függött össze. A kánonok nem sajátíthatók ki, a múltban erre mégis számos példát találunk: a kánonnak összhangban kellett lennie olyan nemzeti, vallásos vagy politikai hagyományokkal, amelyek bizonyos közösségekben irányadónak számítottak.² A kuruc költészet ennek a szemléletnek a súlya alatt enyészett évtizedeken, évszázadokon keresztül, a folyamatosan kialakuló kánonok és ellenkánonok zivatarában, a szövegekben rejlő irodalmi értékektől függetlenül. Visszatekintve minden kánon idejéjmúlt-nak látszik, ez az értelmezés lezárhatatlanságára utal. Ennek függvényében érdemes újra és újra párbeszédbe lépni a szövegekkel.

A kuruc-kultusz tükrében: a „kuruc nemesi romantika” és a „népi kuruc romantika”

A Rákóczi-szabadságharc és ezzel együtt a kurucvilág már a 18. században a történetírás fontos részét képezte. Míg a felvilágosodás alatt az ország múltjának és a múlt jelentőségének megismerése volt a cél, melyben a kuruc kor is fontos szegmens volt, a 19. században a nemzeti törekvések kardinális részét ennek a történelmi korszaknak a felülvizsgálata és hitelesnek szánt rekonstruálása képezte. Thaly Kálmán lelkes irodalom- és kultúrtörténeti törekvései,³ illetve hatalmas mennyiségű gyűjteménye mind hozzájárultak a kuruc-kultusz 19. századi építéséhez (a magyar nemzeti ideál megteremtésén és a kuruc-szabadságharc emlékének felmagasztalásán keresztül). Az általa megteremtett „kuruc nemesi romantika” nagy népszerűségnek örvendett egészen a 20. század elejéig, amikor is 1913-ban Riedl Frigyes és Tolnai Vilmos kimutatták Thaly kuruc kori gyűjteményei között saját csinálmányait is

¹ SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *A bizony(talan)ság ábrándja: kánonképzés a posztmodern korban.* = Uő, *„Minta a szőnyegen”. A műértelmezés esélyei*, Balassi Kiadó, Budapest, 1995, 77.

² SZEGEDY-MASZÁK, *i. m.*, 85.

³ Bővebben lásd VESZPRÉMY Dezső, *Dr. Thaly Kálmán életrajza* I., Budapest, 1928.

(vö. „kuruc dalpör”), melyek tartalmi és formai szempontból is kitűntek a többi költemény közül. Thaly tette nagy port kavart, a viták a tíz úgynevezett „kuruc ballada”⁴ körül mindmáig élnek. Közben volt, aki Thaly pártjára állt, mint például R. Kiss István, Bajza József, Horváth János, Szerb Antal, de még Riedl Frigyes, Tolnai Vilmos, valamint Ady is megbocsájtja neki a „plagizálást”. Sajnos a 20. századi irodalomtörténeti munkák nagy része a kuruc költészet fejezete alatt többet foglalkozik a Thaly-vitával, mintsem hogy a szövegekre figyelne. Thaly tette és költeményei átértékelésre szorulnak. Bár bizonyos, hogy túlbuzgó törekvései és eleven fantáziája egy időre megrendítette a kuruc költészet tisztelőit, de az is egyértelmű, hogy Thaly költeményeivel az utókor egy újabb irodalmi anyaggal lett gazdagabb. Az irodalomtörténeti munkákból és tankönyvekből nem kiiktatni kellene a szövegeit, hanem átértékelni és megfelelő kontextusban elhelyezni.

A Thaly-féle vita a 20. századi politikában jó ürügyként szolgált a „népi kuruc romantika” szemléletének erősítéséhez. A kurucvilág újra a politika szolgálatába került, a népi hagyományt és a függetlenségi harcot elferdítve a saját hasznukra írták át a történelmet, összemosva a jelent és a múltat, sajátos módon aktualizálva a történelmi eseményeket. A Rákóczi-szabadságharcot és vele együtt a kuruc költészetet társadalmi szempontból kezdték vizsgálni és rekonstruálni. Azzal érveltek, hogy a szabadságharc bukásáért a nemesek a felelősek, és bár őket tartották a kuruc támadások első kezdeményezőinek, az ellenszenv abban mutatkozott, hogy hamar átpártoltak a Habsburgok oldalára és cserbenhagyták a népet. A népköltészet fogalmát megváltoztatják (megteremtve a „népi kurucság” fogalmát), és a kuruc költészetet abban az értelemben nevezik népi költészetnek, hogy „az eseményeket a nép szemével nézi és a nép érdeke szerint értékeli”.⁵ A korban kiadott irodalomtörténeti munkák és tanulmányok nemességellenes hangot ütnek meg, a Rákóczi-szabadságharcot a teljes kurucvilággal a népnek tulajdonítják, a *szegénylegény-énekek* kultusza virágzik. Csanda Sándor meg is jegyzi, hogy a Rákóczi-szabadságharc bukásának oka „a magyar főnemesek a jobbágyokkal szemben könyörtelenül érvényesített önző osztályérdekeinek”⁶ köszönhető. Elítéli Thaly túlbuzgó lelkesedését és azt, hogy a ’48-as szabadságharc eszméit anakronisztikus módon belemagyarázza a feudális jellegű kuruc korba, mi-

⁴ *Esztergom megvétele, Ocskai Lászlóruól való ének, Rákóczi búcsúja. Kiállott Rákóczi., Bezerédi nótája, Nagy Bercsényi Miklós, Balogh Ádám nótája, A kölesdi harcról, Német sas ver fészket, Ujváriak dicséreti, Dunántúli bujdosó kurucok éneke.*

⁵ ESZE Tamás, *A kuruc költészet = Tanulmányok a XVII. és XVIII. század magyar irodalmából*, szerk. CSANDA Sándor, SPN, Pozsony, 1954, 211.

⁶ CSANDA Sándor, *Magyar-szlovák kulturális kapcsolatok*, SPN, Pozsony, 1959, 109.

közben ő és kortársai ugyanazt teszik a marxista ideológiával.⁷ A következő részlet, amely Esze Tamás irodalomtörténésztől származik, az ötvenes évek több kurucvilággal foglalkozó szakirodalmába (és tankönyvébe) bekerült:

„A magyar történetnek 1945-ben bekövetkezett nagy fordulata fordulatot jelent a kuruc költészet kutatásában és értékelésében is. Figyelmünk a valódi kuruc versek felé fordult, s felismertük, hogy a társadalmi mondani-valójuk van annyira fontos, mint történeti forrásértékük és költői becsük. Mihelyt egy verset érintkezésbe hoztunk a mögötte rejlő társadalmi valósággal, élni és világítani kezdett. Így jártunk a szegénylegény énekekkel is, e félredugott versek ma régi költészetünk megbecsült értékei.”⁸

A „népi kurucság” fogalmával először Bánkúti Imre, illetve Mészáros Kálmán számolt le, akik rámutattak arra a tényre, hogy a heterogén kuruc tömeg közös vonása csupán az, hogy „valamennyien kiszakadtak a feudális társadalomból”. Mészáros hangsúlyozza, hogy a „népi” kifejezés politikai-ideológiai felhangja és anakronisztikus mivolta is arról tanúskodik, hogy a jövőben tartózkodjunk ettől a szóhasználattól. A bujdosómozgalom korántsem volt egységes csoport, hogy a népi jelzővel illessük. Ennek ellenére mindmáig több irodalomtörténeti munka is megőrizte ezeket a kifejezéseket. Mészáros Kálmán tanulmányában részletesen bemutatja a kurucság tömegeit alkotó réteget: szökött vagy földönfutóvá vált jobbágyok mellett elbocsájtott végvári katonák, hajdú kiváltságot nyert parasztok, Thököly egykori vitézei, rablók, haramiák, tolvajok, protestáns papok, só- és marhacsempészek is verbuválódtak a kuruc mozgalomba. A véleménykülönbség tehát nem a Rákóczi-szabadságharcot kiobbantó közeg összetételének megítélésében, hanem e réteg történelmi szerepének értékelésében van.⁹

A nemesi szemlélet és az irodalomtörténet-írás

A nemesi szemlélet és Thaly Kálmán tevékenysége már szóba került. Most néhány irodalomtörténeti munkán keresztül kíséreltem bemutatni ezek értékelését. Ezekben a szövegekben gyakran egy túlidealizált kurucvilággal találkozunk, ilyen például a 19. század végén Beöthy Zsolt *A magyar irodalom kistükkre* című irodalomtörténeti munkája, amely röviden tárgyalja a kuruc költé-

⁷ Uo. 110.

⁸ Uo. 224.

⁹ Lásd bővebben MÉSZÁROS Kálmán, *A szabadságharc tisztikara = Az államiság megőrzése (Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharcról)*, szerk. CZIGÁNY István, Zrínyi Kiadó, Budapest, 2002, 157–158.

szetet, s benne a kurucokat „régi pogány harcosoknak”¹⁰ nevezi. Másik példánk Endrei Ákos 1904-ben megjelent szemelvényes könyve¹¹ a kuruc költészet epikájából, amely oktatási segédanyagként is szolgált a század elején, és a felvidéki tankönyvekben egészen máig fellelhetők belőle részletek. A szerző ezt írja a kuruc költészetről: „valóságos lovagkor volt ez, telve daliás hősökkel, csodás kalandokkal, az egész nemzet lelkét átható, csaknem a fanatizmusig fokozódó szabadságvágygal, hazaszeretettel.”¹² A könyv hangneme hűen tükrözi a 19. század végi és 20. század eleji túlidealizált romantikus gondolkodást. A Badics Ferenc által szerkesztett *A magyar irodalom története*¹³ *A kurucvilág költészete* című fejezetben foglalkozik a kuruc költészettel, amelyet úgy jellemez, hogy ezekben a versekben „valósággal a nemzet lelke szólal meg”. Nem műfaji csoportosításban közli a költeményeket, hanem keletkezésük szerint, ezzel is arra törekszik, hogy az olvasó jobban odafigyeljen az események zajlására és az érzelmek kifejezésére. A kuruc költészetet a népköltészet közé sorolja, de annak a műköltészettel való kapcsolatára is kitér. Azt gondolhatnánk, hogy közköltészetre utaló jegyekre találtunk, de más indokkal magyarázza ezt a jelenséget – mert „érezhető benne Balassi költészetének nemesítő hatása is”. A bujdosó szegénylegények énekeit tartja a legszebb alkotásoknak, ezek között említi a *Most jöttem Erdélyből* kezdetű, a *Buga Jakab éneke*, *Egy bujdosó szegénylegény*, *Gondviselő édes atyám*, *Őszi harmat után* című verseket. Azt is hangsúlyozza a szerző, hogy az ember nemes vagy jobbágy voltától függetlenül állandó kiszolgáltatottságban élt (*Ób szegény magyarság*). A *Csínom Palkó*, *Csínom Jankó* kezdetű kuruc táncdalt népszerű költeménynek tartja, mely tartalma rendkívül jellemző: a deli külsejére, diadalmas harcaira büszke nemes kuruc vitéz lenézi, kigúnyolja a németiség rendetlen öltözetét, fegyvereit, majd a vele szövetséget horvát népet állítja pellengérre, „egy önelégült végül szilaj harci tűzben ég, s dúlásra, pusztításra hívja fel a kurucságot”. A fejezetben megjelenik Thaly saját költeménye is, az *Esztergom megvételéről* szóló, melyet a szerző az egész kuruc költészet egyik legszebb darabjának tart.¹⁴ Az 1915-ben kiadott *Révai Nagy Lexikona* Káldy Gyula nyomán a *kuruc költészet* címszó alatt ért minden olyan 17. század második feléből és a 18. század elejéről fennmaradt költői alkotást, amelyek a kor vallási és politikai küzdelmeire vonatkoznak, s melyek nagy része népies ere-

¹⁰ BEÖTHY Zsolt, *A magyar irodalom kis-tükre*, Atheneum, Budapest, 1896.

¹¹ *Szemelvények a kuruc költészet epikájából*, szerk. ENDREI Ákos, Stampfel Károly, Pozsony–Budapest, 1904.

¹² Uo., 11.

¹³ *A magyar irodalom története*, 1., szerk. BADICS Ferenc, Atheneum, Budapest, 1906.

¹⁴ I. m., 517.

detű. A kuruc versek témájáról és hangulatáról megjegyzi, hogy a költeményekben „a protestáns papok egyházuk üldözését, a hazafiak a németek garázdálkodását és a haza szenvedéseit panaszozzák, vagy éppen vereségeken búslakodnak, és nagy ritkán megszólal a kurucok önbizalma és hetykesége is.”¹⁵ A Thaly-ügyet szintén tárgyalja, de aktuális problémának tekinti, amelynek az irodalomtudományi mérlegelése még folyamatban van.

Pintér Jenő 1928-ban megjelent *Magyar Irodalomtörténete A politikai költészet* című fejezet után tárgyalja a kuruc költészetet, és hangsúlyozza, hogy ezt a termékeny időszakot megelőzte „hét évtizeden keresztül a vallásos versengés és hazafias pártoskodás a dicsőítő, gúnyolódó és gyászoló versek egész sora”. A nemesi szemlélet itt is megszólal, amikor azt írja a szövegek szerzőiről, hogy hangjuk a legszentebb érzelmeikben mélyen megsértett hívőké és az emberi méltóságukban durván megalázott nemes uraké, akik „segítségért kiáltanak az egek urához, fegyverkezésre és megtorlásra hívják fel a nemzetet.”¹⁶ Érdekesnek tartom, hogy a szerző versekből kivett idézeteken keresztül mutatja be a kuruc költészet jellegzetes jegyeit, a végén az apró betűs részben pedig egy részletes leírást olvashatunk Thaly Kálmán élményéről azzal kapcsolatban, hogy hogyan is jutott hozzá a *Te vagy a legény, Tyukodi pajtás!* című vers különböző változataihoz. Ez a közköltészet szempontjából lehet érdekes feljegyzés.

Szerb Antal *Magyar irodalomtörténete A főúri irodalom* fejezet alatt tárgyalja a kuruc költészetet a kéziratos daloskönyvek és a népballadák mellett. Egy rövid bevezetővel indít a szerző, melyben a kuruc költészet jelentőségét tárgyalja, és a magyarság alatt a nemesség mellett a népet is érti (2. kiadás),¹⁷ majd áttér Thaly Kálmánra és két oldalon keresztül a Thaly-féle ügyet elemzi, ecseteli, így a kuruc költészetről szóló fejezet valójában csak egy irodalomtörténeti vitát tár fel, melyben Szerb Antal Thalyt védelmezi, egy biológushoz hasonlítva őt, aki egész életén át meghamisította kísérleti békáit, hogy bebizonyítsa a szerzett tulajdonságok átörökíthetőségét. A tétel végső igazságához nem fért kétség, így fölösleges volt a bizonyítás.¹⁸ A szerző érvek halmozását sorolja fel Thaly védelmében.

¹⁵ Révai Nagy Lexikona, Budapest, 1915.

¹⁶ PINTÉR Jenő, *Magyar Irodalomtörténete*, 3. kötet, *A magyar irodalom a XVII. században*, Budapest, 1931, 314.

¹⁷ A második kiadásban a szerző megváltoztatja a fejezet címét: *A népvé lett főúri irodalom*.

¹⁸ SZERB Antal, *Magyar irodalomtörténet*, Révai, Budapest, 1942², 154.

A marxista ideológia és az irodalomtörténet-írás

A magyar irodalomban a „népi kuruc romantika” jó példája a megmerevedett, dogmatikussá vált marxizmus hatásának. Az 50-es, 60-as években egyre több tanulmány és irodalomtörténeti munka születik az új ideológia fényében, a viták egyre szaporodnak az irodalomtörténészek között. Varga Imre¹⁹ és Várkonyi Ágnes²⁰ a 60-as évek elején az *Irodalomtörténeti Közlemények* lapjain reagáltak egymás írására, míg Várkonyi a pozitívizmus szemlélete felől közléte a kuruc költészet problémakörét, és azt bizonygatja, hogy az „Ének” „osztályharcos jellegét” már R. Kiss István, sőt korábban Lánczy Gyula is felismerte, addig Varga Imre egy marxista szintézis lehetséges szempontjait próbálja feltárni, és jelentéktelennek tartja R. Kiss és Lánczy írását, mivel szerinte nem ismerték fel a kuruc szövegek társadalmi jelentőségét. Hasonló oknál fogva marasztalja el Féja Géza és Szerb Antal irodalomtörténeti munkáit is. Ez utóbbinál támogatja, hogy fejezeteit a társadalmi osztályokról nevezi el, de nem tartja helyénvalónak, hogy a kuruc költészetet *A főúri irodalom* című fejezet alatt tárgyalja. Féja Gézát azért marasztalja el, mert a *Szegénylegények énekében* és a *Két szegény legénynek egymással való beszélgetése* című költeményben „nem hallotta meg a nép hangját”, illetve mert a gyűjteményébe besorolta a Thálnak tulajdonított verseket is. Szekfü Gyulát pedig azért, mert a kuruc szabadságharcról lekicsinylően ír. Fontosnak tartja viszont Esze Tamás tanulmányait, mivel azokban a kuruc verseket a Rákóczi-kor társadalomtörténetének fontos dokumentumaiként elemzi, történeti környezetükbe visszahelyezve, társadalmi hátterükből fejt ki mondanivalójukat.

Esze Tamás *Kuruc költészet* című²¹ munkájában hangsúlyozza, hogy a „kurucság” már a kezdetekben a nép ügyévé vált. Ezt azzal magyarázza, hogy a „kurucság” a hazafias középnemesség mellett a szabadságra vágyó parasztság szövetségéből született meg. Majd kifejti, hogy a későbbiekben „a kuruc lelkiület nem hal meg, csak osztályt váltott, és akkor fellobbant élesen a parasztság »természetes gyűlölsége« kíméletlen urai ellen”. Esze Tamás központi témája a szegénylegény éneke lett, melyben egyébként is a nemesség hibájának kiteljesedését élte a kor. „Irodalmi dokumentumnak” nevezi ezeket a költeményeket, amelyek bizonyítékkul szolgálnak a birtokos nemesség „osztályönzése” és „politikai vaksága” ellen. Egy másik tanulmá-

¹⁹ VARGA Imre, *A kuruc költészet kérdésének története*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1961, 19–31. és 1962, 193–195.

²⁰ R. VÁRKONYI Ágnes, *Kuruc költészet és pozitívizmus*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1961/2, 729.

²¹ ESZE Tamás, *Kuruc költészet*, Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1951.

nyában²² a szegénylegény-ének tárgyának a jobbágykatonák meghasonlását tartja a nemesi vezetés alatt álló szabadságharccal. A szerző kitért annak a problémakörnek a tárgyalására is, hogy a kuruc szövegek legtöbbje különböző változatban maradt fenn, és nem tudni, melyik az eredeti és melyik a variáns („mi a régi és mi az új”). Ez szintén a mai közköltészet még kezdetleges vizsgálódásaira utalhat.

A már említett tanulmányban Esze Tamás a korai nemesi versek közül *Bónis Ferenc énekét* emeli ki, amelyben „a kuruc nemesi versek hazafias páto-sza, engesztelhetetlen németgyűlölete példamutató jellemeszilárdsággal, férfias helytállással párosul”.²³ A pozitív attitűd mellett viszont a nemesi versek erőltetetté váló páto-szát, bőbeszédűségét kifogásolja a szerző, ezzel szemben a szegénylegény-tárgyú költemények esetében azok rövid, sűrített hangulatké-peit emeli ki pozitív megvilágításban. A szerző a Komlowszky Tibor által szerkesztett *Régi magyar vers*²⁴ című kötetben *A szegénylegények éneke* című tanulmányában a népi szemlélet szintén erősen mutatkozik, viszont itt helyen-ként már ironikus álláspontot foglal el a szerző. Bár megbocsátja Thálnak, hogy „elhallgatta” a szegénylegény szó eredeti jelentését, azonban hangjában mindvégig maró gúny érezhető. R. Kiss Istvánnak is elnézi, hogy osztotta Thaly nemesi történeteszemléletét, és azt, hogy nem ismerte fel az *Ének* „alapeszméjét”, amely szerint „mindig a szegény legények és nem az urfiak ontották vérüket a szabadságért.” Ezt a hiányosságot R. Kiss felületességé-nek tudta be. Pintér Jenő irodalomtörténetében azt marasztalja el, hogy meg sem említette a szegénylegények társadalmi jelentést hordozó verseit.

A már korábban vita-ügyben emlegetett Varga Imre szintén sokat fog-lalkozott a kuruc költészettel, 1977-ben *A kuruc küzdelmek költészete*, majd 1995-ben *A kuruc költészet* címmel válogatást is kiadott a költeményekből.²⁵ A marxista ideológia tükrében próbálta értelmezni a szövegeket és magát a kuruc-szabadságharcot. A kor költészetében a versek felépítésénél, a kifeje-zési eszközöknél, a formai elemeknél sokkal fontosabbnak tartotta a tartal-mat, a költemények „eszmei mondanivalóját”. Varga Imre fontosnak tartja Esze Tamás kutatásait a témában, amellyel szerinte hozzájárult a Thaly óta a kuruc szabadságharc költészetéről kialakult hamis nacionalista kép megvál-toztatásához. Egyik tanulmányában megemlíti, hogy nagyobb figyelmet kel-

²² ESZE Tamás, *Magyar költészet Bocskaytól Rákócziig = Tanulmányok a XVII. és XVIII. század magyar irodalmából, i. m.*, 166.

²³ *I. m.*, 173.

²⁴ *Régi magyar vers*, szerk. KOMLOVSZKY Tibor, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979.

²⁵ *A kuruc küzdelmek költészete*, szerk. VARGA Imre, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977., *A kuruc költészet*, Unikornis Kiadó, Budapest, 1995.

lene szentelnünk a korban elterjedt paszkvillusokra és líriko-epikus művekre, melyek méginkább hozzájárulnának a kurucvilág valós képének rekonstruálásához.²⁶ A *Régi magyar vers* című tanulmánykötetben Esze Tamás mellett Varga Imre szövege is megjelenik, amelyben egy szegénylegény-tárgyú verset közöl (*Szegénylegény dolga / Cantio alia/*) annak értelmezésével. A népi szemlélet, az „osztályharc” ezekben a szövegekben is érezhető, bár sokkal enyhébb változatban, mint Esze Tamásnál. Hasonló hangot üt meg az úgynevezett „Spenót” II. kötetében²⁷ is, ahol a kuruc költészetet két tanulmány is tárgyalja, egyik a Klaniczay Tibor által megírt *A kuruc nemesi költészet* cím alatt jelent meg, és *A barokk nemesi irodalom kialakulása* című fejezetben található, a másik pedig Varga Imre tanulmánya *Népi kurucság és katolikus népiesség* cím alatt, mely *A népszerű barokk irodalom virágzása* fejezetcím alatt jelenik meg. Varga Imre ebben az írásában először történelmi szempontból közelíti meg a kuruc költészetet és magát a kurucvilágot, majd az ezt követő két fejezet alatt, *A hazafias panasz-költészet* és *A Rákóczi-szabadságharc politikai költészete*, tér ki a versek tárgyalására. Thaly hibáinak felsorolásával kezdi, hamisítványai mellett a Rákóczi-kori költészet valóságos képének megváltoztatását rója fel neki, majd fokozatosan látjuk kibontakozni a népi szemlélet jegyeit, hangsúlyozva a szegénylegények dicső tetteit. A szerző külön fejezetben tárgyalja az egyes műfaji sajátosságokat hordozó kuruc szövegeket, így külön a katona- és politikai énekeket, a bujdosó-verseket, a siralom-énekeket, illetve a hazafias kesergőket és fohászokat. A *Szegénylegények éneke* című verset *A szegénylegény politikai versek* közé sorolja, és a *Két szegénylegény beszélgetése* című költeménnyel együtt tartja „a régi magyar politikai költészet fejlődési csúcspontjának” („immár nem nemesi jelleggel”).

Klaniczay Tibor *A kuruc nemesi költészet* című fejezetben a kuruc költészet nemesi jellegét foglalta össze, kitérve annak nacionalista megnyilvánulásaira is. Jogosnak tartja a „kuruc nemesi költészet” használatát minden olyan versre, amely németellenes tendenciát mutat. Ezeket a verseket a nemesi irodalom egyéb ágaival rokonítja és ezek későbbi, nem kuruc szakaszaival, és nem hozza összefüggésbe a szegénylegény-kuruc versekkel. A versek jellegéről azt írja, hogy „a nemesség panaszos költészete nem a gyengeség lírája volt: gyűlölet, elszántság, dac fűtötte”, a szövegek képgazdagsága, a metaforák gyakran a modorosság jegyében születnek, és dagályos, üres frázisok ismételtetéseibe hajlanak át. Fontosnak tartja, hogy

²⁶ VARGA Imre, *A kuruc szabadságharcok költészete*, = *Rákóczi tanulmányok*, szerk. KÖPECZI Béla et al., Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980, 447.

²⁷ *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*, szerk. KLANICZAY Tibor, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1964.

a nemesi költőknek köszönhetően ez a szemlélet bekerült a közgondolkodásba és „nemzeti hagyománnyá” vált. Véleményem szerint a legkevésbé ideológiai alapú, bár terjedelmileg is rövidebb összefoglaló ebből a korból a kuruc költészet tárgyalása az 1961-ben kiadott *Kis magyar irodalomtörténet*²⁸ című kötetben A Barokk című fejezet alatt. A szerző kitér a barokk kori kéziratos énekköltészet fontosságára is.

Érdekes megvizsgálnunk a korban született antológiákat is. 1966-ban megjelent *A magyar valóság versei*²⁹ című gyűjtemény, amelybe az összeállító olyan szövegeket választott be, amelyek egyúttal korrajznak is tekinthetők. A cél az volt, hogy az olvasóközönség olyan antológiát vehessen a kezébe, mely hiteles képet ad a múlt, a történelem egyes korszakairól, arról például, hogy hogyan éltek, gondolkodtak, öltözködtek az emberek az előző századokban. A gyűjtemény előszavában olvashatjuk, hogy a könyv kísérlet egy a „XV. század végétől 1945-ig írott egykorú lírai tanúvallomások felsorakoztatására”. A szerző hangsúlyozza, hogy vannak „realista” versek, amelyek nem kerültek be a gyűjteménybe, holott irodalmi értékük gyakran magasabb, mint a kiválasztott szövegeké, de ezekből hiányzott a korrajz. Már a gyűjtemény címe is problematikus, hiszen feltehetjük azt a kérdést, hogy mi tekinthető „magyar valóságnak”, tudjuk-e rekonstruálni a múltat, mit tekinthetünk realista versnek és mit korrajznak? Le lehet-e szűkíteni ezt a kategóriát? A gyűjtemény a kuruc korból számos névtelen szöveget emel be (általában csak részleteket közöl), elsősorban szegénylegény énekeket: *Egy bujdosó szegénylegény, Szegénylegény házassodhatnéka, Szegénylegény dolga, Két szegény legénynek egymással való beszélgetése, A szegénylegények éneke*, de találkozzunk benne táncdalal (Csínom Palkó) és Thököly-ellenes költeménnyel is (*Thököly fejedelmet kárboztató ének, Török igájában*).

A folklorisztika és a közköltészet, illetve a kuruc költészet hagyományozása szempontjából érdekes terméke a 70-es éveknek a Ferenczi Imre és Molnár Mátyás szerzősége alatt megjelent *Fordulj kedves lovam...* címet viselő gyűjtemény, amely valójában egy kutatás eredményeit tárja elénk. A könyv alcíme: *Rákóczi és kuruc néphagyományok Szabolcs-Szatmárban* is sejteti, hogy nem kizárólagosan kuruc versek begyűjtéséről van szó, hanem egy néphagyomány továbbélésének felkutatásáról Szabolcs-Szatmárban. A kutatást az 1960-as években diákok végezték, tanáraik és a témában kutatók útbaigazításával, a kérdőíveket a Hazafias Népfront megyei szervezete állította össze azzal a céllal, hogy

²⁸ *Kis magyar irodalomtörténet*, szerk. KLANICZAY Tibor, Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1961.

²⁹ CSANÁDI Imre, *A magyar valóság versei 1476–1820*, 1., Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1966.

felszámolja a 19. század szülte romantikus mítoszokat, amelyek leginkább „csak a közreadóik felfogásáról árulkodtak, mintsem a »nép« ítéletéről és szemléletéről”. A népköltészet fogalmát kihasználva a *dolgozó nép* sorsát emelték ki, akik *a feljegyzéseikkel hagyományt és költészetet teremtettek*. A kollektív tudat, a történelmi hagyomány megőrzése képezte a kutatás tárgyát. A könyv gyűjtemény része két fejezetre oszlik, az egyik a *Dalok, versek* címet kapta, a másik pedig a *Mesék, mondák és hiedelmek* elnevezést. A 790 tételben elrendezett anyag különböző kérdésekre kereste a választ: milyen mértékben őrizte meg a szabolcsi, szatmári és beregi nép a 18. század elején (1703–1711) lejátszódott történelmi események emlékét? Milyen témákat, motívumokat tartalmaz a gyűjtemény? Eredetüket tekintve milyen forrásokból származnak e hagyományok? Milyen szemléletet tükröznek a dalok, versek, mondák stb.? Miként folklorizálódnak, miként egyszítlának a szájhagyományban a történelmi hagyományok? Milyen szerkezeti és formai (stílus) vonások jellemzik a gyűjtemény darabjait?³⁰ Bár az egész gyűjtemény a marxista ideológia eszmeiségében született, a folklorisztika és a közköltészet szempontjából fontos forrásdokumentumról van szó, hiszen a kuruc költeményeket különböző variánsokban jegyezték fel, a variációk száma összegezve több mint tízezer felé emelkedett. A szerzők a variánsokat külön jellemezték és a feljegyzett szövegeket öt csoportba kategorizálták: *A kuruc küzdelmekről szóló változatok*, *A Rákóczi küzdelméről és magáról a fejedelemről szóló dalváltozatok*, *A kuruc mozgalom bukásáról feljegyzett dalok, ill. versek*, *A Rákóczi meneküléséről és bujdosásáról szóló hagyományok és a Rákóczi és a kuruc időkre emlékeztető dalok*. Általában olyan variánsokról van szó, amelyek a nép emlékezetében megmaradtak, ennek jó példája a *Csinom Palkó*, *csinom Jankó* kezdetű táncdal, melynek különböző versszakai kerültek lejegyzésre, melyek jól mutatják, hogy hogyan válogatnak, jegyeznek meg részleteket egy hosszabb költeményből az emberek. Íme egy géberjéni feljegyzés a gyűjteményből:³¹

*A vitéz kurucnak
Van szabott dolmánya,
Sarkantyús csizmája,
Vitéz paripája.*

*Vitéz kardja, lábaiban
Karmazsin csizmája*

³⁰ FERENCZI Imre, MOLNÁR Mátyás, *Fordulj kedves lovam... Rákóczi és kuruc néphagyományok Szabolcs-Szatmárban*, Vaja, 1972, 15.

³¹ FERENCZI, MOLNÁR, i. m., 41–42.

*Gyönggyel fűzött bocskora,
Ezüstös kapjaca.*

*Hátán cifra farkas bőre,
Kurta kis csizmája,
Nyakában függ gyönggyel fűzött
Csontos kalabéra.*

*Fényességgel mind berakva
Aranyos szablyája,
Nyusztal bélelt a süvege,
Csillagos forgója.*

(Géberjén)

Összegzés

A kuruc költészet szövegeinek ártértékelése nem csak irodalomtörténeti szempontból égető kérdés, hanem a modern iskolai oktatás színvonalának tekintetében is. A kutatás fő iránya nagyon ígéretes, különösen a mai irodalmi és zenei közélet kuruc-fogalmának vizsgálata a tankönyvek és népszerű antológiák segítségével. Mindez új nézőpontok számbavételét is feltételezi, ahogyan például a „magas” irodalom és a folklór közt elhelyezkedő, közkeletű és köztes mivoltú irodalom jelentőségének figyelembevételét (közköltészet), melyről az irodalomtörténet-írás mindmáig nem igazán akar tudomást venni, hiszen ez számos már meglévő tény újragondolását, ártértékelését hozná magával. Hasonló, nem figyelmen kívül hagyható tény a kuruc költészet hagyományának mai konstruálása.

Ahhoz, hogy ez a folyamat végbemenjen, először meg kell ismerkednünk múltunk tudományos gondolkodásával, irodalomtörténetünk kánonképző stratégiáival az egyes korszakokban. Erre próbáltam kísérletet tenni jelen dolgozatomban. Egyrészt a kuruc költészet irodalomtörténeti megítélését követtem nyomon, melynek keretén belül vizsgálandó korpusznak tekintettem nemcsak az irodalomtörténeti munkákat és a témával kapcsolatos tanulmányokat, hanem azokat az antológiákat is, melyek beemelték a kuruc tárgyú szövegeket. A művek kanonizációja szempontjából a kánonok interakcióját vizsgáltam, ennek keretén belül pedig két egymással szembenálló aspektust: a nemesi szemléletet és a marxista ideológiát. Míg az egyik tendencia egy túlidealizált, nacionalista burokból helyezte el a kurucokat, és a kuruc-labanc csatározásra csupaszította le a korszakot, addig a másik elferdítve a történelmi eseményeket, a „nép” fogalmának megváltoztatásával és úrgyűlöletével alakította ki magának a szegénylegény-kultuszt.

Fleisz Katalin

A köztesség terei

Reflexiók medialitás, kultúra és az irodalom viszonyáról

Előadásomban a médiumok megkerülhetetlenségének már-már kultúraelméleti közhelyé vált gondolatából indulnék ki, amely szerint a médiumok valóságokat konstruálnak, tapasztalatokat tesznek lehetővé, világhoz való hozzáférésünk módját jelentik. Marshall McLuhan 1964-ben még forradalminak ható kijelentése, miszerint a médium maga az üzenet, mára – a technikai alapú kultúra korában – már korántsem újszerű. Napjaink médiatudományának egyik legtöbbször hivatkozott szerzőjét – a szintén mcluhani alapról induló – Friedrich Kittlert idézhetjük itt, akinek nézetei esetünkben nem annyira híres-hírhedt embertelenségük, sokkal inkább a technikai médiumok kultúrtörténeti összefüggései miatt jelentősek. Például ahogyan az *Optikai médiumok*¹ (*Optische Medien*, 2002) című előadássorozatában a bensőséges, néma olvasás forradalmát technikátörténeti kontextusba ágyazza. Amikor a romantikus irodalom vizuális metaforáit képtechnikáknak – így a *laterna magica*-nak – bensőbe száműzött átvételeként tárgyalja, az irodalom is egyfajta érzékcsalódássá válik. Azaz, a nyelv éppen a hatás, azaz az erősítés, a lehengetés révén maga is technikai médiumként kezd működni – akár a későbbi mozit megelőlegező mozgóképként. Ez az irodalmat önnön transzcendenciájától elidegenítő perspektíva az irodalmár számára mindenképp szélesítheti az intermedialitásról szóló beszéd spektrumát; irodalom–kép–mozgókép–film kapcsolatának termékeny újragondolására ösztönözhet.

A médiumok megkerülhetlenségének immár nem technikai, hanem antropológiai oldalát tekintve K. Ludwig Pfeiffer nagyhatású *A mediális és az imaginárius* (*Das Mediale und das Imaginäre*, 1999) című könyve fontos tanulságokkal szolgálhat. Mégpedig azért, mert az emberről itt is csakis a közvetítés eseményében lehet szó, ám ez a közvetítés azzal az imaginárius alaptalansággal fonódik össze, amelyet Wolfgang Iser az irodalom hajtóerejeként tárgyalt.² Pfeiffer a művészetek szinonimájaként bevont médiumokat abban a

¹ Friedrich KITTLER, *Optikai médiumok*, ford. KELEMEN Pál, Magyar Műhely Kiadó–Ráció Kiadó, Budapest, 2005.

² Wolfgang ISER, *A fikatív és az imaginárius: Az irodalmi antropológia ösvényein*, ford. MOLNÁR Gábor Tamás, Osiris, Budapest, 2001.

minőségükben vizsgálja, hogy mennyiben képesek az ember színrevitelét biztosító tapasztalatokat teremteni. Ezen belül is azok az átmenetek érdeklik a szerzőt, amelyek a biológiai, testet bevonó érzéki-affektív, valamint a kulturálisan megkonstruált pólusok között közvetítenek. Megfogalmazása szerint „a legérdekesebb médiumok azok, amelyek azáltal részesítik előnyben a közvetlenséget, hogy konstruktivitását nagyfokú műviségig fokozzák.”³ A mediális vonzerő – idézhetjük tovább a szerzőt – tehát azokban a határokat romboló konfigurációkban rejlik, amelyek képesek módosítani az olyan társadalmi különbségtételeket, mint valóság és illúzió, hitelesség és kód, tapasztalat és szimuláció, önmagaság és társadalom, felszín és mélység, racionális és affektív. Ilyen mediakonfigurációkra talál példát az olasz opera, a japán színház esetében, valamint a sport és az irodalom kapcsolódásaiban.

Az esztétikai tapasztalat sokoldalúságát szem előtt tartó hozzáállásban a mediális önállóságra törő irodalom hátrányos helyzetben mutatkozik. Pfeiffer a regény példáján keresztül fejtegeti, miszerint azt, hogy a fikció mindent képes reprezentálni, csak azon az áron tudja megvalósítani, hogy a tapasztalat testi-performatív oldala nem jut elégséges mediális játéktérhez. Az önnön bensőségességét tágitó fikcionalitás elszakadt helyzetét felismerve egyfajta „önterápiára”, azaz folyamatosan más médiumok segítségére szorul. A regényben tematizált intermedialitás, a nyelv képisége, a metaforák például ilyen kompenzációs jelenségnek tekinthetők a szerző szerint.

Nincs arra mód, hogy sorra vegyük azokat a materiális kultúratudománytól érkező kihívásokat, amelyekkel az irodalomnak mint értelmezői gyakorlatnak, illetve intézményesült diszciplínának szembesülnie kell. Az előbb idézett médiateoretikusok mögött hatalmas területeket átfogó-szembesítő tudásanyag áll; munkáik maguk is egy kulturális szemléletmód lecsapódásai. Az elmúlt, nagyjából húsz évben az irodalom értelmezői gyakorlata más diszciplínák felé is utat nyitott; gondolhatunk itt Clifford Geertz kulturális antropológiájának szövegközpontúságára, vagy akár a Hayden White-i újhistorizmusra. Arra, hogy a köztesség, a határterület nemcsak az irodalom „belügye”, belső problémája, az antropológiát hozhatjuk fel példaként. Hiszen akár kulturális, akár filozófiai értelemben⁴ tekintjük, értelmezői hajtóerejét épp az egységes emberi szétszedése, az alaptalanság jelenti.

³ K. Ludwig PFEIFFER, *A mediális és az imaginárius: Egy kultúranropológiai médiaelmélet dimenzió*, ford. KERÉKES Amália, Magyar Műhely Kiadó–Ráció Kiadó, Budapest, 2005, 83.

⁴ Itt említhetjük Michel Foucault munkásságát vagy Wolfgang Iser irodalmi antropológiáját.

A hazai irodalomtudomány utóbbi időkben megélénkülő mediális szempontrendszer – mintegy válaszként a mediális kultúratudományok kihívásaira – az önnön alapjával: az értelmezéssel való szembenézésnek is tekinthető. Bár az értelmezések a határokra, törésekre válnak különösen fogékonnyá – egyrészt médiatudományok úgynevezett „kemény” ágával, másrészt nem nyelvi médiumok, úgymint kép, hang, test, teatralitás, vagy épp technikai hordozókkal való találkozásként –, az értelmezés pozitívitását, a nyelv létesítő erejébe vetett bizalmat nem adják föl. A mediális különbségek nyelvbe való visszairódásakor pedig leginkább a filozófiai hermeneutikának nyelvi megelőzöttségéről, a megértés történetéről, tapasztalatáról szóló meglátásait találjuk, azt a köztességet valójában, amely egy mediális közép-pozícióban fogja föl a nyelvet. A nyelv eredet nélküli eredetével számot vető irodalomértelmezés egy olyan rejtélyes, és épp ezért kreativitásra hívó szempontot talál ezáltal, amely révén még nem elavult olyan minőségekről beszélni, mint értelem vagy jelentés.

Ha tehát a hermeneutika immateriális médiumfelfogásánál maradunk, azt láthatjuk, hogy azt nem a tiszta jelenlét, sokkal inkább a megjelenésben való eltűnés és az eltűnésben való megjelenés paradoxonával lehetne megközelíteni. Ez az elgondolás a médiumok azon negativitásával hozható kapcsolatba, amelyet napjaink egyik jeles médiateoretikusa, Dieter Mersch tárgyal egyik tanulmányában.⁵ A szerző szerint a médiumok működésének paradoxona abban rejlik, hogy egyrészt a közvetítésben minduntalan eltűnni igyekeznek, a közvetítés sikeressége ugyanis a közvetítő áttetszőségén múlik, ezzel együtt viszont a közvetítésben való jelenlétük mégis megmarad. A médiumokat tehát eredendően azzal lehet leírni, amik nem ők maguk, és ezen az intermedialitás egymást tükröző közegei sem változtatnak lényegesen. Az egymásban megmutatkozó médiumok ugyanis magukon viselik az idegen közeg sajátos szemléletét. A médiumok hatásának, vonzerejének titka a szerző szerint épp ezen elrejtőző hajlamukban rejlik.

Úgy tűnik tehát, ha a médiumot nem választjuk el az értelemről, azaz a közvetítő és a közvetített együttthatását, a „hogyan” kérdését tartjuk szem előtt, szembesülnünk kell egy megérthetetlen mozzanattal, egy olyan üres térrel, amely a közvetítés elkülönülő hajlamát mutatja meg. Ez az üres tér, vagy távolság – amelyet az idézett gondolkodó többek között az önnön forrását megvilágítani képtelen fény metaforájával írt körül – egyszersmind az értelmezés hajtóerejének is mutatkozik. Olyan hajtóerőnek, amely folyto-

⁵ Dieter MERSCH, *Medialitás és ábrázolhatatlanság: Bevezetés egy negatív médiaelméletbe (részlet)*, ford. SÁNDORFI Edina, *Filológiai Közlöny*, 2004/3–4, 170–186.

nosan önmaga lehetőségfeltételét keresi, a közvetítés eseményére kérdez rá, az üres teret kitölteni, a távolságot áthidalni igyekszik. Ez az önmaga kiindulását kereső, önnön alapjára rákérdező magatartás az utóbbi idők *téri fordulatának* jegyében született kultúratudományos diskurzusokban különösen nyilvánvalóvá vált. Az időbeli folyamatokat, a kibontakozás időiségét immár felváltó téri elképzelés egy olyan gondolkodási állandóra hívja fel a figyelmet, amely az embert viszonyhálózatokba rendezett, távolságot teremtő és áthidaló, önmaga téri szerkezetétől függő entitásként gondolja el. A téri viszonyhálózat ugyanakkor különböző gondolkodási területek között is közvetít, manapság úgy tűnik, a tér fogalma különösen is alkalmas a diszciplínák közötti párbeszédre. Ha fellapozzuk a Helikon folyóirat 2010-es *Térpoétika* címmel megjelent számát,⁶ olyan, egymástól látszólag távoleső diszciplínák téri nézőpontjaival találkozunk, mint a geometria, pszichológia, zene, fizika, építészetelmélet, városkutatás és természetesen az irodalmi szövegek értelmezése. A különböző területekről származó tanulmányokat ugyan a térkoncepció köti össze, de korántsem úgy, hogy a szövegeket olvasva valamiféle egységesítően elvont, absztrahált térfogalomhoz jutnánk. Épp ellenkezőleg: már az egyes területek térkoncepciója is mélységesen viszonyokba rendezett. Hogy csak néhány példát említsünk, a 19. század neves bécsi építészeinek, Otto Wagnernek és Camillo Sittének térelképzeléseit⁷ olyan inspirációk hatják át, amelyek a lakozás filozófiai gondolatait előlegezik, ezzel szoros összhangban építészeti alkotásaikban praktikum, valamint művészi-dekoratív szépség összhangját vallják. Az egzakt diszciplínának tartott, de manapság már művészi igényekre is törő térképészet nemkülönben pontos adat és illékony esztétikum köztes terében formálódik.⁸

És hogy mit mond a megélt-belakott, világokat alkotó téri gondolat az irodalmár számára? Ennek kapcsán elég csak a metafora téri elgondolására⁹ utalnunk, hogy láthassuk, miszerint tér és nyelv korántsem idegen egymástól. De talán tanulságokat rejthet, ha visszatérünk a diszciplínaközi értelmezés „módszeréhez” a már említett Helikon-számban megjelent Surányi László

⁶ Helikon, 2010/1–2. szám

⁷ KERÉKGYÁRTÓ Béla, *Funkció és szépség: A nagyvárosi tér és nagyvárosi építészet kérdései Camillo Sitte és Otto Wagner írásaiban*, Helikon 2010/1–2, 187–202.

⁸ Lásd, POLYÁK Levente, *A térkép politikája és poétikája: művészi és építészeti térlekepezések*, Helikon 2010/1–2, 203–210.

⁹ Lásd, Jan SIMONS, *Gondolati tér és metafora*, <http://www.filmintezet.hu/magyar/filmint/filmspir/24/simons.htm> (2011. 11. 08.); SZAMARASZ Vera Zoé, *Az idő téri metaforái: a metaforák szerepe a feldolgozásban*, Világosság 2006/8–10, 99–109.

Tér és idegenség a zenében című tanulmányát¹⁰ segítségül hívva. A tanulmány azzal a már sokat feltett kérdéssel indít, hogy a zene idegensége feloldható-e más művészeti ágak fordításában. Képes-e a szó, a nyelv a zene sajátos világát közelebb hozni, közvetíteni azt? Bár a fordítás korlátoltsága a zene idegenségét mélyítheti el, azonban épp idegenségében rokonítható mégis a nyelv mélységével. Ahogy a szerző fogalmaz: a zene indulatvilágunkat szólítja meg, azt a nyelv előtti tartományt, ahonnan a nyelv mégis kiindul, a zenében az egymást követő hangok dallamvilág konstrukciójában. Zenei tér épp az idegenség áttörésével keletkezik, de olyan áttörés ez, amely a folytonos ellenállásban keresi feloldását.

Olyan gondolatok felé irányít mindez, amelyben az egyes művészeti ágakra jellemző közvetítések egymásra vonatkoztathatók. Dieter Mersch meglátását idézhetjük itt újra,¹¹ amely szerint a megmutatás módusában szülő *aisztétikus* médiumokban az értelem és a struktúra negatív, míg a képek, hangok és a hozzájuk hasonlóak affirmatív jellegűek: a hangok, a testek, az ábrák nem tűrik a tagadást. (Mindennek alátámasztására elég csak a történelemben végigvonuló képi manipulálhatóság: a *camera obscura* és a csodálámpák – többek között Friedrich Kittler által is tárgyalt – példait idézni.)¹² De előbbi zenei példánknál maradva: ahogy a hangok zenei térré való kibontása a feloldás, a teljes odaadás elodázásában rejlik, a kép látása is feltételez egy láthatatlan mozzanatot. A kép pillantást odavonzó helye ugyanis medializálhatatlan. Az az idegenség tehát, amely lehet a látásban rejlő láthatatlan mozzanat,¹³ vagy éppen a hangok önmagukat állító idegensége, nos ez az idegenség az írás téralakító hajtóereje is egyben. Mindennek bizonyosságára hasznos lehet például a látás¹⁴ és az írás fenomenológiáját tárgyaló munkákat szembesítünk egymással. Az irodalom fikcionális természete után kutatva immár olyan nagyszabású elméletirókat, filozófusokat hívhatunk segítségül, mint Maurice Blanchot és Gaston Bachelard. Mindkét alkotó a tér fogalmával közelít az írás fenomenológiájára felé. Bachelard-t *A tér poétikája* (*La poétique*

¹⁰ SURÁNYI László, *Tér és idegenség a zenében*, Helikon 2010/1–2, 129–136.

¹¹ MERSCH, i. m., 181–182.

¹² Lásd, KITTLER, i. m., 53, 71–89.

¹³ Gottfried Boehm Maurice Merleau-Ponty alapján hangsúlyozza a létnek és jelenségnek képben való lényegi összetartozását. *Látás* című tanulmányában a láthatóság korlátaiban, a leárványoltságban rejlő megismerő produktivitást a metaforaképzés ösztönével tárgyalja együtt. Gottfried BOEHM, *Látás: Hermeneutikai reflexiók*, ford. VÉGSŐ Roland, Vulgo, 2000/1–2, 218–231.

¹⁴ Uo.

de l'espace, 1958) című művében¹⁵ a költői kép fenomenológiája foglalkoztatja, amely csak az intuíció révén ragadható meg megjelenésének pillanatában. Maurice Blanchot *Az irodalmi tér* (*L' espace littéraire*, 1955) című művészetelméleti-filozófiai műve¹⁶ a távolság közelségét: az írás magányát, végtelenségét járja körül; azt az ürességet tulajdonképpen, amely lehetővé teszi az írást.

Az írás terében önnön eredet nélküli alapjával szembesítő nyelv kapcsán – saját kutatási területemről – Krúdy Gyula prózapoétikája mindenképp tanulságokkal szolgálhat. A Krúdy-recepcióban konszenzusos fikcionáltság, azaz öntükröző szövegalakzatok felismeréséből indulhatunk ki, amely mindig az *idegen*, a *másik* tapasztalatát is magában foglalja. Mindez már korántsem az időbeli alakulás-kibomlás narratív logikáját követi, sokkal inkább a *találkozás* és *szeptartás* egyidejűségének téri szerveződését; egy olyan téri logikát, amely szüntelen önnön nem létező alapja felé mutat, magára az írásra kérdez, sőt megkérdőjelezi azt. A látás, az élőbeszéd egyszerre érzéki és idegen közegeinek bevonása az írással, a talajtalan fikcióval szembeni kritikának tekinthető; akár azzal a médiaantropológiai megközelítéssel is, miszerint a vitális alapjától elszakadt fikció kívül akar kerülni saját fikcionáltságán.¹⁷ De gondolhatunk itt akár a szereplők végtelen olvasási folyamataira, a romantika viselkedéskultúráját imitáló parodisztikus helyzetekre, a folytonosan könyvélmények alapján kilendülő identitásra, és ennek kudarcára. Arra az elszabadult szövegiségre tehát, amely egyszerre teszi jelentéssé a dolgokat, és a bevont jelentések lebontását is elvégzi. Nem egy Krúdy-hős az irodalom haszontalanságáról, sőt egyenesen mérgező hatásáról beszél, így *A vörös postakocsi* című regény nihilista filozófusa, az anekdotikus zsánerszerepben csetlő-botló Bonifác Béla. „Rettentő méreg az irodalom. (...) A nagy, gyönyörűséges Életnek semmi köze sincs az apró, sűrű betűcskékhöz”¹⁸ – mondja egy helyütt a regényben. (Említett szereplőnk ugyanakkor maga is hírlapíró, azaz írásból él.) Vagy gondolhatunk az olyan hedonisztikus, életélvező alakokra, akik világlátása ugyan írói-olvasói, viszont soha nem írnak vagy alkotnak. Ennek mintegy a fordítottja: az önmagukat az írásban vagy inkább az írás vágyában felemésztő alkotók élet és írás viszonyát, mint a Krúdy-korpusz kontextusában is érvényes paradoxont láttatják. Azt, tudniillik, hogy az írás reflexív energiáját épp a távolságban fenntartott vágyból meríti.

¹⁵ Gaston BACHELARD, *A tér poétikája*, ford. BEREZKI Péter, Kijarat, Budapest, 2011.

¹⁶ Maurice BLANCHOT, *Az irodalmi tér*, ford. HORVÁTH Györgyi, KICSÁK Lóránt, LŐRINSZKY Ildikó, Kijarat, Budapest, 2005.

¹⁷ Lásd, PFEIFFER, *i. m.*

¹⁸ KRÚDY Gyula, *A vörös postakocsi*, Kossuth, Budapest, 2006, 98.

A paradoxonokban, idegenségben létesülő alakok – amelyet a Krúdy-recepció több esetben is személyiséghiányként értelmezett – tehát maguk is közvetítőik. Egy olyan problematika médiumai, ami a szövegek egy szélesebb reflexiós terében az idegen közegek találkozási pontjaiként is megismétlődik. Akkor tudniillik, amikor olyan, a reprezentációtól eltávolodó, érzéki-közvetlen tapasztalatok felé fordulnak a szövegek, mint a beszéd elevensége vagy éppen a dolgok láthatóságának ígérete. És épp ezen közegek közötti üres tér lendíti ki a fikciót, és ez a fikció valójában a medializáltnak a médium tükrében átalakult-torzult képe. Az előbeszéd például nemcsak közvetlen, örömteli jelenlétként mutatkozik, de mint az igazság elérhetőségének kételyétől terhelt szóbeszéd is. Hiszen a fikcióba kerülő beszéd épp a nyelv reprezentáló elvárását kezdi ki: a szóbeszéd, a pletyka, a legenda mindegyre vissza is vonja azt, amiről beszél. A beszéd elevenségéből így lesz a beszéd elevenségének tükrözése, prezenciából önmaga ürességéhez közelítő írástér. Ami viszont a látást illeti – amely egyes esetben épp torz, a vakság és a látás határán álló átmeneti fenomén¹⁹ –, olyan metaforikus burjánzásba fut ki, amelynek határhelyzetét a vizuális metaforákban érhetjük tetten. Arra, hogy a metafora csak önmaga viszonyainak terében létezhet, az *N. N.* című kisregény képi világa különösen jó példa lehet, hiszen már a címszereplő névtelensége is sokatmondó. Mozgástere az emlékezés és a vágy üres tere, az a sehol nem lét, illetve mindig máshol lét, ahonnan a fikció – önnön életrajzában – teremtő ereje kilendül. Az ürességet, szétesettséget megteremtő-kitöltő fikciós tér persze nemcsak ennek a Krúdy-regénynek az „alapképlete”, még sok más művet is idézhetnénk; mindennek csakis a Krúdy-korpusz meglehetősen parttalan szöveguniverzuma szab gátat.

Végezetül érdemes egy pillantást vetnünk a Krúdy-recepció azon értelmezéseire, amely a nyelvi önreflexivitással szembesülve egyrészt feloldani igyekezett azt, másrészt épp a nyelv önmagát állító ürességében találta meg értelmezői potenciálját. Az előbbire a korai, úgynevezett esszéisztikus kritika lehetne példa, amelynek beleélő, empatikus írásmódja mintha maga is a Krúdy-nyelvvél való azonosulást célozta volna.²⁰ És hogy hogyan válik az

¹⁹ KRÚDY Gyula *Mit látott Vak Béla Szerelmében és Bánatban* című regényére gondolunk itt.

²⁰ Schöpflin Aladár egy helyütt arról ír, hogy aki értelmezni akarná Krúdyt, annak „Krúdy Gyula tintájába kellene mártania tollát.” SCHÖPFLIN Aladár, *Krúdy Gyula = Krúdy világa*, szerk. TÓBIÁS Áron, Osiris, Budapest, 2003, 289.; Kárpáti Aurél lényegében hasonlóan beszél abban a kijelentésben, miszerint a Krúdy-szövegek önmagukért beszélnek, önmagukat magyarázzák, valójában tehát nincs is szük-

értelmezői közvetítésből írástér? Nos, az átélésre törekvő nyelv azzal, hogy a metafora ismétlésen, felcserélhetőségen alapuló elvét alkalmazza önnön nyelvi idegenségét, az önmagát állító nyelv ürességét is megismétli. Az olyan Krúdy-prózáat összefoglaló metaforák, mint *gordonkabang*, *hang*, *zene*, *élet* a megcélzott jelenlétet csak a metafora helyettesítő, elkülönülő útjára lépve tudják véghezvinni – mintegy a nyelv által meghaladni a nyelvet.

Napjaink Krúdy-befogadását tekintve egy olyan értelmezői nyelvvel szembe-sülünk, amely a posztmodern szemlélet jegyében számol a nyelv önlebontó-létrehozó jellegével. A nyelv ezen kettős működésére figyelő értelmezés egy-fajta közép-pozíciót foglal el, azaz nem azt keresi, hogy miben áll az értelem, hanem hogyan jön az létre.²¹ A kiinduló-rákérdező, a nyelvhez való viszonyulás – ha úgy tetszik – „technicizáltabb”, „inhumánabb” módja azzal, hogy a nyelvi heterogenitásra, a szóródó, szinkronba nem hozható nyelvműködés-re figyel, az ironia, paródia minőségeinek is nyelvileg tudatosabb értelmezé-sét nyújtja, mint akár a korai kritika. Előbbi esetben épp a távolság, az üres hely tapasztalata válik értelmezői potenciállá, az írásról szóló írás terévé.

ség az értelmezés közvetítésére. KÁRPÁTI Aurél, *Krúdy Gyula = Krúdy világa, i. m.*, 208.

²¹ Fried István az elbeszélésmód, az öntükröző személyiség-játékok, a téridős szer-kezet sajátosságait firtatja. Gintli Tibor az identitás létesítésének-lebontásának já-tékait szintén a nyelv termékeny zavart okozó töréspontjai mentén vizsgálja. Vö. FRIED István, *Szomjas Gusztáv hagyatéka: Elbeszélés, elbeszélő téridő Krúdy Gyula műve-iben*, Palatinus, Budapest, 2006.; GINTLI Tibor, „*Valaki van, aki nincs*”: *Személyiségelbeszélés és identitás Krúdy Gyula regényeiben*, Akadémiai, Budapest, 2005.

Peremműfajúságtól a hétköznapi írásmódig

(Az önéletírói szövegek helye a műfajtörténeti kánonban és az oktatásban)

Az autobiográfiai diskurzus szövegeit napjainkban élénk tudományos és laikus olvasói érdeklődés veszi körül. Dobos István szerint ez a fokozott érdeklődés „a személyesség túláradását”¹ eredményezte, aminek köszönhetően korunk irodalmában, illetve kiadói tevékenységében „az alkalmi önéletrajzi írások és az irányított emlékezések túltermelése érzékelhető.”² Az énirodalomra való fókuszálás egyfajta hiánypótlásként, válaszként tűnik fel a globalizmus elszemélytelenítő, a személyes kapcsolatokat visszaszorító folyamataival szemben. Pléh Csaba szavait idézve „megjelenik a kultúra egészében is az a kétely, hogy nem tudjuk, kik vagyunk, úgy érezzük, hogy nem tartunk semerre, s a szövegben, miként az életben is, a hősök nem sorsuk urai.”³ A szövegen keresztüli megszólalásmód közvetettsége egyre inkább helyettesíti a személyközi megnyilvánulásokat, és az élőnyelvi kommunikációt háttérbe szorítva sajátos, sejtelmes nyelvi teret biztosít az énről való beszédmód számára. Az önéletíró és a befogadó különböző térbeli és időbeli helyzete, az ön-írás folyamán fizikumában nem jelenlévő befogadó ugyanis felszabadítja az énről való beszédmódot, felhigítja az én-író erkölcsi megítéléstől való aggodalmát, feloldja a kimondás, kijelentés etikájának gátjait. Az önéletírás ezen szerepét már Rousseau felismerte, amikor *Vallomásaiban* több „szegényfoltot” feltár életéből, megszabadulva így kínzó lelkiismeretfurdalásától.⁴ Az önéletírás tehát számára nem csupán szépirodalmi célokat

¹ DOBOS István, *Önmagunk megalkotása önéletrajzi fikcióban*, Alföld, 2006/3. 68.

² Vö. Uo., 68.

³ PLÉH Csaba, *A számítógép és a személyiség metaforáinak átalakulása, avagy az én elvesztése az ezredfordulón*, Alföld, 2010/2. Internetes forrás: <http://www.alfoldfolyoirat.hu/?q=node/228>

⁴ „Ez a kegyetlen emlék gyakran megzavar, s annyira felzaklat, hogy álmatlan éjszakáimon megjelenik a szegény leány és szememre hánnya bűnomet, mintha csak tegnap követtem volna el. (...) Mégsem tudtam soha rászánni magam, hogy valamelyik barátom keblén vallomással könnyítsek szívem terhén. A legszorosabb bensőséges kapcsolat sem tette ezt lehetővé senkivel, még Warensnéval sem. Mindössze annyit tudtam bevallani, hogy valamiféle kegyetlen cselekedet nyomja

szolgál, hanem a leírás aktusának segítségével terapeutikus jelleggel is bír. Az élettörténet rekonstruálását a pszichoanalízis ezért kezelési módszerként alkalmazza, amely során „az elfojtás megszüntetése a személy saját élettörténetének autentikus megismeréséhez és birtokbavételéhez vezethet.”⁵ Ezt a folyamatot szinte valamennyi autobiografikus szövegtípusban megtaláljuk: naplókban, önéletírásban, vallomásban, gyónásban, visszaemlékezésben, memoárban, levélben vagy a mára leginkább közkedvelté vált blogokban is.

Az önéletírói szövegek ezen aspektusait azonban sokáig nem tartotta számon a műfajelmélet. Hosszú évszázadokig kifejezetten a műfaj történeti kánon peremére szorultak, és a történetírás, illetve irodalom határmezsgyéjén található historikus szövegek horizontjába kerültek. Megítélésüket egyfajta kettősség jellemezte: míg az irodalomtörténet már a középkortól kezdődően nagyra értékelt bizonyos önéletírásokat (pl. Szent Ágoston *Vallomásait*⁶), a műfaj történet magát a zánert csupán másodlagos irodalomként tartotta számon. Egyes önéletírói szövegek tehát kanonizálódtak, az irodalomtörténeti kánon szerves részévé váltak, maga a műfaj azonban kívül maradt a műfajelmélet érdeklődési körén. A műfajelméleti kánon nem vette figyelembe az autobiográfia poétikai jellegzetességeit, funkcióját csupán a szerző életrajzi adatainak összegyűjtésére, a szöveg cselekményének összefoglalására korlátozta. E megítélés hiányosságaira mutat rá Mekis D. János *Egymást folytató önéletírások* című tanulmányában, amikor felhívja a figyelmet arra, hogy az önéletírás narratológiai felépítése, tematikai gazdagsága – különösen az idő és emlékezés problematizálásával – nagy szerepet játszott a magyar modern regény formái megújulásában is.⁷ Az önéletírói szövegek másodlagos irodalomként való értelmezéséről tanúskodnak az irodalomelméleti és -történeti összefoglalók is, amelyek – ellentétben például a regénnyel – többnyire meg sem említették vagy marginálták a műfajt, illetve nem ábrázolták annak „poé-

lelkemet, de hogy micsoda, azt sohasem mondtam el. A teher így mai napig könnyítés nélkül nehezedik lelkiismeretemre, és elárulhatom: a vágy, hogy valami módon megszabaduljak tőle, erősen hozzájárult ahhoz az elhatározásomhoz, hogy megírjam vallomásaimat.” Jean-Jacques ROUSSEAU, *Vallomások*, ford. BENEDEK István, BENEDEK Marcell, Helikon, Budapest, 1962, 94.

⁵ ERŐS Ferenc, *Önéletrajz, napló, levelezés. Analitikus és páciensek önvallomásai = Írott és olvasott identitás*, szerk. MEKIS D. János, Z. VARGA Zoltán, L'Harmattan, Budapest, 2008, 134.

⁶ Szent Ágoston *Vallomásai*, ford. VASS József, Szent István Társulat, Budapest, 2002.

⁷ Vö. MEKIS D. János, *Egymást folytató önéletírások = Írott és olvasott identitás, i. m.*, 302.

tikai evolúcióját”, holott H. Porter Abbott szerint „az önéletírás hangsúlyos originalitása még a regényt is lekörözi”.⁸

Az irodalomtörténet feltevése szerint az önéletírás struktúrája megglehetősen problematizálatlan, könnyen körülírható volt, hiszen a műveket többnyire az ágostoni tradícióhoz⁹ viszonyították. Erre utal Luffy Katalin is, amikor arra hívja fel a figyelmet, hogy az irodalomtörténet elsősorban az önéletírás műfaji konvenciórendszerébe könnyen behelyezkedő műveket kanonizálta.¹⁰ Szent Ágoston *Vallomásaiban* egyfajta mintát ad az önelemző, önértelmező szövegtípusokhoz visszatekintő perspektívájával, lineáris időkezelésével, emlékezéshez való viszonyával, gyónás jellegű beszédmódjával, homogén és fejlődéslvű szubjektumképével.

A modern kori szövegek azonban gyakran szétfeszítik ezeket a kereteket, újra és újra felvetve az önéletírás elméleti körülhatárolhatóságának dilemmáját. Többek között ez az olvasói, értelmező tapasztalat vezetett a 20. században egyfajta „autobiográfiai fordulat” megképződéséhez, aminek köszönhetően újraértékelődött az autobiográfia műfaj történeti kánonban betöltött szerepe is. Paradox módon az önéletírás éppen akkor került az irodalomtudományi érdeklődés fókuszába, amikor a posztmodern szubjektumelméletek megkérdőjelezték az én egyarcúságát és textuális leképezhetőségét. Paul de Man szerint ekkor „a műfajjá avatás révén az önéletrajz felül-emelked(ett) a pusztá tudósítás, krónika vagy emlékirat irodalmi státusán, és szerényen bár, de helyet kap(ott) a főbb irodalmi műfajok kanonikus hierarchiájában.”¹¹ Az addig jól körülhatárolható műfajértelmezés ugyanis „ellentmondó jegyeket (kezdet) tulajdonít(ani) annak, amit előzetesen megérteni vélt.”¹² Szűk értelemben Lejeune híressé vált, definícióvá avatott kiindulópontját idézték a leggyakrabban: az önéletírás „visszatekintő prózai elbeszélés, melyet valódi személy ad saját életéről, a hangsúlyt pedig magán-

⁸ Vö. H. Porter ABBOTT, *Önéletírás, autográfia, fikció: kísérlet a szövegtípusok osztályozására*, ford. PÉTI Miklós, Helikon, 2002/3, 293.

⁹ Az ágostoni tradíció értelmében Szent Ágoston *Vallomásait* műfajteremtő szövegként fogadjuk el.

¹⁰ LUFFY Katalin, *Emlékiratok olvasásának lehetséges módjai* = UŐ, *Oka ezen írásnak...* XVIII. századi erdélyi emlékiratok, Komp-Press–Polis, Kolozsvár, 2006, 266.

¹¹ Paul DE MAN, *Az önéletrajz mint arcrongálás*, ford. FOGARASI György, Pompeji (1997), 2–3, 93.

¹² MEKIS D. János, *Referencialitás és végtelen szemiózis. Az autobiográfia értelmezéstörténetének irodalomtudományos kontextusairól*, Helikon, 2002/3, 258.

életére, különösképp személyiségének történetére helyezi.”¹³ Tág értelemben az autobiográfiai diskurzus szövegeit, a személyes jellegű irodalmat sorolták ide. Élénk elméleti diskurzus aktiválódott a szövegforma definiálhatósága körül – műfajként való értelmezése mellett megjelent a diskurzusként (Gasché), életműként (Olney), az olvasás alakzataként (de Man), a regény alosztályaként (Frye), irodalmi attitűdként (May) stb. való értelmezése is.¹⁴ Az egyes elméletek metszéspontjában az úgynevezett önéletírás mátrixa (Barták) szerepel (emlékezet, én fogalma, referencialitás, szerző / elbeszélő én / elbeszélő én viszonyrendszere), azonban ezek az összetevők csak megnevezésükben egyeznek meg az egyes elméleti iskolákban: az értelmezői iskolák közti különbségek alapját éppen a komponensek különböző interpretálásai és kiegészítései képezik.

Az önéletírás fogalma ebből kifolyólag szemantikailag egyre terheltebbnek bizonyult, az irodalomtudomány „elvitatta a neki tulajdonított őszinteséget és megbízhatóságot, az általa nyújtott (ön)ismeret igazságát és jóhiszeműségét, a benne feltáruló múlt objektivitását.”¹⁵ Ez a fajta egzisztenciális bizonytalanság, az élet lényegének megragadhatatlansága, a saját történet és személyiség meg-, illetve kiismerhetetlensége, a referencialitás és elbeszélhetetlenség dilemmái vezettek az *autobiográfiai fordulat*hoz, amely a szerzőközpontú interpretációk, illetve a másodlagos irodalomként való értelmezések helyett az önéletírói narratívák poétikai sajátosságait helyezte előtérbe. Az önéletírás értelmezésekor „kétségesse vált a művekben ténylegesen megtörtént és kitalált, emlékezet és képzelet, név és dolog, én és nem én, nyelv és valóság, kép és képmás, szövegbeli és szövegen kívüli világ szembeállításának jogosultsága.”¹⁶ Ennek értelmében Lejeune az önéletírást olyan önmegismerési, önértései szöveggként írta körül, amely a „ki vagyok?” kérdésre

¹³ Philippe LEJEUNE, *Az önéletírói paktum*, ford. VARGA Róbert = Uő, *Önéletírás, élettörténet, napló*, szerk. Z. VARGA Zoltán, L'Harmattan, Budapest, 2003, 18.

¹⁴ Az autobiográfia-recepció a magyar tudományos diskurzusban is élénk vitákat kelt(ett). A legutóbbi magyar nyelvű tanulmánykötet 2008-ban jelent meg *Írott és olvasott identitás* címmel (szerk. Z. VARGA, MEKIS D., 2008).

¹⁵ Z. VARGA Zoltán, *Előszó a válogatás elé* = Philippe LEJEUNE, *Önéletírás, élettörténet, napló. Válogatott tanulmányok*, szerk. Z. VARGA Zoltán, L'Harmattan, Budapest, 2003, 7.

¹⁶ DOBOS István, *Az én színrevitele. Önéletírás a XX. századi magyar irodalomban*, Budapest, Balassi, 2005, 7.

a „hogyan váltam azzá” elbeszélésével válaszol.¹⁷ Ezt a gondolatot Mekis D. János és Z. Varga Zoltán továbbszötte: szerintük a mai önéletíró az „ilyen vagyok” jellemzést gyakran a „vagyok” hírül adásává redukálja.¹⁸ Az önéletíró az individuum összetettségét és kibogozhatatlanságát az én dekonstruálódásaként éli meg, „az én maga sem hű tanúja saját életének”,¹⁹ és nem is kívánja saját életét történeti folyamatként prezentálni, értelmezni, csupán töredékek, benyomások halmazaként. A homogén szubjektumból kiábrándult önéletírók tehát sem kikerekített énképet, sem egységes és lezárható narratívát nem kívánnak, nem tudnak létrehozni, mivel „a szövegalkotóként fellépő elbeszélőnek azzal a felismeréssel kell szembesülnie, hogy »egy élet« a maga teljességében éppúgy elbeszélhetetlen, amint „maga az élet.”²⁰

Az önéletírói textusok perszonalitása, a szövegben megszólaló én létének kérdése(ssége), az intimitás határainak feszegetése, a szövegben történő feltárulkozás/kitárulkozás mértéke és módja tehát nemcsak irodalmi szempontból vet fel izgalmas kérdéseket, hanem magára vonz minden olyan figyelmet, amely az egyén, a személyiség megismerését tűzi ki célul, illetve felveti a kérdést, hogy „van-e út a nyelvben képződő éntől a pszichológiai éniig”.²¹ Ennek köszönhetően különböző társadalomtudományok – mentálitástörténet, mikrohistória, pszichoanalízis stb. – is bekapcsolódnak az önéletírói szövegekről szóló diskurzusba. Z. Varga Zoltán és Mekis D. János „korunk egyik legfontosabb önértési kategóriájának”²² nevezi az autobiográfiát, ahol az „önéletrajziség mint általános kulturális jelenség”²³ jelenik meg. A társadalmi és történelmi tudományok kortárs tendenciáit a narratív megközelítés preferálása jellemzi, amely során az elbeszélést „nem csupán kom-

¹⁷ Vö. Philippe LEJEUNE, *Még egyszer az önéletírói paktumról*, ford. VARGA Róbert = UŐ, *Önéletírás, élettörténet, napló*, szerk. Z. VARGA Zoltán, Bp., L'Harmattan, 2003, 230.

¹⁸ Vö. MEKIS D. János, Z. VARGA Zoltán, *Előszó = Írott és olvasott identitás, i. m.*, 6.

¹⁹ KULCSÁR SZABÓ Zoltán, *Testamentalitás és önéletrajziség a Vers és valóságban = Írott és olvasott identitás, i. m.*, 224.

²⁰ MEKIS D. János, „A” önéletrajz? Rendszertanok és elméletek: az autobiográfia megközelítésének néhány lehetősége = UŐ, *Az önéletrajz mintázatai – a magyar irodalmi modernség hagyományában*, Fiatal Írók Szövetsége, Budapest, 2002, 7.

²¹ Z. VARGA Zoltán, *Önéletírás-olvasás*, Jelenkor, 2000/1, Internetes forrás: <http://www.c3.hu/scripta/jelenkor/2000/01/15zvarga.htm>

²² MEKIS D. János, Z. VARGA Zoltán, *Előszó = Írott és olvasott identitás, i. m.*, 6.

²³ UO., 6.

munikációs műfajnak, hanem az emberi gondolkodás sajátos formájának”²⁴ tekintik, amely a világ- és énteremtés módjait ábrázolja. Ebből kifolyólag az önéletírás kutatása központi szereppel bír a társtudományokban, azonban a szövegforma poétikai körülhatárolása helyett az *élettörténet* vizsgálatára fókuszálnak: az irodalomtudomány írásban rögzített önéletírásaitól, nyelvileg rögzített formájának vizsgálatától eltérően a ki nem mondott, belső, önmagunkban hordozott élettörténethez kívánnak hozzáférni. Ebből kifolyólag a társtudományok elsősorban a szóbeli megnyilatkozásokat, a beszélgetések során megtapasztalható elszólásokat kutatják interjúk és az *oral history* segítségével. A kulturális antropológiában például az antropológus személyes tapasztalatainak, reflexióinak rögzítéseként szivárgott be az élettörténet-vizsgálat a kutatásba. A múlt század hetvenes éveiben ugyanis az úgynevezett etnográfiai realizmust egyfajta interpretatív antropológia váltotta fel, amely az antropológus szövegeinek és interpretációjának keletkezéstörténete felé orientálódott. Ennek fényében egy idegen kultúra leírása mellett ugyanolyan fontossá vált annak rögzítése is, hogy a terepmunka során milyen érzések, benyomások befolyásolták a kutatót, hogyan tudott ellenállni a betagozódás problémájának, ugyanakkor mennyire volt képes a kutatás érdekében akklimatizálódni, alkalmazkodni megfigyelt környezetéhez.²⁵ Az önéletírás ennek értelmében nemcsak műfajként, hanem módszerként is értelmezhető.²⁶ A társdiszciplínák bevonásával az önéletírás nem csupán az élettörténet elmesélésének a műfajaként mutatkozik, hanem közösségi narratívák, a történelem, kultúra, közsférában betöltött szerepek lecsapódásaként, az egyedi perspektívák gyűjtőhelyeként is vizsgálható.

Az önéletírás helye az irodalomoktatásban

Az autobiografikus szövegek olyan kulturális területet foglalnak magukba, amelyek egyaránt helyet biztosítanak az irodalmiságnak és a hétköznapi írásmódnak is. A szövegalkotáshoz fűződő viszony ennek köszönhetően új

²⁴ LÁSZLÓ János, *Előszó = Narratívák 5. Narratív pszichológia*, szerk. THOMKA Beáta, LÁSZLÓ János, Kijárat, Budapest, 2001, 7.

²⁵ Vö. MENYHÉRT Anna, *Személyes olvasás = Laikus olvasók?*, szerk. LÓRÁND Zsófia, SCHEIBNER Tamás, VADERNA Gábor, VÁRI György, L'Harmattan, Budapest, 2006, 328–365.

²⁶ Az irodalmi és módszertani értelmezés kombinálási lehetőségét találjuk Karel ČAPEK *Egyszerű élet* című művében, melyet az önéletírás metatextusaként, az önéletírói folyamat ábrázolásaként interpretálhatunk. Vö. PETRES CSIZMADIA Gabriella, *Autobiográfia és / vagy antiautobiográfia* (kézirat).

perspektívákat nyer, és a hétköznapi ember számára is elérhetővé, sőt vonzóvá válik: önéletírói szöveget bárki/mindenki írhat, sőt nagyon sokan írnak is. Philippe Lejeune, a modern autobiográfia-elméletek egyik legelismertebb kutatója szerint ez annak köszönhető, hogy az önéletírói szövegek kikerültek az irodalomtörténet vizsgálódási köréből, és „a civilizációtörténet tágabb berkében élettevékenységként” interpretálódnak.²⁷ Ez a kettős szerep feloldja az író-olvasó közti távolságot, átjárhatóvá, átjárhatóbbá válnak az egyes szerepkörök, olvasóból szövegalkotó válhat és fordítva. Az önéletírás ezen háttérhelyzetét az irodalomoktatás kitűnően tudná kamatoztatni, mivel a magyar nyelv és irodalom tanításának fő céljai között a szövegértés és szövegalkotási készség fejlesztése egyaránt szerepel. E kompetenciák folyamatos fejlesztése az általános iskolák anyanyelvi oktatásának egyik legfontosabb feladata, hiszen a magas szintű kommunikációs készség kialakításának ez az alapvető feltétele. Adamikné Jászó Anna éppen ezért a magyartanár legnehezebb feladatákként a szövegalkotás elsajátításának tanítását jelöli meg.²⁸ Az autobiográfia oktatása magába foglalhatná mindkét funkciót, hiszen a különböző autobiografikus szövegek értelmezése során a másik megismerésén és megértésén keresztül az én megismerésére irányíthatnánk a figyelmet. Az önéletírói szövegtípusok poétikai jegyeinek elsajátítása közben szövegalkotási tapasztalatokat szerezhethetnének a tanulók, amelyek segítségével a nyelv működésére, az én-megfogalmazás nehézségeire és korlátaira – az „én írok, de nem biztos hogy én írom az ént, hogy én írom, hogy az én hogy volt, hogy én írtam stb.”²⁹ problematikájára – is felhívhatnánk a figyelmet.

Egy önéletírói projekt terve

A feltételes mód használata világosan jelzi, hogy a jelenlegi irodalomoktatásban nem jutnak ilyen szerephez az önéletírói szövegek. Disszertációs munkámban ezt a lehetőséget szeretném kiaknázni: a francia *Önéletírásért Egyesület* oktatásban alkalmazott projektjeiből kiindulva egy olyan módszertani-pedagógiai program kidolgozását tűztem ki célul, amely önéletírói szövegek interpretációján keresztül elvezeti a tanulókat a szövegértő olvasat elmélyíté-

²⁷ Philippe LEJEUNE, *A napló mint „antifiktívó”, ford. Z. VARGA Zoltán = Írott és olvasott identitás, i. m., 24.*

²⁸ Vö. A. JÁSZÓ Anna, *Anyanyelvi nevelés az ábécétől az érettségig*, Trezor, Budapest, 2002, 264.

²⁹ BEDNANICS Gábor, *Ön-élet-történet-írás*, Jelenkor, 2000/1. Internetes forrás: <http://www.c3.hu/scripta/jelenkor/2000/01/13bedna.htm>

se és a hétköznapi írásmód gyakorlása felé. A francia minta érdekessége, hogy író-szöveg-befogadó együttes jelenlétét kívánja meg, ahol az önéletírók és a szövegüket értelmezők egy közös elemző beszélgetésen vesznek részt. Hipotézisemet tanulók két csoportjával ellenőrzöm: mindkét csoportot 15 éves, vagyis 9. osztályt látogató tanulók képezik, mivel ők életkori sajátosságaikból adódóan a pályaválasztás dilemmájában hangsúlyosabban igénylik az énkeresésben, önmegfogalmazásban való segítséget. Az első csoporttal való foglalkozások 2011 áprilisa és júniusa között zajlottak, a másik csoporttal 2011 októberétől foglalkoztam.

Egy ciklusban tízszer 90 perces foglalkozás található, amely során három szövegtípussal: a curriculum vitaevel, naplóval/bloggal és az önéletírás néhány narrato-poétikai összetevőivel ismerkednek meg a tanulók az alábbi módon:

1. A *curriculum vitae*-modell elsajátítása, amely során a szakmai önéletrajzok személyes aspektusait vizsgáljuk, és a *curriculum vitae*-t összevetjük a nem szövegszerű *video curriculum*okkal.
2. A napló-modell elsajátítása: az intimitás kérdéseivel, az „itt és most” elbeszéléstípus formáival, a javítás etikájával foglalkozunk.
3. A portré jellemző jegyei: a szubjektum külvilág általi meghatározottságát tudatosítjuk bizalomjátékok segítségével, önarckép-fotók és a másiról készített portrék elemzésével.
4. Az én – az mindig valaki más: az én külső változását elemezzük gyermekkori képek és fényképeket leíró szövegek segítségével.
5. A sokarcú én: az én sokoldalúságára mutatunk rá drámajátékokkal, a mindennapi életben betöltött egyéni szerepek elemzésével és feltárásával.
6. A saját magamhoz való viszony: a hazugságot mint az ön-idgenség eszközét, illetve a gyónás formájának pszichológiáját elemezzük és pszichológiai játékokkal megtapasztaljuk.
7. A család mint az identitás gyökere: családi történetek elemzésén keresztül a testi-lelki rokonság feltérképezését célozzuk meg.
8. A név mint a szubjektumkialakítás meghatározó komponense: a nevet mint a nemi, nemzeti identitás meghatározóját értelmezzük (magyarság, szlovákság kérdése stb.).
9. Az emlékezet újraírásai: a szelektív, narrativizáló emlékezet problematikáját közelítjük meg közös emlékképek felidézésével.
10. A felejtés történetalkotásai: az emlékezet rekonstrukció helyetti konstruáló tulajdonságára mutatunk rá, a felejtés pszichológiájának problematikájához közelítve.

A projektet intimitása miatt tanórán kívüli tevékenységként tartom megvalósíthatónak, mivel tematikája önkéntes bekapcsolódást igényel. A tanulók életkori sajátosságaihoz mérten a befogadóközpontú oktatás módszerei során szeretném velük megtapasztaltatni az említett műfajok struktúráját, narratológiai felépítését. Ehhez szövegértelmező és szövegalkotási feladatokat állítottam össze, melyek elsősorban a kreatív írás és a drámapedagógia eszköztárából merítenek. Az önéletírói szövegtípusok civil műfajként való megtapasztalásán túl az irodalomértés fejlesztését is szolgálni kívánja a projekt: a metatextusként való értelmezés, a kreatív írás módszerével gyakorolt szövegalkotási feladatok vélhetőleg előrelendítik a tanulók szöveghez, szövegértéshez, íráshoz való viszonyát, segítik a mélyebb és tudatosabb önértelmezést és a másik szövegen keresztüli megértését, a drámapedagógiai eszközök pedig a személyiségértelmezésben segítik a szöveg és befogadója közti kapcsolat elmélyülését. Az önéletírói szövegekkel való tudatosabb megismerkedés – várhatóan – hozzásegíti a tanulókat a felismeréshez: „a történeteink mi magunk vagyunk”.³⁰

³⁰ DI BLASIO Barbara, *A történeteink mi magunk vagyunk*, Pécsi Tudományegyetem, Pécs, 2010. Internetes forrás: http://www.nevtudphd.pte.hu/docs/disszertacio_di_blasio_barbara.pdf – letöltés ideje: 2012.10.07.

Németh Ákos

**Közép-Európa utasai:
a műfaji és kulturális átmenet
és különbözőség tapasztalatai az 1930-as évek
közép-európai témájú magyar útirajzaiban***

Az útirajz: egy átmeneti műfaj tanulságai

Tanulmányomban az 1930-as évek magyar útirajz-irodalmának műfaji határokat átlépő jelentőségével, illetve a közép-európai kulturális azonosság ezen útirajzokban megjelenő kérdéseivel foglalkozom. Ennek során először az útirajz műfaj, illetve az 1930-as évekre jellemző „őrárat” útirajz-forma történeti-poétikai adottságairól: kialakulásáról, valamint más műfajokkal, illetve irodalmi beszédmódokkal való érintkezéséről szólnék.

A modern önéletírás és az útirajz kialakulásának kultúrtörténeti gyökei sok tekintetben közösek: míg az európai népek utazási irodalmának kezdeteit a szakirodalom általában a nagy földrajzi felfedezések koráig vezeti vissza, a mai értelemben vett narratív szerkezetű, irodalmi értékkel bíró útirajz műfajának kialakulása csak a 18. század során következett be. Az útirajz a lexikon meghatározása szerint „az író személyes benyomásait, hangulatait, gondolatait állítja előtérbe, szemben az objektív, tudományos igényű útleírással.”¹ Ennek megfelelően létrejöttének legfőbb feltételét – az önéletírás műfajához hasonlóan – az autonóm, önmagát elbeszélése által tudatosan formáló, modern értelemben vett személyiség, „self” kialakulása jelentette. Az e szempontból fordulópontnak tekintett mű, Rousseau *Vallomásainak* (1782) megjelenése előtt tehát nemcsak modern önéletírás, miként Philippe Lejeune írja,² de 19–20. századi értelemben vett útirajz sem lett volna elképzelhető.

A személyes élményekre támaszkodó, a világ irodalmias ábrázolását nyújtó modern útirajz műfaja a romantika korában vált meghatározóvá. Népszerűségének hátterét a korszak esztétikai diskurzusához való kap-

* Ezúton szeretném megköszönni korreferensem, Petres Csizmadia Gabriella (Konstantin Filozófus Egyetem) felvetéseit, melyeket előadásom írott változatának kidolgozása során is hasznosítottam.

¹ Vö. BALASSA Péter, HEGEDŰS Géza, „Útirajz” = *Világirodalmi lexikon*, főszerk. SZERDAHELYI István, 16. kötet, Akadémiai, Budapest, 1994, 242–243.

² LEJEUNE, Philippe, *Az önéletírás meghatározása*, ford. Z. VARGA Zoltán, Helikon, 2002/3, 273.

csolódása jelentette, hiszen az érző individuum középpontba állítása, az elvágyódás, kiábrándulás gesztusai, a romantikus elbeszélő saját életérzését a tájba kivetítő, s ezáltal a természeti környezetet áttelekesítő otthon-keresése egyaránt megjelenhetett e műfaj keretei között. Az utazás gyakran az emberi tökéletesedés metaforájává válik, ezáltal pedig a földrajzi helyváltoztatás elbeszélésének külső időrendiségéhez egyszersmind egy szellemi biográfia belső időrendje is kapcsolódhat. A műfaj 19. századi klasszikusait: Goethe *Utazás Itáliában* (1829); Chateaubriand *Útikalauz Párizsból Jeruzsálembe* (1811); *Utazások Amerikában és Itáliában* (1827); Lamartine *Keleti utazás* (1835) című műveit, vagy a magyar Szemere Bertalan *Utazás külföldön* (1840) című munkáját e vonásuk feltétlenül rokonítja a korszak önéletrajzi narratíváival.

Útirajz és önéletírás műfajpoétikájának alakulása a 20. század első évtizedeiben is párhuzamosságokat mutat. Annál is inkább, mivel a korszak egyik legnagyobb hatást kiváltó prózaírója, André Gide művei mindkét forma alakulástörténetében paradigmateremtőnek bizonyultak. A Nobel-díjas francia író *Ha el nem hal a mag* (1926) című önéletírása, valamint útirajzai, a *Kongói utazás* (1927), a *Visszatérés a Csád-tótól* (1928), és a *Visszatérés a Szovjetunióból* (1936) pedig – naplóival és fikciós írásaival együtt – résztvevői egy nagyszabású, szerzői azonosságot kiformáló, megalkotó szövegtörzsi viszonyrendszernek, melyet Philippe Lejeune „önéletrajzi térnek” nevezett el.³

Tekintetünket a magyar irodalmi önéletírás Szávai János által vizsgált ’30-as évekbeli „második virágkorára”⁴ és a korszak „örjáratí” útirajztermésére vetve megállapítható, hogy mindkettő azonos irodalmi-kritikai erőter hatása alatt bontakozott ki. E kontextus fontos kultúrtörténeti tényezőjét jelentette a két világháború közötti időszakra jellemző általános válság-érzékelés, amiben az egyéni, illetve közösségi kiutkeresés, rehabilitáció irodalmi gesztusai, az emlékirodalom formái mellett az önazonosság és közösségi identitás alkotására – illetve újraalkotására – szintén alkalmas esszé és útirajz szerepét is felértékeltek. Másrészt, műfajpoétikai szempontból lényeges lehet a hagyományos narratív formák, ezen belül elsősorban a regény realista-naturalista hagyományának kimerülése, ami utat nyithatott a kevésbé kanonikus „másodlagos műfajok” előtérbe kerülése előtt.⁵ A korszak magyar irodalomértési horizontjának meghatározójaként emellett feltétlenül megemlítendő a realizmus meghaladására törekvő, útkereső kortárs nyugati regény-

³ LEJEUNE, Philippe, *Gide és az önéletrajzi tér* = Uő, *Önéletírás, élettörténet, napló: Válogatott tanulmányok*, szerk. Z. VARGA Zoltán, L’Harmattan, Budapest, 2003, 47–75.

⁴ Vö. SZÁVAI János, *Magyar emlékirók*, Szépirodalmi, Budapest, 1988, 145–149.

⁵ CS. SZABÓ László, *Műfaj és nemzedék*, Nyugat, 1936/7, 18.

irodalom hatásai is:⁶ az idő, emlékezés tematizálására, melyet elsősorban Proust, Joyce, Virginia Woolf korszakos jelentőségű művei állítottak az érdeklődés homlokterébe, számtalan példát találhatunk a '30-as, '40-es évek magyar útirajzaiban. E regények viszonyítási pontként való értelmezése mind a szerzők, mind pedig a befogadók részéről meghatározó: Cs. Szabó László például Márai útirajzai kapcsán a korszak regénypoétikájában meghatározó „monologue intérieur” („belső monológ”) fogalmát használja.⁷ E példa pedig már a korabeli befogadás egy negyedik meghatározó vonását is magában foglalja. A két világháború közötti irodalomértésben ugyanis a korábbi műfajorientált olvasás helyett egyre inkább a „beszédmódok határainak átlépésére koncentráló értelmezés”⁸ került előtérbe, melyre többek között a Gide életmű korai és rendkívül gazdag magyar nyelvű recepciója is jelentős hatást gyakorolhatott. Az útirajzok sok esetben inspirálói e műfaji határokkal játszó értelmezésnek. Márai *Napnyugati őrvárata* (1936) például elbeszélésének első személye és naplót idéző jelen ideje ellenére az „Egy utazás regénye” alcímet viseli, míg a néhány évvel később született, hasonló elbeszélésmódot követő *Kassai őrvárata* (1941) semmilyen műfaji megjelölést nem tartalmaz, fejezetekre tagolt felépítése azonban egyszerre utalhat terjedelmesebb epikai műre, illetve – a fejezetcímek topográfiai vonatkozásaira tekintettel – akár útleírásra is. Fejtő Ferenc Lawrence Sterne művének címét idéző könyve, az *Érzelmes utazás* (1936) szintén nem ad műfaji eligazítást, bár a mű eredeti, a Nyugatban megjelent változatának címe az „útinaapló” meghatározást foglalja magában, a naplószerű formátumot pedig a későbbi kötet is megőrizte.⁹ Cs. Szabó László *Doveri átkelése* (1937) alcíme szerint „Nyugat-európai helyzetkép”, míg az eredeti kiadás fülszövegének körülírása úgyszintén „helyzetképet”, illetve „irodalmi és tárgyilagosságában is izgalmas korképet”, valamint ezzel együtt „önéletrajzi vallomásokat” is említ.

Útirajz és önéletrajz, sőt önreflexió és fikciós műfajok, írásmódok egymáshoz fűződő viszonyát illetően tehát az egyre inkább előtérbe kerülő

⁶ Vö. MEKIS D. János, *Egymást folytató önéletrajzok = Írott és olvasott identitás. Az önéletrajzi műfajok kontextusai*, szerk. MEKIS D. János, Z. VARGA Zoltán. L'Harmattan, Pécsi Tudományegyetem, Modern Irodalomtörténeti és Irodalomelméleti Tan-szék, Pécs, 2008, 295.

⁷ CS. SZABÓ László, *i. m.*, 20.

⁸ MEKIS, *i. m.*, 293.

⁹ FEJTŐ Ferenc, *Zágrábi útinaapló*, Nyugat, 1935/11. <http://www.epa.oszk.hu/00000/00022/00598/18907.htm>

kölcsönös egymásrahatás szerepét hangsúlyoznám.¹⁰ A két világháború közötti korszaktól kezdődően különösen meghatározó az írásmódok határainak elmosódása, illetve a műfaji határokkal való játék az elbeszélők részéről. A terjedelmében Gide-éhez talán leginkább mérhető útirajz-korpuszt létrehozó Márai írásai például nem kevésbé bonyolult szöveg-, illetve műfajközi teret alkotnak, mint francia kortársának művei. Az egyes Márai-útirajzok egymásra is reflektálnak, másrészt pedig az életmű egészének terébe íródnak bele, más műfajú szövegek részeit írják újra. A *Kassai őrzárát* egyes fejezetei például regényrészleteket, illetve az *Egy polgár vallomásai* (1935) egyes mozzanatait beszélik el újra, a visszatekintő elbeszélő más horizontjáról. A „Madártávlat” című első fejezet önéletrajzi elbeszélője például kassai útját egykori regényhőse, Garren Péter hazatérésének leírásával veti egybe, míg „A fenyők”, illetve a „Rozália” című fejezetek a „regényes életrajzból” jól ismert meghatározó gyerekkori élmények, valamint a családi genealógia újbóli elbeszélésére vállalkoznak.¹¹ A fikció segítségével való önértelmezés ugyanakkor más formában is megjelenhet a korszak útirajzaiban, mint például az elbeszélő családtörténetének dokumentumokból való újraalkotása és édesanyja alakjának régi leveleiből kibomló prozopopeikus felidézése során Fejtő Ferenc *Érzelmes utazásában*.¹² E különböző fikcionalizáló narratívákhoz a beszédaktus-szerű értelmezés lehetősége kapcsolódik, amennyiben az elbeszélői önazonosság megképzésében, újraalkotásában vesznek részt. Az írás identitásképző erejét az útirajzokban szinte mindenütt tapasztalhatjuk, lásd például Márai *Istenek nyomában*, vagy *Kassai őrzárát* című műveinek egyes jeleneteit, de a legjobb példát talán itt is Fejtő *Érzelmes utazása* jelentheti. „Ha valaki most kérdezné meg tőlem, oroszosan, átmenet nélkül, hogy és mint állok magammal és a világgal, akkor körülbelül így felelnék neki, udvariasan, de határozottan: »Uram, úgy érzem, revideálnom kell a meggyőződéseimet. Ebben a pillanatban még nem is tudnám pontosan megmondani, miként szeretném revideálni s miért. Egyelőre inkább csak érzem, hogy megváltoztam«” – írja az elbeszélő műve második felében.¹³ Itt különösen jól látható, amint a monologikus beszéd maga is a személyiség átalakulásának, korábbi határai

¹⁰ E kérdést részletesebben elemeztem alábbi tanulmányomban: „*Aki ma ír, mintha csak tanúságot akarna tenni...*”. *A vallomások prózaformák átalakulása a két világháború közötti európai és magyar irodalomban*, Filológia.hu, 2010/1, 15–26. http://www.filologia.hu/images/media/filologia_2010-1.pdf

¹¹ MÁRAI Sándor, *Kassai őrzárát*, Helikon Kiadó, Budapest, 2000, 13–14.; illetve 62–83.; 83–98.

¹² FEJTŐ Ferenc, *Érzelmes utazás*, Kossuth Kiadó, Budapest, 2008, 85–07.; 111–124.

¹³ Uo., 153.

átlépésének részesévé – s nem csak konstatálójává – válik. Ennek megfelelően a H. Porter Abbott által használt autográfia fogalmát feltétlenül relevánsnak érzem az általam vizsgált útirajzok esetében.¹⁴ Összességében tehát az irodalmi beszédmódok és olvasási módok határainak fellazulásával sokkal inkább a regény, önéletrajz és útirajz kölcsönhatásai válnak jellemzővé írás és befogadás terén egyaránt, mintsem hogy valamiféle egyirányú hatásról beszélhetnénk.

Az útirajz, e jellegzetes, önreferenciális, fikciós és értekező próza elemeit egyaránt magában hordozó átmeneti műfaj történeti és narrato-poétikai sajátosságai alapján alkalmassá válhatott a két világháború közötti korszak bölcséleti, kultúrtörténeti kérdéseinek tárgyalására. A következőkben az őrártati útirajzok közép-európaiság fogalmait, a kulturális másság és azonosság bennük megnyilvánuló tapasztalatait kívánom vizsgálni.

Átmeneti műfaj – átmeneti régió: az útirajz-irodalom és a Közép-Európa-kérdés

Móricz Zsigmond *Babits Mihállyal a Garda-tón*¹⁵ című esszéje jellemző példát adhat népi és urbánus utazó „ideáltípusának” megjelenítésére s a szemléletükben rejlő alapvető különbözőségek bemutatására.¹⁶ A „polgári utazó” alakját megtestesítő Babitsot elsősorban a múlt, a kulturális emlékezet tárgyai érdeklik, míg Móricz az idegen nép körülötte áramló eleven kultúráját figyeli nagy előszeretettel, gyakran téve összehasonlításokat közte és szűkebb pátriájának paraszti világa, szokásai között. Míg az előbbi a magányos, lexikális felkészültségű műélvezetet pártolja, addig az utóbbi legszívesebben a nép közé vegyülve, az emberekkel kommunikálva alakítja tapasztalatait. A kép bizonyára sarkított, néha talán kissé karikatúraszerű is, de sokat elárulhat e két csoport utazóinak jellemző mentalitásáról. Gyakran a két világháború közötti utazók útirány-választása is összefüggött kulturális orientációjukkal: északra és keletre szinte csak a népi írók (Kodolányi János, Illyés Gyula,

¹⁴ „Az autografikus olvasás során a következő kérdést tesszük fel a szöveg kapcsán: Mi mindent tudhatunk meg mindebből a szerzőről? Ezáltal analitikusan elkülönülünk a szerzőtől egy olyan vállalkozásban, amely gyakran a szerző szándékai ellenére valósul meg.” ABBOTT, H. Porter, *Önéletírás, autográfia, fikció. Kísérlet a szöveg típusok osztályozására*, ford. PÉTI Miklós, Helikon, 2002/3, 303–304.

¹⁵ MÓRICZ Zsigmond, *Babits Mihállyal a Garda-tón = Esszépanoráma 1900–1944*, I. köt., szerk. KENYERES Zoltán, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1978, 733–752.

¹⁶ Bene Sándor hívta fel a figyelmemet erre a 2010. évi kolozsvári doktoriskolai konferencia-előadásom értékelése során.

Németh László), nyugatra inkább az urbánus oldal képviselői (Márai, Cs. Szabó László) utaztak. Közép-Európa országait azonban mindkét csoport tagjai beutazták.

Közép-Európa fogalma valamiféle átmenetiséget kifejező földrajzi tér, ami fizikai közelségén túl eszmetörténeti szempontból is egyaránt hozzáférhetőnek bizonyult a különböző kulturális-ideológiai csoportokhoz kötődő értelmiségiek számára. A régió „nyugatias modellekhez és normákhoz igazodott ugyan, de a ’kelet-európai’ közegben eleve a szerkezet szinte minden ponton kitapintható módosulásával” – írja Szűcs Jenő *Vázlat Európa három történeti régiójáról* című elhíresült tanulmányában.¹⁷ A szerző nézete szerint a kelet-közép-európai régió legfőbb geopolitikai szerepét már a középkorban is a közvetítés, a keleti (bizánci, ortodox) és nyugati (német-római, katolikus) birodalmak és kultúrkörök közötti kiegyensúlyozás, később pedig a nyugati, keresztény világot fenyegető oszmán-török hatalommal való szembenállás jelentette. Mindez pedig a régió országaiban kialakult műveltséget, kulturális identitásformákat is meghatározta a középkor majd a reneszánsz és a humanizmus évszázadai során. A török hódítás visszaszorulása nyomán a térségben terjeszkedő Habsburg Birodalom a 18. század végétől e szellemi talajon törekedett saját „Ausztria”-tudatának kialakítására, ez azonban a nyugat-európai államok 15–17. századi létrejöttéhez viszonyítva egyértelműen megkésett jelenségnek bizonyult, s így legfeljebb csak a németajkú lakosság körében válhatott nemzeti identitássá.¹⁸ A dualista állam kereteit végül az első világháborús vereség nyomán szét is feshítették a nemzeti tömegmozgalmak.

1918–20 után a régió újrarájzolt határai között mindenütt a nyelvi-kulturális nacionalizmus eszméje vált központi ideológiává, amely a földrajzi tér és a történelmi idő homogén nemzeti tartalommal való megtöltésére törekedett. Az újonnan létrejött (Csehszlovákia, Jugoszlávia); a történelmi múltból feltámasztott (Lengyelország, Magyarország); vagy területében jelentősen megnövekedett államok (Románia) mindegyikében a nemzeti hagyományteremtés narratívája vált meghatározóvá, mely „a nemzet színpadán különböző tetteket és szereplőket kapcsol össze, akik egymásról mit sem tudnak.”¹⁹ A nemzetállami ideológiák külső-belső elfogadtatásához pedig a

¹⁷ SZÜCS Jenő, *Vázlat Európa három történeti régiójáról*, Magvető Kiadó, Budapest, 1983, 67.

¹⁸ BIBÓ István, *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága* = Uő, *Válogatott tanulmányok. Társadalomtörténet – szociológia – társaslélektan*, Corvina, Budapest, 2004, 81.

¹⁹ HOMI K. Bhabha, *DisszemiNáció. A modern nemzet ideje, története és határai* = *Narratívák* 3. *A kultúra narratívái*, szerk. N. KOVÁCS Tímea, THOMKA Beáta, Kijárat Kiadó, Budapest, 1999, 105.

térség országaiban elsősorban a szomszédos népekkel, illetve a határokon belül élő nemzeti-etnikai kisebbségekkel való összetartozás, történelmi sorsközösség tudatát kellett háttérbe szorítani. A közép-európai identitás visszanyerésének, újrafogalmazásának gondolata csak a bezárkózó nemzetállami politikák sikerének mind nyilvánvalóbb megkérdőjeleződése nyomán, a '30-as években merülhetett fel ismét. E szellemi folyamat egyik legfőbb magyarországi képviselőjének tekinthető az Apollo című, Gál István szerkesztésében 1934–39 között megjelent időszakos irodalmi és társadalomtudományos folyóirat, amely a közép-európai humanizmus történeti hagyományának felidézését tűzte ki céljául, „sznobok és parasztok” gyakran merőben eltérő nézőpontjainak egyesítése révén. Közép-Európa mint sajátos múlttal rendelkező szellemi-identifikációs tér népiek és urbánusok számára egyaránt jelentős vonzerővel bírt, így a kérdés eltérő megközelítései alakultak ki a két csoport tagjainak körében. A Szűcs Jenő-féle, fent idézett meghatározás két tagmondata jól jellemzi a két kulturális-ideológiai csoport közép-európai kérdés iránti érdeklődését: a nyugatos, polgári demokratikus fejlődés iránt elkötelezett urbánusok a térség, illetve a közép-európai identitás nyugati értékeket, magatartásmintákat kelet felé közvetítő szerepét, a városiasság, magas kultúra jelentőségét hangsúlyozták, míg a népiesek a „módosulásokat”: a (kelet-)közép-európaiság specifikumait tartották számon.

A Közép-Európáról gondolkodó népi írók főként a térség nem német nyelvű etnikai csoportjainak (szláv, román, magyar) paraszti kultúrájában – többek között a népköltészet, zene, tánc, népi építészet terén – megjelenő, történelem előtti időkig visszanyúló kölcsönhatásokat vizsgálták. A dunai sorsközösség legfőbb teoretikusa, Németh László ezen túlmenően a kelet-közép-európai nyelvhasználat, a mondat- és hangképzés sajátosságait mint az egymáshoz hasonlító népi karakterek hordozóit is tanulmányozta.²⁰ Az urbánus értelmiségiek ezzel szemben a közép-európai kultúrtörténet, a nagy európai szellemi áramlatok, elsősorban a reneszánsz és a humanizmus, illetve a romantika befogadásának kutatása felé fordultak. A nyugatról keletre irányuló kulturális közvetítés formái: a várostörténet, valamint a nagy formátumú személyiségek e folyamatban betöltött szerepe ugyancsak kulcsfontosságúnak bizonyult számukra.²¹ A különböző hátterű, Közép-Európáról gondolkodó értelmiségiek körében az osztrák–magyar közös múlt, a Habsburgok

²⁰ Vö. NÉMETH László, *Híd a Dráván. Most, Punte, Silta = Uő, Európai utas. Tanulmányok*, Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1973, 682–689; 689–694.

²¹ *Apollo: Középeurópai Humanista Folyóirat*, I–III., szerk. GÁL István, Argumentum Kiadó, Budapest, 2001.

birodalmának négyszáz éve is más-más megítélésben részesült. A népi íróknál a német birodalmi hódítás aspektusa és a német etnikai mozzanat hangsúlyos, nosztalgia helyett többnyire elutasító viszony jellemezte őket, míg az urbánusok hajlamosabbak voltak méltányolni, hogy az osztrák polgári tudat „nem nélkülözte az emberséges és meleg színeket” sem.²² Azt azonban mindkét csoport tagjai alapvető tényként kezelték, hogy a közép-európaiság ideje és tere sokkal régebbi a belőle kinőtt nemzeti temporalitásoknál, így azok mindegyikéhez képest kulturális különbséget, valamiféle többletet képvisel.

A homogenizáló nemzeti narratívák meghaladására irányuló, és a közép-európai identitás újrafelfedezését eredményező törekvések a korszak útirajz-irodalmában is meghatározónak bizonyultak, az útirajz pedig jellemző műfajává vált a Közép-Európáról való gondolkodásnak. A következőkben a két kulturális-ideológiai csoport egy-egy meghatározó alakjának közép-európai témájú útirajzát kívánom bemutatni.

Közép-Európa: elveszett és visszanyert illúziók

(Németh László: *Magyarok Romániában*; Fejtő Ferenc: *Érzelmes utazás*)

Két széles műveltségű, az irodalom társadalmi szerepét valló magyar értelmiségi indult útnak 1935 nyarán, hogy megismerje a szomszédos dunai országok valamelyikét. Németh László augusztus végén három írotársával, Keresztury Dezsővel, Boldizsár Ivánnal és Szabó Zoltánnal lehajózott a Dunán Giurgiuiig, majd Bukaresten, Constantán és Erdély városain át néhány hét alatt bejárta Romániát. Vele szemben Fejtő Ferenc június végétől augusztus elejéig Jugoszláviában időzött. Zágrábi rokonlátogatását követően az Adriára utazott, és a szigetek, tengerparti városok közt hajózva beutazta Dalmáciát. Eközben mindkét író feltérképezte a megismert ország szellemi életét, kultúrtörténetét, s vezető értelmiségiekkel, művészekkel találkozva a földrajzi helyváltoztatással párhuzamosan jelentős szellemi utat is bejárt, melynek útirajzba foglalt narratívája mindkettőjükénél az elbeszélői identitás változását mutatja.

Németh László *Magyarok Romániában* (1935) című útirajzának elbeszélője kész programtervvel indul útnak. Az általa „Duna-gondolatnak” nevezett terv kifejtésére már az első fejezetben sort kerít, ahol a Dunán úszó,

²² Vö. BIBÓ, *i. m.*, 81.

„Bécs után sóhajtó hajó”,²³ fedélzetén különböző nemzetiségű utasokkal a Közép-Európa népeit összekapcsoló együttműködés jelképévé válik. „Egy darab fennmaradt Osztrák–Magyar Monarchia”,²⁴ ami önironikus anakronizmusával is humánusabb az őt felváltó, s a határfolyó két partján őrt álló agresszív kisállami nacionalizmusoknál. Az elbeszélő ugyanakkor finoman el is határolja magát a „K. und K.” nosztalgiától, mely, mint megjegyzi, „az apáink idejében érvényes Duna-gondolat” volt.²⁵ Ezzel szemben új közép-európai identitás kialakítását tűzi ki célul, aminek legfőbb vonása a nacionalizmussal szembe fordított és anti-totalitárius jelleg: a „nemzetek fölötti belátás” érvényesítése a totális német és orosz birodalom közötti térben, illetve a „közép-európai szocializmus”, mint egyfajta időszzerű magyar hivatás megvalósítása és az „európai vallás” közvetítése a térségben.²⁶ Az útirajz során elbeszélte események a továbbiakban az illúzióvesztés narratívájába szerveződnek, az elbeszélő ugyanis a román, illetve a romániai magyar társadalom különböző csoportjaival való találkozás, megismerkedés során fokozatosan veszíti el e vállalkozással kapcsolatos reményeit. A bukaresti fiatal diplomaták nacionalista optimizmusuk, a parasztpártiak a gazdasági nehézségek és a román politika törvényei miatt nem rokonszenvezhetnek a kisebbségekkel, az értelmiségiek pedig nem látják értékét a vesztes magyarokkal való együttműködésnek. A kortárs román irodalom nagyságaként bemutatott Cocea ugyan egyetért a magyar író szavaival, de a vendég kételyekkel távozik tőle: „egyre jobban gyanakszom, hogy meggyőződése nem meggyőződéssel, csak lelkes, bohém vérmérséklettel találkozott” – állapítja meg a segesvári várlepcsőőknél lefelé bandukolva.²⁷ A német és az orosz impérium közé ékelt kis népek sorsközösségének gondolata mindenütt süket fülekre talált, az elbeszélői identitás átalakulása is e felismeréshez kapcsolódik: „[a] románság túl fiatal, és szegényebb egy tapasztalattal a kelleténél; a kiábrándító lecke még nem tanította meg ereje határait, s így az a ráutaltság-érzés is hiányzik belőle, mely a közös Duna-akol melegét megkívántathatná.”²⁸ Másrészt az utazónak azt is fel kell ismernie, hogy a romániai magyarság képviselői sem alkalmasak a közvetítő szerepre. A magyar munkások, cselédek ugyan szinte mindenütt jelen vannak a városi román középosztály árnyékában, de élet-

²³ NÉMETH László, *Magyarok Romániában. Az útirajz és a vita*, Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 2001, 23.

²⁴ *Uo.*, 20.

²⁵ *Uo.*, 21.

²⁶ *Uo.*, 22–23.

²⁷ *Uo.*, 91.

²⁸ *Uo.*, 92.

helyzetüknél, műveltségük hiányosságainál fogva nem lehetnek fogékonyak a Duna-gondolat iránt, az erdélyi nagyvárosok magyar értelmisége pedig megosztott, és a kisebbségi lét neurózisától szenved. Mindezen kijózanító tapasztalatoknak köszönhető, hogy a közép-európai utas elveit ugyan nem adta fel, „a tejtetstvérség jóakarátát” mégis „másképp hozta ki Biharkeresztesnél, mint ahogy Giurgiunál bevitte”.²⁹ Nem véletlenül jellemezhetette tehát Németh László művét kora „legkínzóbb és legkeserűbb” végkicsengésű útirajzaként az egykori útitárs Szabó Zoltán.³⁰

Az *Érzelmes utazásra* (1936) induló Fejtő Ferenc ezzel szemben előzetes terv nélkül, inkább a helyváltoztatás felszabadító élményét keresve kel útra a gyerekkor tájai felé. Útirajzában csak apránként, a család, illetve a város- és kultúrtörténet emlékeiből bontakozik ki az újra felfedezendő közép-európai idő és tér élménye. A családi dokumentumok, fényképek, rokonok által felidézett családtörténeti narratívák, mint egyfajta „oral history”, valamint a városi tér kultúrahordozó mnemotechnikai tárgyai segítségével kezdi újraalkotni identitását az elbeszélő, s a közép-európai kulturális közvetítés gondolata is eközben fogalmazódik meg benne: „... itt élünk a szomszédságban, néhány órányira egymástól, s fogalmunk sincs, mit írunk, miről és hogyan, milyen az életünk, a küzdelmünk. Pedig voltaképp rokonok vagyunk, egyformán kis nemzet, egyformán tehetséges és tehetetlen, a töröktől, a Habsburgoktól és önmagunktól együtt, és éppúgy szenvedtünk, mint provinciális helyzetüinktől”³¹ – idézi fel az elbeszélő az egyik vezető horvát irodalmi folyóirat szerkesztőjéhez intézett szavait. A nemzetállami narratívák előtti közép-európai idő- és térelmény visszanyeréséhez vezető legszemélyesebb út a múltba tekintés, mely egyúttal a közösségi, családi tudattartalmak megszólaltatására is alkalmas lehet. Nem véletlen, hogy a nemzeti – illetve marxista – diskurzusok felejtés-kényszerével szemben ható emlékezés központi narratív szervezőelvként szerepel Fejtő művében. Az emlékezés hívja elő a család-, illetve a várostörténet jellegzetes etnikum-, és kultúraközi narratíváit. A család mint alternatív történetiséget hordozó közösség az *Érzelmes utazás*ban különösen fontos szerepet kap. Az elbeszélő leírása szerint például nagyapja a világosi fegyverletétel utáni időkben került Magyarországra, s a nemzeti elnyomatás éveiben alapozta meg a család polgári életformáját lehetővé tevő könyv- és lapkiadói karrierjét.³² A példa egyértelműen a holisztikus nemzeti metaforika és a társadalomtörténeti performatívum elkülönöződése-

²⁹ *Uo.*, 86.

³⁰ SZABÓ Zoltán, *Vigasztalásul útnak indulunk...* = NÉMETH, *i. m.*, 247.

³¹ FEJTŐ, *i. m.*, 82.

³² *Uo.*, 94.

sére hívhatja fel a figyelmet. Gyakran a városi multikulturalizmus alternatív történelmeire, és azok felszámolódására való visszaemlékezés is a családtörténet narratívájára épül: „A k...-i jövevények többsége, akárcsak nagyapám is, nyugatról jött, Ausztriából, Csehországból. Polgárosult emberek voltak, gyökértelenek, de tele hajlandósággal és készséggel, hogy gyökeret verjenek. Nemzetiségi hagyományaikról szívesen s fenntartás nélkül mondtak le. Magyaroknak lenni annyit jelentett számukra, mint egy barátságos közösség tagjának lenni. A városka fejlődésének izgalmas tempójában, a liberális eszmék s gyakorlat mámorának gőzében elmosódtak a származási különbségek, a gyermekeik arca is, akárcsak az amerikai bevándoroltak arca, az őslakók vonásait vette fel. S jellemük is inkább a dzsentrí hivatalnokság életmódja szerint alakult, mint az apai erkölcsbeszédék irányában.”³³

A kortárs közép-európai társadalmak analízise során mintha mindkét szerző némiképp a saját szellemi preferenciáinak tükörképét fedezné fel az adott társadalomban: Németh László az organikus paraszti, népi kultúra, Fejtő pedig a 19. századot idéző polgári optimizmus nyomait regisztrálja. Így az ábrázolt világok mintegy egymás ellentéteivé válnak. A romániai utazó két kor és két lelkiállapot: a szerves, ősi népi kultúra, és a gyorsan terjedő, gyökértelen civilizáció összetorlódását látja maga körül. Mindezt pedig a magas kultúra önreflexiója kíséri, mivel a román értelmiségiek számára már megjelenik az élő népi kultúra átmentésének feladata is. E három, a nyugati kultúrákban egymástól rendkívül távoli tudatállapot a román társadalomban nem válik el élesen egymástól. „A románság hódítóereje: valami benövő, elhatalmasodó életvirulencia”³⁴ – írja, melyet nem csak a népi kultúra, de a paraszti társadalomból frissen kinőtt középosztály is hordoz. A szerző Frobenius kultúrmorfológiáját segítségül hívva bizonyítja, hogy a román nyelven, népművészetben túl a középosztálybeli mentalitásformák is ezt tükrözik: „A nép gyermektegen romlatlan, s az úr gyermektegen romlott, annyira s úgy, amennyire csak a gyermek lehet.”³⁵ E körülmények között a román városfejlődés is nélkülözi a polgári urbanitás nyomait: „A Németországból a Fekete-tenger vagy Oroszország irányába utazó könnyen megállapíthatja a vonatablakból is: merre jártak századokkal előtte s merre nem e parasztságokban kőfal-emelő polgártársai. Giurgiuban például aligha jártak, s Bukarestben sem lát-szik meg a kezük nyoma.”³⁶ Ennek legfőbb bizonyítéka Bukarest szervesetlen fejlődése, melyben a Tabánt idéző falusias kis utcácskák „alaktalan szövevé-

³³ *Uo.*, 98.

³⁴ NÉMETH, *i. m.*, 45.

³⁵ *Uo.*, 43.

³⁶ *Uo.*, 28.

nyét”³⁷ az új Románia világvárosias bulvárai tagolják tíz-tizenkét emeletes kockaházaikkal. Nemcsak a hagyomány nyugat-európai folytonossága hiányzik tehát, de az is, amit „felénk, Közép-Európában szerényebben az átvételek folytonosságának nevezhetnénk.”³⁸ A fiatal román értelmiségiek érzik is e hiányt, mely a felbomlóban lévő népi kultúra tanulmányozására, örökségének átmentésére ösztönzi őket.

Fejtő Ferenc elbeszélője ezzel szemben szinte érintetlen, ereje teljében lévő, optimista polgárságot talál Zágrábban. „A gyárak füstölögnek, mindenfelé építkezés folyik, az élet pezseg és zajlik. Itt még van polgárság, ambíciózus, nevető, magabiztos, amely még nem futotta ki a formáját, nem akar tudni halálos ítéletéről, nem adja be a derekát, hanem könnyedén gazdagodik.”³⁹ Az utcákon horogkereszt és sarló-kalapács – a polgári társadalom értékeinek tagadására épülő ideológiák jelképei – helyett mindenütt a horvát autonómiatörekvéseket képviselő nemzeti párt vezérének neve olvasható. „Kemény jogász, polgár s épp polgárságában van varázsának gyökere”⁴⁰ – jellemzi a horvát középosztály értékeit és érdekeit felmutató politikust, Vladko Mačeket a szerző. Az állandóan politizáló, nyüzsgő, nemzeti törekvésektől fűtött zágrábi középosztályi társadalom élete mintegy a magyarországi ellentétként merül fel: „Polgárfiúk voltunk, de a polgárságot csak a hanyatló, kicsinyes, tétova formájában ismertük”⁴¹ – jegyzi meg önéletrajzi vallomásában az elbeszélő. A zágrábi társadalom élete ezzel szemben a kollektív emlékezetet idézi fel: „Ilyen lehetett az élet nálunk is békében, most legalább látom s megértem, miért sírják vissza a polgárok a szép időket, amelyek viszsza nem térnek.”⁴² Zágráb utcái, terei, épületei, a város jellemző karaktere az elveszett közös közép-európai urbanitás újbóli felfedezésére biztatják az utazót: „Osztrák város vagy, messze Ausztriától, tengerparti város, messze a tengerparttól, elég nagy, hogy el lehessen bújni benned s elég kicsi, hogy bájos lehess!”⁴³ A megszemélyesített városhoz intézett önéletrajzi monológ, akárcsak a szülőváros, „K.” – azaz Nagykanizsa – század eleji nyüzsgő társadalmi életét felidéző narratívák, a polgárság közös emlékezetébe oldják az elbeszélő hangját.⁴⁴

³⁷ *Uo.*, 62.

³⁸ *Uo.*, 30.

³⁹ FEJTŐ, *i. m.*, 70.

⁴⁰ *Uo.*, 74.

⁴¹ *Uo.*, 159.

⁴² *Uo.*, 71.

⁴³ *Uo.*, 27.

⁴⁴ *Uo.*, 100–102.

A két utazó vezető értelmiségekkel való találkozásai, s a belőlük levont tanulságok az útirajzok eddigiekben ismertetett narratív struktúrájába illeszkednek. Németh László Cocéával folytatott lelkes eszmecseréjének elbeszélése a fent idézett kételyekkel zárul,⁴⁵ a Gusti professzor irányítása alatt álló falukutatók munkája pedig a két kultúra, a román és a magyar áthidalhatatlannak tűnő távolságára emlékezteti az elbeszélőt. „... ha a mi vezetőnket a közismert magyar tudóstípussal szembeállítom, épp ez a legfeltűnőbb: mi, mihelyt lehet, a betűbe, elméletbe, rendezésbe vesszük be magunkat, szinte belebújunk a tudományba, ő tudományosdit játszik, s a tanulmány és ismeret csaknem mellékes a játék élvezete mellett.”⁴⁶ Míg e találkozások összességében tehát az illúzióvesztés egy-egy újabb szintjét jelentik a romániai utazó számára, addig Fejtő könyvében az identitáskeresés, az önazonosság formálódásának állomásait jelzik a kulturális másság feltáruló tapasztalatai. A gyanakvó, kérdésekre nem felelő Miroslav Krležával való szellemi párbaaj a párbeszéd szükségességére, a horvát író Ady-esszéje pedig a nagy nyugatos költő közép-európai jelentőségére, az életművében kifejeződő, s Krleža által felismert „közös dunai sorsra” ébreszti az elbeszélőt.⁴⁷ A radikális politikai nézeteket valló szerb festővel, P. D.-vel való dalmáciai találkozás ezzel szemben saját egykori forradalmi nézeteivel, s azoktól való eltávolodásával szembesíti.⁴⁸

A két útirajzot áttekintve láthatjuk, hogy mindkét szerző saját kérdésre kapott választ Közép-Európától. Értékpreferenciáik a régió kultúrtörténetének, társadalmának más-más vonásait állítják előtérbe. Kérdésirányuk különbözősége más-más Közép-Európa-élménnyel szembesíti őket. A Németh László-i „Megvalósítható-e a Duna-gondolat?” kérdésére érkező felelet tagadó. Míg a Fejtő *Érzelmes utazásából* kibontakozó „Átélhető-e még az európai kultúra öröksége Közép-Európában?”, illetve „Lehetséges-e egy (közép-)európai hagyományokon alapuló identitás megalkotása?” felvetésekre igenlő válasz érkezik. „Van-e még álom Közép-Európáról?” – tette fel a kérdést bő fél évszázad múltán azonos című esszéjében Konrád György.⁴⁹ A válasz voltaképpen már a két világháború közötti utazók műveiből is kiolvasható: Közép-Európa élménye attól függően válhat valóságossá, milyen kérdéssel fordulunk felé.

⁴⁵ Vö. NÉMETH, *i. m.*, 91.

⁴⁶ *Uo.*, 81.

⁴⁷ FEJTŐ, *i. m.*, 125–127.

⁴⁸ *Uo.*, 171–174.

⁴⁹ KONRÁD György, *Van-e még álom Közép-Európáról?* = *Uő, Európa köldökén. Esszék 1979–1989*, Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1990, 153–183.

Összegzés

A 19. század során kialakult szubjektív-lírai útirajz-forma kötetlenségénél fogva telíthető esszéisztikus, értekező tartalommal, így válhatott alkalmassá a két világháború közötti sorskérdések, kulturális önreflexió, kritika kifejezésére. Az esszéizáló, vallomásos, fikciós motívumokat egyesítő műfaj korabeli jelentőségét a hagyományos prózaformák, elsősorban a realista regény hagyományának kimerülése is erősítette.

A '20-as, de főként a '30-as évekbeli magyar szellemi élet különböző irányzatainak képviselői fordultak az útirajz-formához, hogy e „fojtott hangú, önvizsgáló műfaj”⁵⁰ segítségével tájékozódjanak. Egyik fontos kérdésük a nemzetállami narratívák kiüresedése nyomán újból előtérbe kerülő közép-európai identitás problematikára vonatkozott, melynek párhuzamos, eltérő megközelítésmódjai alakultak ki körükben. A népi értelmiségiek elsősorban a történelem előtti, paraszti kultúrákban megőrzött régmúlt és a jövő megvalósítandó népi közössége; az urbánusok inkább a közelmúlt hagyománya felé fordultak. Közép-Európa alternatív, nemzeti civilizációk által elfedett történetiségének hordozója lehet a kulturális örökséget az átvonuló népekre származtató föld, vagy a nyelvnél ősbibb hangképzés (Németh László); illetve a város és a benne élő családok múltja (Fejtő Ferenc) egyaránt.

E két szerző műve bizonyíthatja, hogy a két világháború közötti korszak útirajz-irodalma alkalmas lehet a különböző Közép-Európa fogalmak, a kor fontos eszmetörténeti kérdésére adott eltérő válaszok bemutatására.

⁵⁰ CS. SZABÓ, *i. m.*, 18.

Tóth Csilla

**Polgár és kontextusa:
a Márai-recepció a rendszerváltás idején
Funkciótörténeti áttekintés**

A narratív szövegek használatát előtérbe állító funkciótörténeti kutatás az irodalmat más diskurzusok tükrében vizsgálja, a recepció alakulástörténetében és a befogadásban elfogadja az irodalmon kívüli, extratextuális tényezők jelenlétét. A szerző–mű–befogadó hármasságában újra fontos szerepet kap a szerző, aki a művel együtt ágensként szerepelhet a különböző társadalmi-kulturális folyamatokban. A befogadásban bekövetkezett funkcióváltások miatt a magyarországi Márai-recepció második szakasza a funkciótörténeti kutatások számára kedvező terepet kínál. Az értelmezés előfeltételének tekintett funkciók implicitté tétele a befogadás irodalomkritikai, irodalomtörténeti, társadalom- és politikátörténeti tényezők összjátékaként rajzolódik ki.

A 20. század kilencvenes éveiben induló, elsősorban a regény műfajára irányuló funkciótörténeti kutatások kapcsolódási pontot jelentenek a poszt-strukturalista narratológiák és a megújuló kultúrtörténeti kutatások, valamint a határesetztétika között. Flucknak az amerikai regény funkcióinak történetéről írott monográfiájának elméleti alapvetései Iser antropologizáló hermeneutikáját fejlesztették tovább az irodalomtörténet irányába. Fluck műve lényeges továbblépés, mert a figyelmet a befogadás egyéni aktusai helyett az irodalomtörténetírás problémáira irányítja: a szövegek értelmezésében nagy szerepet játszó irodalomfogalmak és az irodalomtörténeti teleológia összefüggéseire világít rá.

A pragmatikai irányultságú funkciótörténet a befogadást a mű formai, strukturális elemei és kulturális, társadalmi aspektusok, szöveg és kontextusa összjátéka eredményének tekinti. Fluck szerint a funkció minden befogadás előfeltétele, a szöveg megértéséhez szükséges, explicit vagy implicit módon létező, de mindig jelen lévő hipotézis, ami egyfelől a szöveg strukturális elemeivel, másfelől pedig külső valóságvonatkozásaival függ össze.¹ A funkciófogalom spekulatív, hipotetikus jellege az irodalmi mű strukturált poliszémiájából ered, amely Iser határesetztétikájára támaszkodik. Az olvasás során a

¹ Wilfried FLUCK, *Das kulturelle Imaginäre. Eine Funktionsgeschichte des amerikanischen Romanes, 1790–1900*, Suhrkamp, Frankfurt, 1997, 13.

szöveg hatáspotenciáljának mindig csak egy része realizálódik, s ebben igen nagy szerepet játszanak a kitüntetett olvasási módok. S éppen ez az a folyamat, amely a kultúratudományi irányultságú irodalomtudomány számára kiemelten fontos. Az egyéni befogadási aktusok ontologizáló felfogásától, a gadameri hermeneutikától eltérően a befogadás nyilvános, társadalmiasult aktusai, az esztétikai tapasztalat dokumentációjaként felfogott recepció áll az érdeklődés középpontjában: milyen tényezők határozzák meg a különböző funkcióhipotézisek domináns szerepét, mitől függ, hogy a hatáspotenciál, a mű strukturális elemeinek mely vonatkozásai aktivizálódnak az olvasás során, míg mások háttérbe szorulnak? A funkcióhipotézis, az értelmezés explicit vagy implicit feltétele nemcsak a befogadás első lépcsőfokaként lényeges: meghatározza a további művek, sőt életművek kiválasztását és az értelmezési módszereket is. Fluck textualizálja a funkció fogalmát, nem állít fel közvetlen megfelelést műfajok, formák és funkciók, illetve társadalmi rétegek között, tehát soha nem beszélhetünk eleve adott funkciókról, mindig csak funkciótulajdonításokról. A funkció történet nemcsak a marxista tükrözésemélet szociológia redukcionizmusával áll szemben, hanem a hermeneutika ontologizáló felfogásával is, de éppúgy elhatárolódik a strukturalista irányzatoktól, így például a klasszikus narratológiától.

További kérdés a funkciók történeti korszakokban, illetve a funkciók különböző irodalmakban megnyilvánuló sajátosságai. A kultusz kutatás és az irodalomtörténet-írás történetének fontos munkáiban Dávidházi Péter² és Margócsy István³ egyaránt rámutattak a magyar irodalom nemzetépítő, szolgáló funkciójának dominanciájára. Dávidházi Péter az irodalomtörténet-írás 19. századi hőskorának vindikációs (védői, igazolói) és a parakletoszi (pártfogói, képviselői) szerephagyományának változatlan továbbélését állítja. Irodalomtörténet-írásunk ma is közösségi szerepet betöltő, nemzeti tudomány,⁴ az irodalomtörténet e szerepfelfogása, a papi szereptől örökölt „védelmi megbízatás” azonban konfliktusba kerülhet a tudomány önelvű igazságkeresésének eszméjével.⁵ A nemzet templomát építő irodalom és az irodalomtörténet ehhez kapcsolódó vindikációs, parakletoszi szerephagyománya olyan

² DÁVIDHÁZI Péter, *Egy nemzeti tudomány születése. Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet*, Akadémiai, Budapest, 2004.

³ MARGÓCSY István, *A magyar irodalom kultikus megközelítései. Kommentár és florilegium* = UŐ, „...Égi és földi virágzás tükre...”. *Tanulmányok a magyar irodalmi kultuszokról*, Holnap, Budapest, 2007.

⁴ DÁVIDHÁZI Péter, „És ki adta néked ezt a batalmat?” = UŐ, *Per passivam resistentiam. Változatok batalom és írás témájára*, Argumentum, Budapest, 1998, 21.

⁵ DÁVIDHÁZI Péter, *Egy nemzeti tudomány...*, i. m., 23.

kitüntetett, transzepochális funkcióhipotézisnek tekinthető, ami meghatározó a magyar irodalom történetében. Megjelenése és továbbélése összefügg a nyelvi-kulturális nemzetkonceptió előtérbe kerülésével és a nemzetről folytatott vitákkal, melyeket a történelem fordulópontjai újra és újra aktiválnak. Az irodalomtörténet és az irodalom része a nemzetről folytatott diskurzusoknak, s a kettős feladat szorításában az irodalomtörténet hajlamos történetiségét elveszíteni, hogy megfeleljen feladatának.

A Márai-életmű kritikáját sajátos recepciós deficitek jellemzik, amik nem kis részben a fent megfogalmazott transzepochális funkcióhipotézis, az irodalom nemzetépítő funkciójának reflektálatlan továbbéléséből erednek, s amik nem magyarázhatók pusztán irodalmon belüli jelenségekkel. A legfontosabbak: a rekontextualizáció hiánya, a polgár fogalmának atemporális használata, a művek, műrészletek általános politikai, közéleti használata és a politikairól való hallgatás és leválás kettőssége, az etikai és az esztétikai értékek összezavarodása, a tömegkultúrával való érintkezés feltáratlansága, a kultusz jelenségei, és nem utolsósorban az *Egy polgár vallomásai* csonkított kiadásának érvényben maradása.

A recepció mindkét, az elsődleges⁶ és a kultikus beszédmód szerinti „hazatérés” kontextusának, a harmincas–negyvenes években és a rendszerváltás idején lejátszódó szakaszának lényegi jellegzetessége, hogy a nemzeteszme, nemzeti identitás – modernizáció, középosztály gondolkörébe ágyazódó polgárság fogalmával ragadja meg tárgyát: „a polgárság írója” mindkét alkalommal kánonba emelő kifejezéssé, domináns funkcióhipotézissé vált. A harmincas évekbeli kifejezés újbóli használatba vétele elsősorban annak volt köszönhető, hogy alkalmasnak látszott a rendszerváltás utáni és a két világháború közti korszak irodalmi és politikai folytonosságának megteremtésére. A kánonalkotó klisé azonban csapdának bizonyult: ha az *Egy polgár vallomásait* polgári szociográfiaként, Márai regényeit pedig társadalmi, „polgári regényként”⁷ olvassuk, akkor nagyban sérül a műimmanens közelítés lehetősége, ami pedig az újraképződő irodalomértési kánon fő elve volt. Ha pedig szigorúan az esztétikai értékeket érvényesítő olvasat mellett tartunk ki, akkor az életmű jó része süllyesztőbe kerül. Ennek következtében sajátos munkamegosztás alakult ki a Márai-kritikában: az utóbbi húsz év irodalomtudományának fősodra, a hermeneutika és a dekonstrukció az *Egy polgár vallomásai* és a *Szindbád hazamegy* kivételével más Márai-művekkel érdemben alig

⁶ TAKÁTS József, *Nyolc év az elsődleges kontextus mellett*, Irodalomtörténeti Közlemények, 2001/3–4., 316.

⁷ RÓNAY László, *Márai Sándor*, Magvető, Budapest, 1990, 189.

foglalkozott. A hagyományos irodalomtörténet-írásra maradt tehát a további művek, főleg a regények és a Napló értelmezésének feladata. A pozitivisták gyökereit őrző irodalomtörténet-írás a szerző-mű-befogadás hármasságából hagyományosan a szerzőre tette a hangsúlyt s igen nagy teret szentelt a történeti szerző világnézetének, politikai eszmerendszerének, kultúrkritikai attitűdjé mibenlétének feltárására.

Mivel magyarázható a „polgárság írója” terminus reflektálatlan túlélése? Milyen politikai, kulturális, társadalmi jelenségek állnak az irodalomtudomány és irodalomtörténet Máraival kapcsolatos, 1989-től kezdődő kettős vakságának hátterében? Különböző irodalmi-irodalomtörténeti és kultúrtörténeti, politikatörténeti folyamatok magyarázhatják a Márai-recepció csapdába kerülését, melyek közül három lényeges, egymásra kölcsönösen ható jelenség emelhető ki. Egyfelől egy alapvetően „nemzeti tudomány” optimista illúziója önmagáról, hogy úgy lehet végre a legnemzetibb, ha kizárólag irodalommal foglalkozik, másfelől ugyanennek a nemzeti tudománynak a küldetéstudata: a rendszerváltás három nagy feladata közül az autonóm társadalom megteremtésének, az alattvalóból önálló egzisztenciával és öntudattal bíró polgár kialakításának felvállalása, továbbá a népi-urbánus vita újraéledése. Az irodalomtörténet-írás sajátos szerepdilemmája, transzepochális funkciójához való ellentmondásos viszonya csak a konkrét recepciók szituáció vizsgálatával érthető meg.

A polgárság írójának átértelmezése (1989–1991)

Az irodalomtörténet védelmi megbízatása, vindikációs szerepének problematikussága, illetve szerepdilemmája a Márai-recepció második szakaszában leginkább a „polgárság írója” terminus mint az egész életművet meghatározó domináns funkcióhipotézis reflektálatlan és következetes atemporális használatában mutatkozik meg. Ez a kifejezés eredetileg, a harmincas években egyszerre volt tudatosan vállalt, sokszorosán megerősített írói magatartás a történeti szerző részéről, a művek értelmezésének explicit domináns funkcióhipotézise a kritikusok és a pályatársak részéről,⁸ illetve a befogadás második szakaszában az odaértett szerző meghatározó karakterjegye az irodalomtörténet és a közírók, a publicisták részéről.

⁸ HEVESI András, *Egy polgár vallomásai*, Nyugat, 1934, 12–13. sz., illetve KERESZÉNYI Dezső, *Arisztokrata és polgári írók*, Magyar Szemle, 23(1935. március), 283–286.

A terminus azonban már 1934-ben, az *Egy polgár vallomásai* első részének megjelenésekor is ellentmondásos volt: paradox módon a polgári kultúrát szűk értelemben, rétegirodalomként kellett meghatározni ahhoz, hogy politikai-közéleti értelemben hatásos legyen a társadalmi vitákban, melyek egy olyan korban játszódtak le, ami már a klasszikus polgárság felbomlásának kezdete volt, s ahol a polgári kultúra diffúziója, tömegkultúrába való felszívódása vált az elpolgárosulás egyik eszközévé. Ellentmondás feszült a polgári irodalom kifejezés korlátozó, partikuláris jelentése és valóságos, egyetemes kulturális szerepe között.

A polgárság írójának domináns funkcióhipotézise, a rétegirodalom, polgári szociográfia tudatos vállalása egyben az *Egy polgár vallomásait* továbbbi, a Horthy-kor hivatalos ideológiájával konfrontálódó, a nemzetfogalmat bővíteni kívánó és egymással is küzdelmet folytató más társadalmi reprezentációk és nemzetieszmék sorába illesztette. Míg a polgárság írója terminus a harmincas–negyvenes években rétegirodalmat jelölt, és ezzel az életmű részesévé vált a kollektív reprezentációk harcának és a népi-urbánus vitának, addig a rendszerváltás éveiben a nemzetet egyesítő jelszóként funkcionált. Ennek azonban megvolt az ára: az életmű magyarországi, Horthy-korszakbeli szakaszának társadalmi beágyazottsága feledésbe merült.

A recepció vizsgálatának célja, hogy az 1989 és 1991 közötti időszakban feltárja a szerző képének kialakulását, a polgárság írója domináns funkcióhipotézisének átértelmezését, annak a Márai-képnek a létrehozását, amely máig meghatározza a művek értelmezését, kiadását, oktatását, népszerűsítését és közéleti használatát. A szerző képének rendszerváltás idején való létrejöttét egyfelől irodalmunk transzepochális funkcióhipotézisével, másfelől az irodalomtörténet-írás ebből fakadó parakletoszi feladatvállalásával összefüggésében, valamint a formálódó nemzetkonceptiókhoz való viszonyában érdemes vizsgálni. Ez a közelítés a politikai-közéleti és az irodalomtörténeti diskurzus szövegeinek egymás mellé helyezését igényli, és az irodalom társadalmi-kulturális beágyazottságának elve alapján áll. Nem a történeti szerző, hanem a szövegek, a művek és a belőlük kirajzolható szerzőkép váltak a nemzeti identitás újraértelmezése körüli közéleti-értelmiségi viták témájává és eszközévé.

A szerző képe nem strukturális elem, hanem az értelmezés során extratextuális, intratextuális és paratextuális elemekből létrejövő entitás. A szöveghez szorosabban kötött odaértett szerző fogalmával ellentétben, ami minden egyes műhöz egy, a szövegből kikövetkeztethető odaértett szerzőt rendel, és a szerző képe egyetlen, nem kizárólag a szövegekből elvonat-

kozott szerző konstruált, az egész életműhöz tartozó fogalmát jelöli.⁹ A szerző képének rekonstrukciója a recepció mechanizmusainak történeti feltárását igényli, az érdeklődés középpontjában a szerző színrevitelének kontextuális vizsgálata áll.

A recepció elemzése kronologikus rendet követ, kezdőpontja Márai bekerülése a magyarországi nyilvános politikai diskurzusba, végpontja a szerző képének megszilárdulása, amit paradox módon éppen nemzetegyesítő funkciójának megszűnése jelez. Márai 1989 februárjától, öngyilkosságát követően lett a rendszerváltás vezető napilapja, a Magyar Nemzet egyik folyamatosan jelen lévő közéleti témája, míg az irodalomtörténeti diskurzusban szakmai kérdésként az 1981 utáni kultúrpolitikai enyhülés jeleként már régebb óta jelen volt. A recepció 1989–1991 közötti szakaszának jellegzetessége, hogy a politikai, közéleti és az irodalomtörténeti diskurzus, kritikusok, újságírók, politikusok és irodalomtörténészek *együtt* teremtik meg a szerző képét a rendszerváltás társadalmi-kulturális-politikai igényeinek megfelelően.

A Márai-recepció az irodalomtörténeti diskurzusban a nyolcvanas években három nyomvonalon indult el. Nagy Sz. Péter és Szávai János Márai-interpretációi álltak a legközelebb a háború előtti Márai-képhez, az *Egy polgár vallomásainak* rétegirodalomként való felfogását folytatták. Szávai Márai önéletírásának első részét nem elsődlegesen önéletírásként, hanem magáról a polgári életformáról tett vallomásként értelmezte.¹⁰ Nagy Sz. Péter Márai legjelentősebb művét polgári szociográfiaként, a szerzőt a Nyugat második nemzedékének polgári írójaként jelenítette meg. A monográfia címadó fogalma, a citoyen definíciója „liberális, demokrata, baloldali polgár”,¹¹ s a polgári író szellemi környezetének s a vele rokon törekvések megrajzolásában fontos szerep jutott az urbánus, polgári radikális Toll szerzőgárdájának.

A nyolcvanas években Márai magyarországi fogadtatásáért a legtöbbet az *Új Ember* és a *Vigília* körüli katolikus értelmiség tette. Rónay László monográfiája mintegy ellenbeszédként elsősorban Márai világnézetét, szellemi háttérét, írói magatartását kívánta rekonstruálni, a művek óhatatlanul a karak-

⁹ Sandra HEINEN, *Das Bild des Autors. Überlegungen zum Begriff des „impliziten Autors“ und seines Potentials zur kulturwissenschaftlichen Beschreibung von inszenierter Autorschaft*, Sprachkunst 33, 2002/2, 327–343.

¹⁰ Márai a vallomástevektől eltérően nem születésével vagy gyermekkorával indította művét, hanem a ház leírásával, hiszen „egy közösség életformáját akarja minél teljesebben bemutatni”, továbbá [Márai] „a magyar polgárság életformájáról” vall. (SZÁVAI János, „Polgárnak lenni?": Márai Sándor vallomásai, Új Írás, 1988, 1. sz., 105–106.

¹¹ NAGY SZ. Péter, *Citoyen portrék*, Szépirodalmi, Budapest, 1989, 5.

teresen megrajzolt szellemi magatartás lenyomataivá váltak. A könyv szellemi magatartása révén emelt be a kánonba egy addig onnan kirekesztett író úgy, hogy közben a társadalomból és a szellemi életből egyaránt hiányzó értékekre mutatott rá: Márai a polgárság írójaként a polgári liberalizmus, polgári humanizmus, antifasizmus, a tömegek lázadását elutasító konzervatív kultúrkritika és értékőrzés, európaiság, szellemi függetlenség és individualizmus képviselője. Márai legfontosabb szellemi közegeként a polgári újság és az európai krizeológia irodalma jelent meg. A marxista irodalomfelfogással nem világnézeti alapon szembehelyezkedő, hanem a műalkotás autonómiáját valló, „modernista, esztétista beszédmód”¹² képviselője, Szegedy-Maszák Mihály az esztétikum jegyében jelölte ki az életmű súlypontjait: a kevésbé értékesnek tartott regényeket a kimagasló esztétikai értékkel bíró önéletrajzi szövegek melléktermékeinek tekintette.

Ezek a nagyon erős kanonizációs igénnyel jelentkező szakmai szövegek nemcsak témájuknál, hanem szemléletmódjuknál fogva is ellenbeszédként hatottak, ami nagyban hozzájárult ahhoz, hogy megállapításaik könnyen átkerülhettek a politikai diskurzusba. Az igazán érdekes az, hogy a három rivális, eltérő politikai felhangokkal rendelkező Márai-koncepció hogyan kerül használatba a nemzeti identitás újraformálásának korszakában.

Márai halála nem sokkal az ellenzék megerősödését hozó 1989. március 15-ei tüntetés, az Ellenzéki Kerekasztal megalakulása előtt, a tárgyalásos átmenet előkészítő szakaszában következett be.¹³ Annak ellenére, hogy 1989 februárjában megtörtént a többpártrendszer elfogadása, a politikai napilapok tematikáját még mindig a párt és a kormány határozta meg. Az MSZMP modellváltásban gondolkodott, s nem volt egyértelmű, hogy a demokratikus ellenzék elképzeléseinek megfelelően rövid idő alatt lejátszódó teljes rendszerváltás lesz, vagy ez inkább csak hosszabb átmenet után fog megvalósulni. A Magyar Nemzetben 1989 elején már találunk az ellenzéki szervezetekről szóló híradásokat, melyek fontos előrelépések a teljes nyilvánosság elérése felé, de a címoldalt és a belpolitikai rovatot még az MSZMP uralta. Márai 1989 februárjában félellenzéki, nem nyíltan politikai témaként, ebben a kontextusban jelent meg az úgynevezett *single issue* ügyekhez hasonlóan, melyek nyomon követését az újság felvállalta (pl. Bős-Nagymaros, környezetszennyezés). A lap ennek megfelelően Márai „hazatérésének” minden mozzana-

¹² ODORICS Ferenc, *Kanonikus mozgások az ezredvég magyar irodalmában*, Helikon, 1998, 3. sz., 341.

¹³ A rendszerváltás korszakolásában és a politikatörténet követésében Ripp Zoltán munkájára támaszkodtam. (RIPP Zoltán, *Rendszerváltás Magyarországon 1987–1990*, Napvilág, Budapest, 2006.)

táról beszámolt (a halál körülményeiről, a hagyatékkal és a kiadással kapcsolatos jogi vitákról, az emléktábla felállításával és az életmű kiadásával kapcsolatos tervekről, a Márai-estről és a Márai-konferenciáról, a hagyaték hazaérkezéséről, a posztumusz Kossuth-díjról), közölte a *Halotti Beszédet*,¹⁴ valamint rövid recenziókat is publikált az életműsorozat első darabjairól.

A nekrológok és emlékezések a Kádár-rendszer két elfojtott témájához kapcsolódtak, a szerző magyarságát és polgársághoz tartozását hangsúlyozták. Antal Gábor nekrológiájában „a kassai polgárfiú”-ról írt, aki „magyarul és a magyarokhoz szóló író volt”.¹⁵ Molnár Gál Péter *Egy polgár halálára* című írásában Márai emigrációban is megtartott magyarságát hangsúlyozta: „a hosszúra nyúlt emigrációban is magyar író volt”, „magyar stílusista”, „Magyar író volt, nagy magyar író volt”.¹⁶ Az 1989 előtti irodalomtörténeti diskurzushoz képest új elem Márai erkölcsi helytállása, rendíthetetlenségének hangsúlyozása: „alkatilag képtelen a megalkuvásra”,¹⁷ „tisztá tollú, tiszta szívű, meg nem alkuvó. Becsülete egyetlen volt: az írói becsület.”¹⁸ Márai halálát az irodalmárok is a kommunista diktatúra, majd a Kádár-rendszer következetes tagadását beteljesítő tettként értelmezték: „Márai Sándor akkor már elszánta magát az istenkísértő játszmára: inkább maradjon úr utána otthon, mint megcenzúrázott mondatok... A hiányával fog hatni. Csak azért is. Abszencia-program.”¹⁹ A szerző képének egyik lényeges karaktersvonása nem a művek esztétikai, hanem az életrajz etikai szempontú értelmezésének eredményeként jött létre, és már a kezdetektől rendkívül erősen befolyásolta a későbbiekben megjelenő művek interpretációját. Az etikai és az esztétikai érték szembekerülése a Márai-recepció és később az irodalomtörténet, irodalomkritika súlyos tehertételévé vált, s a szerző egyébként jelentéktelen műveinek túlértékeléséhez vezetett. „A morális érték mindig kitölteni látszott a mű esztétikai repedéseit”.²⁰ A Márai-téma először az ellenzék nagyobb súlyú sajtószereplésével egy időben került be az elsődleges nyilvánosság nyílt politikai diskurzusába, melyet a március 15-ei demonstrációk tömegtámogatottsága alapozott meg. A Magyar Nemzet 1989. április elsején körkérdezt inté-

¹⁴ MÁRAI Sándor, *Halotti beszéd*, Magyar Nemzet, 1989. febr. 25., 11.

¹⁵ ANTAL Gábor, *Egy „polgár” vallomásai? Márai Sándor halálára*, Magyar Nemzet, 1989. febr. 24., 4.

¹⁶ MOLNÁR GÁL Péter, *Egy polgár halálára*, Népszabadság, 1989. febr. 24., 7.

¹⁷ CZIGÁNY Lóránt, *Egy úr a Mikó utcából*, Magyar Nemzet, 1989. márc. 4., 11.

¹⁸ MOLNÁR GÁL Péter, *i. m.*, 7.

¹⁹ HUBAY Miklós, *Istenkísértő. Búcsú Márai Sándortól*, Élet és Irodalom, 1989, 9. sz., 15.

²⁰ BÁN Zoltán András, *Szegedy-Maszáék Mihály: Márai Sándor*, Kritika, 1991, 7. sz., 40.

zett az ellenzék vezetőihez: *Szabad ország-e Magyarország?* A következőket nemmel válaszoló interjúalanyok között ott találjuk Rajk Lászlót, Fodor Gábort, Tölgyessy Pétert és Tóbiás Áront is. A TIB²¹ egyik alapító tagja a *Létfeltétel a nemzeti önismeret* című hozzászólásában a Márai-ról szóló, „Egy százalék” című, a későbbiekben többször idézett anekdotájával érzékeltette véleményét: Magyarország még nem szabad ország, s annak, hogy az legyen, egyik feltétele a nemzeti önismeret. A múlthoz való viszony kulcskérdése volt az ellenzék harcainak, így lehetett nyilvánvalóvá tenni a Kádár-rendszer legitimitációhiányát, hiszen legitimitációs alapja az 1956-os forradalom elítélése volt. A Márai-téma először a történelem újraértelmezésének a rendszert erodáló ellenzéki programjába illeszkedett, hasonlóképpen Nagy Imre újratemetéséhez, Recskhez és a Rajk-perhez. Ezért is voltak állandóan jelen a Magyar Nemzetben a Márai hagyatékkal, a szövegek kiadásával foglalkozó cikkek.²² Morvay László a Bajcsy-Zsilinszky Endre Baráti Társaság tagjaként az ellenzéki gyakorlatot követve Márai emlékbizottság felállítását javasolta „emléke, szellemi hagyatékának méltó ápolására, gondozására...”²³ A bizottság fontos feladatának tartotta legalább harminc művét kiadni, hamvait és a hagyatékot hazahozni, budai utcát elnevezni róla és emléktáblát állítani. A Nagy Imre újratemetése utáni, a kulturális élet sokkal szabadabbá váló légköréről szóló híradások között²⁴ a kiadás ügyének elrendeződése, a Márai-est és a Márai-ülésszak²⁵ után a téma fokozatosan veszíteni látszott politikai jelentőségéből. Az emigráns magyar irodalom klasszikusait tárgyaló előadássorozat meghirdetése 1990 januárjában a lapban az utolsó oldalakon, az apróhirdetések kö-

²¹ Történelmi Igazságtétel Bizottsága

²² BORBÁNDI Gyula, *Halál Kaliforniában. Hogyan halt meg Márai Sándor*, Magyar Nemzet, 1989. máj. 15., 6.; MÉSZÁROS József, *Márai-kiadások*, Magyar Nemzet, 1989. jún. 27., 6.; BORBÁNDI Gyula, *A Márai-jogokról*, Magyar Nemzet, 1989. aug. 21., 6. *Az Akadémiai Kiadó jelenteti meg: Márai Sándor irodalmi hagyatéka*, Magyar Nemzet, 1989. szept. 8., 4.

²³ MORVAY László, *Hazavárjuk...*, Magyar Nemzet, 1989. ápr. 15., 14.

²⁴ Pl. Heidegger konferencia (1989. 11. 2.), a magyar kultúra ünnepsorozatnak kezdete Londonban (1989. 10. 28.), a Magyar Narancs megindulása (1989. 10. 14.), a Bibó-emlékkönyv megjelenése, a párizsi Magyar Műhely magyarországi kiadása (1990. március) stb.

²⁵ 1989. 09. 13-án Márai ülésszakot rendeztek a Kossuth Klubban, az előadók Lengyel Balázs, Szabó Ferenc S. J., Németh G. Béla, Rónay László, Balassa Péter, Kulcsár Szabó Ernő, Poszler György voltak, aznap este Márai irodalmi estet tartottak a Pesti Vigadóban ismert színészek közreműködésével, pl. Bálint András, Mensáros László, Bánffy György, Gálffy László. Előadást tartott Habsburg Ottó. Lásd: *Márai műsorok*, Magyar Nemzet, 1989. szept. 9., 6.

zött szerepelt,²⁶ ami a téma politikai szempontú leértékelődését jelezte, de a gyorsan változó belpolitikai helyzet Márait újra bevonta a politikai diskurzusba. 1989 őszén a négyigenes népszavazás kampányában a politikai ellentétek a két rivális rendszerváltó párt között a népi-urbánus törésvonal mentén aktivizálódtak, ami 1990 elején a választási küzdelemben tovább erősödött, s ez új funkciót kölcsönzött a Márai-diskurzusnak: pártpolitikai igények függvényeként működött, a szerző képének karaktersvonásai ennek megfelelően kerültek előtérbe vagy homályosultak el. A pártok önképében a klasszikus bal- és jobboldali megoszlástól eltérően meghatározó szerepet játszott a nemzeti tematikához, valamint az átalakulás radikalizmusához való kapcsolódás, és ez a népi-urbánus vita újbóli előtérbe kerülésével járt együtt. A Magyar Nemzetben is sokféle módon volt jelen a téma, interjúk,²⁷ recenziók,²⁸ cikkek²⁹ foglalkoztak vele. A kérdés az volt, hogy mennyire lehet azonosítani a két rivális pártot (MDF, SZDSZ) a népi vagy az urbánus oldallal. A népi-urbánus vita témáját az irodalomtörténet már korábban felelevenítette: 1989-ben Nagy Sz. Péter szerkesztésében jelent meg *A népi-urbánus vita dokumentumai* című kötet, és ugyanebben az évben *Citoyen portrék* címmel a Nyugat második nemzedékének polgári íróit tárgyaló kismonográfiája. Ez utóbbi kísérlet a marxista tükrözésmélet átesztétizálására: „a polgárság válságának szépirodalomba manifestált, rögzült formáit”³⁰ tipizálta. A különböző polgári menekülésformák között Márai mint a „polgárfeletti polgár mítosza” megalkotójaként szerepelt. A kötet irodalomtörténeti érdeme, hogy rámutatott a polgári író és az urbánus fogalmak közötti kapcsolódási pontokra, így Márait is a polgári radikális, urbánus Toll című folyóirat szerzői között helyezte el. A Kortárs 1990. márciusi számában jelent meg Poszler György Márairól szóló tanulmánya, értelmezése szerint Kassa „urbánus mítosz”, Márai életműve pedig a „magyar városi mitológia” megteremtésére irányult.³¹ Ezek a kanonizációs javaslatok mégsem bizonyultak elég erősnek, Márai mégsem

²⁶ *Szabadegyetemi irodalmi előadássorozat az emigráns magyar irodalom klasszikusairól*, Magyar Nemzet, 1990. jan. 3., 8.

²⁷ BOROS István, „Radikálisak vagyunk, de nem szélsőségesek... Urbánus-népies ellentét?.” *Interjú Kis Jánossal*, Magyar Nemzet, 1989. nov. 04., 7.

²⁸ ANGYALOSI Gergely, *Befogadás és kirekesztés. Gondolatok Németh László gondolatairól*, Magyar Nemzet, 1990. márc. 10., 9.; TURAI Tamás, *Hogy mindig az igazság oldalán álljon.... Ignótus Pálról a Csipkerózsza kapcsán*, Magyar Nemzet, 1990. ápr. 3., 6.

²⁹ CZIGÁNY Lóránt–PÉTER László, *Urbánusok és népi(es)ek nálunk. Válasz egy körkérdésre*, Magyar Nemzet, 1990. márc. 10., 11.

³⁰ NAGY SZ. Péter, *i. m.*, 11.

³¹ POSZLER György, *Márai Sándor és Kassa mítosza*, Kortárs, 1990, 3. sz., 116.

urbánus íróként kanonizálódott, ezt azonban nemcsak az irodalom, vagy az irodalomtörténet-írás belső folyamatai határozták meg.

A politikai diskurzus számára használhatóbb volt a Rónay monográfiájának kevésbé határozott ideológiai karakterű „polgári liberális”, illetve a döntően irodalmi vonatkozású „polgári humanista” Márai, mint a polgári radikális-urbánus Márai, ez utóbbi baloldali, szocialista konnotációi miatt. A közéleti Márai-diskurzusban – az irodalomtörténetivel ellentétben – célszerű volt a szerzőt távol tartani a vitától. Ennek megfelelően Márai a Magyar Nemzetben a népi–urbánus vita kapcsán csak egyszer merült fel témaként, Márai és Kodolányi Kossuth-díja kapcsán. Beszédes a tipográfia: a két, egyenlő terjedelmű hasáb a népi és az urbánus oldal egyenrangúságát jelentette meg, s a vita lezárásának szükségességét sugallta. A cikk egyben meghirdette azt a programot is, amely a kormány megalakulása utáni időszak Márai-diskurzusának jelszavát előlegezte meg, és ezzel a népi-urbánus vita fölé helyezte: „Márai embertípusának” végre eljött az ideje, „a polgárnak, aki valódi demokráciában érzi jól magát.”³² A polgárság írója, a domináns funkcióhipotézis átértelmezésének két leglényegesebb eleme jelenik itt meg: a polgár összekapcsolódik a demokrácia fogalmával és a rendszerváltás lényegi célja, a polgári demokrácia megteremtésének feladatával. Ezzel a polgár történeti jelentése háttérbe szorult, levált az urbánusról, egyre kevésbé kapcsolódott a harmincas évekhez, s egyre inkább a jelen aktuális feladataihoz.

Ez az időszak, a négyigenes népszavazás kampányától az új kormány megalakulásáig egyben (1989 novemberétől 1990 májusáig) a rendszerváltás radikális, antikommunista szakasza is.³³ Az antikommunista retorika egyre intenzívebbé vált, s mivel a népszavazás az SZDSZ javaslatának győzelmét és a reformkommunisták népiekhez húzó szárnyának, Pozsgay Imre terveinek megghiúsulását jelentette, az MSZP-től minden politikai erőnek érdekében állt elhatárolódni. Ebben az időben jelent meg Márainak a szélsőjobboldalra és a szélsőbaloldalra egyaránt nemet mondó írói képe. A folyamat párhuzamos az urbánus, polgári-radikális Márai-kép háttérbe szorulásával. A döntően az 1943–44-es Napló történelemfilozófiai fejtegetéseire alapozott megállapítás a szerzőt a tágran értelmezett politikai középre pozicionálta: „Talán az egyik első volt Európában is, nemcsak hazájában, aki Hitler valamely rádióbeszéde után pontosan felsorolta – regényben és vasárnapi újságcikkben – mindazt a vést és igazságtalanságot, amit a »hang« tulajdonosának

³² NÁDRA Valéria, *Kossuth-díj, Márai Sándor, Kodolányi János*, Magyar Nemzet, 1990. márc. 19., 6.

³³ RIPP Zoltán, *i. m.*, 487.

uralomra jutása a világnak „ajándékoz”. És éppen így tudta 1948-ban, az Andrássy út 60. előtt állván, miféle igazságtalanság indul útnak innen szerezett hazája fölé...”³⁴ Márai halálakor, 1989 februárjában a közéleti diskurzus még a Márai-életrajz lényeges elemeként tartotta számon Márai és a polgári radikálisok örökségét vállaló, *Toll* köré csoportosuló szerzők kapcsolatát. Míg Antal Gábor nekrológiájában megemlítette, hogy Márai Ignotus Pállal, Zsolt Bélával és Németh Andorral együtt a polgári radikális *Toll* vezérkarához tartozott,³⁵ addig ez a háborús *Napló* és a pártküzdelmek fényében elsikkadt, és csak jóval később került elő újra az irodalomtörténeti diskurzusban,³⁶ hasonlóan Márai szociális liberalizmusához. Németh G. Béla a Márai sajátjának tekintett „polgári humánus szociálliberális mentalitásáról” írt.³⁷ Fried István a politikus író kapcsán csak jóval később utalt arra, hogy Márai a harmincas évek közepéig „egyáltalán nem titkolta mérsékelt baloldali vonzalmait”, és az 1947-es választásokon végül túlzott kommunista befolyásoltságuk miatt nem a szociáldemokratákra, hanem jobb híján a Radikális Pártra szavazott.³⁸ A szerző akkorra már megszilárdult és a későbbiekben egyre konzervatívabbá váló képe azonban változatlan maradt, ami másik fontos karakterjegyével magyarázható: Márai tanítómesteri szerepével, ami összeegyeztethetetlennek bizonyult az 1930 és 1935 közötti, Horthy-kori irodalmi ellenzékkal, az irodalmi baloldalon számon tartott szerzővel.³⁹

A rendszerváltás kori Márai-recepció második szakaszának sajátossága, hogy a közéleti Márai-diskurzusban nem játszik domináns szerepet a szerző liberalizmusa, holott ez a Rónay László monográfiájából kirajzolódó, odaértett szerző igen lényeges, sokszor hangsúlyozott karaktervonása. Kenyeres Zoltán 1989-es, a kötetről írt opponensi véleményében is ezt látta a monog-

³⁴ LŐCSEI Gabriella, *Csakugyan hazatért?: Márai tanácskozás Budapesten*, Magyar Nemzet, 1989. nov. 18., 9.

³⁵ ANTAL Gábor, *i. m.*, 4.

³⁶ FRIED István, *Márai Sándor (ön)kanonizációja*, Kalligram, 2000, 5.sz, 5.

³⁷ Az 1990-ben februárjában megjelent tanulmány korábbi, a Márai-konferencián (1989. 9. 13.) a Kossuth Klubban elhangzott előadás szövege volt. NÉMETH G. Béla, *Szociográfia és vallomás, társadalomkritika és személyiségvédelem. Márai, Kassák, Ilyés*, 2000, 1990. 2. sz. 56–60.

³⁸ FRIED István, *A politikus író Márai Sándor = UÓ, Ne az író történjen meg, hanem a műve. A politikus és az irodalmi író Márai Sándor*, Argumentum, Budapest, 2002, 181.

³⁹ Lásd például Ignotus Pál és Németh Andor emlékezéseit. NÉMETH Andor, *A szélén behajtvá. Válogatott írások, emlékiratok*, Magvető, Budapest, 1973, 637–639.; IGNOTUS Pál, *Csipekőrzés. Budapesti és londoni emlékek*, Haladás, 1947. jan. 30., 10.

ráfia fő koncepciójának: „...a műelemzések sora, a publicisztika analízise, a hatások feltárása... mind egyetlen fő szálra fűződnek fel: és ez a szál a liberalizmus ideológiája és Márai liberalizmusa.”⁴⁰ Márai liberalizmusának kiemelése viszont a politikai-közéleti diskurzus szempontjából kevés haszonnal járt, ugyanis a gazdasági és politikai liberalizmus szinte mindegyik párt programjának közös alapeleme volt. A két rivális párt önképében a politikai középre húzódás volt igazán fontos, mivel az MSZP-től elhatároló identifikációs jegyként szerepelhetett,⁴¹ míg a liberalizmus nem volt alkalmas további, a választási küzdelmeket befolyásoló önmeghatározás kialakítására. A baloldaliság vállalása a pártok önképében és a szerző képében is problematikus elemnek számított.

A szerző képének további alakulásában a választási küzdelmek lezárulása és az új kormány megalakulása új szakaszt jelentett. Ebben az évben jelentek meg az életműsorozat első darabjai is, első háromként az *Egy polgár vallomásai, Napló, 1943–1944* és a *Gyertyák csonkig égneek*. A legtöbbször szereplő karakterjegy ekkor Márai tanítómesteri funkciója, ami a költő 19. századból örökölt kultikus, nemzetalkotó szerepének feleltethető meg.⁴² Márai tanítómesteri szerepe logikusan következett a polgárság írója domináns funkcióhipotéziséből és a rendszerváltás tervezett programja megvalósításának időszerűségéből. A művek megjelenésekor sajátos módon egybeolvadó irodalomtörténet és irodalomkritika az életmű aktualitását elsősorban a hiányzó középosztály, a polgárság és az ezzel járó mentalitás megteremtésében látta: „Kár az osztályért – ezt érezteti az író, mert minden hibája, kispolgári mentalitása, élethazugságokat őrző konvencionálisága, dzsentrihez idomulása, antidemokratikus hajlandósága ellenére is... alapja lehetett

⁴⁰ KENYERES Zoltán, *A visszatért Márai nyomában*. Rónay László, Márai Sándor = Uő, *Irodalom, történet, írás*, Anonymus, Budapest, 1995, 216. A tanulmány eredetileg a monográfiáról 1989-ben készült opponensi vélemény szövege volt.

⁴¹ Antall József az MDF-et centрупártként, néppártként, az SZDSZ-t pedig bal-közép pártként határozta meg már idézett interjújában: „De... hangsúlyozni kell, hogy jobbközépen semmiféle jobboldaliságot nem értek, legkevésbé a politikai múlthoz kötődő rosszlemkú jobboldalt. A bal- és jobbközép együtt adja az európai demokrácia alapját. Nagyon fontos, hogy a jövőben pártstruktúra tekintében is közeledjünk Európához.” (SZÉCHENYI Ágnes, *Európai Néppárt? Beszélgetés Antall Józseffel*, Élet és Irodalom, 1990. márc. 16., 6.). A párt 1989. októberi küldöttgyűlésén elfogadott nyilatkozata „a szabadság és a szolidaritás pártjaként definiálta az SZDSZ-t, mintegy áthidalva ezzel a szociálliberális jelzővel szembeni ellenérzéseket.” (RIPP Zoltán, *i. m.*, 491.

⁴² MARGÓCSY István, *i. m.*, 44.

volna annak, ami jelenleg is fájoan hiányzik: a nemzeti középosztálynak”. Továbbá: [a réteget tulajdonságai] „Erre a szerepre predesztináltak ma is – ha lenne. De mert nincs, ezért is megnő nagymértékben az Egy polgár vallomásainak időszerűsége és eredetisége – éppen napjainkban.” „Ma e polgárság s vele a kapitalizmus újraalakulása van a napirenden. Nincs kétség ennek szükségessége fölül.”⁴³

A polgárosodás napirenden lévő feladata ellenállhatatlan erővel hívta elő az irodalomtörténet-írás vindikációs szerepvállalását. Márait olvasni és értelmezni az irodalomtörténet-írás kikerülhetetlen feladataként érzékelt, a nemzetet pallérozó, tanítói feladattal vált azonossá: „mindenki... minden erejével kénytelen lesz nevelni ezt az országot, demokráciára nevelni, akár van kedve e szerephez, akár nincsen.”⁴⁴ Az irodalomtörténeti diskurzus a kommunista irodalompolitika egyoldalúan negatív polgárképével helyezte szembe az *Egy polgár vallomásai* differenciált polgárságképét, ami tanító funkcióval is bírt.⁴⁵ A Márai-recepcióban rendkívüli módon eluralkodó atemporalis szemlélet és a rekontextualizáció hiánya ugyanakkor nem tudható be egyszerűen az egyébként már kezdetektől fogva jelen lévő és a szimptomatikus tanítómesteri szerepben megnyilvánuló kultikus beszédmód⁴⁶ egyik szemléleti, formai tulajdonságának.⁴⁷

Mindez a Márai-életmű esetében nem kis mértékben a tisztázatlan múlt, a népi-urbánus vita az úgynevezett hűtőszekrény-effektus következtében való továbbélésének, antiszemita felhangjai felerősödésének, pártpolitikai törésvonallá válásának következménye. Csoóri Sándor *Nappali bold* című esszéje⁴⁸ fordulópont a Márai-recepcióban is: innentől kezdve a polgárság

⁴³ FENYŐ István, *Az eltűnt polgár nyomában*, Kritika, 1991, 6. sz., 26–27.

⁴⁴ VASY Géza, *Márai visszatér*, Napóra, 1990, 11. sz., 13.

⁴⁵ A „tökéletes polgártól”, a „polgárfeletti polgártól” meg lehetett tanulni, milyen a polgári mentalitás, a polgári értékek: „Márai viszont egy nagyon is tagolt, sokjelentésű és sokfokozatú történelmi és társadalmi, művelődéstörténeti és etikai valóságú polgárfogalommal dolgozik. Távlabbi ősei szorgalmas mesteremberpolgárok, a közelebbiek a feladatukat értő hivatalnokpolgárok, a közvetlen családiak egy része viszont már igazi, széles tájékozottságú értelmiségi polgárok vagy még inkább értelmiségiek.” (NÉMETH G. Béla, *i. m.*, 60.)

⁴⁶ Lásd például: BÁLINT B. András, *Rokona négereknek és csillagoknak*, Vigilia, 1981, 8. sz., 578–579.

⁴⁷ MARGÓCSY István, *i. m.*, 42.

⁴⁸ Csoóri kifogásolt eszmefuttatása Márai 1943–1944-es *Naplójához* kapcsolódik, konkrétan az alábbi részlethez: „Miért vagyok urbánus? [mert]... mindig mindig a városi emberek adtak az emberiségnek.” CSOÓRI Sándor, *Nappali bold*, Hítel, 1990, 18. sz., 4.

írója az irodalomtörténet-írás számára már nem értelmezhető konfliktusmentesen, a nemzetet egyesítő és egyúttal a megtagadott múltat és a jelent összekötő jelszóként, holott a felvállalt feladat, a nemzet polgárosítása a kilencvenes években is aktuális maradt. A szerep teljesítése csak a politikairól való hallgatással tűnt fenntarthatónak, és ez a rendszerváltás idején a politikai és az irodalomtörténeti diskurzus közreműködésével kialakult Márai-kép fenntartásával járt együtt: a szerző politikai középén tartott, később konzervatív liberálissá átalakított képe volt a feltétele annak, hogy betölthesse a demokrácia és a polgárosodás tanítómesteri pozícióját, amire a diktatúrára, a puhuló Kádár-rendszerre adott válasza, az emigrációban tudatosan kimunkált írói magatartása predesztinálta.⁴⁹ Ez pedig csak a polgár, polgárság, középosztály fogalmainak történetietlen és reflektálatlan használatával, a népi-urbánus vita ignorálásával volt lehetséges. A múltbeli vitáról folytatott beszéd veszélyes közelségbe sodorhatta volna az irodalomtörténetet az akkori politikai küzdelmekhez, melyeknek egyik tétje a nemzeti identitás konzervatív, népi-nemzeti vagy liberális irányú új megfogalmazása volt, ami a nemzeti történelem, többek között a Horthy-korszak újraértelmezését is szükségessé tette.

A polgárság írója domináns funkcióhipotézisének történeti szempontú tudományos analízise a kilencvenes években nem volt időszerű: a nemzeti identitás rekonstrukciója Antall József által meghirdetett programjának elsősorban mítoszokra volt szüksége,⁵⁰ s ez a program kifejezte a lakitelki ellenzék eredeti prioritásait is: a nemzet szellemi átalakítását a rendszer politikai átalakítása elé helyezték. A több fronton zajló, kormány-ellenzék, illetve a kormány és belső ellenzéke közötti kultúrharc aknamezővé változtatta azokat a releváns témákat, amelyeket az irodalomtörténeti vizsgálódásnak érinteni kellett volna, s kell ma is: a zsidóság modernizációban betöltött szerepét, a középosztály, valamint a polgárság mibenlétének, a középosztály megújításának Horthy-korszakbeli diskurzusait és a „zsidókérdést” is. A „rég” irodalomtörténet történetietlensége, valamint az „új” irodalomtudomány tüntető távolmaradása nem magyarázható pusztán irodalmon belüli okokkal. A kérdéses fogalmak történeti analízisét, s méginkább irodalomtörténet-írásban való alkalmazásukat a politika fordulata rendkívüli mértékben megnehezítette. A pártstruktúrák nem a kívánt irányba fejlődtek tovább, a nemzethez és

⁴⁹ Krasznahorkai László Márai emigrációs korszakáról írt tanulmányában nem az esztétikai, hanem az etikai érték felmutatását látta meghatározónak. KRASZNAHORKAI László, *Egy későkamaraszkori dolgozat Márai Sándor emigrációs pályájáról* (1983), Jelenkor, 1991/4, 344–353, 1991/5, 449–461.

⁵⁰ SZABÓ Ildikó, *Nemzet és szocializáció: A politika szerepe az identitások formálódásában*, L'Harmattan, Budapest, 2009, 183, 189.

európaisághoz való viszony vált meghatározóvá. A népi–urbánus vita új szereplőkkel, de megosztó, antiszemita vonásait megtartva vált újra a közélet meghatározó tényezőjévé, s erre az irodalomtörténet-írás mint nemzeti tudomány nem reagálhatott másként, mint ahogyan tette: mivel a vita ezúttal is méltatlannak bizonyult, a vállalt feladat, a nemzet polgárosítása érdekében a nemzeti egység fenntartása vált számára elsődlegessé, s ez Márai vonatkozásában nem engedte meg a megosztó diskurzus felelevenítését. Ebből a szempontból az irodalomtörténet-írás a rendszerváltás után is megmaradt régi szerepeiben: nemcsak a 19. századi vindikációs, parakletoszi hagyományának, de ezzel együtt a Kádár-rendszer ellenbeszédének is folytatója maradt.

Mint láttuk, az irodalomtörténet-írás három modellt is felkínált a szerző képenek kialakítására, melyek közül a kora társadalmi diskurzusaitól eltávolított, polgári liberális író képe vált uralkodóvá. A politika eseményei jelentős szerepet játszottak abban, hogy a polgári író kifejezés újra domináns funkcióhipotézissé váljon, de ez a polgári radikális és urbánus Márai, illetve a polgárság és az urbánus irodalom vonatkozási pontjainak feledését, valamint polgárság és középosztály fogalmainak differenciálatlan használatát vonta maga után.

A Márai-recepció 1990 után bontakozott ki igazán. Az életmű értelmezését a szerző rendszerváltáskor kialakult képe irányította, a polgárság írója domináns funkcióhipotézisként, módosult értelmében továbbra is érvényben maradt. A szerző képe azonban, mint láttuk, valójában a rendszerváltás korának társadalmi-politikai lenyomata volt, az ekkor megteremtett Márai-képre mint a létrehozandó polgárság identitásmodelljére a későbbiekben is szükség volt. A művek társadalmi-kulturális beágyazottsága és azok a valódi társadalmi-politikai problémák, melyek mentén a Márai-szövegeket a harmincas években használatba vették, erősen háttérbe szorultak. Márai életművének újraértelmezése kizárólag elsődleges kontextusába, a népi–urbánus vitába, a „zsidókérdés”, valamint a középosztály-diskurzusok közé visszahelyezve és a magyar irodalom alapvető, közösségi funkcióját elismerve és annak ellentmondásait feltárva lehetséges. Ahhoz, hogy árnyaltabb választ kapjunk arra a kérdésre, hogyan is volt Márai „igazi urbánus író”,⁵¹ olyan interdiszciplináris irodalomtörténeti vizsgálódás szükséges, ami szem előtt tartja a művek esztétikai hatásstruktúrájának azon elemeit, poétikai sajátosságait, amelyek által bekapcsolódtak elsődleges kontextusuk, a harmincas évek társadalmi vitáiba.

⁵¹ VAS István, *Nebéz szerelem*, 3. rész: *Miért víjog a saskeselyű?* I., Holnap, Budapest, 2002, 80.

Szarvas Melinda

Az átmenettel járó különbözőség

A „hazaemigráló” magyar irodalom megítélése (Gion Nándor tetralógiája)

A Gion Nándor életművének gerincét alkotó tetralógia recepciója a négy regény születésének körülményeihez igazodva két része szakadt. Az első két vajdaságban megírt regény, az 1976-ban közös kiadásban *Latroknak is játszott* címmel megjelent *Virágos katona*, valamint *Rózsaméx* címűek kritikája sokkal pozitívabbnak mondható, mint a Budapestre település után születő, a tetralógiát záró *Ez a nap a miénk* és az *Aranyat talált* címűeké. Gion irodalmi megítélése Magyarországon és a Vajdaságban ellentétes irányt vett. A Vajdaságban az utóbbi két regény értékelésében jelentős szerepet játszott Gion Magyarországra telepedésének ténye, körülményei, az itt adott múltra vonatkozó nyilatkozatainak vitathatósága. Gion vajdasági megítélése a legjobb példa arra, hogy egy kis létszámú, zárt irodalmi közösség személyes életének változása mennyiben befolyásolhatja az ottani írók műveinek *irodalmi* megítélését is. Gion Nándor tetralógiájának recepcióját vizsgálva különösen a második két regényt ért kritikák különbségére figyeltem, hiszen a korábbi kedvező fogadtatás – akár a tetralógia első két regényéé, akár az addigi Gion-műveké – ezeknél vált hangsúlyosan és egyértelműen negatívabbá. Az 1976-os *Latroknak is játszott* kötet még csak narratológiai változásokat sejtetett az életművön belül: az első meghatározó Gion-regény, az 1969-ben megjelent *Testvérem*, *Joáb* társadalomábrázolásra alapozott realizmusát háttérbe szorította Gion sajátos írásmódja, a mesélést középpontba emelő, dúsított realizmus.

„Talán(y)os” recepciók

Gion Nándor recepciójából sokáig hiányzott a *monográfia*. 2009-ben ritka és különleges helyzetbe került az életmű, hiszen rögtön két könyv is megjelent róla. Érdekes, hogy ezáltal nemcsak a művek váltak különböző szempontokból megismerhetőkké, hanem Gion Nándor *recepciója*, a művek kritikáinak megítélése is másnak mutatkozott a két kötetben. Szokatlan módon, ám nem véletlenül: a Kalligram Kiadónál megjelent kötet szerzője a Gionhoz hasonlóan vajdasági Gerold László, a Noran Kiadónál publikált kötet pedig a magyarországi Elek Tibor munkája. A két monográfiát figyelmesen olvasva

feltűnhet, hogy különösen a tetralógia darabjaira vonatkozó értéktételek térnek el, mégpedig aszerint, hogy az adott kritikus vajdasági, vagy magyarországi. A kritikák között természetesen maguk a szerzők tesznek különbséget saját értelmezéseikkel, s úgy tűnik, mindkét szerző a saját irodalmi közegének befogadását tartja hitelesebbnek. Az olvasó annak lehet tanúja, hogy a két irodalmi közeg kölcsönösen bírálja egymás kritikai működését.

Gerold László és Elek Tibor – bizonyos esetekben – emocionális érvekre alapozónak látja a másik térség Gionnal foglalkozó kritikáját. Elek Gion Nándorja a saját környezetében (fel nem ismert tetralógia zseniális alkotója, Geroldé viszont a kissé manipulatív, a műveire vonatkozó recepciót nyilatkozataival szándékosan befolyásoló szerző, akinek állításait az új befogadó közeg fenntartások nélkül elhitte. A magyarországi szerző monográfiájában a következő olvasható a *Latroknak is játszott* című kiadványról: „megállapítható, hogy a regények fogadtatása lelkesebb volt Jugoszlávia határain túl, mint azon belül. Míg a vajdasági író- és kritikustársak (Juhász Erzsébet, Varga István, Varga Zoltán, Utasi Csaba) többnyire a valóságábrázolás mélységét, hitelességét megkérdőjelezve inkább a regényekkel szembeni fenntartásaikat hangoztatták, »többirányú kiteljesületlen lehetőségei«¹ miatt sajnálkoztak (jóllehet a *Virágos katonáért Híd*-díjat kapott a szerző), addig a magyarországiak inkább a mű jelentőségét méltatták.”² Elek leírásában a vajdasági kritika mintha kicsinyeskedő lenne, holott az alkotás értékét egy díj is bizonyítja. A magyarországi viszont rögtön felismerte a *remekművet*. Elek később hangsúlyozza, hogy az idő a magyarországi reakciókat látszik igazolni: „[a] *Latroknak is játszott* későbbi gazdag recepciójában is az elismerő, méltató hangok váltak uralkodóvá mindmáig, az évek múltával a kritikai észrevételek egyre inkább el is felejtődtek (*talán* korábbi hangoztatói is túlléptek rajtuk) [...], s a *Virágos katonát*, illetve a két regény együttesét a *gioni életmű csúcsaként* [...] tartja számon.”³ Elek természetesen megpróbál magyarázatot adni a korabeli vajdasági kritika tartózkodására. Elsődleges érve az, hogy a Gion-próza a hagyományos formák felé fordult. Ezzel együtt pedig az *Új Symposion* nevű folyóirat avantgárd szellemiségétől eltávolodott, holott Gion ennek első generációs szerzője volt. „Nem bizonyítható, de *talán* nem tévedek nagyot, ha feltételezem, hogy a regények kortársi vajdasági fogadtatásában közrejátszhatott a szerző fokozatos eltávolodása a symposionista törekvésektől, legalábbis az avantgardista, kísérletező prózától [...]”⁴ Ez alapján tűnhet

¹ VARGA Zoltán, *Két történelmi regényünkéről*, Híd, 1974/9.

² ELEK Tibor, *Gion Nándor írói világa*, Noran Kiadó, Budapest, 2009, 113.

³ ELEK Tibor, *i. m.*, 115. (Kiemelés tőlem. – Sz. M.)

⁴ *Uo.* (Kiemelés tőlem. – Sz. M.)

úgy, hogy a vajdasági kritika nem Gion műveinek saját műfajukból kiinduló vizsgálatára alapozza az értékítéletét, hanem egy külső, inkább Gion személyét érintő szempontra.

Gerold László nemcsak tartalmilag, de helyenként formailag is egészen hasonlókat fogalmaz meg, viszont az értékítélet nála, természetesen, fordított. Ő úgy lát(tat)ja, hogy az esetleges hibákkal „a magyarországi [recepció – Sz. M.] kevésbé foglalkozik [...]”, aminek magyarázatát *talán* abban kell látni, hogy a vajdasági kritikát inkább a regényanyag megformálásának a módja, míg a magyarországit inkább az eszmei vonatkozások érdekelték.”⁵ Úgy tűnhet, a magyarországi kritika a vizsgált irodalmi mű valós jellemzőitől függetlenül, a szerző határon túlisága alapján ítél, a sokszor valóban érzékelhető patetikus hozzáállásnak megfelelően, pozitívan. Legalábbis „az újabb, elsősorban magyarországi tanulmányokban, kritikákban (Görömbei, Márkus, Elek, Pécsi stb.) ez figyelhető meg. Ennek következménye, hogy háttérbe szorul [Gion] művei immanens irodalmi jegyeinek, értékeinek s hibáinak kellő mélységű szakmai vizsgálata, ami a vajdasági magyar kritikára (Bori, Bányai, Uta) viszont inkább jellemző (volt).”⁶ A szakszerűbbnek lát(tat)ott vajdasági kritikával szemben a magyarországgal kapcsolatban „nem hagyható szó nélkül az a szemlélet, amely a Gion-opus megítélésében a kilencvenes évektől, a rendszerváltástól erősödik fel, s amely elsősorban *az életmű csúcsának tartott tetralógiában* (van, aki ezt vitatja!) kisebbségi vonatkozású létkérdéseket lát és hangsúlyoz (ehhez Gion Magyarországra való költözése után adott, ilyen elvárásokat kielégíteni kívánó interjúi [...] is hozzájárultak!), megfélemedezve arról, hogy a tartalmi jegyek, akárha a kisebbségi sorssal kapcsolatosak is, nem tekinthetők esztétikai értéknek [...]”⁷

Érdekes módon a vélemények megfogalmazásában helyenként a kifejezések is egyezők: Gerold és Elek is nevez meg kritikusokat mind az általa bírált, mind a kiemelt oldalról, s mindketten többször hangsúlyozzák saját felvetéseik feltételeességét leginkább a „talán” kifejezéssel. Fontos ezt kiemelni, hiszen ezeknek a fejtegetéseknek az esetében, a kritikák részletes bemutatása híján, valóban szubjektív véleménynyilvánításról van szó. A szembenállásnak feltehetően leginkább Gion Nándor a vesztese, hiszen az ő recepciójának hitelességét kérdőjelezi meg két monográfiája. Egyértelmű, hogy újraértelmezésre, lehetőleg elfogulatlan, független felülvizsgálatra szorulnak a korabeli kritikák. Vagy legalábbis szétszalazásra. Dolgozatomban a tetralógia

⁵ GEROLD László, *Gion Nándor*, Kalligram Kiadó, Pozsony, 2009, 96. (Kiemelés tőlem. – Sz. M.)

⁶ GEROLD, *i. m.*, 192.

⁷ GEROLD, *i. m.*, 191. (Kiemelés tőlem. – Sz. M.)

utolsó két regényével kapcsolatos jelentősebb vajdasági, majd magyarországi közelítések esetében erre teszek kísérletet. Mindkettő elsősorban irodalmon kívüli szempontok alapján vizsgálta a két regényt, érdekes módon megfelelve a monográfiák irodalmi közegeket leíró jellemzésének.

Utólagos magyarázatok, elmaradt értelmezések

A harmadik és negyedik regény tárgyalását rendre irodalom kívüli szempontok vizsgálatával kezdi mind a magyarországi, mind a vajdasági recepció. Az addig két regényből álló sorozat majd húsz évvel később, 1976-ot követően csak 1997-ben, majd 2002-ben folytatódott már Magyarországon. A hosszú halogatás oka a vizsgálatok leggyakoribb kérdése. Vajdaságban a megjelenéseket követően tényleges kritika szinte meg sem jelent a regényekről, s elemzés is alig. Az arány idővel sem javult, a regények leginkább egy-egy jelenséget elemző tanulmányban bukkannak fel példaként. Az *Ez a nap a miénk* és az *Aranyat talált* kritikája véleményem szerint a Gion személyes életében beállt változások miatt maradhatott el, s nem elsősorban irodalmi okok miatt. Az irodalmi értékelés hiánya bír jelentőséggel. Az életrajzi változások közül nem (csak) a Magyarországra település jelenthette az elutasítást kiváltó okot, sokkal inkább az azt megelőző, még a Vajdaságban történt irodalmi, közéleti-politikai átalakulások felszínre kerülése.

Nem a tetralógia harmadik darabja, az *Ez a nap a miénk* Gion első, Magyarországon írt és megjelentetett műve, ez azonban az első itteni regénye. Az ezt közvetlenül megelőző 1996-os *Mint a felszabadítók* című kötetet a kritika (fenntartva a határműfajúság lehetőségét) novelláskötetként fogadta, s az 1994-ben megjelent első magyarországi kötet, az *Izsakbár* esetében sem lehet olyan klasszikus és vitathatatlan értelemben regényről beszélni, mint az *Ez a nap a miénk*kel kapcsolatban. Hogy mégis ez utóbbi mű recepciójában lett következménye Gion átköltözésének, amiatt lehet, hogy közvetlenül ezt követően (ennek okán) készültek és jelentek meg azok a budapesti interjúk, melyekben Gion egykori vajdasági működéséről, lehetőségeiről s az Új Symposion szellemiségéről és közösségéről kétségbe vonható hitelességgel nyilatkozik. Ezeket a megszólalásokat a Vajdaságban a múlt megtagadásaként, valamint az új, magyarországi irodalmi közegbe való simulékony beilleszkedés érdekében tett „mismásolásként” is értékelték.

A Vajdaságban a mai napig gyakran előfordul, hogy írók, művészberek közszerepléssel járó kvázi-politikai pozíciót vállalnak. „Kisebbségben élő íróknak gyakran kell az irodalomba nem mindig beilleszkedő dolgokkal is foglalkozni, nyilván azért, mert a kisebbségi közösségekben általában

kevés az értelmiségi, legalábbis kevesebb a szükségesnél.”⁸ Legtöbb esetben ez a szereplés negatív megítéléssel jár együtt, ami a vezetői döntésekről alkotott véleményen túl gyakran kihat az adott szépíró irodalmi műveinek recepciójára is.

Gion írói pályája elején érthető módon nem vállalt, feltehetően nem is nagyon ajánlhattak neki közéleti-politikai szerepet. Egyik nyilatkozatában is így fogalmazott: „viszonylag hosszú ideig megúsztam a kényszerű ezermesterséget, vagy kontárkodást, magyarul a közéleti szereplést.”⁹ 1968-as első regényétől kezdődően az 1977-ben megjelent ifjúsági regényéig, *A kárókatónak még nem jöttek vissza* címűig egyedül az 1975-ös évben nem jelentkezett új kötettel, vagyis Gion egyértelműen a sikeres írók közé tartozott. Elek Tibor úgy véli, „Gion Nándor [épp] írói sikereinek, jó szervező- és kommunikációs (beszéd)képességének, diplomáciai érzékének köszönhetően” töltött be „a hetvenes–nyolcvanas években több fontos szakmai és közéleti pozíciót [...] a jugoszláviai magyar kulturális életben.”¹⁰ Az idővel egyre sorjázó pozíciók valóban – s talán érthető módon – az életmű alakulására is hatással voltak: Gion kötetének sora az 1977-es évet követően csak 1982-ben folytatódik a *Sortűz egy fekete bivalyért* című ifjúsági regénnyel. Első „tiszttségét” pedig 1976-ban töltötte be, ekkor a Vajdasági Íróegyesület titkára, majd 1979–82 között elnöke lett. Később az Újvidéki Színház igazgatói posztját töltötte be 1983 és 1985 között, majd pedig 1985-től Magyarországra költözéséig, vagyis 1993-ig az Újvidéki Rádió főszerkesztőjeként (is) dolgozott.

A Magyarországon adott interjúkkal kapcsolatban érdekes módon olykor az is probléma, amit Gion Nándor mondott, és az is, amit nem. Nyilatkozatainak részletes vizsgálata külön kutatást igénylő, időszerű feladat volna. Jelen dolgozat keretein belül csupán a legmarkánsabb értelmezéseket és szempontokat van lehetőség megmutatni. Az interjúk értékelése során nem lehet figyelmen kívül hagyni azt az evidenciát, hogy Gion Nándor *válaszol*, vagyis a kérdések eleve felkínálhatnak egy-egy retorikát, ami befolyásolhatta Giont is. Természetesen ezeket a szólamokat nem kell mindenáron elfogadnia a kérdeztetnek, a beszélgetés irányított voltáról mégsem lehet megfeledezni. Ha tehát Gion válasza patetikusnak, önfényezőnek, sztereotípnak tűnik, akkor néha érdemes magát a kérdést is megfigyelni, amit pedig esetenként az adott folyóirat ideológiája, szemlélete is befolyásolhatott. Egy 2002-ben készült interjúban például Gion a következőt mondja: „Régi nagy

⁸ „Nincs időm észrevenni a történet eltűnését”. Gion Nándorral beszélget Füzi László, Forrás, 1998/11, 7.

⁹ Uo., 7.

¹⁰ ELEK Tibor, *i. m.*, 175.

vágyam volt, hogy egyszerű magyar író lehessenek, aki írja a maga dolgait, és akinek nem kell folyton hivatalos leveleket fogalmaznia idegen nyelven, azaz szerbül.” Mindez a következő kérdésre adott válaszban olvasható: „Sok kellemetlensége volt odaát?”¹¹ A kellemetlenség tehát nem kérdés, Gionnak biztosan rossz volt *odaát*, a kérdés az, mennyire? Egy szerep eljátszása mindig szükségszerűen feltételezi az adott szerep felajánlását is. Amikor viszont Gion arról beszél – akár az idézett interjúban is –, hogy tudta, „a régi Jugoszlávia nem az a sokszínű, gyönyörű ország, amiről a hangzatos propagandaszövegek szóltak,” és érezte, „mélységes gyűlölet morog a fű alatt, és hogy az ország szét fog hullani”,¹² az elfogadott szerep valóban túljátszottnak tűnhet.

A Gion-nyilatkozatok hiteltelensége leginkább az *Új Symposion* kapcsolatban kerül szóba kortárs vajdasági elemzők vizsgálataiban. Amellett, hogy Gion idővel – az értelmezések szerint: csak – „fő publikációs helyének nevezte a lapot, de csak útitársként határozta meg magát, prózaíróként meg egyenesen kívülállónak”,¹³ a későbbi és különösen az utolsó szerkesztőgárdához fűződő kapcsolatáról is megoszloak a nyilatkozatok. Az 1980-as években az egykori első nemzedék tagjai közül többen is a Forum Lap- és Könyvkiadó Vállalatnál dolgoztak, munkaszervezetileg az *Új Symposion* is idetartozott. Fehér Kálmán vezérigazgatóként, Bányai János a könyvkiadó főnökeként, Gion pedig az *Új Symposion* Kiadói Tanácsának elnökeként dolgozott. Így tehát ő is közelről nézte végig az akkori, utolsóvá váló szerkesztőség szétkergetését. Az akkori főszerkesztő, Sziveri János nyilatkozatából úgy tűnik, nemcsak végigstatisztálták mindezt, hanem aktívan részt vettek a felszámolásban: „Az a nagy szűgyen az egész Symposion-ügyben, hogy a lap első nemzedékének többsége – akiket tiszteltünk egykoron – felvállalta a leszámolásnál a hóhér szerepét.” A helyzet pikantériája, hogy Gion az elnöki posztra többek között épp Sziveri támogatásával került. (Sziveri imént idézett nyilatkozatában tévedésként fogalmazza meg ezt a döntését: „Nagy tévedésem volt, amikor én is őt javasoltam erre a posztra!”¹⁴) Ugyanakkor Gion több alkalommal is arról beszélt, hogy az akkori fiatal írók és szerkesztők munkáját elismerte, sőt saját bevallása szerint baráti kapcsolatban is voltak. Saját szerepéről ritkán nyilatkozott, s ha mégis, akkor válaszaiból az derült ki, hogy nem volt nagy befolyással az eseményekre. „[F]elülről közéjük

¹¹ TORNAI Szabolcs, *A golyóálló tűzrománc. Gion Nándor áttelepülésének okairól és bővülő trilógiájáról*, Heti Válasz, 2002, II. évf., 11. szám, 66.

¹² UO.

¹³ HORNYIK Miklós, *Szabálytalan napló*, Forum Kiadó, Újvidék, 1981, 135.

¹⁴ KERESZTURY Tibor, *Féltérpészen*, Magvető, Budapest, 1991, 105.

csaptak. Ekkor összezavarodott a viszonyunk. Tudniillik megint csak közéleti pozíciómnál fogva kénytelen voltam közelről végignézni lefejezésüket, beleszólási és döntési jog nélkül. De ott voltam a közelben, ami sokféle találgatásokra adott okot. Jöttek is a találgatások.”¹⁵ Gion Nándor később is azt hangsúlyozta, hogy közvetlen beleszólása dokumentálva sem volt az eseményekben: „Lehetetlen helyzetbe kerültem. Megkezdődött a szétverési procedúra, amit még a régi kiadói tanács, a Forum kiadóház vezetői és az alapító, az Ifjúsági Szövetség illetékesei intéztek, de engem mint a leendő tanács elnökét, megfigyelőként és szavazati jog nélkül, meghívtak a felmorzsoló értekezletre. [...] Ott ültem hát én, aki Sziveriék kérésére vállaltam a tisztelet, és végig kellett nézmem, ahogy Sziveriéket leváltják. [...] Az én nevemet még a jegyzőkönyvben sem találták meg.”¹⁶

A mégis felmerülő gyanút követően Gion vajdasági megítélésén az sem sokat javított, hogy a szerkesztőség szétkergetett tagjainak később az Újvidéki Rádióban, ahol ő főszerkesztőként dolgozott, munkát szerzett. „Én közben rádiós főnök lettem, néhányukat behoztam fizetett és szélvédett munkahelyre, másokat is igyekeztem szerepeltetni, és úgy-ahogy megfizetni, de ez már nem pótolta a régi együvértartozást [...]”¹⁷ Balázs Attila is ekkor került a rádióhoz, ő maga a következőképpen fogalmazta meg odakerülését: „Pár év munkanélküliség után másokkal együtt az Újvidéki Rádió irodalmi főszerkesztőségén kaptam munkát, Gion Nándor alatt, joggal mondhatja, hogy jó pár év elmúltával ugyan, de segített többünkön.”¹⁸ Ugyanakkor egyes értelmezők Gion segítségnyújtásában is öncélúságot látnak, Szerbhorváth György több szempontból is meglehetősen szubjektív és éles hangú kötetében úgy írt Gionról, mint aki, „mivel több egykori sympóst fölvelt dolgozni az Újvidéki Rádióba, ezzel még dicsekedett is.”¹⁹ Az átköltözését követő nyilatkozatait olvasva a Gionban szintén csalódott Gerold László Szerbhorváth idézett kötetéről írt bírálatában megjegyzi: „nem helyes elsősorban a jelen pozíciójáról ítélni, hasonlóképpen problematikus az egykori szerkesztők és munkatársak életének, tevékenységének későbbi alakulását szem-

¹⁵ „Nincs időm észrevenni a történet eltűnését”, i. m., 14.

¹⁶ SZABÓ PALÓCZ Attila, *Egy letűnt börtönidő ismeretlen pricesein Zalán Tiborral (3. rész)*, Magyar Szó, 2008. november 22.

¹⁷ „Nincs időm észrevenni a történet eltűnését”, i. m., 14.

¹⁸ *Non finito: Balázs Attilával beszélget Károlyi Csaba*, Élet és Irodalom, 2001. augusztus 3., 7.

¹⁹ SZERBHORVÁTH György, *Vajdasági lakoma*, Kalligram, Pozsony, 2005, 352.

besíteni sympós múltjukkal [...].”²⁰ Többek között Gerold is azok közé a kritikusok közé tartozik, akik egészen a hetvenes évekig nyomon követték Gion írói pályájának alakulását, ám a kilencvenes és kétezres években alig-alig írtak a megjelenő szövegekről. Véleményem szerint a kritika ideiglenes elhallgatásának (egyik) oka a Gion-nyilatkozatok fentebb bemutatni próbált kétes megítélhetősége és tartalma.

A kevés bírálatban (elemzésben), mely valóban a Gion-regényekkel és nem azok szerzőjével foglalkozik, leginkább az erősödő politikai tartalmat, a nemzeti sztereotípiák megjelenését hangsúlyozták, mint amik az első két regényben elfogadott és mostanra elvárasi alapként szolgáló „gioni meseiséget” meghíúsítják. Szerbhorváth György a vajdasági magyar háborús irodalommal foglalkozó tanulmányában említi példaként a két regényt: „Gion Nándor a *Virágos katona* és a *Rózsamész* után, amelyekben a második világháború kezdetéig mesélte el települése és családja történetét, megírta ezek folytatását, a világháború alatt zajló *Ez a nap a miénk*, majd az 1945-ben és közvetlenül utána játszódó *Aranyat talált* című regényét, melyekben már »bátrabban« is értelmez: előtérbe kerül a magyarkodás (legalábbis a hősoknél), etnikai sztereotípiák sora vonul fel.”²¹ Mindez persze bizonyos mértékig szükségszerű változásnak is tekinthető, a történelmi regénysorozatban Gion olyan témák megírásához érkezett, amelyeket nehéz lett volna e tartalmak nélkül megfogalmazni. Amennyiben irodalmi szempont a vizsgálat alapját képezte a magyarországi recepcióban, ezek a tematikát érintő megállapítások lelhetőek fel ott is.

Lezárások

A vajdasággal szemben az *Ez a nap a miénk*, valamint az *Aranyat talált* című regények magyarországi recepciója több szempontból is sokszínű. Mint önálló regényeket itt is alig vizsgálták és kritizálták őket, a róluk születő elemző írások nagy részét a tetralógia korábbi regényeihez való hasonlítás adja. A második két regény érdekességét nem annyira a bennük megfogalmazottakban vagy az írásmódjukban látták, hanem eleve a létezésükben: a *Latroknak is játszott* kötet több mint húsz év után folytatódott Magyarországon. Vagyis az utolsó két regényt irodalmi kiindulópontok alapján itt is

²⁰ GEROLD László, *Retro: Kritikák és röpkritikák*, Forum Könyvkiadó, Újvidék, 2011, 164.

²¹ SZERBHORVÁTH György, *Háború, irodalom*, Regio, 2005/3, 94.

kevésbé vizsgálták. Az irodalmon kívüli szempontok azonban érthetően mások, mint a Vajdaságban.

Arról, hogy a sorozatot folytatni szeretné, Gion Nándor még a Vajdaságban nyilatkozott, s a harmadik regényt ennek megfelelően Magyarországon mint záró darabot várták és fogadták. A megjelenés után közvetlenül napvilágot látó kritikákban a *trilógia* zárásának sikeressége az egyik fő kérdés, amire többnyire pozitív választ adtak a recenzensek. Így tett Márkus Béla, aki úgy látta, Gion „megrajzolta tehát szülőhelye, a svábok, szerbek, magyarok és zsidók lakta közép-bácskai Szenttamás sok-sok alakos tablóját [...]”,²² valamint N. Pál József is úgy értékelte az *Ez a nap a miénk* című regényt, mint amivel húsz esztendő múltán tető került „e vajdasági história fölé”.²³ Várható lenne, hogy a negyedik, immár valóban lezáró mű után a harmadik darab értékelése felülíródjon, hiszen az *Aranyat talált* megjelenésével az kikerült a záró pozícióból és középső darabbá vált. Ez az újraértelmezés azonban elmaradt. Ennek oka lehet az, hogy a kérdés a harmadik regény esetében érdektelenné vált, de emellett a negyedik mű recepciója alapján arról is szó lehet, hogy az *Aranyat talált* ellenére továbbra is a harmadik regényt tekintették a záró alkotásnak, a 2002-es művet pedig csak lazán kapcsolták a trilógiához.²⁴ E szempontból érdekes N. Pál József munkája, akinek kötetében egymást követi a már idézett kritikája a harmadik regényről, valamint az, amelyet a negyedikről írt. Utóbbiban legalább akkora meggyőződéssel elemzi az *Aranyat talált* című Gion-regényt a tetralógia zárásaként, ahogy tette ugyanezt az *Ez a nap a miénk* esetében trilógiáról beszélve anélkül, hogy a regénysorozat kétszeri lezárására reflektálna.

A megjelenéskor még mindig közeli délszláv háborúkon túl egy személyes körülmény is jócskán segítette a negyedik regény magyarországi befogadását. A tetralógiát záró mű 2002-ben, Gion Nándor halálának évében jelent meg, kedvezve az írói halál körül amúgy is divatos legendák kialakulásának. Az *Aranyat talált* ezzel nemcsak a tetralógiát, de az egész életművet lezáró művé is vált. „Gion Nándor 2002 nyarán úgy ment el váratlanul világunkból, hogy egy tekintetben bizonyosan nem hagyott hiányérzetet maga után. Halá-

²² MÁRKUS Béla, *Édesszájú mesék. Gion Nándor: Ez a nap a miénk = Nemzetiségi magyar irodalmak az ezredvégen*, szerk. GÖRÖMBEI András, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2000, 386.

²³ N. PÁL József, „A megtartók jöjjenek...”, Felsőmagyarország Kiadó, Miskolc, 2004, 184.

²⁴ Az *Aranyat talált* című regény kapcsolódásáról Gion is úgy nyilatkozott, mint ami „nem illeszkedik bele teljességgel, de egyértelműen rátapad a trilógiára.” („Nincs időm észrevenni a történet eltűnését”, i. m., 5–16.)

la előtt néhány héttel, hónappal az *Aranyat talált* (2002) című regényének lezárásával nemcsak a tetralógiát fejezte be, de »időben« zárttá tette [...] életművét.”²⁵ Elek Tibor megfogalmazásából is érződik a regényfolyam lezárásának szimbolikussá formálása mellett az a patetikus hang, amely több elemzésben, a záró regényről írt kritikában megjelenik. Az *Aranyat talált* című regény Gion utolsó földi feladatává lesz ezekben az írásokban, melynek megírása tarthatta életben a szenttamási író. „Az író, szinte szó szerint értendő, halála pillanatáig írta négykötetes regényét, s talán csak regényének befejezése eltette addig is: berekesztethette a szenttamási Rojtos Gallaiak és társaik történetét, elbúcsúzhatott világától, nagyon szeretett szülőföldjétől.”²⁶ N. Pál József megfogalmazása szerint az *Aranyat talált* „Gion Nándor hatyúdala [...], amelynek »üzenete«, körülöttünk és bennünk, máig itt ólálkodik.”²⁷ Már az eddig bemutatott írások alapján is jogosnak tűnhet tehát az a Gerold László nyomán tett korábbi felvetés, miszerint Gion életrajzának alakulása egyes magyarországi értelmezőknél pozitívan befolyásolta a tetralógia (utolsó) darabjainak – és szerzőjüknek – megítélését.

Összegzés

Gion Nándor 1973-ban a Vajdaságban elkezdett és 2002-ben Magyarországon befejezett tetralógiája nemcsak terjedelmének és szerkezetének köszönhetően válhat egy igen izgalmas életmű központi darabjává. A 2007-ben először egy kötetben kiadott sorozat többek között arra hívja fel a figyelmet, hogy egy szerző irodalmi megítélését korántsem csak a művek értékelése befolyásolja. Gion, főként a Vajdaságban, meglehetősen megosztó személyiség lett, ezzel együtt megkerülhetetlen is. Az ő életművének és különösen tetralógiájának olyan típusú további vizsgálata, mint amit dolgozatomban igyekeztem megmutatni, nem csak Gion műveiről mutathat eddig fel nem derített, vagy nem vizsgált összefüggéseket. Határon túli szerzők esetében a két (irodalmi) közeg (magyarországi és a térségi) olyan jelentős recepciós eltéréseket produkálhat, melyek nem olvashatók egybe egy kvázi *egyetemes magyar* irodalmi megítéléssé. A két értékítélet és az azok alapjául szolgáló szempontok bemutatása során terjedelmi okok miatt kénytelen voltam csak a legmeghatározóbb aspektusokra koncentrálni, de a két közeg közelítési

²⁵ ELEK Tibor, *i. m.*, 217.

²⁶ PÉCSI Györgyi, *Rekviem Bácskáért. Gion Nándor tetralógiájáról*, Forrás, 2007/6, 63.

²⁷ N. PÁL József, *i. m.*, 196.

szempontjai talán érzékelhetően különváltak. A kritikák ilyenfajta szétszálazása Gion esetében mindenképpen elvégzendő feladat.

Az, hogy 2009-ben Gion Nándorról két monográfia is megjelent, nem szabad, hogy azt jelentse, Gion életművéről, a szerzőről magáról minden tudható. A két monográfia esetében természetesen nem értékkülönbségekről van szó, hanem arról a fontos belátásról, hogy sem az egyik, sem a másik elemző kötet nem ad *önmagában* objektív képet. A Gion Nándor Magyarországra való átjövetele nyomán kiélesedő recepcióbeli különbözőség arra mutat rá, hogy a két irodalmi közeg elemzéseit és közelítéseit elkülönítve,²⁸ de mindenképpen *egymás mellett* kell vizsgálni. A szerző és életműve irodalmi jelentőségének megállapítása csak így válhat teljessé, elfogulatlanul, valóban minden hatást figyelembe véve definiálhatóvá. Ehhez azonban – Gion Nándor esetében mindenképpen – „újabb monográfiára [van] szükség, olyanra, amely sorsot, életutat és identitásválságokat is vizsgál.”²⁹

²⁸ Elkülönítve, hiszen a kétféle közeg különböző irodalmi tendenciák alapján határozza meg a maga szempontrendszerét, amit fontos látni ahhoz, hogy a kritikák értékítéletei érthetőek legyenek.

²⁹ SZILÁGYI Zsófia, *Két monográfia Gion Nándorról (Elek Tibor: Gion Nándor írói világa; Gerold László: Gion Nándor)*, Irodalomtörténet, 2010/1, 116.

Lajtos Nóra

„A forma artistikuma”¹

Elméleti „ablaknyitogatás”: Sánta Ferenc rövidprózai munkáiról

*Minden forma lehetséges, ha indokolt.*²
(Sánta Ferenc, 1968)

A Sánta Ferenc-életműben a novellák korántsem kaptak akkora visszhangot, mint a regények. Kétségtelen, hogy *Az ötödik pecsét* (1963), a *Hús óra* (1969) és *Az áruló* (1970) című Sánta-regények égisze alól nehéz utat találni vissza a novellákhoz, amelyek felett – ha befogadástörténetüket nézzük – több mint fél évszázad telt el. A nem túl gazdag recepció három lehetséges okkal magyarázható: az egyik elsődlegesen az lehet, hogy a művek túlságosan „korba ágyazott”-ak: az ötvenes évek társadalmi tablójáról, a szegénység tájairól rajzolnak múltidéző képet. A másik magyarázat, hogy „nem elég posztmodernnek”,³ azaz nem kényszeríthetők párbeszédre más művekkel, önmaguk szöveghatárain kívül nincs referenciális töltetük. A harmadik ok: a novellák „karakterisztikája”, vagy Sánta szavaival: a „forma artistikuma”, ami kevésbé összetett.

Az elbeszélés – novella –, rövidpróza műfájának elméleti kereteit többen újraértelmezték már a közelmúltban. Így válik egyrészt indokolttá, másrészt már-már kíváncsisággá az, hogy a Sánta-novellák újra szerves részeivé váljanak az életműnek. Azaz egyfajta műfaji kontextualizálás által olvassuk újra a Sánta-novellákat.

Érdemes kiemelni azt is, ahogyan maga az író fogalmaz prózai műfajválasztásával kapcsolatban. A következőket olvashatjuk az *Isten a székeken* (1970) című kötetének utószavában: „(...) S mert alázatot éreztem, sem könnyűséget, sem öncélú játékot soha magamnak meg nem engedtem. Mi-

¹ Sánta Ferenc szófordulata, melyet az író az Erki Edittel folytatott beszélgetésben használt. *Beszélgetés Sánta Ferencsel* = SÁNTHA Ferenc, *A szabadság küszöbén*, Budapest, 1993, 27.

² SÁNTA Ferenc, *i. m.*, 26.

³ Vasy Géza utal erre *A korszerű későmodernség – Sánta Ferencről* szóló írásában: „...Tőle nem vezettek utak a posztmodern epikához.” VASY Géza, *A korszerű későmodernség – Sánta Ferencről*, Hítel, 2002/9, 56.

ként ügyeltem arra is, hogy ne szaporítsak a kevésből értelmetlen sokat, de a sokból szigorú keveset inkább.”⁴ Sánta szerint a próza „soha nem mondhat le a gondolat elsőbbségéről. Benne csak a gondolat és forma, a »belbecs és a kulcsín« együttesének tökélye teremthet valóban művészt”.⁵

Novellaként, rövidtörténetként esetleg *elbeszélésciklusként* olvassuk-e (újra) ezeket a kötetekbe rendezett Sánta-műveket? Ez a problémakör már csak annak kapcsán is fölmerülhet, mert a már említett, válogatott novellákat tartalmazó 1970-es kötet, az *Isten a székéren* első hét novellája Fekete J. József szerint akár például egy családregény egyes fejezeteiként is olvasható lehetne.⁶ Maga az elbeszélői pozíció is nagyon szemléletes: ezeknek a történeteknek az elbeszélője Ferike.

Műfaji határbhelyzetek – újraolvasási kódok

a) Rövidtörténetként

A kispróza műfajának történetét Thomka Beáta *A pillanat formái* (1986) című tanulmánykötetében vizsgálja részletesen. Abból indul ki, hogy a rövidtörténet valójában a novella rokon formája. Már egy negyedszázaddal ezelőtt felhívta a figyelmet arra, hogy a magyar kritikai szaknyelvben el sem terjedt az új név használata, holott a német, angol, francia, de még a dél-amerikai prózában is merik új nevekkal illetni ezeket a „miniatűr” elbeszéléseket.⁷

A következőkben azokat a legfőbb kritériumokat igyekszem kiemelni Thomka beható kutatómunkájából, amelyek nagyon jól vonatkoztathatók Sánta Ferenc rövidebb terjedelmű írásaira.

1. A német irodalomtudomány szerint a rövidtörténet (= *Die Kurzgeschichte*) legszembetűnőbb jegye az előkészítés, a bevezetés és a poénszerű lezárás elmaradása.

⁴ SÁNTA Ferenc, *Isten a székéren. Válogatott novellák*, Szépirodalmi, Budapest, 1970, 359.

⁵ *Látogatóban. Kortárs magyar írók vallomásai. Sánta Ferenc*, Erki Edit-interjú, Gondolat, Budapest, 1968, 388.

⁶ „A nincstelenségbe és tehetetlenségbe merevedett céltalanság közvetlenül jelenik meg a családregény fejezete(i)ként is olvasható novellákban.” FEKETE J. József, *Aki a csöndet választotta* = Uő, *Perifériáról betekintő*, Felsőmagyarország Kiadó, Miskolc, 2008, 86.

⁷ THOMKA Beáta, *A pillanat formái*, Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1986, 187.

2. Intellektuális sűrítettsége megnövekszik, s ezzel együtt megnő az irónia és a groteszk jelentősége is.⁸
3. Manfred Durzak, a *Die deutsche Kurzgeschichte der Gegenwart* (1989, München) című monográfia szerzője szerint egy meghatározott pillanat (pl. *Tündérvilág*), egy sajátos élethelyzet (pl. *Sokan voltunk*) és egy meghatározott esemény (pl. *Isten a székéren*) a rövidtörténet.⁹
4. A rövidtörténet egyik specifikuma az idegen modellekkel való kölcsönviszony¹⁰ kialakítása: például folklór. A Sánta-novellák efféle folklorisztikussága szintén nem szorul magyarázatra.
5. A címadás is igen érdekes: ezeknek a rövidprózai alkotásoknak a címei általában kiemelnek egy gyűjtőpontban álló részletet¹¹ (*Kicsik és nagyok*, *Isten a székéren*, *Sokan voltunk*), s ezzel egyben el is indítják magát az elbeszélést.
6. „Rendszerint az elbeszélő maga is szereplője a történetnek, nézőpontja dominál az elbeszélésben...”¹²
7. „A zárás általában aránytalanul súlyosabb, mint az elbeszélés indítása.”¹³ (vö.: *Sokan voltunk*, *Kicsi madár*, *Téli virágzás*, *Emberavatás*).

És ne feledjük, amit Vasy Géza mond erről a műfajról Sánta-monográfiájában: „Az epikai formák között a novella a pillanat műfaja”.¹⁴

b) *Elbeszélésciklusként*

Kis Béla *Az elbeszélésciklus mint kötetkompozíció* (2008) című tanulmánya a kötetkompozícióra helyezi a hangsúlyt, s lehetővé teszi a más szövegek irányába nyitottabb olvasást. Az *Isten a székéren* kötetkompozíció létét erősíti már az is, hogy gazdag és immanens motívumhálóval rendelkezik: (szereplők: anya, apa, testvérek, nagypapa; ablak motívuma).

Ez a kötet huszonnégy, „óramű-pontossággal” megszerkesztett négytétéles remekmű. A kötetkompozíció első hét darabja az emberi életkor egyes szakaszait ábrázoló elbeszélői nézőpontból mesél a földi emberpróbáló

⁸ BOKÁNYI Péter, *Sánta Ferenc novelláinak groteszk jegyei*, Napút, 2002/10, 24.

⁹ THOMKA, i. m., 187.

¹⁰ THOMKA, i. m., 188.

¹¹ Uo.

¹² Uo.

¹³ Uo.

¹⁴ VASY, i. m., 74.

sorsról; amolyan alulnézetből, B. Nagy László szavaival élve: „lentről nézi az életet”.¹⁵ A kötet utolsó hét darabja szintén a kiszolgáltatott lét mélységes és fájdalmas tragikumát hordozza áttételesen, egy ideológiákkal túlterhelt kor arctalanságáról, *a történelem terhéről*.¹⁶ A kötet közbülső 10 novellája közül öt az elbeszélés – elMESÉLÉS terén mutat újat: a mesés és valós életttereket mutatja be. A másik öt mű pedig a mindentudó narrátorával készíti párbeszédre az olvasót. Ez a kötet világosan megmutatja, hogy „...ami a regényekben jelen van, az csírájában legalábbis, mind megtalálható már a novellákban”.¹⁷ Így tehát a kötetbe be nem válogatott írásokat is bevonhatja az olvasó az értelmezésbe, nem másra, mint az olvasói kompetenciára támaszkodva.

Egy másik teoretikus, Hajdu Péter az elbeszélésciklust egyfajta *olvasásmódként* határozza meg.¹⁸ Bezeczky Gábor *Az elbeszélés poétikája* című munkájában pedig a regény felől közelít az elbeszélés műfaja felé: „Nemcsak az összetett regényt és az elbeszélésciklust nehéz elkülöníteni egymástól, hanem az elbeszélésciklust és a vázaltszerűen összerakott gyűjteményt is.”¹⁹ Lehetőségesnek tartja, hogy egyedül az olvasó találékonyságának köszönhetően találjanak egymásra az egymás mellé válogatott művek. Ezeknek a szövegdaraboknak (*sic!*) az egymáshoz öltése, illesztése egy jó olvasó-szabónak köszönheti újszerűségét, majdani divatba hozását.

Szegedy-Maszák Mihály *Az újraolvasás kényszerében* (2002)²⁰ tematikailag és grammatikailag általánosságban vizsgálja a novellák egységét. A Sánta-novellákra ez a következőképp áll:

- a) *tematikailag*: idegenség, egzisztenciális létbizonytalanság, Ferike félelmei
- b) *grammatikailag*: a hang, a saját szólam keresése, az adott identitáshoz tartozó hang, nyelvi módusz keresése.

A motívumháló működése: az ablak metaforikája

Az első novella, amely kapcsán a motívumhálót érdemes vizsgálnunk, a *Tündérvilág* címet viseli. A *Tündérvilág* cselekménye röviden így írható le: egy anya a szokásos mosás alkalmával, kitekintve az ablakon, egy tündérvilágot képzel

¹⁵ B. NAGY László, *A teremtés kezdetén*, Szépirodalmi, Budapest, 1966, 409.

¹⁶ HAYDEN WHITE, *A történelem terbe*, Osiris, Budapest, 1997.

¹⁷ VASY Géza, *Sánta Ferenc*, Szépirodalmi, Budapest, 1975, 61.

¹⁸ HAJDU Péter, *Az elbeszélésciklusok elmélete*, Literatura, 2003/2, 163–183.

¹⁹ BEZECZKY Gábor, *Az elbeszélésciklus poétikája*, Literatura, 2003/2, 186.

²⁰ SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Az újraolvasás kényszere*, Kalligram, Pozsony, 2011.

el, ahol nemrég elveszített lánygyermekét látja a tündérek között. Az *Ezerkilencszáznegyvennégy* című Sánta-novellában is fontos emlék-keretező funkcióhoz jut az ablak: „Édesanyám az *ablak*ban ült. Észre sem vette, hogy beléptem az ajtón”²¹ Visszatérve a *Tündérvilágra*: „Nézett messzire az *ablakon* keresztül, mert velünk szemben se ház, se kerítés nem állta az utat, és el lehetett látni a hegyek tetejéig”;²² és végül: „Nézte az *ablak* mögött tároló világot”(Téli virágzás, 28.). Az ablak világába merült tekintet fellelhető még a *Föld, csillag* című novellában is: „Igyunk...–, de csak tartja a kezében, s ott marad szeme az *ablak* világában”.²³ Az *Emberavatást* az első kötetbeli szereplésekor megelőzi az *Örökség*²⁴ című írás. Ez több szempontból is figyelemre méltó lehet a későbbi referenciális kapcsolóelemek miatt. Talán kissé erőltetettnek tűnik első hallásra, de idevághat, hogy kiderül a műből például az, hogy az apa épp az *ablakos* mesterséget tanulta ki. Az átmenetet az *Örökség*ből az *Emberavatáshoz* az anya alakja adja meg, aki itt is, mint a *Tündérvilágban*, kinéz az *ablakon*. (Csak zárójelben jegyzem meg, hogy Manfred Jahn: *Windows of focalization*, 1996 narratológiai aspektusból vizsgálja az ablakot mint fokalizációs metaforát: „A narrátor számára tárulhat fel a fokalizáció ablaként, hiszen ő az, aki engedi szereplőjét látni... Az olvasó tehát csak mint vakablakot látja a fokalizációt: egy olyan külső pozícióból, ahonnan látszik az ablakszerűség maga, de az ablak mint áttetszőség már nem. Az áttetszőség csupán egy belső szemlélet számára lehetséges. Pedig az ablak általában nem a saját anyagságában érdekes, hanem éppen áttetszőségében”²⁵ – fogalmaz Jahnt értelmezve Ferencz Anna.)

Saját hang keresése

Ha fel akarjuk idézni emlékezetünkben az *Emberavatást*, a novella cselekménye dióhéjban a következő: a gyermek Ferike első fizetését viszi haza a családnak, de előtte a keresetéből tepertőt, vaját és kenyeret vásárol. Amikor

²¹ SÁNTA Ferenc, *Ezerkilencszáznegyvennégy* = UÓ, *Téli virágzás*, Magvető, Budapest, 1956, 103.

²² A továbbiakban az idézeteknél Sánta Ferenc *Isten a székéren* című novelláskötetének szövegeit használom: SÁNTA Ferenc: *Isten a székéren. Válogatott novellák*, Szépirodalmi, Budapest, 1970. *Téli virágzás*, 28.

²³ SÁNTA Ferenc, *Föld, csillag*, 140.

²⁴ SÁNTA Ferenc, *Örökség* = UÓ, *Téli virágzás*, i. m.

²⁵ FERENCZ Anna, *A fokalizáció mint (vak)ablak. Elbeszélés és fokalizáció viszonya Krúdy Gyula Asszonyiságok díja című regényében* = *Retorika és narráció*, Gondolat Kiadó, Budapest, 2007.

hazaér, édesanyja csak az kisebb testvéreknek juttat az ennivalókból. Az *Emberavatás* narrátora, a gyermek-Ferike itt ismeri fel: elért a felnőttkor küszöbére. Ennek különböző emocionális és nyelvi megnyilvánulási formái is jól kitapinthatók a műben. A gyermeki nyelv identitása is lassan kezd eltűnni: „Tudtam már a rendjét, hogy milyen szóra mi jön (...)” (68–69). A „Majd csak lesz valahogy” – frázis pedig már a felnőtt (apai) szólamot hordozza. Majd a küszöb – határ átlépése jelent határkövet a novellában: „Beléptem az ajtón”. Átlépést jelent ez a mozzanat az egyik világból a másikba, az apák világába, amelynek szintén megvan a maga szokásrendje. A narrátor-Ferike belépése a felnőtt világba tehát a saját gyermeki szólam elnémulását eredményezi.

Bodnár György *A modern elbeszélés* (1993)²⁶ című írásában a Szindbád-ciklusról szólva arról beszél, hogy a sorozat egymás mellé került, rendelt darabjai többletfeszültséggel, mozgással töltődnek föl, és ami még ennél is fontosabb lehet a számunkra: újfajta fejlődésregényként tekinthetünk a *Szindbád*-novellákra. Az *Isten a szekéren* egy-egy darabja így, innen nézve már talán nem is csak egy családregény, hanem egy fejlődésregény egyes fejezeteiként olvasható. A *Sokan voltunk* Ferikéjétől a *Kicsi madáron*, a *Tündérvilágon*, a *Téli virágzáson*, és a *Mécsék* történetein át eljutunk az *Emberavatásig*, majd a *Szalma boldogság* érett, felnőtt, családapa-Ferencéig. Úgy gondolom: figyelemre méltó fejlődéstörténeti ív ez.

A hazai irodalom mellett a külföldi prózapoétikai kutatásokra is érdemes egy pillantást vetnünk, már csak azért is, mert időben jóval megelőzték a hazai teóriákat. Forrest L. Ingram 1971-ben írja: „Az olvasó számára minden egyes darab megértése módosul az összes többi megismerése által.”²⁷ Vasy Géza alábbi mondata mintha ugyanezt hangsúlyozná: „Mind a novellák, mind a regények megállnak önmagukban is, de így, együtt létezve, kölcsönösen hatnak egymásra.”²⁸ Korábban is célzott erre monográfiájában: „Ezek a tiszta idillek tehát csak a kegyetlen világ tételét legélesebben feltáró novellákkal együtt érthetők igazán.”²⁹

²⁶ BODNÁR György, *A „mese” lélek vándorlása. A magyar modern elbeszélés születése*, Szépirodalmi, Budapest, 1988.

²⁷ Forest L. Ingramot idézi Hajdu Péter, *i. m.*, 167.

²⁸ VASY, *i. m.*, 74.

²⁹ VASY, *i. m.*, 49.

James Nagel így ír az elbeszélésciklusról: „előzőleg külön-külön megjelentetett novellák kötetté szerveződő struktúrája”³⁰. Elképzelt kötetben belüli ciklusokat is, 5–6 darabot együvé tartozónak gondolva. Sánta Ferenc második kötetét, a *Farkasok a küszöbön*³¹ címűt, két ciklusra osztotta maga is.

Kennedy (1988) a narrátoron kívül háromféle intertextuális jelét tárgyalja a kapcsolódásoknak: 1. toposz: ismétlődő tárgy (ablak!), kép vagy cselekvés; 2. tér-időkezelés: nem egyszerűen helyszín, hanem egy történelmi állapot tudata (Nácik, Kicsik és nagyok); 3. funkció: egy szereplő viszonya a többihez. Azt mondja, nem feltétlenül sorban kell olvasni őket: „A cikluson belül mindig vannak kisebb, alárendelt csoportok, sőt, bármely két egymás mellett szereplő novella között létrejönnek szorosabb kapcsolatok.”³²

c) Családragény fejezeteiként

Az archaikus és a modern családtörténetekben megtalálható egy olyan figura, akinek alakja az események, a többi szereplő, illetőleg a történet egészének alakulása szempontjából kitüntetett helyzetben van. Ez a szereplő Ferike, aki a *Sokan voltunk*-ban még a nagyapa óvó-féltő szeretetére szomjúhozik. Az éhezés-nyomor problematikája vándormotívumként tér vissza az *Isten a székeén* azon darabjaiban (*Sokan voltunk*, *Kicsi madár*, *Tündérvilág*, *Téli virágzás*) amelyekben a társadalom sejtjeként is értelmezhető ’család’ mint egyfajta mikrokozmosz igazolni hivatott az 1950-es évek közepének rendszerfüggőségét, s ugyanakkor szimbolizálni is képes annak kiszolgáltatott voltát. Ebbe a kezdetben háromgenerációs családmodellbe szól bele az Élet Rendje, s készleteti etikus cselekvésre(?) – meghalni küldi(!) – a nagyapát (*Sokan voltunk*). A torzóban maradt családmodell szülői kettőse arányaiban képes betölteni funkcióját: az apafiguráé mindvégig a kenyérkereső szerep, míg az anyáé az ételosztó háziasszony szerepe, ami mindenképp egyfajta alárendelt funkció férfi-nő kapcsolatában és a hagyományos paraszti családmodellben, ám a gyerekek részéről elfogadott, szociális biztonságot nyújtó sorrendiség.

A *Kicsi madár*ban Ferike az a kicsi dalos madár, aki először csak kedvtelésből, később kényszerűségből énekel. Ez az akusztikus sík az egyik legér-

³⁰ James Nagelt idézi Hajdu Péter. (Eredetiben: NAGEL, *i. m.*, 248. James NAGEL, *The Contemporary American Short-Story Cycle. The Ethnic Resonance of Genre*, Louisiana State UP, Baton Rouge, 2000.) HAJDU, *i. m.*, 166.

³¹ SÁNTA Ferenc, *Farkasok a küszöbön. Válogatott elbeszélések*, vál. és szerk. VERESS István, Arión, Budapest, 2008.

³² J. Gerald Kennedyt idézi HAJDU Péter, *i. m.*, 122.

dekesebb megnyilvánulása annak, ami már túlfeszíti az elbeszélés keretét, ugyanis a novellagyűjteményben az egymás mellé felvett szövegekben (*Kicsi madár*, *Tündérvilág*, *Téli virágzás*) hangsúlyos szerephez jut az éneklés motívuma. A *Kicsi madár*ban tehát Ferike énekel, ő az egyik szólam: „Anyám kicsi madárnak nevezett, mert szépen énekeltem” (*Kicsi madár*, 17.), majd a mű legvégén együtt énekel az édesanyával. A *Tündérvilág*ban az anya énekel. A *Téli virágzás* című mű pedig kollektív énekléssel zárul, illetve az anya nem énekel (rekedt): „[...] csak úgy dallam nélkül mondta a szavakat” (*Téli virágzás*, 48.).

A *Tündérvilág* nyitómondata már a nagypapa hiányával együtt élni kényszerült, árvaság-érzetű család alapképletét jelzi. Az *Emberavatás*ban a mű elején fellépő gyermek-Ferike egy varázsütésre felnőtté válik a szemünk előtt. Sánta *Emberavatás* című elbeszélése a gyermekkorból a felnőtt korba való átlépést, „beavatódás”-t is példázza, ezért egyfajta beavatási mítoszként való olvasata is lehetséges. A novella azt igyekszik megmutatni, mennyiben alakul át a gyermek szerep az apa (családfenntartó) szerepévé. Több szinten is megtörténik a „beavatódása” a gyermek-elbeszélőnek: erkölcsi, etikai, biológiai értelemben vett határátlépésekről egyaránt beszélhetünk a műben. Végül a *Szalma-boldogság* elbeszélőjében már egy érett férfi hangját halljuk, amint családfenntartóként gyermekei fejlődését észrevételezi a mű zárlatában: „Hogy nőnek! A legnagyobb lába már kibúvik a takarója alól”.³³ Itt egyébként elmosódnak az én-elbeszélő határai: Zsadányi Edit kifejezését kölcsönözve: „a szereplő válla fölött átnéz a narrátor”.³⁴ (Az *Isten a székéren* című novella főhősné, a parasztembernek a neve „a kötetbeli közléskor az első publikációhoz képest megváltozott”: itt már Sánta Ferencnek hívják, ott még csak Ferencnek.³⁵)

Összegzésképp megállapítható, hogy mindegyik Sánta-novella egy-egy zárt világot mutat be, amelyeket valahogyan ki kell nyitni – efféle tárgyiasult módon is, hogy közelebb kerüljünk hozzájuk.³⁶ Sánta Ferenc személyisége és életművébe zárt világa a mai olvasó számára csak ekképp érthető meg. Igazi helyi értékét Sánta Ferenc műveinek nemcsak a huszadik századi, de a magyar prózában is örök értékeket képviselő prózái jelölik ki. Mert ahogyan

³³ SÁNTA Ferenc, *Szalma-boldogság* = Uő, *Isten a székéren*, i. m., 83.

³⁴ ZSADÁNYI EDIT, „*Lesem az arcát, nem néz vissza*”. *Nemi szerepek, látvány és nézőpont vizsgálata Esterházy Péter Egy nő című írásában*, Kalligram, 2000/4.

³⁵ VASY, i. m., 65.

³⁶ Nem került be a dolgozatba, de utólag fölmerült egy negyedik olvasásmód, amely főképp a kötet című novellája kapcsán lenne hasznosítható a leginkább: a *liturgikus novellaként* való olvasása a műnek (ld. Szabédi László, Kántor Lajos)

megjegyezték az író halála utáni konferencián: „Sánta Ferenc prózanyelve maga a csoda, a precízen megkomponált varázslat.”³⁷ Mindehhez már csak odaátrol tud nekünk üzeni művei helyes értéséhez Sánta, akár ide, Kolozsvárra is, ahová gyermekora kötötte. Üzenete egyben ablaknyitást is enged műveire: „Az íráson keresztüllát az ember, mint egy ablaküvegen, az írónak a szívéig, a lelkéig...”

³⁷ Internet cím: <http://www.irodalmijelen.hu/REGI/?q=comment/reply/254>

Zakariás István

Egy maszk funkciómódosulásai

A Don Quijote téma a kortárs erdélyi magyar irodalomban

Tanulmányom témáját egy, az erdélyi szerepjáték-költészetben végigvonuló maszk funkciómódosulásainak elemzése képezi. Az elemzés során Szilágyi Domokos Don Quijote-i alakmását és e maszk alakváltozásainak Orbán János Dénes, Kovács András Ferenc és Farkas Wellmann Éva versein keresztül áthagyományozódását követem végig. Célom az irodalmi vándormotívum többszörösen áthelyeződő alakzatában beállt változások és a változások okainak feltárása. A több generációt érintő maszkhasználat időbeliségét tekintve 1967-től napjainkig, a kései modernségtől a posztmodernig terjed, melyben versformáló elvként a szerzői nevet problematizáló, maszkyszerű identitásjáték eltérő szerveződéseit figyelhetjük meg.¹ A maszkyszerű identitásjátékban képződő lírai szubjektum azonban a szerep szituáltságának összetettsége miatt nehezen azonosítható. A szerepjáték szubjektuma egy olyan nyelvi képződménynek tekinthető, amely a megvalósulása pillanatában több változóra tagolható szét. Ezáltal az egyedüli eredményre vezető út versenként a szubjektumképződés változóinak vizsgálata a maszk és az őt megteremtő szöveg viszonylatában.

Ugyanakkor a maszkos identitásjáték során nemcsak a szubjektum megvalósulásának lehetünk tanúi, hanem közösségi közérzetének is, hiszen egy társadalmi szerep is megjelenítődik általa. A maszkos alakoskodás leginkább cselekvésben leképzett, az ént meghatározó nemi, társadalmi, politikai, vallási kötöttségek keretében. Ezért a szerepjáték egyfajta költői szerepvállalás, melyben a maszk funkciómódosulásainak vizsgálata feltárja a költői normarendszer tartalmi változóinak koronkénti alakulását. A Don Quijote-i maszkos alakoskodásról megállapíthatjuk, hogy az erdélyi kisebbségi irodalom regionális hagyományáról van szó. Mindez nem azt jelenti, hogy ne

¹ A maszkyszerű költészet szövegformálása alapján történő besorolásánál Németh Zoltán hármas felosztására támaszkodom: első posztmodern az imitáció, második posztmodern a szimuláció, harmadik posztmodern pedig a valóságra utaló, gyakran politikai, tranzitív stratégia. NÉMETH Zoltán, *Szerzői név és maszk a magyar posztmodern irodalomban*, Alföld, 2009, 9. sz., 78–84. Forrás: <http://www.litera.hu/irodalom/a-parbeszed-kiserlete>.

szervülne egészen a magyar nemzeti irodalom fejlődéstörténetébe, pusztán annyit jelent, hogy a verseknek más társadalmi, politikai kontextusa van.² Az elemzendő versek témájának mögöttes terében ott van az erdélyi kisebbségi léthelyzet, míg az egyetemes világirodalmi kapcsolat biztosítéka Don Quijote kulturálisan kódolt neve, pontosabban az illúzióvesztésre ítélt hóbortos lovag végletesre stilizált alakja.

Szilágyi Domokos *Don Quijote szerenádja A láz enciklopédiája* ciklusának a betétverse. A vers összefonódva a főszólam jelentésmezejével többféle rendezőelv szerint közelíthető meg, ugyanakkor teljessége okán önálló versként is értelmezhető, ezért megközelítésem a vers saját regiszterére vonatkozik, a maszk toposzának értelmezői szempontja szerint. A vers intertextualitása Don Quijote átvételével nemcsak a cervantesi szereplő karakterére, korának jellemző stílusjegyeire utal, hanem az egész műre, annak nyelvhasználati jellemzőire. A versek előzményeként ezért a regényből akár stílusbeli hasonlóságok párhuzamait is kiemelhetjük. Ami azonban a legszembetűnőbb e szerepjátékversben, az a Quijote-val való azonosulás mélysége, a groteszk travesztia hangvételének személyes közvetlensége. A szerepjátékon átszűrődik a személyes és kollektív történelmi tapasztalat. A költői küldetés és a választott szereptípus nagyfokú hasonlóságát csak a vers sajátos történelmi korszakának eszmei erőterében tudjuk megérteni. A diktatúra éveiben Szilágyi költészetében felerősödnek a tragikus hangok. Ezzel összecseng az a kortárs irodalomtörténeti megállapítás is, mely a hatvanas évek közepét teszi meg Szilágyi Domokos pályájának fordulópontjaként, verseiben a megrendülő értékpozíció változását kiemelve, amely mélyreható változást hoz a költői önkifejezés eszközei tekintetében.

Tehát a szerepvers jellegén túlmenően Szilágyinak az európai kultúr-élmény egyik legismertebb, s személyes sorsának meghatározottságából örök vesztésnek titulált Don Quijote alakjával való azonosulásán túl akár hasonlóságról is beszélhetünk, pontosabban az általa betöltött költői szerep és a Don Quijote-i maszk közötti alaki (szereptípus) hasonlóságról. A dogmatikus korszellemnek megfelelően az adott történelmi szituációra adekvát válasz csak a szerepjáték keretében volt lehetséges. A tradicionális költőszerep tarthatatlanságával való szembesülés megingatja a költészet értékkeremtő, értékmegőrző funkcióit, a költői küldetés folytatása ezért számára a szerepjá-

² „A kisebbségi irodalmaknak történelmi adottságukból következően sokkal erőteljesebb a közösségi helyzettudatot kifejező jellege, mint a nemzeti, közösségi értelemben nem veszélyeztetett nemzetek irodalmának.” GÖRÖMBEI András, *Az erdélyi magyar irodalom magyarságtudatának elemei* = Uő, *Irodalom és nemzeti önismeret*, Nap kiadó, Budapest, 2003, 45.

tékban rejlt, újfajta önmeghatározás révén válik folytathatóvá. Mit kínál számára e szerepkör? Az idealistát: *Be rég volt, ó, be rég volt, / hogy, nem sülljedve sárig, / e derék még derék volt;* a realitás teljes körű ignorálását: *madonna, rajtam / aszú bőr már a gúnya – / és nem fog a karaj tan / / s a zsírészívűek gúnya – / tartson ki ki hülyének, amíg csak el nem unja –;* a társadalom nemes emberi törekvésekkel szembeni értetlenségét: *maradtam a porondon / magam, s a vért, a vért / itatom föl bolondon, / / a vért mely semmiért / (s milyen sokért!) patakban / folyt el...;* vagyis Don Quijote egyetemes szimbólummá nőtt alakját: *„ki a szélmalommal / küzdött és megveretett;* s egyben az egyén feletti eszmék, a magasztos emberi törekvések megtestesítőjét: *...hittel / csücsültem én az ágon, / s nem is sejtettem, hidd el, / / hogy magam alatt vágom; / mit ér, ha fölfele / száll, míg le én, világom?* A vershelyzetben azonban az illúzióvesztés, a kudarc belátása e szerepjáték megválasztott pillanata: *...s a sárga hold / ma sárlik s megdagadván, / síri szemembe fojt / / minden fényt, s én a vak, lám / látom a kék mezőt / (ó, túlvilági reklám),* amelyben egymásra talál a költő és a hidalgó. A különbség közöttük: míg Cervantes hőse nagyvonalúan eltekint képzelt eszményei és a valóság között húzódó összeférhetetlenségtől, addig a költő Quijotéja a vallott értékideál és a megtapasztalt tények közötti konfliktusok megnyilatkozásának ad hangot. Hiszen a költőnek végletekig ki kell tartania vállalt értékei mellett, melyet versével közvetít, akár annak árán, hogy mindörökre „hülyének” bélyegzik. Innen a vers etikus üzenetközvetítő funkciója.

Visszatérve a lírai én ontológiai státuszának kérdéséhez, a Szilágyi szerepjáték versében használt Don Quijote-i maszk a grammatikai alany. A név egyfajta kulcs a versben teremtett világhoz, történetének alapmotívumai szorosán hozzátapadnak (szélmalomharc, átvert lovag, illúzióvesztés), vagyis a választott szerep időbelisége okán elkülönül a jelentől s a közvetlen megfeleltetés lehetőségétől. Az empirikus én teljes körű kizárása mégis nehéznek mutatkozik egy olyan vers esetében, amelynek önbeteljesítő jóslata szerzőjét műve drámai szereplőjévé avatja. A versbeli én struktúrájában is felfedhető egyfajta kettősség, melynek eredményeként a címben jelölt maszk mint lírai én nem kérdőjeleződik meg, azonban maga az azonosulás folyamata tematizálódik a műben.

A vers szubjektuma alakítóan részt vállal a világban, morális elkötelezettségének megfelelően, státuszát tekintve tehát a tragikumot megelő lírai én, a későmodern identitásköltészet énje a vers szubjektuma. Ugyanakkor a szerzői nevet problematizáló, maszkszerű identitásjáték versben való szerveződése az imitáció elvén alapuló korai posztmodern maszkos szövegalkotás.³

³ NÉMETH Zoltán, *Szerzői név...*, i. m.

Az identitásválságot tragikumként megélő lírai én ellenére a szerepjátékvers a fiktív-maszkos játékelv alapján lép működésbe, s éppen az egyetemessé tett játékelv, a szövegjáték, a nyelvnek mint eszköznek a megjelenítése, illetve a szöveggenerálást elindító identitásjáték nyomán értelmezhető posztmodern keretben.⁴ Don Quijote alakja viszont referenciális jelölők manifesztációjaként jelenik meg mint saját értékrenddel rendelkező, történelmileg „létező” alak, ezért a vers nyelve éppen az imitáció miatt, a tökéletes másolat, a hitelesség iránti igény okán kerül meg az autoreferencialitás problematikáját.⁵

A vers megidézettsége révén áthagyományozódott Don Quijote-i szerepkör módosulásainak következő állomásaként Kovács András Ferenc *Don Quijote sokadik szerenádja* című verse következik. A Szilágyi versétől eltelt évtizedek már nem a kisebbségi elidegenedés, a veszélyeztetett identitás jegyében telnek. Az erdélyi kisebbségi lét megváltozott korhangulata a szerepjátéknak is másfajta, kevésbé tragikus világgépi háttérrel kölcsönöz, annak ellenére vagy amellet, hogy Kovács András Ferenc verselésére amúgy is a játékoság jellemző. A költő Don Quijote-i maszkos „beleélése” esetében sem a jelmezhez tapadó morális alapú vonatkozások érdekelték (helytállás, hősiesség, önfeláldozás), hanem a megidézett versben benne rejlő, tovább bontható játéklehetőségek jelenthették az inspirációt. Mindez persze nem azt jelenti, hogy Kovács András Ferenc esetében ne lenne meg a regionális elkötelezettség, csupán annyit, hogy nála megszűnt a kisebbségi elidegenedés. Az új idők tapasztalata nem a veszélyeztetett identitás helyzetét jelenti, legfeljebb a szellemi élet beszűkülése miatt abszurdá vált létezés elleni tiltakozás a kihívás. Ebben a megközelítésben a Szilágyi versével folytatott dialogikus párbeszédben objektiválódik a nemzeti kultúra áthagyományozódása.

A költő *Ad nótám Szilágyi Domokos* ajánlással indítja útjára a verset. A paratextusnak itt elsődlegesen nem az a funkciója, hogy biztosítsa a nyilvánvaló intertextuális kapcsolatot, ilyen értelemben inkább szűkítően hat. Szerepe egy visszacsatolási effektus, hogy az értelmezés menete a Szilágyi fémjelezte poétika mentén megvalósítható, beszédmódja annak hagyományvonalát követi (a grammatikai formulák szemantikai határának bővítése, játék mint szövegalkító elv, különböző költészeti módok változatai stb.)

Az eredeti forma szellemében, azonos terjedelemmel, ugyancsak megtartva az eredeti vers megszólításainak szövegszervező szerepét, így indítja útjára a búsképű lovag szerenádját: *Madonna, ó, madonnám, / Nyekergek itt elesten / Neked dalot makogván / / De ifjan még repestem, / Ha szállt a himes este, /*

⁴ NÉMETH Zoltán, *Szerzői név...*, i. m.

⁵ NÉMETH Zoltán, *Szerzői név...*, i. m.

Szemek mögé belestem, / / Lehettek bár kifejtve, / Beláttam én, benéztem, / mint lélek drága testbe. Azonban a valami, esetünkben festett női szemek (színház metafora) mögé látás képességének hangsúlyozása önreferenciális gesztusként a poétikai funkcióban rejlő interaktivitásra hívja fel figyelmünket: a szöveg mögött mindig egy másik van. Az idéző és az idézett szöveg együttes jelenléte az eredetiséget differenciáló poétikai játékelv szerint intertextuális hálóként jeleníti meg a szöveget.⁶ De nemcsak a szövegköziség rétegelt, hanem a szövegalkotásban is az intertextuális funkcióra emlékeztető szóhasználat érvényesül, hangzósága révén egy szó mindig egy meglévőnek köszönheti létét.⁷ A vers tele van anagrammatikus szerkezetekkel: *Kacsód kapud kitártán; bászen bolond a hispán / Halállal ...; viccekben vicispán; bókot orzó, / Beporzó...; Toboso, / Tobzódó, szép talizmán, / Te torzókat toborzó, /; Ribanc remény grabanca, / Gubancod...; Te lötty madonna, lőrém, / Lotyó lét lanyha pancsa, /; far, flamenco, / fandalgóléptü.* A nyelvi státusváltások eredményeképpen itt hangsúlyosabbá válik a hangforma, a megnyilatkozás aktusára tevődik a hangsúly, ami kizárja a referencializáló olvasás lehetőségét. Nemcsak a szónak van ilyen kitüntetett szerepe, hanem a költészetre való utalásoknak. Önazonosítások: *Nyekergek itt elesten / Neked dalot makogván, /; Dumámba így bevésve?; Révülten rimet öltök, / Csórt szókon átragyogván /; Ne hadd, hogy kandin esdjék / Szótáram, ó, madonnám.* A vers tétjévé a versírás válik, a költő nyelvi önérvényesítése tematizálódik a költői műben felszabadulva a Szilágyinál még jelen lévő, az írás morális kényszerétől. A polifon hangzást az is erősíti, hogy különböző regiszter- és nyelvváltások variálják a szöveget. A relativizáló ironia jegyében váltogatja egymást a költői és köznyelvi (*Nyekergek itt elesten / Neked dalot makogván; Ha szállt a hímes estve*), parlagi és választékos (*Rongy valóm kitódod, / Mint cefre bort borostyán, / Vagy zsák az ósdi főtöt –; Átolvadsz minden ostyán / Te perzselő Örök Szűz*), pozitív és negatív töltetű (*Te megnyílt égi kútfő, / Te föld ölen a köldök; Te kéjmedúza, rút fő, / / Ribanc remény grabanca*), archaikus és mai nyelvhasználat (*hímes estve; ritte; vicispán; szűvelsz picit; bépalizván, ne mind izélj, csalizsz mán*).

Ez a fajta nyitott műszerkezet a szubjektum és a nyelv viszonyában is jelentős változásokat eredményez. A különböző irodalmi tradíciók és formák beemelése összeegyeztethetetlen a szerzőség mint autonóm eredetiség elképzelésével, és a szerzői személyesség beírásával kapcsolatosan is kételyeket vet

⁶ NÉMETH Zoltán, *Szerzői név...*, i. m.

⁷ „Olvasói beidegződéseinknek egyre kevésbé jelentenek kihívást azok a szövegek, amelyek világosan példázzák, hogy szöveg szöveget szül, szöveg szövegre utal, szöveg szöveget éltet.” SZIGETI Csaba, *A hímfarkas bőre: Kovács András Ferenc verseiről*, Jelenkor, 1990. márc., 471.

fel.⁸ A megidézetség, stílusimitáció, szójátékok, egyszerűen az intertextualizáló költeménytípus változatos beszédmódjai strukturálják a verset. A Don Quijote-i alakmás, e létezésforma alapja itt pusztán nyelvi, poétikai. Az intertextuálisan képzett szöveg univerzumban ezáltal kikapcsolódik az egy sorsot, végzetet megjelenítő perspektivikus olvasat lehetősége, mert végtele-níthető jel- és jelentéskombináció jön létre, ami hatálytalanítja a szubjektum létszerű megragadhatóságát. A Szilágyi versében megfigyelt, tragikumon alapuló személyiségválság Kovács András Ferenc versében az identitás sokféle-ségével folytatott játék által megszűnik. A maszk identitása az őt létrehozó nyelvi játék függvénye. A versszöveg szubjektuma a nyelvi megnyilatkozás reflektáltságában teremődik meg a nyelv performatív és autoreferenciális erejét demonstrálva.⁹ Azonban a személyes közvetlenség hiánya, annak elle-nére, hogy ténylegesen kizárja a szubjektum alanyi megközelíthetőségét, csu-pán annak bizonyítéka, hogy a szerzőség funkciója átalakult. Minthogy a vers anyaga és tárgya egyaránt a nyelv, szövegszerű szubjektumról beszélhetünk, melyet az önreferenciális gesztusok lepleznek le, magára a szöveg megfor-máltságára helyezve a hangsúlyt.¹⁰

A vándormotívum harmadik állomása Orbán János Dénes *Don Quijote második szerenádja* című költeménye. Orbánt érdeme szerint – mint a cím is sugallja – a második hely illetné, ő az, aki felfedezi és életre kelti Szilágyi ha-gyatkából e szerenádöt, de a maszk alakulása szempontjából a harmadik helyre sorolom. Az eredetivel való összeolvasás tapasztalata szerint itt külö-nül el legjobban a versek világképi háttere. A magyar líra jelen idejében meg-változott a költészet szereptudata, kiszorult a nemzeti kultúra fókuszából. Míg az elnyomás évtizedeiben Szilágyi versének felvetése a kisebbségi lét

⁸ GÁCS Anna, *Kovács András Ferenc: Egy eretnek kézjegye* = Uő, *Miért nem elég nekünk a könyv. A szerző az értelmezésben, szerzőség-koncepciók a kortárs magyar irodalomban*, Kijá-rat, Budapest, 2002, 179–180.

⁹ Az ún. második posztmodernben a szerzői nevet problematizáló maszkyszerű lírai megszólalásmódok egy hangsúlyozottan areferenciális modellben helyezhetők el szándékoltan fiktív nyelvük és szövegterük által. Vagyis nem egy létező nyelv áll az olvasó elé a szöveg vágyaként, hanem egy autopoetikus rendszer, amelyben mind a szöveg, mind a szerzői álnév eleve fiktívként gondolja el, s így végső so-ron leplezi le önmagát, önmaga fiktivitását. NÉMETH Zoltán, *Szerzői név...*, i. m.

¹⁰ Ez tulajdonképpen a Gács Anna által leírt tulajdonos-szerző koncepció, mely „az originalitás, az atyaság és a hasonlóság metaforája mellett nagyban hagyatko-zik a megművelés általi kisajátítás, a közföldből a befektetett munka által szemé-lyes tulajdonná változtatott birtok metaforájára.” GÁCS Anna, *Kovács András Fe-renc...*, i. m., 184.

nyelvben maradása és moralitás, Kovács András Ferencnél kulturális hagyománytisztelet, addig Orbán János Dénesnél nem tapasztalható semmilyen morális kötöttség, vagy regionális elkötelezettség. A tömegkultúra vonzaskörében kialakult igények kielégítése másfajta nyelvezetet, másfajta költői attitűdöt kíván. A költészet kommunikációs helyzete megváltozott és kihat a költői öntudatra. Erre válasz Orbán János Dénes „korszerű” hangszerelése.

Ez a vers is hűen követi az eredeti vers formai sajátosságait, a kisbetűs kezdősorok és a központosítás hiányán túl a megszólítások versszervezése itt is hasonló: *madonna ó madonnám / e mindhalálig –esten / tested vackomra dobván // beh rádzuhanna testem*. Megmarad az eredeti vershelyzet szituációja, azonban a továbbiakban egyértelművé válik, hogy ez a vers is Orbán János Dénes mára már védjegyévé vált, kiforgató szándékú átírói gesztusa jegyében íródott. Don Quijote magasztos szándéka az ő fenséges Dulcineájához meglehetősen változó képet mutat: *ágyékok egyre nyalnám / csak dugnád erre néha / ... csak néha erre dugnád / és csúszna mint a szappan / s én feltúrnám a bundát / visítnál mint az emse / hullna fröcsögne úgy rád / heréim drága vembe*. Viszlát magasztos eszmék, magában bagzó főhősünk legfőbb problémáját tyúkelméjű, *biszt is, molylepte-csóku ringyó*-jának a becserkészése képezi.

Általánosan elfogadott, hogy a szerelmi költészet Orbán János Dénes meghatározó témája, melynek problematikussága a szerelem és a testiség viszonyából generálódik.¹¹ Történetiségét tekintve a szexuális gyönyör propagálása mindig a felforgató irodalom részét képezte, a fennálló hatalom közerkölcseinek kikezdésére irányult, tehát a témában alapvetően kódolódott egy hatalom- és politikaellenesség.¹²

A versben a költő önlegitimizációs aktusának legfőbb jelentéslétesítési eszköze a szatirikus, ironikus hatásfunkciót vegyítő pastiche vagy travesztia. A második posztmodernre jellemző, és Kovács András Ferencnél tételesen kimutatható, elsődlegesen esztétikai nyelvjáték dominanciáját Orbán János Dénesnél felváltja egy depoetizált, alulretorizált nyelvhasználat. A populáris regiszterbe tartozó vulgáris nyelvhasználat felől generálódik a nyelvjáték, a megszólalásforma magába foglalja a posztmodern dezillúzionálásra való hajlamát. Poétikai jellemzőként jelennek meg a trágár kifejezések a teljesség igénye nélkül: *ágyékok egyre nyalnám; s én feltúrnám a bundát / visítnál mint az emse / hullna fröcsögne úgy rád // heréim drága vembe /; farkam s a szerenádot /*

¹¹ KERESZTESI József, *A testen innen és túl*, Jelenkor, 2000/4.

¹² „Nem pusztán a pornográf és az erotikus tartalmak szövegesítéséről van szó, hanem a világgal és a szövegek tekintélyével szemben elfoglalt kritikus pozícióról.” NÉMETH Zoltán, *Az interaktív líra. Anna egy pesti bárban; teakönyv*, Irodalmi Szemle, 2004/4.

e tercinákba vertem; a hiba stilémaként való alkalmazása: *magamba'bagzok*, *malacolnánk na mér' ne*; a szójátékok: *madonna pokalipszis / elcsángált tyúkapostol*; *a valagomba pikszis / te létölő galócám / s a felköhögő hiszt is*.

Ez a beszédmód abban különbözik a referenciális kötöttségei alól felszabadult nyelvjáték lehetőségeitől, hogy mindig a mögötte lévő identitás érdekei és stratégiái hozzák létre,¹³ ezáltal fontos következményekkel jár a lírai én szempontjából. A szöveg egy magát túlexponáló, harsány szubjektumot hoz létre. A lírai én férfiidentitásának vonásai sztereotíp macsó pózokból tevődnek össze, és a konvencionális maszkulin vágyfantáziák is mechanikusan ismétlődnek.¹⁴ A vers teremtett szubjektuma egyben a vágyvezérelt fogyasztó eszményképe, a külső ingerek által behatárolt egyén, aki már érzéketlen a tartalmas emberi kapcsolat és az értékek iránt.

A szerzői nevet problematizáló, maszkos szerepjáték olvasatában pedig a lírai én radikálisan nézőpontot vált. Eddig a maszk alakulásáról beszéltem, talán ez esetben találóbbr maszktalanításról beszélni, a költő versében kíméletlenül leszámol a magasztos eszmék hóbortos lovagjával. A szertefoszlott délibábok világában Don Quijote nem indít támadást szélmalomok, juhnyájak ellen, talán el sem indul otthonából, kizárólag a testi vágyak kielégítése a célja. Még csak nem is az emberi örömszerzés legáldásosabb módjának felmagasztalásáról, az összefonódó test gyönyöréről van szó, hiszen az aktus sokkal kézzelfoghatóbb módon teljeseedik ki: *ám csak magamba' bagzok / és süil a szív a lerben / farkam s a szerenádot / e tercinákba vertem*. A maszk átalakulása a benne foglalt költői szerepvállalásban is lényegi változást jelent. A meddő önkielégítés magához a versíráshoz válik hasonlatossá. Azonban mégis elhibázott lenne e versben a Don Quijote-i maszk haláláról beszélni, rá is érvényes az anyagmegmaradás törvénye, a kérdés csak az, hogyan és mivé alakul át. Ha e szerepjáték már megszokott, irodalmi klisé formáját keressük, akkor nehezen tolerálható a maszk alól kivillanó szerzői személyesség, a költőtől olyannyira megszokott hangneme, azonban, ha az Orbán János Dénes-líra tradícióhoz való radikális viszonyulásával, az átírás profanizáló gesztusával számolunk, akkor értelemszerű, hogy az másfajta értékminőséget eredményez. Az átkontextualizált történelmi helyzet nagy szabadságában nem könnyű Don Quijoténak lenni, mint ahogy költőnek sem. Tény és való, ez a tor-

¹³ NÉMETH Zoltán, *Szerzői név...*, i. m.

¹⁴ „Amikor azonban ez a férfiidentitás a külső – patriarchális – világ rendjének analógiájára képzeletbe és rendez be a nő és a férfi testet, és a nagyon is konvencionális maszkulinitás pózait variálja, megszűnik minden szubverzió, s csak a pózként felmutatott erkölcsstelenség szokványtoposzait variálja.” NÉMETH Zoltán, *Az interaktív líra*, i. m.

zóba hajló grimasz nem annyira sajátja, és az idő előtt szertefoszlott délibábok hoppon maradt hősének cinikus keserősége némiképp érthető: *a léttől szinte bányok / maradtam itt a gáton / életnyi szörnyű álmok / kínjában vérbe' látom / múltam s jövőm a malmok / forgatják széllapáton*. Nyoma sincs a Szilágyi-féle kudarcai alatt megroggyant lovag önemésztő vívódásainak, vagy Kovács András Ferenc fanyar öngúnyának. A magasztos eszmék világának, a jellegzetes Don Quijote-i élettérnek vége, szertefoszlott bármínemű megváltásba vetett hit bizonyossága: *lelkemből tépnek almot // sátáni centrifúgák / az Úr is erre vágat / és csúfolódva búgják // hogy meghibbanva látnak / holnaptól és a lelkem- / bélelte rongyszobákban // lehetne falnak esnem...*

A Szilágyi verse által generált történetiség újabb állomásaként Farkas Wellmann Éva *Válasz a Donkibótnak* című verse következik, melyben a maszkyszerű identitásjáték szerzői nevet problematizáló kérdésköre a nemi identitás köré szerveződik. A női nemi identitású maszk felőli olvasat irodalmunkban nem szokatlan (Weöres: Psyché; Esterházy: Csokonai Lili; Parti Nagy: Sárbogárdi Jolán), azonban, mint a felsorolt példák is mutatják, a női beszédmód megfogalmazását többnyire férfi költők jegyezték. A nemi szerepet váltó maszkjáték esetében kizárásosnak tekintjük a szerep és költő bármilyen azonosságát, elemzett versünk esetében azonban a női maszkosszerepjáték-verset egy költőnő jegyzi, ezért megfontolás tárgyát képezi, hogy a szerzői identitás irányítja-e az értelmezés menetét, és ha igen, a szerző hogyan artikulálja nyelvileg nemi tapasztalatát.

A költőnő versében visszajára fordítja a cervantesi szereposztást, hogy a regényben fizikailag meg sem jelenő Dulcinea szerepében csattanós válasszal szolgáljon Don Quijoténak, kikezdve az eddigi szerepkör markáns férfiközpontúságát. A vers beszédsituációja a női „én” és a férfi „te” viszonyán nyugszik, másodlagos kibontakozást biztosítva ezáltal Don Quijote-nak. A témaválasztás merészsége, hogy a költő a nő szerepének átértékelésére nem külön mintát állít fel, hanem az egyszólamú tradícióként aposztrofált patriarchális irodalom viszonyait leginkább rögzítő térfélen egy apró helycserés támadással megbontja az évszázados múltra visszatekintő irodalmi hierarchiát és kiemeli a nőt passzív szerepköréből.¹⁵ Íme a mítoszromboló megszólítás: *Ó, don ki? don ki? Hó, te – / Búsképű, balga volnál? / S lírúd öledbe' volt-e? // Nem lettem én a formád, / Melybe a léted ontod / (tartalmad bárha óvnád)*. A megszólításban kibontakoztatott szójáték: *Hó, te* olvasatában (a lovakat

¹⁵ Ennek tétje nemcsak az oppozíciós párok hierarchiájának dekonstrukciója, hanem a női nem kulturális integrációja, egy visszamenőleges hatályú tradícióteremtés.

megfékező felszólítás) a férfit a féktelenség, fékezhetetlen kéjvágy szimbólumaként ábrázolja, saját macsó képzetéből szó-kantárral visszarántja, megfékezi, jelezve, hogy a gyeplő szára ez esetben a nő kezében van. Ez azt is jelenti, hogy nem a férfi kizárásával határozza meg magát, sőt megmarad a vágy tárgyaként megkonstruált nő szerepében (*Csak nyald libegve visszám*), hanem a férfiidentitás birtokló társadalmi konstrukcióját aknázza alá: *Csak lennék bolmi díva! / Melletted volna hetven, // S te csak alternatíva*. A költő főbb jelentéslétesítési eszköze a feminin testiség hangsúlya, egy olyan fokú intim önfeltárási kísérlet, amely hiányzott a korábbi férfiszerepek megformált nőalakjaiból. (*Nem lettem én a formád, / melybe a léted ontod; Csak nyald libegve visszám; Ringathat bamba képzet / S barátod, méla Sancho*;) A költő szerzői nevet problematizáló, maszkos szerepjátékában a szexualitás felől közelít a szövegalkotás és a női identitás problematikájához, ezért a versben nem lehet figyelmen kívül hagyni azt, hogy ki használja a nyelvet. A posztmodern alanyiságot decentralizáló tendenciájával szemben a női szubjektum nem feloldódni akar az intertextualitásba, hanem a képére formálni azt.¹⁶ A nyelv az őt beszélő identitás függvénye, meghatározza a szubjektumot, ezért a vers a harmadik posztmodernre jellemző szövegekhez sorolható. E kategória második sajátossága, hogy nem nyelvként és szimulációként, hanem politikai stratégiaként képzelel el önmagát, a lírai ént konkrét politikai és kulturális küldetéssel ruházva fel. Ezért a vers időbelisége már nem a múlt tér-idejében zajlik, hanem a jelen deszakralizált világában. Az eredeti történetből kiközlentő anakronizmusok vezetnek arra, hogy a választ a közelmúlt történeteiből próbáljuk fedezni. Az alapszituációt rögzítő legalapvetőbb attribútumok (*Búsképző; S barátod, méla Sancho; S vívnál pogány sereggel, // Mint egykor szélmalommal*) megnevezése mellett nyelvezetébe kortárs reáliák keverednek: *füledbe dugd a vattát; Blatolnék életedben / Még néhány állomásnyit; Hadd szóljon már a veker; Én Zippóddal kezemben*.

Farkas Wellmann Éva az eredeti szereposztás történeti háttéréhez képest újraszituálja női szereplőjét, aki szakítva a konvenciókkal magának követeli a választás jogát. A csattanós befejező sor (*S itten ma donna választ*), mint ahogy Németh Zoltán kiemeli, alapvetően mozgósítja a nőiesség témakörét a lehetséges jelentések megkonstruálásához, hiszen, mint írja, a donna-úrnő

¹⁶ Nancy K. Miller elmélete, mely szerint a halott szerzőség koncepciója a „Mit számít, ki beszél?” női olvasatban „maszk, mely mögé a fallocentrizmus elrejtí arcát”. GÁCS Anna, *A női szerző a feminista irodalomkritikában* = Uő, *Miért nem elég nekünk a könyv*, i. m., 81.

jelentése egyértelműen a hatalom képzetével telítődik.¹⁷ Azonban a vers létrehozott szubjektuma nem lép ki a hagyományosnak nevezhető női szerepből, pontosabban nem teremt egy új feminin minőséget, beleilleszkedik az erotikusan túlfűtött, szabad szájú női előképek sorába, beszűkítve saját olvasatának az erotikus líra felőli megközelíthetőségét.

Visszatérve az eredeti maszk funkciómódosulásaihoz, Farkas Wellmann Évánál megtörténik Don Quijote hagyományos figurájának elidegenítése (demitizálás, deheroizálás). Behelyettesíthetősége által elveszíti a nő felletti kizárólagos birtokviszonyát (férjezett, összeszűrte a levét Sanchóval), és a történetébe foglalt értékorientáció is relativizálódik. (*S hited lehetne iszlám*) A korábbi átírások esetében a Don Quijote-i szerepkör bármely elvetemült cselekedetének megítélése a saját alanyiségán belül képes volt a pozitív megítélés elnyerésére, azonban egy külső szemlélő aspektusából teljes gyarlóságában mutatkozik, esetlen, röhejes: *És termeted csak amit / – mit nem takarhat poncho –*; vagy: *S te mászhatnál az ágyból / Álmoddal és a heggel; Férjem röhögne hátból: / Nézd csak, la Mancha seggel.*

A művek együttolvásásának tapasztalata

A művek együttolvásásának tapasztalataként kijelenthető, hogy, függetlenül a történeti kronológiától, a versekben kiépülő utalások oda-vissza hatnak és jelentős mértékben részt vesznek az egyes versek jelentéstulajdonításában. A művek értékelési szempontjai egymás tükrében megváltoznak, a vendég-szöveg a költők személyes olvasatában megértése új változatait hívja elő, a befogadás az azóta eltelt korban végbement történelmi mozgásoknak és irodalomelméleti változásoknak alávetetten alakul. A kanonikus műalkotással folytatott dialógus, s ezáltal a történetiség lezárhatatlan folyamatába való becsatlakozás tétje az önlegitimitáció. A szelekció mint gesztus már eleve az önteremtés része, hiszen ezáltal határozódik meg, hogy milyen áttételen keresztül valósul meg a kommunikáció, függetlenül attól, hogy az eredetihez való viszony igenlő-e vagy sem. (A kontextus meghatározza a ráíródo verset, de ugyanakkor a ráíródo vers törli előkontextusát.) A lovag szubjektivitásá-

¹⁷ Németh Zoltán szerint az, aki választ, a hatalom birtokába helyezi magát, ezért az olvasó kénytelen azonosulni a kijelölt értelemkonstrukcióval és alávetni magát a szöveg intencióinak, azonban véleménye inkább arra hajlik, hogy az itt és ma nem annyira a szöveg, inkább az olvasó hatalmára figyelmeztet. NÉMETH Zoltán, *A női líra mint játék. Farkas Wellmann Éva: Itten ma donna választ*, Új Forrás, 2003, 7. sz.

nak azonosító jegyei (pl. szélmalom) kivétel nélkül jelen vannak mind-egyik költeményben, azonban az általuk megnyilvánuló értékszémélet koronként eltérő válaszokat provokál. A maszk funkciómódosulásait végigkövetve a Don Quijote-i szerep által rögzült megnyilvánulási formák azonossága mellett mindegyik költő verse esetében eltérő aspektusú azonosulással és eltérő szövegformálással szembesülünk. Valamint a szerzőség kérdései is különböző szempontok szerint, a szerzői autoritás más perspektívái felől artikulálódnak.

Szilágyi Domokos versét közönségorientált elkötelezettség jellemzi. Szerepjátékára a nagyfokú azonosulás jellemző. A költő Don Quijote-i maszkos alakoskodása nemcsak a lírai ént, hanem annak cselekvését és értékszéméletét is teljes egészében meghatározó álöltözet, ezért szövegformálási eljárása az imitáció miatt az első posztmodernhez köthető. Míg a nyelvhasználatában érvényesülni látszik a posztmodern poétikára jellemző játékelv, Don Quijote lírai énje nem tud elszakadni egy bizonyos tragikus egzisztenciatudattól, ezáltal a versben egy későmodern értéktudat közvetítődik.

Kovács András Ferenc ennek a beszédmódnak a hagyományvonalát követi, az előd teremtett szerepmintájának álarcában szólal meg, de annak tragikus felhangja nélkül. Kisebb nála a szerephez való belső idomulás készsége, természetesen jelen vannak a maszkra jellemző jegyek, de a lírai ént saját szövege alakítja. Az áthallásos polifóniában kevésbé releváns maszkról beszélni, hacsak a verset magát nem értelmezzük a vendégszöveg egyfajta maszk-adásának, mely egy folytonosan aktualizált jelentést generál.

Hangsúlyos elköteleződése Szilágyi mellett egyben elhatárolódás a közbeékelődött Orbán János Dénes-féle variációtól. Verse ezáltal egy viszszamenőleges hatályú önlegitimációs aktusnak is tekinthető, mely kizárólagos előzményként a nagy elődöt tünteti fel. Ugyanakkor a „megöröklött” nyelvjáték érvényességét abszolutizálja, ezáltal nála a maszkszerű lírai megszólalásmód a szimuláció elvén alapul, ami az „én” felőli olvasást új stratégiára készíti. Az általa megvalósított modell a posztmodern decentralizált szubjektuma, ahol a szerzői én irodalomelméleti problémaként, a szerző halálának definíciós felvetéseként van jelen.

Orbán János Dénes versének hagyományhoz való viszonya is többre-tűen értelmezhető. A szerep nyelvi leképezésében a populáris szolgáltatói szféra felé mozdul, kikezdve ezáltal a Kovács András Ferenc-féle posztmodern hagyomány esztétikai alapú nyelvjátékának művelését. A Szilágyi-féle értékorientációval is szembehelyezkedik, nem él a szerep által kívánt megnyilvánulási lehetőséggel, elutasítja annak attitűd- és értékvetületét. A kanonizált vers átértelmezése révén egy felforgató potenciált jelenít meg a

hatalom, a megszokás, a normák által támogatott műalkotás ellenében, leképezve a harmadik posztmodernben kialakult szemléletmódot, amely a valóságra utaló, politikai, tranzitív szerzőségi stratégiát feltételez.

Farkas Wellmann Éva *Válasz a Donkibótnak* című verse leginkább az Orbán János Dénes versével való dialogikus viszonyban nyer értelmezést. Ezenkívül jelentősen kikezdi a Don Quijote-i szerenádokban megformált férfi szerzőség tulajdonosi tekintélyét, a szerzés–nemzés megfeleltetés napja-inkig továbbélő előítéletét. A tradicionális szerzőségkoncepció hímsovinizmusának cáfolatát a versben az adja, hogy a szerzőnő hangot ad a specifikus női tapasztalatoknak, mely a saját státuszára való önreflexiót jelent.¹⁸ Valóságra utaló politikai stratégiájaként versében a nemi identitás szerepjellegének a kérdésessége merül fel. A társadalmi–nemi reprezentációkban bekövetkezett változásoknak megfelelően konstruálja meg versszubjektumát.

¹⁸ A szerzőség nemi identitásának túlhangsúlyozását a patriarchális irodalomelmélet férfi szerzőség elképzelése indokolja, és mint ahogy Gács Anna felhívja rá a figyelmet, a szerzőség problematikája a nők irodalmi-kulturális emancipációjának a fontos metaforája. GÁCS Anna, *A női szerző... i. m.*, 82.

A délszláv háború generálta perspektívaváltás a vajdasági magyar irodalomban

A kultúrák, népek és nyelvek egybejárásáról, egymásra hatásáról és együttéléséről szóló kortárs gondolkodás egyik – ha nem épp a – legérdekesebb és sok szempontból legellentmondásosabb területe a Balkán, még pontosabban az ex-jugoszláv térség ihlette diskurzus. A nemzeti kultúrák egymásmellettsége és egymástól elszakítotttsága, különféle machinációk általi ütköztetése egy olyan kulturális szövevényt teremtett meg, amelynek számos szegmense már beépült a különféle egyetemek stúdiumaiba, viszont egy csomó alakulóban lévő vetületet az időperspektíva hiányában még nem lehetett kellő pontossággal körbejárni. Ha sorra vesszük az elmúlt néhány évezred Balkánhoz köthető kulturális, politikai és nemzeti alakzatait, akkor egészen bizonyosan világossá válik, hogy egy gazdag és állandóan alakulásban lévő közegről beszélhetünk. A térséghez kapcsolható az ógörög kultúra, a félsziget Dunáig terjedő része évszázados római jelenlétről tanúskodik, de semmiképp sem szabad megfeledkeznünk Bizáncról, az Oszmán Birodalomról – amely mostani helyüinktől picivel délebbre másfél évszázaddal tovább tartott –, az Osztrák–Magyar Monarchiáról, az annak örökébe lépő Jugoszláviáról, valamint a múlt század kilencvenes évek határ- és háborús játéakai által kialakuló nemzetállamokról.

A szétforgácsolt jugoszláv állam területén született konglomerátum az alakulás neuralgikus pontjává lép elő: a második világháború utáni testvériség-egység fémjelezte politikai-kulturális diskurzus balkáni léptékkal mérve viszonylag gyorsan változott át xenofób, uszító és a bármiféle – lásd nyelvi, kulturális, vallási stb. – mássággal leszámolni akaró beszédmóddá. Az ex-jugoszláv térség egy része könnyen túllépett rajta (Ljubljana), más helyütt mély sebek keletkeztek (Szarajevó), viszont a multikulturalitás jobb szó híján titóiánus változatának a helyét átvevő – néhol és némelykor árnyalt, finomabb, míg máshol és máskor határozottabb és intenzívebb – intolerancia szinte mindenhol a mai napig kísért.

A közelmúlt történelmi példatárából számolatlanul dobálózhatnánk olyan dolgokkal, amelyek késhegyre menő vitákat szültek az egykori testvérek között. Ennek a torzsalkodásnak a legszebb ellenpéldája az 1961-es irodalmi Nobel-díjas Ivo Andrić. Őt sokan maguknak követelik és szinte mindannyian magukénak érzik. Egyik csodálatos s talán legismertebb regényé-

nek, a *Híd a Drinán* címűnek a főszereplőjéről mondja 1996-os, vagyis a balkáni törzsi háború vége felé írt esszéjében Juhász Erzsébet: „Ma, amikor a híd a legkonkrétabb valóságában is újra megszakadt, s még látomásként sem merülhet fel, hogy *félbeszakadt íveinek törött oldalai egymás felé törekednének* –, ma Andrić regényének hídja pontosan az, ami önmagán túlmutató jelentésében mindig is volt: a gondolat világának metaforája.”¹ Juhász hozzáteszi, a visegrádi híd egyben annak a szimbóluma is, ami a valóságunkból hiányzik: a különböző világokat, hagyományokat és kultúrákat átjárhatóvá tevő manifesztum. Ivo Andrić hídja a kilencvenes években a kapcsolatteremtés jelképszerű romhalmazává vált – ebből a perspektívából nézve a visegrádi híd egyszerre vesztésgéptörténet és a kapcsolatteremtést (annak vágyát, szükségességét vagy kényszerét) hirdető emlékmű.

Ha elfogadjuk Philippe Lejeune azon nézetét, miszerint „a szerző nem személy, hanem író és publikáló személy, összekötő szál szövegen kívüli és szöveg között”, illetve hogy „a szerző egyszerre határozza meg magát mint társadalmilag felelős személyt és mint diskurzus-előállítót”,² akkor Szerbhorváth György már pusztán írói álneve miatt is mindenképp beleillik a kilencvenes évek háborús-historikus telítettségétől egyáltalán nem mentes vajdasági irodalmi diskurzusba. A Horváth György néven napvilágot látott író a következőket vallja álnevének választásával kapcsolatosan az újvidéki Híd folyóirat (amelynek már a neve is elárulja, hogy tudatosan kultúrák közti összekötő szerepet vállal) szépirodalmi antológiájában közölt *Kis utazás* című útinaplójában: „Majd a nevemről kérdez, hogy akkor miért is lettem én szerbpárti, honnan jön ez a Szerbhorváth név? Mert a bácskatopolyázásból is látszik, nem vagyok jó magyar (vagy rendes magyar, vagy igazi, már nem emlékszem a kifejezésére), de szerbpárti, az igen. Próbálom megmagyarázni, hogy családnnevemből nem azért csináltam ilyen irodalmi nevet, hogy valamiféle szerbpártiságot fejezzek ki, hanem a szerbhorvát nyelv hivatalos megszüntetése után gondoltam ezt egyfajta gesztusnak, ami – ha úgy vesszük, de ne vegyük úgy – éppen a szerb, horvát stb. nacionalizmus elleni tiltakozás, hiszen a szerbhorvát nyelv a Nemzetközi Lingvisztikai Szövetség álláspontja szerint létezik, a szerb, a horvát, a bosnyák meg a montenegrói nyelvek politikai nyelvek, mint olyanok léteznek, de lingvisztikai értelemben a szerbhorvát nyelv variánsai, olvassa csak el Bugarski tanulmányait a példának okáért.”³

¹ JUHÁSZ Erzsébet, *Tükröképek labirintusa*, Forum, Újvidék, 1996, 177.

² Philippe LEJEUNE, *Önéletírás, élettörténet, napló*, L'Harmattan, Budapest, 2003, 26.

³ SZERBHORVÁTH György, *Kis utazás. Norvég (és egyéb) útinapló = Rituális labdajátékok*. Híd-antológia, szerk. Faragó Kornélia, Újvidék, Forum, 2010, 148.

A naplóíró névváltási gesztusa egyértelműen az egységes(nek tekintett/tekinthető) balkáni kulturális tér fölbomlása ellen irányul, noha semmi-vel sem több egy gesztusértékű megnyilatkozásnál. A beszédpartner nyilvánvalóan más szempontok alapján közelít a problémához, a két tapasztalatrendszernek nincs közös horizontja. Ehhez hasonlóan az idézett részletben a kulturális kódok jelentésének ártértekelődése, a kultúraközi kommunikáció megváltozott szerepe és jellege sem érintkezik egymással. Az író egy heterogén, sokszínű, de alapvetően egységes imaginárius térben rendezi el a számára jelentőséggel bíró elemeket, míg beszédpartnere létjogosultságát pontosan az a nyelvek, kulturális tapasztalatok és világlátások közötti különbözőség támasztja alá, amely az ex-jugoszláv térség fragmentációjával jött létre és mélyül kis túlzással azóta is napról napra: „ne magyarazzam már el neki, mi van, ő több nyelven hivatalosan tolmácsol, angol, német, szerb, horvát, bosnyák, csak tudja, mi van.”⁴

A délszláv közelmúlt kapcsán fölmerülhet az események és a következmények elbeszélhetőségének kérdése is. Ebből a szempontból vizsgálva a vajdasági magyar irodalomban nagyon sok stratégiát lehet találni az ironikus beszédmódtól kezdve a délszláv háborúk peremjelenséggé váló ábrázolásán át egészen a háborús történet nem túl szerencsés premier plánba állításáig.

Balázs Attila *Kinek Észak, kinek Dél* című, 2007-ben megjelent regénye az utóbbi évek egyik legérdekesebb Újvidék-narratívájával gazdagította a vajdasági magyar irodalom olvasóit. A műről Toldi Éva jegyzi meg, hogy legfőbb kérdése az, „hogyan lehet bemutatni a történelem egészét, kaotikusságával, kegyetlenségével, ugyanakkor nagyszerűségével egyetemben.”⁵ Balázs Attila a regényben kettős utat jár be: egyik mozdulatával a városhoz kapcsolódó történelmi tényekre alapoz, míg a következő lépéssel elbizonytalanít. Az elbeszélés elidegeníthetetlen elemévé lépteti elő a legendákat, a hiedelmeket, a pletykát, az anekdotát (lásd az újvidéki Futaki utcán végigvágató lángholó lovas, vagy a harctéren elhalálozó szerelmespár), illetve az adott helyzeteket, körülményeket ismerő, ismerni vélő befogadók közös tapasztalatát. Utóbbit önreflexív mozzanatokkal szeretné legitimálni az olvasók előtt: „Ahogy szépirodalmamban meg kezdenek elszaporodni a szikár tények.”⁶ A több száz éves időszakot felölelő regény időrendben veszi sorra a „Szerb Athén” történetét, de nem marad ki belőle a délszláv háborúk eseményeire való reflexió sem. A regény metanarratív szövegeinek egy része a háborútól

⁴ Uo.

⁵ TOLDI Éva, *Újvidék-narratívák*, Hungarológiai Közlemények, 2010/3, 97.

⁶ BALÁZS Attila, *Kinek Észak, kinek Dél*, Palatinus, Budapest, 2008, 535.

elválaszthatatlannak tartja az írás gesztusát. Ez a jelenség szinte az egész regényfolyamon belül kimutatható, maga a város történelme is sok esetben összefonódik a harccal: „Háború nélkül sokkal elveszettebbek lennénk, körülményesebben tájékozódnánk, még sincs nála rémisztőbb, szomorítóbb, utálatosabb és fölöslegesebb. Meg leírhatatlanabb. Aztán mégis folyton háborúzunk, és folyton leírjuk.”⁷

Az író által krónikásnak titulált elbeszélő sorsa és az általa megszólaltatott történet a délszláv háborús időszakban ér egybe. A narrátor – monogramja B. A. – ekkor már nemcsak a város és történelme krónikáját mondja, hanem saját élettörténetét is a narráció tárgyává emeli. Az egész szövegen átívelő, iróniától sem mentes elbeszélői szólamaiban nem kívánja leplezni, hogy történetei sok szálon kapcsolódnak a fikcióhoz, viszont a kilencvenes és az azokat elővetítő évekről való beszédében már a narrátor problematizálja önnön elbeszélésének hitelességét: „Hadd ismerjenek meg kicsit azok, akik nem ismernek eléggé, aztán döntsék el végre maguknak, mekkora hitelt adnak, adhatnak-e egyáltalán az én beszédemnek?”⁸ A regény narrátora a háború elől áttelepül Magyarországra, viszont ezen a ponton nem tudja lezárni sem a történetet, sem a regényt: „Csak mentem előre, gondolván, megnézem magamnak a háborút, amelytől túl korán húztam el.” „Túl gyorsan léptem el a mészárszéktől, kötelességnek éreztem megnézni magamnak, így nekiláttam a Magyar Televíziót tudósítani a szerb-horvát frontszakaszról.”⁹ A narrátor tehát hazatér a kontúrjait egyre inkább elveszítő ex-jugoszláv térségbe. Az otthon (pontosabban az otthonként megélt kulturális tér) már nem az az otthon, amelyet elhagyott, a hazatérő sem ugyanaz, aki elment.¹⁰ A hazatérő fölfedez egy, a balkáni térségre különösen jellemző kontinuitást, amely a különböző államok fölbomlásának, szétszakadásának nem okozataként, hanem sokkal inkább sorsszerűségében lesz megközelíthető: „Jugoszláviát immár különösebb gyász és keserűség nélkül leírhatjuk – melőzve a további kölcsönös vádaskodásokat, dühödt mutogatást, hogy a verekedést melyik fél kezdte, az öldöklésről nem is beszélve.”¹¹

A *Kinek Észak, kinek Dél* szövegterében Balázs Attila nagyon fontos szerepet adott Ivan Stambolićnak, a Tito utáni politikai garnitúra egyik vezéralakjának. Az ő alakjába, az ő élet-, illetve haláltörténetébe sűríti bele mint-

⁷ BALÁZS Attila, *i. m.*, 461.

⁸ BALÁZS Attila, *i. m.*, 535.

⁹ BALÁZS Attila, *i. m.*, 538.

¹⁰ Alfred SCHÜTZ, *A hazatérő, = Az idegen. Variációk Simmetriától Derridáig*, szerk. BICZÓ Gábor, Csokonai, Debrecen, 2004, 88.

¹¹ BALÁZS, *i. m.*, 546.

egy az évtizedes széttartás eredményeként véget érő Jugoszlávia sorsát. Ivan Stambolić maga is erőszakos halállal hal meg, akárcsak Jugoszlávia. Az író mintegy kiírja a történetből a politikust – és az ő halálával ér véget a történet is. „Könyvünk végével vége Ivan Stambolity történetének, vagy fordítva.”¹² A regény ezen a ponton végletekig tágítja a horizontját, itt már nem Újvidék-narratívaként olvasható, hanem az ex-jugoszláv térség veszteségtörténete is beleíródik a könyv, illetve a szereplő sorsába. Nem csak azért nem folytatódik tovább, mert nincs mit mondani, a szikár tények irodalomba szivárgásáról szóló metanarratív rész itt fordul az ellenkezőjébe. Nincs több olyan elem, amelynek referenciális olvasata alapot szolgáltathatna az ironikus beszédmód továbbvitelére, a folytatásról szóló elbeszélés a jugoszláv-mítosz végével elvesztette létjogosultságát: „ha csakugyan úgy lenne, hogy senki sem bántja drága testvérét-barátját, édes egy komáját egy népben vagy nemzetben, Ivan Stambolity is még élne.”¹³

A kilencvenes évek háborúiról szóló történetek egyik legérdekesebb színfoltját Mirnics Gyula novellisztikája képviseli. Ezekben a rövidtörténetekben az író – aki kötete elején médiaszakemberként és a balkáni polgárháború Anne Frankjaként aposztrofálja magát – legnagyobbbrészt háttérként, a cselekményt alakító szálként nyúl vissza a háborús tapasztalathoz, teszi ezt úgy, hogy végletekig sarkított elbeszélései le se tagadhatnák ezt a felszín alatt húzódó rokoni szálát. *A fehér por* című novellájában Mirnics hőse egy Újvidéken élő vajdasági magyar droggereskedő, aki a háború alatt a marihuánáról átállt a címben szereplő anyag terítésére. Erre egzisztenciális és észérvek vittek rá: „Amikor háború van, az emberek csak szívnak. Nincs iskola, nincs munka, remegnek az ablakok a repülőgépek gyomorhangjára.”¹⁴ A droggereskedő és felesége parazitának, vérszívónak, a társadalom – amely egyébként épp egy pusztító háborút hord a vállán – ellenségének véli magát. Mint már utaltam rá, Mirnics „háborúja” csak elemeiben köthető a délszláv konfliktusokhoz, ugyanis novelláinak fokozott ironikussága kisiklatja a referenciális olvasat lehetőségét: „A legundorítóbb a nukleáris töltettel felszerelt bomba süvítése.”¹⁵ Miután az olvasó pontos képet kapott a szereplőkről, a körülményekről, ekkor lép a történetbe egy vásárló, aki a vészterhes időkben továbbadja a fehér port a fővárosi elit szórakozóhelyeknek. „Elővesz egy

¹² BALÁZS, *i. m.*, 557.

¹³ *Uo.*

¹⁴ MIRNICS Gyula, *Jan Berger hazatér*, Timp Kiadó, Budapest, 2008, 62.

¹⁵ MIRNICS Gyula, *i. m.*, 63.

kiskanalat a bőrkabátja zsebéből és megkóstolja. / – Hm, finom. – mondja. – Kibaszott jó ez a cukor, N!”¹⁶

Mirnic Gyula egy másik novellájának főhőse egy világvégi kaszánya parancsnoka. Ebben a novellában az abszurdítások képezik azt a keretet, amely alapján rokonítható a délszláv háborús történetekhez: a helyszín egy 6000 méteres magasságban található katonai objektum, amit örök fehérség borít. A szupertitkos létesítményben a katonák egyetlen veszélynek vannak kitéve: nagyon könnyen elveszhetnek a hatalmas hóförgetegben. Erre az esetre dolgozták ki a következő stratégiát: „... az eltévedt katonának nem szabad megmozdulnia, egy helyben kell maradni, és a saját nevét kell üvölte-ni, amíg a többiek meg nem érkeznek, szintén a saját neveiket kiáltozva. Ez a szabály, mert az ember a saját nevét tudja lehangosabban kiáltozni.”¹⁷ Egy véletlen baleset folytán hozzájut egy a laktanya területén tilos mobiltelefon-hoz. Attól kezdve, hogy a telefont bedugja tölteni, az érzékelése kicsúszik a normál kerékvágásból. Mindent a fehér szín dominanciája ural, a környezet fehérségéből kilógó részletek ezután eltűnnek: „Jól emlékszem, magam töl-töttem tele pelinkováccal, mégis valami fehér folyadék ömlött ki a kis fémku-lacsból.” „Egy járőrt pillantottam meg a folyosón. Rálöttem, sokszor, minden golyót beleeresztettem, de fehér köpenyén nem jelent meg az ismerős piros folt.”¹⁸ A parancsnok telefonjából egyetlen hazahívó mon-dat ismétlődése szűrődik ki. Az elbeszélő ezt a hangot egyre inkább – és egyfajta tehermentesítő gesztusként – a saját hangjának véli. A novella záró szakaszában az „Indulj haza” felszólítás ismétlődik, a történet azon-ban itt véget ér. A parancsnok nem tud hazajutni, az otthon emlékeit su-galló dolgok – a pelinkovác és a vér színe – pedig ebben a szituációban megközelíthetetlennek bizonyulnak.

A balkáni polgárháború Anne Frankja által írt novelláskötet címadó darabja, a *Jan Berger hazatér* című írás főhőse egy médiaszakember, aki az önálló Montenegróról készít dokumentumfilmet a bajor állami televíziónak. Hazautjuk során egy kisebb baleset miatt úgy döntenek, hogy Szerbián és Vajdaságon keresztül utaznak vissza az Unióba. Jan Berger így visszatér a közép-vajdasági Szikics faluba is, ahonnan a második világháború alatt telepít-tették ki felmenőit. Jan Berger, a délszláv irodalom alapos ismerője először járt a volt Jugoszlávia területén, és külső perspektívából, kívülállóként szem-lélődve „mindenhol logikátlanságokat, ésszerűtlen gazdaságot figyelt meg,

¹⁶ MIRNICS Gyula, *i. m.*, 65.

¹⁷ MIRNICS Gyula, *i. m.*, 112.

¹⁸ MIRNICS Gyula, *i. m.*, 114.

pazarlást, mintha nem hálálnák meg a Földnek, hogy ilyen szép helyen élhetnek.”¹⁹ Szerbiai utazása során találkozott egy öregemberrel, aki elkészítette saját koporsóját, Kishegyesen, egy másik vajdasági faluban pedig a háború két lábon járó mellékszereplőjével találkozott: „Pokróc Erzsi segített azoknak, akik nem akartak elmenni a háborúba. Csonkolt.”²⁰ Jan Bergernek nem tűnnek föl azok az apró jelenségek, amelyekből egy helybéli, illetve egy vajdasági átlagolvasó pontosan ki tudja venni a mögöttes igazságot. Így nem jelent számára semmit, amikor egy montenegrói nemzetiségű illető az ő népe és a magyarok közötti, a mindennapokban is jelen lévő nemzetkarakterológiai különbségekről beszél, és hidegen hagyja az a beszélgetés is, amelyet a hegyesi piacon folytat egy idősebb munkásemberrel, aki a következőt mondja: „Itt soha nem ért véget a háború.”²¹ Jan Berger így hiába tért vissza családja földjére, a hazatérést csupán az utazás egy semmiféle többlettel nem rendelkező állomásaként éli meg. Fokozottan igazak tehát ránézve Georg Simmel szavai: „Miután gyökerei nem rögzítik az idegent sem a csoport egyes összetevői, sem egyoldalú irányultsága számára, az idegen mindezekkel szemben áll, mégpedig az »objektív« sajátos attitűdje révén.”²² A főhős képtelen dekódolni azokat a jelenségeket, amelyek legalább a pillanatnyi érzékelés szintjén hozzáköthetnék a szülőföldhöz, illetve az ex-jugoszláv térség posztháborús viszonyrendszereihez. Így a kívül levés tapasztalata marad számára, a valamikori egység pedig úgy halványodik el, ahogy a néhai egész-ből megmaradt darabok tűnnek el a kishegyesi piac földjén: „Berger jónak látta továbbállni. Óvatosan kikerülte a barna üvegcserepeket, melyeket lassan, fokozatosan a kiömlő sör fehér habja lepett be.”²³

Sírbik Attila *St. Euphemia* című, készülő kihagyásos regénye „gyermekkori élmények, emlékek fragmentarikus elbeszéléseiből áll össze, de úgy, hogy az egyes szövegegységek önmagukban is megálló, jólkomponált, többnyire poénra kiélezett rövidtörténetek”.²⁴ A szöveg szerkesztése többszörösen is problematikus: egyrészt, mint ahogy azt már említettem, maga a szöveg vállalja föl a kihagyásosságot, másrészt az egyes paragrafusok között nem feltétlenül érezhető a kapcsolódás, sőt a szerző az időkezeléssel is bonyolítja a szálak sodrását. Mirnics Gyula szövegeivel ellentétben a *St. Eupheima* szö-

¹⁹ MIRNICS, *i. m.*, 148.

²⁰ MIRNICS, *i. m.*, 154.

²¹ MIRNICS, *i. m.*, 150.

²² Georg SIMMEL, *Exkurzus az idegenről*, = *Az idegen. Variációk Simmeltől Derridáig*, *i. m.*, 57.

²³ MIRNICS, *i. m.*, 151.

²⁴ SZABÓ Szilvia, *Utószó*, = *Rituális labdajátékok. Híd-antológia*, *i. m.*, 207.

vegei nincsenek telítve iróniával, viszont az emlékező narrátor elbeszélése során a kilencvenes évekről is számos érdekeset mond, vagy hallgat el. A rövidtörténetekből összeálló narráció során a háború képe, az ország fölbomlása lényegtelen részletté zsugorodik össze: „Szombat este tíz órára be-széltek meg, hogy akkor verekszünk majd a punkokkal a Majsai híd tetején, az egymásba kígyózó vasúti sínek fölött, ami mellett ott a jugoszláv–magyar határzóna, na de ez nem érdekes.”²⁵ Történik ez úgy, hogy a háború „járulékos” elemei, lásd csempészás, határsértés, sorbanállás stb. lesznek nagyon fontosak a történet szempontjából. Az elbeszélésben a háborúra vonatkozó részek épp csak megjelennek a szövegben, de olyannyira a mindennapok részét képezik, hogy a gyermekkorú szereplők szocializációs háttereként is értelmezhetők: „Azon a határon, közvetlenül a háború előtt, hihetetlenül hosszú kocsisor alakult ki a tompai határátkelőnél.”²⁶ A háborús történetek azokban a szöveghelyekben sem kapnak többletjelentést, ahol egyértelmű a posztperspektívából megszólaló narrátor többlettudása: „Annyi lett csak az egészből, hogy másnap megittuk a maradék kávé a termoszból, aztán egy hét múlva kezdődött megint az iskola, meg kitört a háború. Vagyis mi azt hittük, hogy csak akkor kezdődik, mert a június–júliusi tíznapos szlovéniai háborúról nem is tudtunk semmit. Egész nyáron a határzónában téblábol-tunk, meg nyakaltuk az apatinit.”²⁷ Sirbik Attila szövegének narrációja nem részletezi az ex-jugoszláv térség fölbomlását, nem szeretne állást foglalni a kérdésben, viszont minden egyes szövegrészletben érezhető ennek a drámának a jelenléte: olyan feszültséggel telítődik meg ezáltal a szöveg, amely a mű elé állított mottóval – „De mikor eljő a teljesség, a rész szerinti eltöröltetik” – egybeolvasva szinte konzerválja a kilencvenes évek állapotát, az utána következő formációknak pedig nem tud értelmet tulajdonítani.

Nagy Abonyi Árpád *Budapest, retour* című, 2008-ban megjelent regénye az emigrációs-létről szól: az elbeszélő a háború kitörésekor Szerbiából Magyarországra települ. Toldi Éva mutat rá arra, hogy a „jugó” „migránsok identitása az etnikai együvé tartozás ellenére is az elkülönítő jelleget erősíti, a velük szembeni bizalmatlanságot növeli. A saját és idegen elkülönülését mutatja, hogy kétféle hely létezik a regényben: a jugó kocsmá és a nem jugó kocsmá.”²⁸ Nemcsak saját és idegen közötti, hanem a régi és az új élet közti elkülönülési szándék is jelen van a regényben: „Mindenhol a múlt nézett

²⁵ SIRBIK Attila, *St. Euphemia. (Részletek egy készülő kihagyásos regényből) = Rituális labdajátékok. Híd-antológia, i. m., 141.*

²⁶ SIRBIK, i. m., 144.

²⁷ Uo.

²⁸ TOLDI Éva, *A másik megértésének stratégiái. Tanulmányok, 2010/1, 98.*

vissza rám, és éreztem, legjobb lenne mindent egyetlen kézmozdulattal elsöpörni.”²⁹ A regény nyelvezete Végel László írásait idézi, a szereplők legfőképp tömondatokban beszélnek, mint ahogy Bányai János írja: vesztésre ítélt nyelvezetük van.³⁰ A regényben a háborús térség egyszerre jelenik meg a szomszéd államból visszaemlékező, és a hazatérő, a visszatérő, de bizonyos értelemben zarándokként hazautazó szemszögéből. Nagy Abonyi Árpád hőse hazatér egy barátja temetésére, és akkor szembesül a ténnyel, hogy számára már nem vezet visszaút az otthoni létezéshez: „Lassan rá kellett jönnöm, hogy látogatásommal és Mosoly temetésével valami számomra oda-haza is végérvényesen véget ért.”³¹

A narrációk abban is eltérnek, hogy mekkora nosztalgiával fordulnak az ex-jugoszláv térség szellemiségéhez, illetve egyáltalán mennyire van jelen szövegeikben ez a beszédmód. A balkáni kulturális térről alkotott kép, valamint az egyfajta kollektív identitástudatként értelmezhető, az etnikai azonosítást kiszélesítő, az etnikai különbözőséget pedig elmosó, elhalványító geokulturális azonosság olyan pontként jelentkezik vizsgálódásomban, amely nagyon sokban eltér a háború előtti és az azután keletkezett vajdasági magyar prózaművekben.

Mind a kortárs, mind a régebbi vajdasági prózában rengeteg szimbolikus toposz található. A róluk való diskurzusban azonban olyan különbségek vehetők észre, amelyek közül talán legjelentősebb a poszthelyzetben született műveknél megjelenő egyfajta textuális újralétesítés igénye. A háborút, a véres konfliktust értelmező identitás ebben a helyzetben nem tud a problematika megoldására vállalkozni, ehelyett inkább a személyiség – nem tudatos – fragmentációjában, a hiánytapasztalatként artikulálódó kollektív identitás elutasításában látja azt a technikát, amely az elkülönülési, elkülönöződési vonalak hálójában utat nyithat a múltlétesítés, a történelem elbeszélhetősége – elbeszélhetetlensége felé. Ennek következtében a kétezres évek vajdasági magyar irodalmában az ex-jugoszláv állapot demitizált kulturális peremterületként képződik meg.

²⁹ NAGY ABONYI ÁRPÁD, *Budapest, retour*, zEtna, Zenta, 2008, 153.

³⁰ BÁNYAI JÁNOS, „*Könyvek között*”, „*olvasás közben*.” *Mindig csak „oda-vissza”*, Híd, 2009/6, 87.

³¹ NAGY ABONYI, *i. m.*, 154.

Novák Anikó

„az ember ugyanis mindig önmagát gyűjti”

Gyűjtőszenvedély Tolnai Ottó műveiben

Tolnai Ottó életművében a gyűjtés, leltározás mint meghatározó aktus, a káosz újraszervezése, a hiány betöltése, értékőrzés, archiválás a változó világ eseményeire, tendenciáira adott természetes reakcióként fogható fel. A gyűjtőtevékenység egyaránt megjelenik témaként és szövegszervező eljárás-ként, kiterjed képzőművészeti alkotásokra, különféle alakokra, figurákra, mások történeteire, textusaira, állatokra, különleges vagy akár már nem létező gyárakra és mindennapi használati tárgyakra.

A mindenholn összedetett tárgyak a múzeumi tárgy szintjére emelkednek Tolnai Ottó szövegtereiben. Egy egyszerű kopott hokedli is felmagasztosulhat ebben az opuszban: „Mondtam, nagyon ragaszkodom ehhez a hokedlihez, de a feleségem mindig kidobja az udvarra, mert rozoga, kopott már, rajta vágja a csirkét, olykor kimegyek a hátsó, Pap Pál utcába [...] s látom, a hokedlimről csorog a vér, gyorsan lemosom, visszalopom, számomra muzeális érték, talán be kellene vinnem a Városi Múzeumba...”¹ A régi tárgyak iránti rajongás egyszerre írható le a „Pompeji-effektus” és a „muzealizálás” fogalmával. Míg az előbbi a tárgyak megtalálására, hamuból kikotrására, az elbeszélő nagyfokú érzékenysége vonatkozik, addig a muzealizálás a tárggyal való foglalkozás következő szakaszát jelenti, beemelését az irodalmi műbe, költői kategóriává tételét, elhelyezését az imaginárius múzeumban.

Ez utóbbi jelenség széles körű térhódítására a térségi elbeszélésben Faragó Kornélia hívja fel a figyelmet, és megállapítja, hogy „a muzealizálás jelensége a tárgy nézőpontját érvényesítő geokulturális elbeszélő metódusok révén egyre intenzívebbé teszi a tárgypoétikai vizsgálati irányt.”² Olyan tárgyvilágról értekezik Faragó Kornélia, amely egyszerre rejti magában az ismerőség és az idegenség érzésének kiváltását.³ Tolnai Ottó műveiben fő-

¹ TOLNAI Ottó, *Költő disznósírból: Egy rádióinterjú regénye*, kérdező: PARTI NAGY Lajos, Pozsony, Kalligram, 2004, 286.

² FARAGÓ Kornélia, *A geokulturális narráció kérdéstávlatai: A muzealizálás poétikája és a név-effektus*, Hungarológiai Közlemények, 2006/2, 68–69.

³ FARAGÓ, i. m., 69–70.

ként a letűnt korok tárgyaival, a családi emlékekkel, a „szisztematikus szeméttelepek”-en⁴ összeguberált tárgyakkal találkozhatunk. Ezek az átlagember számára sokszor semmiféle értéket nem képviselnek, a szerző-elbeszélőt viszont nagyon mélyen megérintik, művészetét alapjaiban határozzák meg.

A gyűjtemények logikáját feltérképező Boris Groys orosz származású, de Németországban élő művészetfilozófus vélekedése szerint a modern kor emberének a rendet gyűjtéssel kell mesterségesen megteremtenie, a modern szubjektivitás pedig egyedül a gyűjtésen keresztül határozható meg. Ezzel kapcsolatban említi Susan Sontag véleményét, miszerint a világot se megérteni, se megváltoztatni nem tudjuk, az egyetlen lehetőségünk, hogy gyűjtjük. Ehhez Groys még hozzáteszi, hogy mi magunk „az vagyunk, amit gyűjtünk.”⁵

A gyűjtést Tolnai is kitüntetett ténykedésként kezeli, lényegéről több helyen is ír, ám mindenképpen érdemes jobban megvizsgálni *A pompeji szellemek Infaustus* című írásának *Rhém Romul ceruzái* című fejezetét, amelyben a Szabadkai Gyűjtők Egyesületének egyik elnökségi tagja arra kéri az elbeszélőt, hogy üdvözzölje évi közgyűlésüket. A szerző-elbeszélő gondolatmenetének alapját Walter Benjamin írásai jelentik, idézi is a német filozófus ide vonatkozó szöveghelyeit a birtokbavétel borzongásáról, a tárgyak enciklopédiászerű történetéről, a gyűjtő sorsfejtővé válásáról, a gyűjtőszenvedély és a káosz határsávjairól. Benjamin kapcsán Susan Sontag azt állítja, hogy a német művészetteoretikus számára a dolgok gyűjtése a hűséget jelentette, ezek pedig legtöbbször törmelékek vagy romok formájában jelentek meg nála. „A világ, melynek múltja (definíció szerint) elavult, és amelynek jelene instant régiségeket kavar habosra, vonzza az öröket, a rejtjelfejtőket, a gyűjtőket”⁶ és Walter Benjamin – aki gyűjtő is, vándor is volt, valamint vonzódott mindenhez, amit meg kellett fejteni⁷ – „hű maradt a dolgokhoz mint dolgokhoz.”⁸ Sontag idézi Scholemet, aki hangsúlyozza, hogy Walter Benjamin legkitartóbb szenvedélye első kiadásokra, barokk címerkönyvekre, gyermekkönyvekre és örült írók könyveire összpontosító könyvtárának kialakítása volt. Benjamin gyűjteményének darabjai többféle funkciót töltöttek be, az egyszerű használat mellett ábrándozásra ösztönző, emlékeket felidéző tárgyként is fontosak. „A gyűjtők – Benjamin szerint – olyan ösztönös taktikai érzékkel megáldott emberek, mint az udvaroncok.”

⁴ FARAGÓ, *i. m.*, 69.

⁵ Boris GROYS, *Gyűjteni, gyűjtetni: A múzeum szerepe, amikor a nemzetállam összeomlik = Uő, Az utópia természetrajza*, Kijarat Kiadó, Budapest, 1997, 65.

⁶ Susan SONTAG, *A Szaturnusz jegyében*, Cartaphilus Kiadó, Budapest, 2002, 131.

⁷ SONTAG, *i. m.*, 135.

⁸ SONTAG, *i. m.*, 131.

A Tolnai-szöveg narrátora, aki igazi „Borges-hósként” veti bele magát az üdvözlőbeszéd megírásába, úgy véli, hogy a gyűjtőknek megvan az a képességük, hogy újrászervezzék a káoszt, avagy képesek a semmis anyagokból újra összerakni „a Nagy Formát, a Monarchiát, a századforduló mind imagináriusabbnak tűnő Szabadkáját, sőt a Nagy Jugoszláviát is immár.” Ménesi Gábor így ír erről: „A visszatérő motívumok, tárgyak, helyek, vagyis a »semmis« dolgok gyűjtése, számbavétele, böngészése, kutatása tehát azt teszi lehetővé a narrátor számára, hogy pontokból, apró részletekből kísérelje meg befogni a lét teljességét, felépíteni a világ egészét. A műgyűjtő, a filatelista, a lepkegyűjtő szemlélete és módszere azért rokonítható az esszéista szubjektív »képzőművészeti-angyali-flamingói« szempontjaival, mert »semmis« anyagukból szintén a Nagy Formát rakják össze, s egy bélyeggyűjtemény vagy az ószeres Rózsa boltjában talált piros fedelű kínai doboz a világ lelelkébe enged bepillantást.”⁹ A gyűjtő tehát hihetetlen titkokra lelhet a legkülönösebb, leghétköznapibb helyeken is, ahogyan azt az elbeszélő is tette az elhunyt szomszéd, Schuster úr hagyatékában. A város lelelkét találta meg egy ördöglakatszerű kéklila valami formájában egy dózni nagyságú, ezüstözött rézdobozban. A szétbogozhatatlan titok különleges aurát kölcsönöz a régi kopott doboznak és fennköltiséget megtalálójának. A gyűjtők zárt közössége az üdvözlőbeszédén dolgozó elbeszélő gondolkodásában abszolút regényhősök zárt, „hét lakattal, hét cerberussal őrzött”, „mögöttes, rejtett”¹⁰ világaként képződik meg. A gyűjtők Baudrillard szerint fanatizmusuk révén válnak magasztossá, a gyűjteményt pedig háremillat lengi be, hiszen „az ember egy igazi titkos szeráj kényura a tárgyai között”.¹¹

Tolnai hihetetlenül izgalmasnak tartja, ahogy a gyűjtő elkezd szaksodni egy valamire és sorba rendezi anyagát. Horog-, tű-, tűpárna-, gomb- és dobozgyűjtők után kutat a Szabadkai Gyűjtők monográfiájában, de helyettük rálel a régi szemüveg-, gramofon-, húsdaráló- és kagylógyűjtő Josip Šaulićra, a világ ceruzáit felkutató és rendszerező Rhém Romulra, és Berta Károly numizmatikusra, aki a numizmatikával való foglalatosság megkezdésének érdekes körülményei okán keltette fel a narrátor figyelmét.

Önmagát a guberálóhoz, a lomtalanítóhoz érzi közelebb, a gyűjtő fokozat átugrásával jut el a következő fázishoz, műgyűjtőként, műtésztként, a Homokvár toronyszobájának kusztoszaként identifikálja magát. Sokkal izgalmasabb számára a dolgok felhalmozása, a gyűjtemény káosz-állapota,

⁹ MÉNESI Gábor, *Vég utáni látkép: Tolnai Ottó két kötetéről*, Új Forrás, 2009/2, 58.

¹⁰ MÉNESI, *i. m.*, 321.

¹¹ Jean BAUDRILLARD, *A tárgyak rendszere*, Gondolat Kiadó, Budapest, 1987, 104–105.

„amikor még a porcelán éjjeli, a kardbojt, az utcatábla, legyező, a félkarú kaucsukbaba, a volt államelnök drágán berámázott képe, a régi orvosságos tégely, a bélyeg és a kártya, a levelezőlap, az előző államalakulat térképe (amely ilyenkor még olcsó, most kell tehát elkezdni azt is gyűjteni) és a kínai doboz egy halomba hányva.”¹² A történelem szemétdombjára hányt tárgyakat is találunk e felsorolásban, gondolok itt a volt államelnök képére vagy az előző államalakulat térképére. Boris Groys sorai juthatnak erről eszünkbe, aki azt írja, „a múzeumi kiállítások fő forrása épp a történelem szemétdombja”,¹³ de ugyanezt állítja nagyjából Sebők Zoltán is: „A modern értelemben vett múzeum bizonyos értelemben a szemétdombon keletkezett.”¹⁴ A szemét, szemétdomb említése egy másik irányba is elindíthatja az értelmező asszociációsorát, mégpedig a képzőművészet felé, amely ugyancsak nem idegen Tolnaitól. Sebők *A szemét megdicsőülése* című írásában így fogalmaz: „Mert a kapitalizmusban még a szemét sem csak szemét, hiszen múzeumi körülmények között akár féltve őrzött ereklye, magas piaci értékkel rendelkező művészet, valóságos kincs is lehet.”¹⁵ Ő példaként Arman összepréselt autórongsait, Tinguely ócskavaszból összeeszkábált abszurd gépezeteit, vagy Rotella tépett plakátjait hozza fel. Tolnai egyik képzőművészeti esszéjében is olvashatunk a szemét művészi megjelenéséről Milorad Krstić kisplasztikájában: „Ha közelebb lépünk ehhez az ehető, ultraviola kerámiához, látjuk, föl van vágva a bendője, és benne: gyufásdoboz, golyóformára festett injekciós kapszula, miegymás.”¹⁶ A szobor kapcsán egy történet jut eszébe a kiállítást megnyitó újvidéki költőnek. Az oda nem illő tárgyak jelentik a mű és a történet közötti kapcsolatot. A dalmát halászok egy ezüst cigarettatárcát találtak egy cápa hasában. Krstićre jellemző a különféle tárgyak jelenléte a műveken, „mint Orfeusz után, Milorad után is elindul az össz hulladék, szemét, és érintésétől minden kiszínesedik, megédesedik”¹⁷ – írja Tolnai, aki szerint az állat maga már felesleges is. Ez az alkotás továbbblendítheti az asszociációsorot Dubravka Ugrešić *A Feltétel Nélküli Kapituláció Múzeuma* című regénye irányába, amelynek visszatérő motívuma és egyben szövegszervező eljárása is a

¹² TOLNAI Ottó, *Infustus = Uő, A pompeji szerelmesek*, Alexandra, Pécs, 2007, 325.

¹³ BORIS GROYS, *Gyűjteni, gyűjteni: A múzeum szerepe, amikor a nemzetállam összeomlik = Uő, Az utópia természetrajza*, Kijarat Kiadó, Budapest, 1997, 64.

¹⁴ SEBŐK Zoltán, *A szemét megdicsőülése*, <http://www.zetna.org/zek/folyoiratok/66/sebok1.html> Letöltés ideje: 2011. november 15.

¹⁵ Uo.

¹⁶ TOLNAI Ottó, *Andrássy út 1. Milorad Krstić kisplasztikái a Roczkov Galériában = Uő, Feljegyzések a vég tónusához*, Forum Könyvkiadó, Újvidék, 2007, 37.

¹⁷ Uo.

Roland nevű elefántfóka bendőjében talált tárgyak kiállítása a berlini állatkertben. A tárgyak lajstromozása után a horvát író megjegyzi, hogy a látogató, bár tudja, hogy csupán a véletlen határozta meg a tárgyak muzeális-kiállítási értékét, mégis elkezd finomabb kapcsolódási pontokat, jelentéshordozó koordinátákat keresni. A regény olvasásához is ezt a magatartást ajánlja Ugrešić: „Az olvasónak is hasonló módon kellene olvasnia az előtte fekvő regényt. Ha úgy érzi, hogy a fejezetek között nincsenek szorosabb értelemhordozó kapcsolatok, legyen türelemmel, a kapcsolatok idővel maguktól kialakunak.”¹⁸

A felhalmozott tárgyakhoz való viszonyulás felveti a gyűjteményi érték kritériumának kérdését. E problémakörrel hosszán értekezik Boris Groys *A gyűjtemény logikája* című könyvében. A mit érdemes gyűjteni kérdésre nagyon nehéz pontos, hiteles választ adni. „Azt lehet például mondani, hogy a műalkotásnak önmagában érvényesnek kell lennie ahhoz, hogy kiérdemlje egy gyűjteményben való megőrzését: ehhez a műalkotásnak meg kell testesítenie a szépséget, a jóságot, az istenit, az emberit, a formai és minőségi tökélyt, az ésszerűséget, a geometriait, a szenvedélyességet, a természetszerűséget, az eroszt, a lingvisztikait, a szociálkritikait, a demokráciát vagy felőlem akár a dekonstrukciót is. E válaszok azonban több mint problematikusak: ha a műalkotás már egyébként is valami érvényeset testesít meg, fölöslegesnek látszik, hogy ráadásul még őt magát is meg kelljen őrizni”¹⁹ – írja Groys. A gyűjtemények kialakításában hagyományosan a személyes és a társadalmi ízlés dominált, az avantgárd szállt szembe élesen ezzel a felfogással, hatályon kívül helyezve a tetszés elvét, azt kiáltva ki megőrzésre méltó műalkotásnak, ami senkinek sem tetszik. Az orosz származású művészetfilozófus szerint a gyűjtés és megőrzés kritériumai mindenképpen a gyűjteményen belül, a gyűjtés belső logikájában keresendők: „Egy műalkotást nem akkor gyűjtenek, ha az a külső valóságban ilyen vagy olyan vonatkozásban értékesnek bizonyul, hanem igazából akkor, ha az a gyűjtés belső kritériumainak megfelel. Miként a kép a külső valóságot nem pusztán ábrázolja, ugyanúgy egészében a művészeti gyűjtemény sem a külső szociális összefüggéseket képezi le, hanem saját autonóm logikáját követi.”²⁰ A gyűjtést magát alkotási folyamatként értékeli Groys, példaként a duchampi *ready made*-eljárást hozza fel, amely esetében a műalkotás értékének alapja a művész alkotó intervenciója helyett a gyűjte-

¹⁸ Dubravka UGREŠIĆ, *A Feltétel Nélküli Kapituláció Múzeuma*, ford., RADICS Viktória, Európa Könyvkiadó, Budapest, 2000, 5.

¹⁹ Boris GROYS, *A gyűjtemény logikája*, Az Iskolakultúra 1998/4. melléklete, MVII.

²⁰ GROYS, Uo.

mény logikája,²¹ amely művészi szintre emeli a hétköznapi használati tárgyakat. A művészetteoretikus hangsúlyozza, hogy „a profán valóság objektumai, amelyek bejutnak a gyűjteményekbe, maguk is megváltoznak – még akkor is, ha »materiálisan« ugyanolyanok, mint korábban voltak. Ezek az objektumok ugyanis új kontextusba kerülve más megvilágításba helyeződnek.”²² Az új kontextus, az egymás mellé kerülés idézi tehát elő a korábbi hétköznapi tárgyak metamorfózisát az elefántfóka bendőjében, Milorad Krstić kisplasztikájában és a Tolnai-szövegek képzeletbeli múzeumában. A Groys által is említett *ready made*-eljárás figyelhető meg Tolnainál is, ugyanaz a gesztus érhető tetten a kopott hokedli muzealizálásában, mint Duchamp lefelé fordított piszoárjának *Forrás*sá válásában.

Míg az elefántfóka bendőjébe az állat szeszélyes étvágya következtében kerültek be a legkülönbélebb tárgyak, addig Tolnai azokat a tárgyakat gyűjti egybe, sajátítja ki, amelyekkel kapcsolatban sikerült felfedeznie valamiféle személyes és lokális vonatkozásokat. Ezt az attitűdöt nevezi a szerző „intimpistáskodás”-nak.

Az összegyűjtött régi tárgyak szükségszerűen magukban hordozzák az idő dimenzióját. Jean Baudrillard szerint a régi tárgy bár funkciótlan, csupán dekoratívnak tűnik, mégis specifikus funkcióval rendelkezik, ugyanis „az időt jelenti.”²³ A gyűjtőszenvédély és a régi tárgy szeretete között mélységes rokonságot feltételez.²⁴ Tolnai Ottó szövegeiben a gyűjtemények tárgyai emléknymok, amelyek egy ma már nosztalgiával tekintett korból származnak. A zűrzavarossá és töredékessé váló modern világban Deleuze szerint „már nem azt kell mondanunk, teremteni annyi, mint visszaemlékezni, hanem azt: visszaemlékezni annyi, mint teremteni”,²⁵ így az emlékezés, a tárgyak körüli történetformálás aktusa lehel új életet a tárgyakba. Dubravka Ugrešić említett regényében a berlini bolhapiacon rajzolódik meg újra és újra a már nem lélező Bosznia térképe, a menekültek itt, a halomba hányt könyvek, hanglemezek, fotóalbumok között találkoznak egymással, és útközben vásárolnak is egy kis tárgyat, amely otthonossá teszi a menekültszobát. Ugyanígy teremti meg a haszontalan tárgyakból Tolnai Ottó is az elvesztett, de folyamatosan vágott Nagy Formát.

²¹ GROYS, *i. m.*, MX.

²² GROYS, *i. m.*, MXI.

²³ Jean BAUDRILLARD, *A tárgyak rendszere*, Gondolat Kiadó, Budapest, 1987, 87–88.

²⁴ BAUDRILLARD, *i. m.*, 90.

²⁵ Gilles DELEUZE, *Proust*, ford. JOHN Éva, Atlantisz Kiadó, Budapest, 2002, 109.

Sinka Annamária

**A különbözőség és az azonosság
intertextuális alakzatai Szabó Magda
*A pillanat*¹ című regényében**

Az intertextualitás-kutatásban fontos szerepet játszanak a szerző, az olvasó és az olvasat hagyományos szerepét, jelentőségét megkérdőjelező, átértékelő tanulmányok, értekezések. Ehhez szorosan kapcsolódva vetődik fel a létrejött irodalmi alkotás határainak, a szöveg mögött megbújó szövegek értelmezésének kérdése. A dolgozat elsődleges célja, hogy az említett két nagyobb problémakörrel részletesen foglalkozva konkrét regényszövegekben vizsgálja az eltérő hatásmechanizmussal működő szövegek intertextuális eljárásait, intertextuálisan is értelmezhető narratív stratégiáit.

Tudjuk, hogy a fiktív elbeszélés gyakran azért fordul konkrétabb intertextuális mintákhoz, hogy elbeszélését ezáltal „legitimálja”, vagy a saját szöveg autenticitását biztosítsa.² Szabó Magda 1990-ben íródott, *A pillanat* címet viselő regénye egyértelműen helyez központi szerepbe egy mitikus pretextust, az *Aeneist*, s ezáltal talán túlzás nélkül elmondhatjuk, hogy az egész európai irodalom karakterét befolyásoló kulcsművel teremt meghatározó kapcsolatot.

Feltehetjük a kérdést, hogy milyen jelentés tulajdonítható az egyes, újra megjelenő epikai művek intertextuális utalásrendjének. A poétikai elemzés során nem pusztán a mű terébe bevont korábbi szövegekkel kell számolni, de a kanonizáció során megmerevedett pozíciójú, esetleg relatív irodalomtörténeti jelentőségűnek tekintett korábbi szövegek bonyolultabb hatáspotenciáljára is fény derülhet. A kritikai reflexiónak és az irodalomtörténeti erudíciónak a jelenségek leírásakor szoros kapcsolódásai vannak, még akkor is, ha egyes kánonátrendező, szépírói gesztusok az irodalomtörténet-írásban csak később interpretálódnak.³

¹ SZABÓ Magda, *A pillanat*, Magvető Kiadó, Budapest, 1990. http://dia.pool.pim.hu/html/muvek/SZABO/szabo00009_kv.html (2011. 09. 05).

² Vö. OROSZ Magdolna, „*Az elbeszélés fonala*”. *Narráció, intertextualitás, intermedialitás*, Gondolat Kiadói Kör, Budapest, 2003.

³ Vö. OROSZ Magdolna, „*Az elbeszélés fonala*”, *i. m.*

Ismert, hogy az egész római költészet karakterére jellemző a görög minták tudatos művészi utánzása. Vergilius életének egyik legnagyobb epikai példaképe Homérosz volt. Az *Iliász* és az *Odüsszeia* beolvasztása az *Aeneis* különböző énekeibe a művészi utánzás, imitáció kifinomultságát példázza.⁴ Vergilius műve később, a reneszánsz és a klasszicizmus irodalmában is egyfajta kód-szövegeként, a szövegek között létrejövő láncszemként, eszményi mintaként funkcionál.⁵ A romantikával kezdődő korszakokban azonban az intertextualitás funkciótörténeti értelmezésében paradigmaváltás zajlik le. Ezt egyrészt az eddigi hagyományértelmezési háttérrel való szakítás jellemzi. Az eszmétörténeti paradigmaváltások jelentékenyen átalakítják az irodalmi alkotásokhoz fűződő elvárásainkat. Ebbe a folyamatba illeszthető be az is, hogy például a klasszikusként, nemzeti klasszikusként számon tartott művek státuszát a világirodalmi kontextus, illetve a teleologikus strukturáltságú történet szemlélet feloldódása megkérdőjelezte.⁶

Tehát az eposz létrejöttében szerepet játszó erős, főleg imitáción alapuló intertextualitás funkciótörténeti szempontból a modern, posztmodern szövegekkel összehasonlítva egészen másfajta státuszt tulajdonít az eredeti pretextusnak. Ezt a kijelentést tovább árnyalja az a megállapítás, miszerint a regény műfaja eleve parodizálja (leleplezi, átértelmezi, átakcentálja) a többi műfajt.⁷ Így tehát az intertextuális átültetés (greffe) több kérdést is felvet. Ezek közül talán a legérdekesebbek arra vonatkoznak, hogy a már előzőleg létező megnyilatkozások asszimilációja hogyan zajlik, milyen viszonyban vannak ezek a megnyilatkozások előző állapotukkal. Jenny amellett érvel, hogy az intertextuális folyamatba bekerült nyelvi megnyilvánulás három eljárásnak: a verbalizációnak, a linearizációnak, és a beágyazódásnak van alávetve, amelyeknek célja, hogy „normalizálják” beékelődését az új textuális egységbe.⁸

⁴ TÓTH Rezső, *Bevezetés Vergilius Aeneiséhez* = *Vergilius Aeneise*, szerk. RADÓ Antal, ford. BARÓTI SZABÓ Dávid, Remekírók Képes Könyvtára, Budapest, 1907, 5–21.

⁵ Jurij LOTMAN, *Szöveg a szövegben* = *Kultúra, szöveg, narráció*, szerk. KOVÁCS Árpád, GILBERT Edit, Janus Pannonius Egyetemi Kiadó, Pécs, 1994, 57–80.

⁶ HANSÁGI Ágnes, „JELEN-LÉT-MÓD”? (*A klasszikus mű a hagyomány történetében*), *Literatura*, 1995/3, 298–308.

⁷ Mihail BAHTYIN, *Az eposz és a regény* (*A regény kutatásának metodológiájáról*), *Literatura*, 1995/4, 331–354.

⁸ Laurent JENNY, *A forma stratégiája*, Helikon, 1996/1–2, 23–50.

Genette szerint az *Aeneis* az *Odüsszeia* (mint hypotextus) egyik hypertextusaként⁹ értelmezhető, s a hypertextus deriválódásának transzformációs műveletét is leírja. Szerinte az *Aeneis* transzformációja a látszat ellenére bonyolultabb, azaz összetettebb és közvetettebb, mivel Vergilius nem veszi át az eredeti történetet, helyette egy teljesen más történetet, Aeneasét meséli el. Ehhez azonban a Homérosz által kialakított műfaji (egyszerre formai és tematikus) típust *imitálja*. Az imitáció kompetenciamodell felállítását követeli, s ez a modell lesz a közvetítő az imitált és az imitáló szöveg között. Azaz, amíg egy szöveg egyszerű transzformálásához elegendő néhány oldal mechanikus kiragadása, az imitáció igényli, hogy a szerző uralja azt a jellemzőt, amelyet utánpótlásra választ.¹⁰

Aeneis mint intertextuális fólia

Ha ezt a gondolatmenetet folytatjuk, úgy az *Aeneis* státusza annyiban módosul, hogy Szabó Magda regényének a hypotextusát adja. A regényben az eposz – Orosz Magdolna szóhasználatával élve – mint alapvető intertextuális fólia¹¹ jelenik meg, de felfedezhetően egyúttal más szövegekre és/vagy szerzőkre is utal kevésbé, vagy alig jelölt vonatkozásokkal. Kristeva azt az általános funkciót, amely az intertextualitás terében egy konkrét struktúrát (például regényt) más struktúrákkal kapcsol össze, *ideologémának* nevezi. „Az ideologéma olyan intertextuális funkció, amely minden egyes szöveg különböző struktúraszintjein „materiálisan” olvasható, és saját útvonalán bontakozik ki, megadva annak történelmi és társadalmi koordinátáit”.¹²

⁹ Az *Aeneis* mellett az *Odüsszeia* másik, eltérő hypertextusa az *Ulysses*. Genette szerint a két hypertextus eltérő transzformációs művelet segítségével deriválódik az *Odüsszeiából*. Az *Ulysses*hez vezető transzformációt egyszerű vagy közvetlen transzformációként értelmezi, mivel a lényege az, hogy az *Odüsszeia* cselekményét Joyce a 20. századi Dublinba helyezi át. Genette felvet egy másik szembeállítási lehetőséget is: Joyce egy cselekményvázlat és a szereplők közötti viszonyok sémáját vonja ki az eredeti műből, melyet aztán teljesen más stílusban ad elő, Vergilius pedig Homérosz stílusában ad elő egy másik történetet: tehát szimmetrikus és ellentétes transzformációkat láthatunk. Ez a szembeállítás nem hamis, de elfedi azokat a komplexitásbeli különbségeket, amelyek a két ábrázolt művelettípust elválasztják. Gerard GENETTE, *Transztextualitás*, Helikon 1996/1–2, 86–87.

¹⁰ Gerard GENETTE, *i. m.*, 82–90.

¹¹ Orosz használja ezt a kifejezést a szöveg egyértelműen jelölt intertextuális vonatkozásaira. OROSZ Magdolna, *i. m.*, 265.

¹² Julia KRISTEVA, *A szövegstrukturálás problémája*, Helikon, 1996/2, 14–22.

A későbbiekben még részletesebben kitérek arra a kapcsolatra, amely a kortárs regény és az eposz műfaji különbségeiben mutatkozik meg.

Tehát, az eddigieket összefoglalva elmondhatjuk, hogy a regény értelmezhetőségét, szerkezetét az archetipikus modellekkel folytatott „realizációs, átalakítási vagy áthágási” viszonya jelentősen determinálja.¹³ Az *Aeneis* sajátos irodalomtörténeti státusza miatt a befogadói mechanizmusok alakulása elég jól követhető, de természetesen teljes felfejtése reménytelen vállalkozás volna, hiszen csupán az eposz magyarországi befogadástörténete szinte Magyarország történetével egyidős. Az eposz cselekménye miatt a kezdetektől fogva alkalmas volt arra, hogy népek, országok történetének szimbólumává váljék. A történeti párhuzamot a kor emberei először Trója és Magyarország pusztulásában látták, de a 17. századtól kezdve az *Aeneis* az újjászületésnek, a sors jobbra fordulásának, a békés révbe érésnek is a szimbóluma lett.¹⁴

Az eredeti eposz megalkotásánál a mintakövetésen kívül még egy másik nagyon fontos szerzői intenciót is hangsúlyoznunk kell: Vergilius művével Augustus császár előtt is tiszteleg,¹⁵ s római nemzeti ideált kíván teremteni.¹⁶ Ezt a szerzői szándékot a regény az ellentétébe fordítja át: az író által megalkotott fiktív, ókori latin lírikus és epikus szerzői én: M. Sartorius Saboas élete erős kontrasztba állítható Vergilius Augustus császárhoz fűződő viszonyával. A regény utószavának tekintett, *Kivonat az*

¹³ Laurent JENNY, *i. m.*, 23.

¹⁴ Az eposz magyarországi befogadástörténete jellemzően két korszakra osztható. A 18. század elejéig, közepéig az eposzt leginkább forrásmunkaként, históriaként kezelik. A 18. század végétől az eposszal már mint irodalmi alkotással foglalkoznak. Az eposz itthon a 16. században válik tananyaggá. THIMÁR Attila, *Gyárfás István Aeneis-fordítása 1717-ből*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1994/5–6, 725–742. Forrás: http://epa.oszk.hu/00000/00001/00381/pdf/itk_EPA00001_1994_05-06_725-742.pdf (2011. augusztus 5).

¹⁵ Itt azonban szükséges rámutatni, hogy már Vergilius alatt elkezdődik az a folyamat, amely előkészíti az „augustusi aranykor” átfordulását a császárkor vészkor-szakába, Néró, Caligula és Claudius felé. (SOMLYÓ György, *Hommage á Sabo(as) költő(nő) és Creusa király = Salve, scriptor! Tanulmányok, esszék Szabó Magdáról*, szerk. ACZÉL Judit, Debrecen, 2002, 165–171.) Valószínűleg ezért írja Kabdebó Lóránt, hogy a regény a „múltban politikai nyomásra kompromittált mítosz visszagyógyításává, egy világirodalmilag szentként tisztelt szöveg posztmodern átszerkesztésévé” válik. (KABDEBÓ Lóránt, *Egy monográfia címszavai = Salve, scriptor! Tanulmányok, esszék Szabó Magdáról*, szerk. ACZÉL Judit, Griffes Grafikai Stúdió, Debrecen, 2002, 204.)

¹⁶ TÓTH Rezső, *i. m.*, 13–16.

ókori lexikon 89. pótkötetéből¹⁷ kiolvasható az író egyértelmű ellenállása a korszak politikai erőivel szemben.

Kritikus újraírás

Láthatóan, az intertextuális alakzatok széles kutatási területet kínálnak. Az új textus¹⁸ általában arra törekszik, hogy biztosítsa az előfeltételezett szöveg eltulajdonítását, de lehetséges az is, hogy az új kontextus vállalja a kritikus újraírást, a szöveg „rendbehozását”. Tulajdonképpen a regény bizonyos rétege tudatosan erre a „rendbehozásra”, kritikai újraírásra vállalkozik. Erre utal a választott cím is: *A pillanat*. Creusa átéli azt a ritka, kivételes pillanatot, amikor változtathat sorsán, és megragadja a kínálkozó lehetőséget, s ezzel újraírja, újraírhatná a kanonizált, mondahagyományban hosszú ideje jelen lévő, Aeneas honalapításával kezdődő, s tulajdonképpen az Augustus császárt legitimizáló történetet. Valójában azonban ez az újraírási kísérlet olyan rejtett marad, mint Creusa és Aeneas személycseréje. Az Aeneas-történetre való tudatos reflektálás és az attól való elhajlás csak a regény szubtextusát alkotó kommentárokból, utalásokból történik meg: „Mondtam, hogy rossz szul artikulálsz: kegyelem? Hiszen adtam, a vitéz rutulus él, én nem szűrtam le a Cserderekú Turnust, valahogy torkig voltam már a küzdelem végére a vérrel”.¹⁹ Creusa a regény végére eljut addig a pontig, amikor úgy ítéli meg, hogy vissza kell adnia ezt a pillanatot: a hivatalos honalapító legendák megváltoztatása, módosítása nélkül kivonja magát a történetből.

A regény intencionálisan két irányban egyszerre működik: Creusa életben maradásával nem pusztán az irodalmi kánon, hagyományozódás, fikcionális történet és a „valóság”, megélt történet kapcsolata tematizálódik, de az egyes ember sorsába beszűrődő történelem, politika jelenlétére is tudatosan reflektál. S itt érdemes visszautalnunk arra a gondolatra, miszerint az irodalmi szöveg és a társadalmi diskurzus közötti kapcsolat közvetettnek mondható, nem közvetlen imitáción alapul, s összekötő kapocsként az intertextus szolgál. Az irodalmi rendszeren belül bizonyos szövegek nem X-ként definiálják

¹⁷ Szabó Magda *A pillanat* című regényéhez fűzött „keletkezéstörténetből” tudható, hogy a regénytervet több évtizeden keresztül hordozta. Szabó Magda fiatal költőként a második világháború után az Újhold című folyóiratban jelent meg, s a már idősödő, a 70. évéhez közelítő író a regényt egyfajta költői búcsúzásként, nekrológiaként írt. (SOMLYÓ György, *i. m.*, 166–167.)

¹⁸ Az intertextualitás veszélyeit Jenny a szöveg elsekélyesedésében, a szövegbe betörő sztereotípiák bénító természetében látja. Laurent (JENNY, *i. m.*, 47–48.)

¹⁹ SZABÓ Magda, *i. m.*, 180.

magukat (az X az intertextuális referens). Ezzel a tagadással a szöveg egyszerre különbözteti meg magát a kánontól és határolódik el a társadalmilag jelölt diskurzusoktól, amelyeket mindazonáltal szükségszerűen keresztez.²⁰

Mivel Creusa/Aeneas esetében a fikción belül elbeszélte történet referenciális státusza sajátos mozgásban van, ki kell lépünk a megszokott értelmezési keretből. Az elbeszélő funkció értelmezésekor különösen bonyolult kérdéssé válik a történet főszereplőjének azonossága. Az én-elbeszélő többször olyan eseményekkel szembesül, olyan epizódokra emlékszik vissza, amelyek az elbeszélő különleges létállapota miatt (többször át kell lépnie saját személyiségének kereteit) kettős tükröződést²¹ tesznek lehetővé. Az elbeszélő közvetítés valódi nehézségét a történet egységeinek kapcsolódási módja rejti. Az irodalmi elbeszélésben szereplő személy fiktív jellemzőjében a narráció és az elbeszélés cselekménye is osztozik. De még mindig kérdés az, hogyan működhet a fiktív személyiség azonosságának olvasó általi elsajátítása. Bruner szerint pszichológiai értelemben meggyőzően magyarázható, hogyan lép be az olvasó a főhős életébe, lelkivilágába. Ennek oka egyrészt az empátia, másrészt az a tény, hogy a „belső” látásmód és a „külső” valóság egyeztetése klasszikus emberi létállapot.²² Elmondhatjuk tehát, hogy az interpretációnak köszönhetően a személyiségnek megalkotott jellege lesz.²³

A műfaji emlékezet felfrissülése

Az utóbbi évtizedben felerősödni látszik az a tendencia, amely a fogalomkört a kulturális diskurzusok tágabb kontextusába helyezi, s az intertextuális szöveghatásokat bizonyos irodalomtörténeti jelenségekhez kapcsolva a kulturális jelentés, emlékezet hordozóiként tartja számon. A modern irodalom gyakran él azzal a lehetőséggel, hogy intertextuálisan adott műfaji és szövegmodelleket reflektáljon és bontson fel, s így egyrészt „számot vet” bizonyos hagyományokkal, másrészt azonban el is határolódik tőlük: ezt

²⁰ Ross CHAMBERS, *Alter ego: intertextuality, irony and the politics of reading = Intertextuality. Theories and practices*, eds. Michael WORTON, Judith STILL, Manchester University Press, Manchester and New York, 1990, 143–158.

²¹ Ricoeur a „narratív azonosság” kifejezésen az azonosság olyan formáját érti, amelyre az elbeszélő funkció révén tehetünk szert. (Paul RICOEUR, *A narratív azonosság = Narratívák 5, Narratív pszichológia*, szerk. LÁSZLÓ János, THOMKA Beáta, Kijárat Kiadó, Budapest, 2001, 15.)

²² Jerome BRUNER, *A gondolkodás két formája = Narratívák 5, Narratív pszichológia*, szerk. LÁSZLÓ János, THOMKA Beáta, Kijárat Kiadó, Budapest. 2001, 27–57.

²³ Paul RICOEUR, *i. m.*, 15–25.

intertextuális nyomkeresésnek nevezhetjük.²⁴ A hagyományból átöröklött formákat az elbeszélők újraolvassák. Olyan regénymodell jön létre a formai alakzatok felidézésével, ami hivatkozik a hagyományra, de ezzel egy időben deformálja is azt.²⁵

A műfaji emlékezet felfrissüléséről és deformálódásáról *A pillanat* kapcsán is beszélhetünk. Ahogyan azt a korábbi példák is mutatták, egy olyan regénymodell jön létre, amely az eposz formai alakzatainak felidézésével hivatkozik a hagyományra, de ezzel párhuzamosan deformálja is azt. Érdeemes elgondolkodnunk azon, amit Hites Sándor a megszólított hagyomány és az újraírt műfajváltozatok ironikus kapcsolatáról ír. Szerinte, ha az iróniából csak a tagadás mozzanata bizonyul érvényesnek, és az afirmációé kevésbé vagy egyáltalán nem, akkor a műfaj történeti utalások révén a revízió inkább eloldódni látszik a műfaj történeti örökségtől. Így a hagyomány újraértékelése helyett inkább a felejtéshez járulnak hozzá.²⁶

Ha az eposz és a regény szerveződéseinek különbségeit részletezzük, azt találjuk, hogy az eposzi múlt abszolút és befejezett, kész és változatlan, mivel a hagyomány elhatárolja a személyes tapasztalattól, új felismeréstől, nézőpontoktól és értelmezéstől, értékeléstől. Szemantikáját a tárgyi és a tér-idő momentumok értékmozzanatokkal való összeforrottsága jellemzi. A kortársi valóság alantassága miatt nem válhatott a fennkölt műfajok ábrázolásának tárgyává, a múlt idealizálása hivatalos jelleget ölt, s a hatalom minden szimbóluma a „múlt hierarchikus érték kategóriájában, distanciáltan távlati képből van megformálva”. Ezzel szemben a regény minden aspektusában érezhető a „nem-hivatalosság”. Az eposzi distancia lerombolása, a jelen és a jövő eseményeivel való közvetlen kontaktus az ember képének totális átalakulását, teljességének felbomlását eredményezi, és ebben a folyamatban döntő szerepet játszottak a regény népi-nevetési folklorisztikus forrásai.²⁷

²⁴ OROSZ Magdolna, *i. m.*, 259.

²⁵ THOMKA Beáta, *Beszél egy hang: Elbeszélők, poétikák*, Kijarat Kiadó, Budapest, 2001.

²⁶ HITES Sándor, *A műfaji önazonosságról. Az elbeszélés módjai = Narratíva és identitás*, szerk. JÓZAN Ildikó, KULCSÁR SZABÓ Ernő, SZEGEDY-MASZÁK Mihály, Osiris Kiadó, Budapest, 2003, 28–62.

²⁷ Az eposzi anyag – az eposz világszemlélete, hagyománya – a regénnyel a hellenizmus korától kerül kontaktusba „végigmenve a familiarizáció és a nevetés stádiumán.” (Mihail BAHTYIN, *i. m.*, 339–353.)

Az eposz mint architextus problémaköre, a Genette-féle architextualitás²⁸ műfaji kérdése itt ismét előtérbe kerül. Genette a műformák meghatározásakor²⁹ hangsúlyozza, hogy míg Platónnál az eposz kevert műfaj, addig Arisztotelésszel kezdődően az eposzt (legyen bármilyen kevésbé az) a narratív műfajok közé sorolják. Arisztotelész teljes mértékben ismeri, sőt elismeri az epikus mód kevert természetét, de a dithürambosz státuszának eltűnésével a tisztán és nem tisztán narratív mód megkülönböztetésének szükségessége³⁰ is irrelevánssá válik.

Fontos hangsúlyoznunk, hogy Genette az *Aeneist* transzgenerikus szövegként határozza meg. Ide a szövegek olyan osztályát sorolja, amelyek felölnek bizonyos kanonikus műfajokat (pl. pastiche, paródia, travesztia) és más műfajokat is kereszteznek.³¹ Ha ezt figyelembe vesszük, láthatjuk, hogy a regény formai, szerkezeti áthelyezései, megoldás- és mechanizmusrendszere nem különbözik sokban az eposzban felfedezett íráskonceptiótól. A regény az eredeti eposzi anyag hagyományaira, világszemléletére utalva, hangsúlyossá teszi a különbségeket is (Creusa hangja, új istennő szerepeltetése, állandó önreflektálás). Hasonlóságnak tekinthetjük, hogy az eposz állandó kellékeiből³² a regény többet is átvesz.

Invokáció: a regény istenséghez szóló, segélykérő fohással kezdődik, de itt az alternatív mondaverzió megalapozása a cél, ezért az istenségek közül Eszkieszt az író saját maga teremtette, egyébként a görög mitológiában nem létező istenséget szólítja meg.

Propozíció: a témamegjelölés a segélykérő fohász logikus következménye. A költő arra kéri az őt megszálló istenséget, hogy Creusáról beszéljen.

²⁸ Thomka megjegyzi, hogy Frye *archetípus* fogalmának elképzelésével a Genette-féle *architextualitás* műfaji problémaköre rokonságot mutat. (THOMKA, *i. m.*, 41.)

²⁹ Genette a három műforma („alapműfaj”) meghatározási, felosztási kísérleteit Arisztotelész és Platon felfogásából kiindulva tekinti át. (Gerard GENETTE, *Műfaj, „típus”, mód = Tanulmányok az irodalomtudomány köréből*, szerk. KANYÓ Zoltán és SÍKLAKI István, Tankönyvkiadó, Budapest, 1988, 209–245.)

³⁰ Genette hangsúlyozza, hogy Platónnál és Arisztotelésznél az alapvető felosztásnak megvolt a meghatározott státusza, mivel explicit módon vonatkozott a szövegek megnyilatkozási módjára. (Gerard GENETTE, *Műfaj, típus..., i. m.*, 234.)

³¹ Gerard GENETTE, *Transztextualitás, i. m.*, 88–89.

³² Csányi Erzsébet *A regény öntudata* című könyvében Esterházy Péter *Termelési-regényét* vizsgálva úgy véli, hogy a termelési regényműfaj és a vígeposz torzító szűrőinek átvizsgálásával a klasszikus hőseposz műfaji jellemzői ismerhetőek fel, s ezt a kapcsolódást a textus metanarratív jelrendszeréhez köti. (CSÁNYI Erzsébet, *A regény öntudata. Metanarratív próza a jelenkori magyar és szerb irodalomban*, Forum–Uroboros Könyvkiadó, Újvidék, 1997.)

Valójában az olvasó (aki feltehetően nem sejti, hogy ki lehet Eszkiesz) már az első sorok elolvasásával a mítosszal való játék (hamisítás) működési mechanizmusába kerül: az istenség szócsöveként a fohászban megszólaló költő a történet elmondásával önként vállalja magára Eszkiesz úrnó kegyetlen, földi halandók számára felfoghatatlan büntetését, átkát.

In medias res kezdés: a regény a trójai meneküléssel kezdődik, azaz a trójai háború végének utolsó képeivel indul. Ez Vergilius eposzának kezdéséhez képest időben korábbra tehető, hiszen ott az első könyvben Aeneas már úton van, s hajóival hétévi bolyongás után Karthagó tájékán ér partot, s a trójai menekülést csupán partot érése után meséli el Didónak a második énekben.

Csodás elem, isteni beavatkozás: az eredeti eposzban felfedezhető mitológiai apparátus súlya a történet elmondhatósága, önHITELESÍTŐ törekvései miatt változik meg. Tragikomikus, de egyben az álom logikáját tökéletesen visszaadó, több helyen szürreális torzítás Creusa/Aeneas alvilági leszállásában, álomlátásában is felfedezhető: „és mondtam a lónak, mikor már nem bírtam tovább, hogy »jó napot kívánok, én a Kegyesatya vagyok, akit vár a latiumi király pampucája«, és a ló röhögött, és azt mondta: vágómarha meg batyuban istenek.”³³

Enumeráció: Vergilius eposzának 10. énekében Aeneas új szövetségeseinek seregszempléjéről olvashatunk. A regényben az enumeráció szintén az új szövetségeseinek bemutatására szolgál (*Az örökség* című fejezetben), de természetesen nem hiányoznak belőle az ironikus deformáció (kiszólások, a világbirodalom jövőjét előrejelző víziók), a parodisztikus beszédmód eszközei.

A regényben több helyen fedezhetünk fel eposzi metrumot, hexamert: *Itt van a múlt, az iszákban szorult és csattog az égbolt, / fenn lebegő hullák, héják, zöld kardok acélja.*³⁴ De a sokszori ismétlődésnek köszönhetően például a „száll az idő” kifejezés a regény zárásának sajátos lüktetést, ritmust ad.³⁵

Epikus hasonlatok: az eposzi hagyománynak megfelelő hasonlatokat leginkább a *Bérekasztás* címet viselő fejezetben találhatunk. Ez a fejezet a regényben kivételesen közvetlenül, nem ironizáló módon érintkezik az eposzi hagyománnyal. Tehát ebben a fejezetben az ironikus deformáció helyett leginkább az imitációról beszélhetünk.

A regényt rövid, négysoros *Peroratio* zárja, amely az emlékezetbe idézés mellett, az invokációban megfogalmazott érzelmeket nyomatékosítja.

³³ SZABÓ Magda, *i. m.*, 225–226.

³⁴ SZABÓ Magda, *i. m.*, 227.

³⁵ Vö. SZABÓ Magda, *i. m.*, 288–289, 310–312.

Thomka úgy látja, hogy a regény általánosan a formatörténeti tapasztalat újrendezője, annak hagyományából válogat, szétszedi azt, de nem áldozza fel. Az allúziók, átvételek, átírások,³⁶ torzítások korának dinamikáját jelek és szövegalakzatok, nem pedig eszmék felidézése biztosítja.³⁷

A centírozó szövegbe került allúzió képes „az idézett” szöveg virtuális megjelenítésére anélkül, hogy el kellene mondanunk. Az irodalmi allúzió két szöveg egyidejű aktivizálását teszi lehetővé. Ennek az egy idejű aktivizálásnak az eredményeképpen olyan intertextuális minta jön létre, amelynek természetét nem lehet előre meghatározni. Természetesen az alludáló szöveg megértése az allúzió aktualizálása nélkül is lehetséges, ez azonban az interpretációt gazdagítja, amely a séma bilaterális természetében jelentkezik.³⁸

Szemantikai megközelítésben az allúzió markerek (amelyek valamilyen módon a jelzett forrásszövegre utalnak) tulajdonnévként viselkedhetnek. Egyrészt megjelölhetnek személyeket (unique individuals), másrészt azonban pontosan meghatározhatják, leszűkíthetik azokat a tulajdonságokat, amelyek az allúzió jelentéséhez relevánsak. Bizonyos esetekben a járulékos jelentés (connotation) nem minden aspektusa jelenik meg az allúzió markerben. Az allúzió markerek egy fontos csoportja visszautal az irodalmi konvencióra azért, hogy az irodalomtörténet során hozzá kötődő attribútumokat felidézze.³⁹

Hasonló történik Szabó Magda regényében is: a jelzett forrásszövegre visszautaló allúzió markerek pontosan megjelölik, leszűkítik, többször pedig átalakítják a releváns tulajdonságokat. Példaként említhetnénk Aeneas, Kegyesatya megszólítását, amely kezdetben, még a történet elején is szűkebb jelentést hordoz, hisz Aeneas nem viselkedik a nevéhez méltóan, de a szerepek felcserélődésével párhuzamosan (miután Creusa viseli Aeneas nevét) a jelző újabb jelentésváltozáson, egyfajta ironikus deformáción megy keresztül. Hasonlóképpen említhetjük Lavinia, a mosolyszemű jelzőjét, s annak többszörös jelentésbeli átalakulását. A használt attribútumok az eposz szö-

³⁶ Thomka *Beszél egy hang* című könyvében az átírást az átvétel megfelelőjeként értelmezi. A jelenségkörön belül a műfaji, strukturális átvétel-típusokat vizsgálja. (THOMKA, *i. m.*, 37.)

³⁷ THOMKA Beáta, *i. m.*, 11.

³⁸ Ziva BEN-PORAT, *The poetics of literary allusion*, A Journal for Descriptive Poetics and Theory of Literature 1976/1, 105–128.

³⁹ Tanulmányában Carmela Perri az irodalmi allúzió szemantikai és pragmatikai megközelítéseit vizsgálja. (Carmela PERRI, *On alluding*, Poetics, 1978/7, 278–307.)

vegét aktualizálják, de egyúttal a szituációból kibontakozó ironikus távolság a regény egyik jellegzetes működési mechanizmusát is példázza.

A történelemben való behelyeződés a regény kapcsán különösen hangsúlyos kérdéseket vet fel. Iser mellett érvel, hogy a fikcionális szövegek repertoárja nem pusztán azokból a szövegen kívüli elemekből áll, amelyek a korszakos eszmerendszerből származnak, a szövegbe az előző korok irodalma, egész tradíciók is beépülhetnek. A repertoár elemeit mindig a korábbi irodalom és a szövegen kívüli normák keveréke adja.⁴⁰

A regény tartalmi elemeinek vizsgálatakor az újraírás fogalmának létjogosultsága is szóba kerül. A problémakört a (néma) szereplő, az *Aeneis*-ben meghalt feleség, Creusa szerepe bonyolultan árnyalja. Szabó Magda regényének kiindulópontja ugyanis megkérdőjelezi az eredeti történet honalapításának legitimitását.⁴¹ Mivel dolgozat nem a feminista narratológiai szempontrendszer érvényesítését tűzte ki célul, fontos megjegyeznünk ezt a lehetséges értelmezési irányt is. René de Ceccatty a regény írói tervét, modern megoldásait Marguerite Yourcenar *Hadrianus emlékezései* című naplószerű fiktív regényéhez, illetve Virginia Woolf *Orlandójához* hasonlítja. Szerinte Szabó Magda az antikvitás elmélyült ismerete mellett az európai képzeletvilág modern és merész átalakítása révén újabb androgün mítoszt teremt.⁴²

⁴⁰ Wolfgang Iser, *Az irodalom funkciótörténeti szövegmodellje*, Helikon, 1980/1–2, 58.

⁴¹ Erről egyébként Szabó Magda is ír a regényről íródott keletkezéstörténetben http://dia.pool.pim.hu/html/muvek/SZABO/szabo00009_kv.html. (2011. 08. 29).

⁴² A kritika Lackfi János fordításában olvasható. LACKFI János, „Szabó Magda valószínű csoda!”, *Válogatás Szabó Magda Ókút és A pillanat című regényeinek francia fogadtatásából*, Élet és Irodalom, 2009, szept., 4., 36. sz., http://www.es.hu/8222;szabo_magda_valosagos_csoda8221;;2009-09-06.html (2011. 08.10.)

**Átmenet és különbőzőség
a nyelvtudományokban**

Kiss Attila Gyula

Hungarian as a Second Language in Oradea / Nagyvárad: Cultural Reflexions and Language Ideologies

Introduction

My study branches out into the area of language, teaching and learning in an intercultural context which is at the crossroads of sociolinguistics, applied linguistics and cultural studies. The research area deals with a broad range of phenomena related to language and culture focusing on values, goals and beliefs, which at times lie behind and are embedded in actual educational cultures and practices. I approach the issue from the vantage point of 'language ideologies' as formulated by American sociolinguists (e. g. Gal 1979; Kroskrity 2000; Schieffelin, Woolard, and Kroskrity 1998; Blommaert 2005).

Little attention has been given to the role of language ideologies in Hungarian language acquisition. In spite of its potential in improving the sometimes troubled interethnic relationships, no attention has so far been given to learners of Hungarian with a Romanian dominant background. Therefore I sense the need for better conceptualization of the problem of teaching and learning Hungarian in this specific context.

Present paper makes part of my PhD research project whose principal aim, through the case of Oradea / Nagyvárad, is to explore the possibilities of teaching a minority language and culture for majority inhabitants. My main goal is to conduct ethnographic research and analyze interview data on how different local inhabitants interpret the need and consequences of learning Hungarian and the linguistic situation they live in. I follow the discourse approach to map the content and structure of these discourses about language.

Even though minority linguistic rights are guaranteed by Romanian law (e.g. bilingual street names and inscriptions and the possibility of minority language use in public institutions), many of these practices have not been put into action in Nagyvárad / Oradea¹. The state language is in dom-

¹ Not even a very summary history of Nagyvárad / Oradea can fit into the restraints of this paper. The city for several centuries was one of the centers of

inant position in Romania, supported by government offices, education and police (Benő and Szilágyi 2005). Furthermore, Romanian national and local media has treated bilingualism – at least the pairing of Romanian with Hungarian – with great suspicion. Against this background the idea for local Romanians to learn Hungarian often seems rather unpopular and bizarre. Finally, there are also economic, political and historical positions of the region, which have complex linguistic consequences for learning Hungarian.

Research method and data

Learning of a minority language requires a close look at language ideologies and interaction in a socio-historically sensitive arena in which the language learner identity is socially negotiated (Gal 1979). My general framework is the study of Language Ideologies. For analysis, I will use a combination of qualitative methods. Silverstein (1979, 193) in an early formulation postulated language ideologies as “sets of beliefs about language articulated by the users as a rationalization or justification of perceived language structure and use”. A decade later Irvine (1989, 255) points out the social, political and cultural elements. In her opinion linguistic ideology is: “the cultural system of ideas about social and linguistic relationships, together with their loading of moral and political interests”.

Hungarian cultural life. One can recall the founder king Saint Ladislaus, the outstanding humanist Janus Pannonius (1432–1472), and much later the vibrant coffeehouse culture of the cosmopolitan city at the turn of the 20th century which was breeding place for modern Hungarian literature. A great many non-conformist poets, and intellectuals – like Ady Endre, Juhász Gyula and the poets of “Tomorrow” anthology started out from here. At the time Hungarian monopolized the linguistics landscape of the city with marked official and social pressures to “magyarize” the Romanian minority speakers (Nemes R. 2010). The Hungarian dominance lasted until 1920 – when Transylvania, together with Partium, was ceded to the Romanian state –, but cultural, social, and linguistic strategies to make Transylvania Romanian would continue for many decades to come (Livezeanu 1995). According to the 1910 census data the percentage of inhabitants claiming Hungarian nationality (ethnicity) was 91,1% (Szarka 2002, 198) – this number included the large local Jewry, the majority of which perished in the Holocaust. Based on the preliminary results of the 2011 census, out of the total 184.861 inhabitants, the percentage of those who claimed Hungarian mother tongue was 23,81% in Nagyvárad / Oradea.

There has hardly been any ethnography applied in this field and there are no similar studies on this subject about the region. But studies from Western Europe on the learning of minority languages like Welsh (Trosset 1993) and Catalan (Woolard 1989) show the validity and necessity of this research in this area. Only by introducing the ethnographic and discourse perspectives may we get closer to the heterodox data of what it means to be a Hungarian second language learner in Nagyvárad / Oradea. An ethnographic study of state language speakers learning Hungarian is carried out as it was first outlined in Susan Gal's ground breaking work (1979) and recently by Heller (2007; 2011) and Blommaert and Jie (2010). I will integrate the discussion of particular formulations with theories of discourse analysis, sociolinguistics, linguistic anthropology, cultural studies as well as second language acquisition studies.

Data was gathered during fieldwork in Oradea / Nagyvárad where I organized and taught several Hungarian as a second language courses for adult learners. The informants in this research were among the participants to my courses. In relation to fieldwork my goal is to find out how informants explain or understand issues connected to Romanian-Hungarian bilingualism.

In the following I will analyse some interview excerpts in which informants speak about language contact among Hungarians and Romanians, encounters with bilingualism, and their experiences. As sites of encounters are the ethnically mixed families, circle of friends or acquaintances, as well as the television as a means to learn the language. We will see bilingualisms for some informants it was a matter of the every-days while others were rudely reminded about the subordinate position of the language in the early 90's.

Romanian learners of Hungarian and language contact

In this section I will illustrate—through some interview excerpts – possible encounters of Romanians with the Hungarian language, in its double quality, the language of the local minority and that of the Republic of Hungary, just 20 kilometers away from the city.

KA: Unde v-ați întâlnit cu limba maghiară prima dată?

Loredana (W1975, teacher): Da, sînt din Oradea, m-am născut aici.

Prima dată, de fapt în copilărie, din copilărie. În cartier am avut prietene foarte bune care vorbeau limba maghiară. Și de la ele jucându-ne ne-am învățat una pe cealaltă. Ele m-au învățat limba

maghiară eu i-am învățat limba română. Încă de pe atunci am învățat accentul... dacă pun accentul pe *á*, cum se citește, dacă este cu accent, dacă nu este cu accent cum se citește sau unele cuvinte în limba maghiară *víz* sau *ablak* sau *ház* foarte... preponderent vocabular.²

KA: When did you meet with the Hungarian language for the first time?

Loredana (W1975): Well, I am from Oradea. I was born here. For the first time in my childhood. In the neighbourhood I had very good friends who were speakers of Hungarian. And from them, playing together with them. They taught me Hungarian and I taught them Romanian. I learned the accent at that time, how to put the accent on the *á*, how to read it with an accent and without in some words like *víz* or *ablak* or *ház* mainly vocabulary.

The informant's depiction about the lieu and form of linguistic contact between Romanian and Hungarian children may be typical and shared by many Varadians. These early encounters with Hungarian and the mundane acquisition of a second language correspond well to the writer's my own childhood memories.

A contemporary source describes the social circumstances of Romania in the early 1980's in the following terms: "After 1947, the new government followed the Soviet example of agricultural collectivization and forced industrialization accompanied by a remodelling of the state along totalitarian communist lines" (United States Department of State 1983, 1). The Romania of late 70's and early 80's could be characterized as the climax of the politics of *forced industrialization* and urbanization under the directives of the Communist Party and its leader Nicolae Ceaușescu. There were minimal differences in the lifestyles of most people. References to "cartier" evoke the social and linguistics realities of the childhood of an entire generation, who are in their thirties now. The informant recalls that by living in a neighbourhood made up of socialist style blocks of flats the children played together in front of their apartment buildings and they en-

² All interviews were carried out in Romanian, but due to space limitations in the following only the English transcripts will be given. Speech data was recorded digitally with the consent of informants in the course of multiple sessions conducted by me. The names of informants have been changed for the sake of protecting their identity. In brackets after the names I indicate the informants sex (Man / Woman) and year of birth together with the occupation (e.g. W1975, teacher).

countered bilingualism in a natural way, learning from each other while playing there. Usually both parents were employed in the recently set up industrial manufacturing sector of the town and worked long hours, Saturdays included, but nor was it unusual that they had to contribute to the *building of Socialism* by working on Sundays, or in three shifts, too. In these circumstances the many children from the years of demographic peaks could be barely supervised by their parents, but mostly left to their own devices to socialize freely in ethnically and linguistically mixed groups acquiring both Romanian and Hungarian. The iconic image of these times is the youngster – carrying the keys to the family’s flat on a line around his/her neck –, who due to the lack of social institutions to organize their free-time hung out in front their block of flats, or the numerous construction sites that were mushrooming in and all around the city in a frenzy of building new housing for factory workers. Depending on their temperament and individual inclinations they roamed the concrete of their *cartier*, and sometimes fought turf battles with other groups of the neighbourhood, or kids from the other neighbourhoods. Some of them would have been called juvenile gangs if the societal framework of the Ceaușescu regime had allowed for the existence of such *decadent* categories.

However linguistic and ethnic affiliation function as very strong markers in the world of adults, and society at large, these ethnic and linguistic boundaries rarely influenced one’s group of friends between children, and adolescents in those times.

When the researcher enquires another informant, belonging to the older generation (b.1957), about her relationship to languages she gives a different account of her childhood memories spent in a nearby provincial town where the family was the source of bilingualism.

Ana (W1957, teacher): Strange, but also familiar because my grandmother spoke it. But the environment where I grew up as a child Hungarian was not spoken. And when my father and mother spoke it I looked at them in amazement because they could speak this language, and could speak it well. But I was not brought up in a Hungarian speaking environment. My sole contact [to the language] was my grandma.

The importance of environment is highlighted by this informant, too. The fact that Hungarian was spoken in the family seems to be much less of importance on the “environment” as a whole, than in the previous case. This example also draws attention to the very complex issues of identities in multi-ethnic regions and multilingual families. Even though many people

spoke Hungarian in the family they did not consider it important for the child to become proficient in Hungarian. In this case only the grandmother spoke Hungarian to her. It is the language of communication with the grandmother.

When the informants speak about their family ties we see that the situation is not less complex and this brings about complex linguistic situations, as is highlighted in the interview excerpt below:

KA: And in the family aren't there Hungarians? What about kinship, cousins?

Loredana (W1975): Yes, I have kins, cousins. My mother's sister is married to a Hungarian. My boyfriend is Hungarian, namely his father is Hungarian, and his mother is Romanian. He knows Hungarian. I talk to him, I *pilfer words* from him.

In ethnically mixed family contexts like the one above there could arise situations when members of the family in certain situations will use Hungarian even though the Romanian is the language of communication by default. The communication between the couple usually takes place in Romanian, but when the boyfriend talks to somebody in Hungarian she pick up words inferring meaning from the context. When discussing about the region other informants also point out the multi-ethnic nature of the area and ethnically mixed marriages. Some informants themselves live in such inter-ethnic marriages.

Ana (W1957, teacher): In the background there are a lot of [ethnic] mixing. Families and mixed friendships. It is a very well-welded-together-area. This situation has existed for a long time ... [it has] deep roots.

Corina (W1960, entrepreneur): So that of tolerance?

Ana: Namely there are inextricable ties. Families, generations of ethnically mixed families, so there is no question about it.

Ethnically mixed marriages and families that go back for generations are not only the reality but generally accepted as the norm by this informant. This is indicative of the use of the value laden adjective "inextricable" indicates this, which also suggest that there were times, when this *mixing* was frowned upon and not considered normal. As another informant recalls:

Corina (W1960, entrepreneur): Yes, yes, yes... , but I had to suffer as an adult. They wanted to throw me out of my job. My first job

when I came to Oradea, for I am married to a Hungarian. *Vatra Românească* was very powerful at the time.

In order to fully understand the significance of this brief remark it is worth to say a few words about the background, and cast some light on the immense personal implications of the intolerant nationalist politics of the first half of the 90's. The *Vatra Românească*, the *Romanian Hearth* that the informant refers to is a cultural association that together with the *Party of the National Unity of Romanians* (PUNR), and the *Great Romania Party* (PRM) promoted ultra-nationalism and were as Andreescu puts it the "main extremist actors" of Romanian politics: "The ideological foundation of the Romanian Hearth was the anti-Hungarian sentiment. The founders have been involved, at the end of January 1990, in anti-Hungarian provocations, some hidden but some manifest (in the local press and especially in *Cuvântul liber*, the organ of the future Hearth, as well as on TV). The anti-Hungarian feeling was supported by the media in the country's capital, and it reached a peak around the middle of March 1990." (Andreescu 2003, 29)

As the informant points out their activity permeated the everyday life, made itself felt not only on the level of national politics, but down to the individual. Even though, informants would characterize the inter-ethnic relations in Oradea as one of mutual appreciation, and acceptance there have been lurking forces which made it their political agenda to untie the above mentioned "inextricable links". The National Unity of Romanians (PUNR), and the Great Romania Party (PRM) have not gained the support of the majority of citizens—as it happened in Cluj at the time—, but they were active in Oradea, too, and made felt their ideology based on the intolerant brand of nationalism.³

Former theories showed a neglect for the individual, but contemporary research points out how the individual is also biographically shaped (Blommaert 2005; Wetherell 2008; De Fina and Georgakopoulou 2008). Or we can refer to the small stories research and propositions about the intersectionality of identity as proposed by other researchers (Ochs and Capps

³ Andreescu also quotes a representative sample of the very vocal and aggressive discourse that presents the mind-set of these political forces: "As it is well-known, the nomad spirit and the barbarian style of the Hungarian people and its minority in Romania did not disappear in the last 1000 years. Maybe we, Romanians, will have to cure them of this embarrassment and turn them into a peaceful, civilized European people that will no longer covet foreign lands. God forbid they should once again extend their paws toward Romanian territories." Gheorghe Funar, *Informația Zilei*, Satu-Mare, October 27, 1994.

2001; Georgakopoulou 2007). When I asked about the places where one could encounter the Hungarian language informants point out the availability of Hungarian language television:

Loredana (W1975, teacher): For television I was watching Hungarian television all the time. There were cartoons and films dubbed into Hungarian, absolutely everything, and I learned many words. I understood, not all but roughly everything, spoken Hungarian, after which there was a void concerning Hungarian language use.

This interview points out that an important aspect for Hungarian Second Language Acquisition for the generations socialized before the 1989 Romanian Revolution, is the availability of Hungarian language television in this border region. Programs broadcast from Budapest, were followed by Hungarians and Romanians alike because practically it was the sole television channel available, not counting the daily few hours broadcast of propaganda on Romanian national television. It was not uncommon that people living beyond the Eastern Carpathians—mountain range that obstructed the Hungarian television signal to reach their homes in inner Transylvania—, came to spend their holidays at Felix Baths, or with relatives in Oradea in order to follow e.g. the football World Cup, or in general Hungarian television programs, which offered the only window to the outside world. Many Romanians in the border region picked up substantial passive knowledge of Hungarian, because Hungarian language television channel was running in their home. The practice of watching Hungarian television by Romanians ceased after 1989 when the Hungarian channels lost their monopoly due to the appearance of free Romanian media. It did not take long before numerous channels in Romanian language started vying for the viewers attention.

The younger post-revolution Romanian generation could already polish their English pronunciation on subtitled, but undubbed Hollywood cartoons and movies. Not many of Romania speakers would surf the Hungarian channels any more.

Motivation for studying Hungarian and the reactions of acquaintances

In the face of it, it may seem strange that the very decision of taking part at Hungarian language classes can bring about negative reactions on the part of fellow Romanians. The informants often indicate that some of their fellow Romanians look in askance at them for attending Hungarian lessons.

Even if they were not directly asked by the interviewer why they took up Hungarian, and about their motifs of starting the course they feel the need justify their position. They voice that their interest in culture and the language of the local minority and that of the neighbouring country is intended as a gesture of openness, and good will:

Sandu (M1957, civil servant): I started to learn Hungarian out of the respect that I feel towards Hungarians, my colleagues, the citizens of Oradea.

Loredana (1974): [I learn Hungarian in order] to be able to understand, to be able to say a few sentences in the language of the other one // and he/she could understand you. I think it has to do with respect that you want to show towards the other one. To show him/her that you know the language he/she uses.

These accounts indicate that there exist goodwill, openness, and interest on the part of those who take up studying Hungarian. On the other hand other informants encounter the suspicion and bafflement of some of their friends and acquaintances who do not see the point in why a Romanian should learn Hungarian. These reactions put our informants on guard and in a position of defence. When I asked them about the reaction of their immediate surrounding, some would relate the following:

Sandu (M1954, civil servant): Some of my acquaintances congratulated me and appreciated positively that I study Hungarian. Others were bewildered and asked me: “Why precisely Hungarian? Why not another language? Why not a world language?”

Maria (W1961, physician): They found it funny. First of all they found it cool, but how should I say? They were surprised. Something like that.

KA: They wondered why?

Maria: Yes first they asked me: “Why? Do you want to move to Hungary?” But, noooo I said “Why should I want to?”

KA: This was their reaction?

Maria: Yes this was the first reaction: what is the hidden reason... .

As we see from the above interview the informant also has to take a defensive position, because she encounters surprise as a reaction to her account of studying Hungarian. Her interlocutor could see no other reasonable explanation for such an endeavour than, that she might consider emigration to 6 kilometres to the west, where we find the neighbouring Hungarian Republic. In the background of this allegation there is “the one nation state, one language concept” which disregards completely the reality of

multilingual regions within the borders of one country, together with the existence of minority languages and their potential usefulness within a country other than the nation state itself.

However, the informant personally considers multilingualism a natural state, explaining it with the fact that she is from the multi-ethnic Banat region. She attended a German language high school in Timișoara / Temesvár / Temeschwar and there she learned that a “real citizen of the city should speak at least three of the languages” of this region. Because of her family background she could also understand Serbian. In school she had French and Russian, and after adding English to her linguistic repertoire she started to study Hungarian when she moved to Oradea. This is truly impressive linguistic trajectory of one person however, it is not all that unusual because people who have their roots in the Banat region of Romania have traditionally esteemed multilingualism as a positive phenomenon (Laihonen 2009). The informant words her credo in the following way:

Maria (W1961): To be able to speak a language, it opens up the path to another culture, another civilization. It is very important. For me by any means it is important to be able to understand some neighbors. Because I do not know if you realize that Romanians know very little about Hungary and Hungarians, not counting their daily experiences. But they do not know anything about civilisation, history. I do not know whether this is a mutual problem. Probably not because... so

KA: What is the reason for that?

Maria: There is prejudices here. They do not have the inclination. And for me it is most curious for one to learn German first, because Hungarian is the first language that you bump into in our region.

The informant expresses disapproval with fellow Romanians not being interested about things Hungarian, and blames their shortsightedness and the prejudiced approach towards the Hungarian language and culture. She explains their disinclination with existence of prejudice, and expresses that learning Hungarian could be also practical for Romanians because it is the first language that they could encounter in this region.

In other situations the study of Hungarian is looked upon as a matter of fact and normal state of affairs. The informant speaks about how much bilingualism is accepted and embraced by her circle of friends, because she mostly socializes with people who come from ethnically-mixed backgrounds where bilingualism is the norm. Therefore they take it for granted

that one takes up a Hungarian course, especially if one works in a Hungarian environment.

KA: And your friends how did they appreciate the fact that you attend Hungarian language courses?

L (W1974): And my friends, most of them speak Hungarian. XY my best friend at her turn has a Hungarian father and a Romanian mother, or YZ, he too speaks Hungarian, his mother is Hungarian

Most of them speak Hungarian, it was not at all a big surprise for them. It was understood that now, of course why should you not know Hungarian. They saw it as a matter of fact.

Bilingualism, or a multilingual linguistic repertoire is presented as natural in the circle of friends of this informant. As opposed to the previous situations, likely because of the mixed ethnic background of this informant's circle of friends, bilingualism is the unmarked case, a feature of the everyday.

Conclusions

As we could see from above interviews the linguistic situations in the field defy easy categorization, therefore only sociolinguistic ethnography can deliver more accurate answers. According to the post-structuralist definitions of language societal practices themselves are sites of struggle. Heterogeneous linguistic societies all want power and truth to themselves. According to Bakhtin (Bakhtin et al. 1994) and Bourdieu (Bourdieu and Thompson 1991) language itself is not a neutral medium, but it reflects a great deal of the symbolic power differences. Speakers of minority languages frequently encounter this power position of the dominant language.

The educationalist theoreticians (Vygotski, Valsiner, and Veer 1994) Kramsch (2009), and Lantolf (2000) in their educationalist studies also point out that in the course of language learning it is not the cognitive linguistic competences that are the most important. They suggest that we should not focus on the individual language learner as a generator of linguistic form, but consider the individual as a member of the given community. This aspect has special import for those who want to teach Hungarian to the members of neighbouring nations.

Hungarian classes can not only serve as a framework for meeting with one another but also make necessary the reflection in relation to the Hungarian culture. They give not only an opportunity to present cultural

representations, but also serve the development of a dialogical situation. Mapping societal, cultural, and scientific reflections is a must. Benedict Anderson's (2006) concept about nations crops up in the works of Wenger (1998) in relation to the identity and the language learner. He points out that the language learner also sets up *imagined communities*. There are individuals who serve as gateways into the foreign/second language communities (Peirce 1995).

In order to facilitate communication in border regions like Oradea with a very distinct character, we should have a close look at the chances to learn each others' languages in diverse minority situations, identities, practices and hitherto unanalysed language ideologies that exist and operate in these regions. In the search for linking points with the neighbouring peoples it is of great importance how these investments into the language and the people could become productive and pay dividends. Teaching Hungarian as a Second Language in minority circumstances can furnish important answers to Hungarian Studies in general.

References

- Anderson, Benedict R. O. 2006. *Imagined communities : reflections on the origin and spread of nationalism*. Rev. ed. London: Verso.
- Andreescu, Gabriel. 2003. *Right-wing extremism in Romania*. Cluj: Centrul de resurse pentru diversitate etnoculturală.
- Bakhtin, M. M., et al. 1994. *The Bakhtin reader : selected writings of Bakhtin, Medvedev, and Voloshinov*. London; New York: E. Arnold.
- Benő A. and Szilágyi N.S. 2005. Hungarian in Romania. In Fenyvesi, A. (ed.). *Hungarian language contact outside Hungary : studies on Hungarian as a minority language*. Amsterdam; Philadelphia, Pa.: J. Benjamins Pub., 133–162.
- Blommaert, Jan. Discourse a critical introduction. in Cambridge University Press [database online]. Cambridge, UK; New York, 2005.
- Blommaert, Jan, and Jie, Dong. 2010. *Ethnographic fieldwork : a beginner's guide*. Bristol; Buffalo: Multilingual Matters.
- Bourdieu, Pierre, and Thompson, John B. 1991. *Language and symbolic power*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- De Fina, Anna, and Georgakopoulou, Alexandra. 2008. *Narrative analysis in the shift from texts to practices*. Berlin: Mouton de Gruyter.

- Gal, Susan. 1979. *Language shift : social determinants of linguistic change in bilingual Austria*. New York: Academic Press.
- Georgakopoulou, Alexandra. 2007. *Small stories, interaction and identities*. Amsterdam: John Benjamins Pub. Co.
- Heller, Monica. 2011. *Paths to post-nationalism : a critical ethnography of language and identity*. New York: Oxford University Press.
- Heller, Monica. 2007. *Bilingualism : a social approach*. Basingstoke [England]; New York: Palgrave Macmillan.
- Irvine, Judith T. 1989. When Talk Isn't Cheap: Language and Political Economy. *American Ethnologist* 16, no. 2:248–267.
- Szarka, László. 2002. A városi magyar népesség a Magyarországgal szomszédos országokban (1910–2000) In: Kovács, N. and Szarka, L. (ed.) 2002. *Tér és terep: tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből*. Vol. 1-<2>. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kramsch, Claire J. 2009. *The multilingual subject : what foreign language learners say about their experience and why it matters*. Oxford; New York: Oxford University Press.
- Kroskrity, Paul V. 2000. *Regimes of language : ideologies, politics, and identities*. Santa Fe, NM : School of American Research Press,.
- Laihonen, Petteri. 2009. *Language ideologies in the Romanian Banat: analysis of interviews and academic writings among the Hungarians and Germans*. Studies in Humanities, Vol. 119. Jyväskylä: University of Jyväskylä.
- Lantolf, James P. 2000. *Sociocultural theory and second language learning*. Oxford [Eng.]; New York: Oxford University Press.
- Livezeanu, I. 1995. *Cultural Politics in Greater Romania: Regionalism, Nation Building, and Ethnic Struggle, 1918–1930*.
- Nemes R. 2010. A coffeehouse on the linguistic frontier. *Hung.Stud.Hungarian Studies* 24, no. 2:215–224.
- Ochs, Elinor, and Capps, Lisa. 2001. *Living narrative : creating lives in everyday storytelling*. Cambridge (Mass.): Harvard University Press.
- Peirce, Bonny N. 1995. Social Identity, Investment, and Language Learning. *TESOL Quarterly* 29, no. 1:9–31.
- Schieffelin, Bambi B., Woolard, Kathryn A., and Kroskrity, Paul V. 1998. *Language ideologies: practice and theory*. Vol. 16. New York: Oxford University Press.
- Silverstein, M. (1979) “Language structure and linguistic ideology”. In: Parasection on the Elements, et al. 1979. *The elements, a parasection on linguistic units and levels, April 20–21, 1979*. Chicago, Ill.: Chicago Linguistic Society. 193–247.

- Trosset, Carol. 1993. *Welshness performed : Welsh concepts of person and society*. Tucson: University of Arizona Press.
- United States. Department of State. Bureau of Public Affairs. 1983. Romania. *Department of State publication. Background notes series* 1–7.
- Vygotski, Lev S., Valsiner, Jaan, and Veer, René v. d. 1994. *The Vygotsky reader*. Oxford: Blackwell Publ.
- Wenger, Etienne. 1998. *Communities of practice : learning, meaning, and identity*. Cambridge, U.K.; New York, N.Y.: Cambridge University Press.
- Wetherell, M. 2008. Subjectivity or Psycho-Discursive Practices? Investigating Complex Intersectional Identities. *SUBJECTIVITY* no. 22:73–81.
- Woolard, Kathryn A. 1989. *Double talk : bilingualism and the politics of ethnicity in Catalonia*. Stanford, Calif.: Stanford University Press.

Gleb Pilipenko

A vajdasági magyarok nyelvi helyzete, különös tekintettel a szerb és a magyar nyelv használatára

A mai Vajdaság Európa egyik soknyelvű és soknemzetiségű régiójához tartozik. 1918-ig ez a terület a Magyar Királyság része volt, azután a délszláv államhoz csatolták (az 1941–1944 közötti periódus kivételével) – először a Szerb-Horvát-Szlovén Királysághoz, később Jugoszláviához. Ma Vajdaság Szerbia két autonóm tartományának az egyike (a 2006-tól érvényes szerb alaptörvény szerint). Rendkívül gazdag nemzeti összetétele évszázadok során alakult ki: a 2 milliós régióban a szerbek aránya 65,05%, a magyarok aránya 14,28%, a szlovákok aránya 2,79%, a horvátok aránya 2,78%, jugoszlávok aránya 2,45%, a montenegróiak aránya 1,75%, a románok aránya 1,5%, a ruszinok aránya 0,77% (Попис, 2002). A 2011-ben elvégzett népszámlálás Szerbia teljes lakosságának a csökkenését mutatta. Ez azt jelenti, hogy mind a szerb, mind a kisebbségi lakosság aránya folyamatosan csökkent (Републички завод за статистику). A tartományban hat nyelv élvez hivatalos státust: a szerb, a magyar, a román, a szlovák, a ruszin és a horvát. Azokban a községekben, ahol a kisebbség több, mint 20%-ot tesz ki, a kisebbségi nyelv a szerb nyelv mellett él, például a helyi intézményekben. Akárcsak az eltérő politikai és társadalmi körülményekben élő kisebbségekre, a vajdasági magyarokra is hasonló folyamatok vannak hatással: az interferencia hatás, valamint a kisebbségi lakosság csökkenése. Jelen cikkemben az olvasók figyelmét a „kölcsonös interferencia” jelenségére szeretném felhívni. A nyelvészeti szakirodalomban az interferencia hatás két irányával találkozunk: $L1 \rightarrow L2$ és $L2 \rightarrow L1$. A nyelvészek az első interferencia-folyamatot igazi interferenciának, a másodikat interkalációnak nevezik.¹

A vajdasági magyarok nyelvi vizsgálatainak nagy részében a magyar nyelv áll előtérben. De a vajdasági magyarok szerb nyelvhasználatában zajló folyamatok ugyancsak érdeklik a kutatókat. Itt kivételként említem M. Burzan munkáját, amelyben a vajdasági magyarok szerb nyelvéről van

¹ А. Е. КАРЛИНСКИЙ, *О двух типах проявления взаимодействия языков = Психологические и лингвистические аспекты проблемы языковых контактов*, Калинин, Калининский государственный университет, 1978, 111–119.

szó.² Azonkívül 2009 tavaszán Vajdaságban én is terepkutatást végeztem. A kutatáshoz szükséges anyagot, a vajdasági magyarok szerb nyelvhasználati mintáit egy speciálisan összeállított kérdőív és hangfelvételek alapján gyűjtöttem össze: Az adatközlők magyar nyelvű oktatásban részesült középiskolások és egyetemisták voltak. Az alábbiakban a saját kutatásom eredményeit a vajdasági nyelvészek által gyűjtött anyaggal hasonlítom össze.

A vajdasági magyarban a *sok*, *néhány* szavak után a névszó gyakran többes számban áll, ami szerb hatással magyarázható (**sok előadások_{pl}*)³, a szerb példa – *mnogo predavanja_{pl}*. Viszont a szerb nyelvben *puno*, *mnogo* szavak után az egyes számot használják a magyarok (*Ovde živi puno mađar_{sing}*; *Nekoliko kilometar_{sing} nas deli*; *Zec_{sing} je bilo puno*; *Пуну смо њихо нуво_{sing} у ђу_{sing}*). Más tendencia is jellemző az adatközlők szerb beszédére: többes számban a genetivuszi alak helyett nominativuszban használják a nevet (az egyeztetett szavakkal is, ld. a harmadik mondatot): *Puno godine_{Nom pl} je spavao*; *Puno daci_{Nom pl} možu da nađu pitanje*; *U centru ima puno lepe_{Nom pl} zgrade_{Nom pl}*. Ezeket a példákat kettősségeknak (ambivalensnek) tekinthetjük. Egyrészt itt a szerb nyelvből a magyar nyelvbe való átvétel érvényesül (a többes szám használata), de egyidejűleg más irányú interferencia hatás is megmutatkozik (nominativusz használata magyar minta szerint).

A visszaható igék jelentésükben és képzésükben nem esnek egybe a szláv nyelvekben és a magyar nyelvben, vö.: (szerb nyelv) *smejati se_{rf}* – *nevet*, *pojavit se_{rf}* – *megjelenik*, *umoriti se_{rf}* – *elfárad*, *razgledati* – *nézel-ód-ik_{rf}*, *razmišljati* – *gondol-kod-ik_{rf}*, *obilaziti* – *ker-ül_{rf}*; (szlovák nyelv): *ôsz-ül-ni_{rf}* – *šediviet'*, *smiat' sa_{rf}* – *nevet* stb⁴. Ezek az eltérések a kölcsönös interferencia forrásai. Így a vajdasági magyarok az anyanyelvükben gyakran a szerb mintát követik: *a házakat, amelyek már összerombol-ód-tak_{rf}* (*srušili su se_{rf}*).⁵ Az adatközlők második nyelvében fordított helyzetre bukkanunk. Itt a magyar nem visszaható igék befolyása alatt eltűnik a szerb visszaható névmás: *se*. *Ja sam rodio u Novom Sadu* (*születtem meg*), *ja sam se rodio_{rf}* *u Novom Sadu* helyett; *Kad imamo probleme, najbolji lek je da smejemo* (*nevetni*), *kad imamo probleme, najbolji lek je da se smejemo_{rf}* helyett; *Moja*

² Mirjana BURZAN, *Interferencija u predikatu srpskohrvatske rečenice u jeziku učenika mađarske narodnosti*, Novi Sad, Filozofski fakultet, 1984.

³ Edita ANDRIĆ, *A vajdasági magyar diákok nyelvi hibáiról*, Hungarológiai közlemények, Újvidék, Hungarológiai Tanszék, 2002, 4. sz., 48–59.

⁴ BURZAN, *Interferencija...*, i. m., 49–50. Továbbá: BERTÓK Imre, *A szlovák és a magyar nyelv kontrasztív elemzése különös tekintettel az esetrendszerre*, Slovenské pedagogické nakladateľstvo, Bratislava, 1977, 76.

⁵ Edita ANDRIĆ, *Iskoláskori kétnyelvűség Vajdaságban = Mi ilyen nyelvben élünk*, szerk. PAPP György, MTT Könyvtár 9, Szabadka, 2004, 260.

drugarica je zaljubila u njega (beleszeretni), moja drugarica se zaljubila_{tf} u njega helyett; Sad ne mogu setiti na srpski naslov (emlékezni), sad ne mogu se setiti_{tf} na srpski naslov helyett. Különösen érdekesek az esetek, amikor a magyar visszaható igének a szerb nem visszaható ige felel meg: *Malo su čudili da tako dobro pričamo mađarski a smo rođeni u Srbiji (meglepőd-ni_{tf}), Malo su se čudili_{tf} da tako dobro pričamo mađarski a smo rođeni u Srbiji helyett.* Ez a mondat arról tanúskodik, hogy a visszaható névmás használata nagyon bonyolult a magyarajkúak számára és a nyilvánvaló esetekben sincs várható átvétel.

A standard magyar nyelvben a harmadik személyű személyes vagy mutató névmást általában nem használják a tárgyas ragozásban lévő ige után (ha nem hangsúlyozzák a tárgyat): *...ona bi me karala što ne spavam (...szídomt (engem), mert nem alszom); ...Mikša se uspravlja i (to) kaže (...Miksa felegyenesedik, és azt mondja).*⁶ Mivel a szerbben egészen mások a szabályok, személyes és mutató névmás nélkül a mondat jelentése érthetlenné válhat. Így a magyar beszédbe behatolnak a felesleges névmások: *Vetle negyed kiló szalámit és azt elfogyasztották (pojeli su to),*⁷ a szerb beszédben viszont hiányoznak a névmások: *Mađarski jezik je moj jezik. Učim (ga) i u školi (tanulom); Kod nama je veliko praznik Iles dan. Tada (ga) ceo Temerin slavi (ünnepli); Ja sam iz Temerina. Temerin ima 25000 ljudi. Jako (ga) volim, zato što sam tu odrasla (szeretem).*

Ami a szórendet illeti, itt is sok eltérés van a két nyelvben, különösen az ige helyének meghatározásában. Általában a magyarra a SOV (subject-object-verb) szórend jellemző, a szerbre pedig a SVO (subject-verb-object), vö.: *Ana_{subj} čeka_{verb} Ivanu_{obj}, A fiu_{subj} levelet_{obj} ír_{verb}.*⁹ Tehát mindkét nyelvben az ige különbözően viselkedik és ezért sok interferencia hatást eredményez a szórendben. A szerb hatás abban mutatkozik meg, hogy az ige nem a tárgyat követi, hanem a tárgy előtt helyezkedik el: *kidobták_{verb} a fiúnak a májat_{obj}.*¹⁰ Más irányú hatás, azaz a magyaré, a szerb beszédben érvényesül: *U Mađarskoj iste reči_{obj} drugačije kažu_{verb}; Važno je da akcente_{obj} ne mešate_{verb}; Ni od filmova ne volim*

⁶ KATONA Edit, *Nyelvről nyelvre: Összeretű nyelvszereti tanulmányok és oldalhajtások*, Novi Sad – Filozofski fakultet – Bölcsészettudományi Kar, Újvidék, 2010.

⁷ GÖNCZ Lajos, *A magyar nyelv Jugoszláviában (Vajdaságban)*, Osiris-Forum-MTA Kisebbségkutató Műhely, Bp. – Újvidék, 1999.

⁸ МАЉИЋЕВА Вјага, ТОПОЛИЊСКА Зузана, ЂУКАНОВИЋ Маја, ПИПЕР Предраг, *Јужнословенски језици: граматичке структуре и функције*, Београд, Београдска књига, 2009, 525.

⁹ BURZAN, *Interferencija...*, i. m., 138. Továbbá: DEZSŐ László, *Tipološka analiza hrvatskosrpske sintakse i njena usporedba sa sintaksom mađarskog jezika*, Tankönyvkiadó, Budimpešta, 1986, 132.

¹⁰ ANDRIĆ, *Iskoláskori kétnyelvűség...*, i. m., 265.

ništa, zato što američke filmove_{obj} gledam_{verb}; Ako engleski_{obj} zna_{verb}, mislim da neće da ide u Nemačku. Nagyon érdekes a szórend múlt időben: a segédigét (a hangsúlytalan segédige *biti*) a szerb nyelv szabályai szerint a mondat elejére teszik a vajdasági magyarok, de azután érvénybe lép a magyar nyelvre jellemző szórend, azaz SOV, így újra ambivalens interferenciával találkozunk (amelyről a korábbiakban már volt szó): *Omiljen pisac mi je Ady Endre, jer je jako lepe ljubavne pesme_{obj} pisao_{verb}; Kada su 2000. godine mačke_{obj} premestili_{verb} sa ostrva Macquarie, broj zečeva se naglo porastao.*

A szerbben nagyon elterjedt a „da + jelen idő” szerkezet *morati, želeći, hteti, ići* stb. igék után, viszont a magyarban főként a főnévi igenévi szerkezet a megfelelője: *počeo je da_{conj} se smeje – elkezdet nevetni.* Így, a magyarban megjelenik a *hogy* kötőszóval való szerkezet: *Irén most kell hogy_{conj} hazajöjjön* (Irénnek *most kellene hazajérnie_{inf}* helyett), a szerb minta: *Irena bi sad trebalo da_{conj} stigne kući.*¹¹ A szerbben pedig a főnévi igenévi szerkezetet használják a magyarok: *Populacija se počela opet povećavati_{inf}; Jako volim ovde živeti_{inf}; Možemo posmatrati_{inf} te automobile o kojim su mislili da su nestali; U ovom tekstu možemo čitati_{inf} o velikoj legendi mađarskog fudbala.* Azt kell mindehhez tudni, hogy a vajdasági szerb nyelvjárásokban nagyobb mértékben terjedt el ez a jelenség, mint más szerbek lakta területeken.¹² Mindez a XIX. században tevékenykedő vajdasági szerb szerzőknél is rögzíthető.¹³ Feltételezhető, hogy a helyi szerb nyelvváltozat befolyásolja a magyarokat, mind anyanyelvükben, mind pedig szerb beszédükben. Ámde a kutatások azt mutatták, hogy a szerb nyelvben a vajdasági magyarok sokkal gyakrabban használják a főnévi igenévi szerkezetet, mint a Vajdaságban élő szerbek.¹⁴ Természetesen a magyarajkúak számára a legnagyobb gondot a vonzatok okozzák a magyarban is: *Így szóltam neki – rekaosam mu* (szólni vkihez)¹⁵; *vágyakozik vmiért – ćežne za nečim* (vágyakozik vmi

¹¹ ANDRIĆ, *Iskoláskori kétnyelvűség...*, i. m., 257.

¹² ПОПОВИЋ ИВАН, *Говор Госпођинаца. У светлости бачких говора као целине*, Београд, САН, 1968, 241.

¹³ Jovan JERKOVIĆ, *O mađarskom uticaju u jeziku srpskih pisaca = Magyarok és szlávok*, szerk. FEJÉR Ádám, H. TÓTH Imre, BOGNÁR Ferenc, BIBOK Károly, Szeged, JATE Szláv Filológiai Tanszék, 1993, 491–492.

¹⁴ Mirjana BURZAN, *Srpskobrvatski u kontaktu s mađarskim jezikom. Manifestacije skrivene interferencije = Magyarok és szlávok*, szerk. FEJÉR Ádám, H. TÓTH Imre, BOGNÁR Ferenc, BIBOK Károly, JATE Szláv Filológiai Tanszék, Szeged, 1993, 477. És: Nada MALETIĆ, *Interferencija u dopuni srpskobrvatskih glagola kod učenika mađarske narodnosti = Прилог проучавању језика*, Нови Сад, (22) 1986, 116.

¹⁵ ANDRIĆ, *Iskoláskori kétnyelvűség...*, i. m., 262.

után); *meg van győződve vmibe – ubeden u nešto* (meg van győződve vmiről)¹⁶; és a szerbben is: *Najviše smo se čudili na tome – vmin csodálkozni* (čuditi se nečemu); *I ja se bojim od toga – rekla je drugarica – vmitől tartani* (bojati se nečega); *Jeste li našli date odgovore – pitamo od njih – vkitől kérdezni* (pitati nekoga); *Umorili ste se u svakodnevne dane – vmibe belefáradni* (umoriti se od nečega); *Uživajte predivne jesenske boje – vmit élvezni* (uživati u nečemu); *Imena crkva je dobio o prvom mađarskom kralju St. Išvanu – vkiről nevet kapni* (dobiti ime po nekome). Ennek az oka abban rejlik, hogy a vonzatok nem esnek egybe a kontaktus nyelvekben, amit a magyar–szlovák kétnyelvűek számára szintén nagyon nehéz elsajátítani.¹⁷

Ezen kívül a földrajzi nevekkal kapcsolatos szerkezetekben is adódnak eltérések. Ilyen az *u* és *na* előjárósók keveredése a szerbben, és a *-ban/ben, -n, -ba/be, -ra/re* esetrág keveredése a magyarban. Pl.: *Kanyizsában* (U Kanjiži – Magyarkanyizsán); *Od 5000 do 6000 gradanin živi na malom Idošu* (U Malom Idošu – Kisbegyes-en); *Ja živim na Adorjanu* (U Adorjanu – Adorján-on); *Putovanje na Budimpeštu* (u Budimpeštu – Budapest-re).

A magyarban a név a vezetéknevet követi, a szerbben pedig fordított a sorrend. Ezért kétirányú interferencia jelenik meg: a magyarban a szerb nyelvre jellemző rend fordul elő: *Vajdasági zeneszerző, Ernő Király* (Király Ernő helyett) *új hangszerének bemutatása végett rendezték*¹⁸; a szerbben viszont a magyar nyelvre jellemző rend: *Puškaš Ferenc je igrao fudbal u Španiji i bio svetski poznat* (Ferenc Puškaš); *Moj omiljeni pesnik je Jožef Atila* (Atila Jožef); *Moj omiljeni mađarski pisac je Petőfi Sándor* (Sándor Petefi); *Napisao je Kosztolányi Dezső* (Dežer Kostolanyi); *Pisao ju je Jókai Mór* (Mor Jokai); *Moj omiljeni pisac je Gárdonyi Géza* (Geža Gardonji).

Végezetül szeretném hangsúlyozni, hogy kétnyelvű helyzetben mind a két nyelv ki van téve az „kölcsonös interferenciának”, amelynek a mértéke a szociolingvisztikai változóktól függ.

Internetes források:

Попис становништва, домаћинства и станова у Републици Србији 2002. Национална или етничка припадност. Подаци по насељима. Република Србија, Републички завод за статистику, Београд, 2003, <http://webzrzs.stat.gov.rs/WebSite/Public/PageView.aspx?pKey=164>

¹⁶ KOSSA János, *A mi nyelvünk*, Forum, Újvidék, 1978, 41.

¹⁷ BERTÓK, i. m., 78–79.

¹⁸ ANDRIĆ, *A vajdasági magyar...*, i. m., 265.

Републички завод за статистику. Први резултати Пописа становништва, домаћинства
и станова 2011, <http://webzrzs.stat.gov.rs/WebSite/public/PublicationView.aspx?pKey=41&pLevel=1&pubType=2&pubKey=834>

Hoboth Katalin

Tankönyvértékelés az átmenetiség és különbözőség tapasztalatainak tükrében¹

Bevezetés

Dolgozatom a szlovákiai magyar tananyelvű építőipari szakközépiskolákban használatos tankönyvek nyelvészeti szempontú elemzésével foglalkozik, különös tekintettel a vizsgált tankönyvek szintaktikai szintjére. A témaválasztást, a tankönyvek vizsgálatát a szlovákiai magyar szaknyelvi regiszterek kapcsolatban felmerülő problémák teszik indokolttá. Írásom témája: a szlovákiai magyar szaknyelvi regiszterek jellemzése, a szaknyelvekkel, szakmai nyelvhasználattal kapcsolatos problémák bemutatása, a szaktantárgyak oktatása és a tankönyvekkel kapcsolatban felmerülő kérdések és a vizsgált tankönyvek szintaktikai szintjén megfigyelhető problémák ismertetése.

Szaknyelvi regiszterek Szlovákiában

A standard magyar nyelv határon túli változatainak szaknyelvi regisztereivel kapcsolatos problémák, melyekkel már több szlovákiai magyar nyelvész is foglalkozott, például Lanstyák István, Misad Katalin, Szabó Mihály Gizella, a nyelvi hiány következtében jelennek meg.

A nyelvi hiány egyrészt a regiszterekben megfigyelhető hiányt: a megfelelő szakkifejezés hiányát, másrészt a szakemberek hiányos nyelvtudását jelenti.² E nyelvi hiány oka abban (is) keresendő, hogy Szlovákiában a legtöbb szaknyelv intézményes keretek között nem művelhető magyar nyelven. A gyakorlatban ez azt jelenti, hogy nem jelennek meg magyar nyelvű szakfolyóiratok, szakközlemények, a publikációk általában szlovák nyelvűek, valamint a kétnyelvű szakemberek többnyire nem sajátíthatják el intézményes keretek között a magyar szaknyelvet.³

¹ A kutatás megvalósulásához az UGA ösztöndíj-támogatása is hozzájárult.

² LANSTYÁK István, *A magyar nyelv Szlovákiában*, Osiris Kiadó–Kalligram Kiadó–MTA Kisebbségkutató Műhely, Budapest–Pozsony, 2000, 161, 176–177.

³ LANSTYÁK István, *A magyar nyelv Szlovákiában, i. m.*, 156–157.; MISAD Katalin, *Nyelvi kontaktusok*, Lilium Aurum, Dunaszerdahely, 2009, 14.; SZABÓ MIHÁLY Gi-

A kétnyelvű szakemberek szakmai nyelvhasználatát kontaktusjelenségek és kódváltások jellemzik. A kontaktusjelenség „az átvevő nyelvi diskurzusoknak, illetve az átvevő nyelveknek olyan eleme vagy elemsora, amely hangalakjában és/vagy jelentésszerkezetében, nyelvi felépítésében hasonlít az átadó nyelvi megfelelőjére...”⁴ Ez azt jelenti, hogy a szakkifejezés jobban hasonlít a szlovák terminusra, mint a magyarra. „Kódváltásnak, illetve kódváltogatásnak a kétnyelvű kommunikáció olyan válfajait nevezzük, melyekben a beszélők egyetlen diskurzuson belül két különböző nyelvet, pontosabban: két különböző nyelvhez tartozó elemeket használnak, mégpedig anélkül, hogy az eltérő nyelvekhez tartozó szekvenciák tartalmilag megfelelnek egymásnak.”⁵ A kétnyelvű szakemberek, ha nem ismerik a kodifikált magyar terminust, a magyarországitól eltérő – például tükröfordítással létrehozott – kifejezéseket használnak vagy kódot váltanak. A szlovákiai magyar szakemberek ezt gyakran nem is érzik zavarónak, s nem tartják fontosnak a magyar szaknyelv és terminológia elsajátítását. E véleményt a kétnyelvű szakközépiskolások és építészhallgatók körében végzett felmérések eredményei szintén alátámasztják.⁶

A felsorolt okok szintén a szaknyelvi tervezés szükségét indokolják Szlovákiában. E feladatban jelentős az MTA kutatóállomásaként működő Gramma Nyelvi Iroda munkatársainak tevékenysége. A szaknyelvi tervezés a következő területekre terjed ki:

- a hiányzó szaknyelvi regiszterek kialakítása
- a szakterminológia kodifikálása
- kétnyelvű szakszótárak és szakszójegyzékek összeállítása

zella, *A magyar szaknyelv és szakstílus Magyarország határain túl = Szaknyelvi kommunikáció*, szerk. DOBOS Csilla, Miskolci Egyetem–Tinta Könyvkiadó, Miskolc–Budapest, 2010, 205–215.

⁴ LANSTYÁK István, *A nyelvérintkezés szakszókincseről. Száz fogalom a kontaktológia tárgyköréből = Társadalom–Tudomány*, szerk. GYURGYÍK László, KOCSIS Aranka, Kalligram Könyvkiadó, Pozsony, 2002, 80.

⁵ LANSTYÁK István, *A kódváltás nyelvtani típusai a szlovákdomináns kétnyelvű beszélő nyelvhasználatában = Uő, Nyelvből nyelvbe. Tanulmányok a szókölcsönzésről, kódváltásról és fordításról*, Kalligram Kiadó, Pozsony, 2006, 107.

⁶ L. HOBOTH Katalin, *A szakterminológia oktatásának vizsgálata a losonci Winkler Oszkár Építőipari Szakközépiskolában*, Nyitra, Közép-európai Tanulmányok Kara, (Rigorózus doktori dolgozat.), 2009.; HOBOTH Katalin, *Kétnyelvűség a szaknyelvhasználatban és -oktatásban = Félúton 6. A hatodik félúton konferencia (2010) kiadványa*, főszerk. PARAPATICS Andrea, 2011, Internetes hivatkozás: <http://linguistics.elte.hu/studies/fuk/fuk10/>

- a magyar szaknyelv országokénti szétfejlődésének megakadályozása.⁷

A szakkifejezések kodifikálásakor nem minden esetben alkalmazható a magyarországi terminus. Ha a terminologizálás során nem vehető át a magyarországi terminus, mert:

- a két országban használt fogalom jelentése eltér
- valamelyik nyelvből az adott fogalom hiányzik
- a fogalom az állami intézményrendszerhez, közigazgatáshoz, társadalomszervezéshez kapcsolódik, ebben az esetben a terminologizáláskor vagy a szlovák terminus tükörfordítása révén kell megalkotni a szakkifejezést, vagy a szlovák és a magyarországi megnevezés szemantikai jegyeinek figyelembevételével szükséges létrehozni egy sajátos szlovákiai magyar terminust.⁸

A szaktantárgyak és szaknyelvek oktatása Szlovákiában

Sok szlovákiai magyar diák alap- és/vagy közép-, illetőleg felsőfokú tanulmányait államnyelven végzi. Ennek több oka van. A magyar szülők egy része azon megfontolásból íratja szlovák nyelvű iskolába gyermekét, mert úgy véli, hogy a gyermek így magasabb szinten sajátítja majd el az államnyelvet. A szlovák nyelven folytatott középiskolai tanulmányok további oka, hogy

⁷ Vö. LANSTYÁK István, *A magyar nyelv Szlovákiában, i. m.*, 156–157.; MISAD Katalin, *Nyelvi kontaktusok, i. m.*, 11–15.

⁸ Vö. HOBOTH Katalin, *A terminologizálás, terminológiafordítás és -használat lehetőségei az építőiparban = Tudomány az oktatásért – Oktatás a tudományért*, szerk. HEGEDŰS Orsolya, PŠENÁKOVÁ Ildikó, Europica Varietas, Nyitra, 2011, 55.; LANSTYÁK István, *A magyar nyelv állami változatainak kodifikálásáról = Magyar nyelvtervezés Szlovákiában. Tanulmányok és dokumentumok*, szerk. LANSTYÁK István, SZABÓMIHÁLY Gizella, Kalligram Kiadó, Pozsony, 2002, 155, 158.; LANSTYÁK István, SZABÓMIHÁLY Gizella, *Nyelvi jogaink érvényesítésének nyelvi feltételei = Magyar nyelvtervezés Szlovákiában. Tanulmányok és dokumentumok*, szerk. LANSTYÁK István, SZABÓMIHÁLY Gizella, Kalligram Kiadó, Pozsony, 2002, 118–123.; MÉSZÁROS Tímea, *A szaknyelvi tervezés főbb kérdései = Tanulmányok a kétnyelvűségről III.*, szerk. LANSTYÁK István, MENYHÁRT József, Pozsony, Kalligram Kiadó, 2005, 181.; MISAD Katalin, *Nyelvi kontaktusok*, Lilium Aurum, Dunaszerdahely, 2009, 17.; SZABÓMIHÁLY Gizella, *A magyar szaknyelv és szakstílus Magyarország határain túl = Szaknyelvi kommunikáció*, szerk. DOBOS Csilla, Miskolci Egyetem–Tinta Könyvkiadó, Miskolc–Budapest, 2010, 205–215.

nem minden szakirány tanulható magyar nyelven a szakközépiskolákban, mert előfordul, hogy az adott szak oktatását az iskola csak államnyelven biztosítja. Magyar vagy részben magyar nyelven a szlovákiai szakközépiskolákban a műszaki, közgazdasági, mezőgazdasági, óvodapedagógiai, egészségügyi szakirányok, a szakmunkásképzőkben építő-, élelmiszer- és vendéglátóipari, ruhaipari, valamint mezőgazdasági szakmák oktatása biztosított.⁹

Az 1990-es években a kormány az alapiskolákban is be akarta vezetni a kéttannyelvű, úgynevezett alternatív oktatást, amely a tantárgyak egy részének szlovák nyelvű oktatását jelentette volna. A legtöbb szakirány felsőfokú oktatása szintén szlovák nyelvű. Ez alól a magyar szakos pedagógusképzés, valamint a Közép-európai Tanulmányok Kara és a komáromi Selye János Egyetem kivétel, mivel ezen intézmények hallgatói magyar nyelven végezhetik tanulmányaikat.

A szaktantárgyak magyar nyelvű oktatása során a tankönyvekkel kapcsolatban merülnek fel problémák. A szlovákiai közoktatási jogszabályok értelmében az alap- és középiskolákban csak azok a tankönyvek használhatók, melyek igazodnak az egységes tantervhez, és amelyeket az oktatási minisztérium jóváhagyott. A magyar tannyelvű iskolákban gyakran cseh vagy szlovák nyelvből fordított tankönyvek voltak és vannak használatban.¹⁰ E fordított tankönyvek sok kontaktusjelenséget tartalmaznak, magukon viselik a fordítottság jegyeit, lexikális és szintaktikai szinten is pontatlanságok, a magyarországi standardtól eltérő megoldások figyelhetők meg bennük.¹¹ Ezek oka Szabó Mihály Gizella véleménye alapján, hogy a fordításokat gyakran kellő fordításelméleti és/vagy szakmai ismeretekkel nem rendelkező személyek végzik. További problémát jelent a magyarországi szaklektorok hiánya.¹² A tankönyvek pontatlanságaira gyakran a tanárok sem tudják fel-

⁹ Lásd: SZABÓMIHÁLY Gizella, *A magyar szaknyelv és szakstílus Magyarország határain túl = Szaknyelvi kommunikáció*, szerk. DOBOS Csilla, Miskolci Egyetem–Tinta Könyvkiadó, Miskolc–Budapest, 2010, 206.

¹⁰ Szabó Mihály Gizella, *A tankönyvfordításról és a tankönyvek értékeléséről = Emlékkönyv Zeman László 80. születésnapjára*, szerk. FAZEKAS József, Lilium Aurum, Dunaszerdahely, 2008, 84.

¹¹ Lásd: SZABÓMIHÁLY Gizella, *A tankönyvfordításról és a tankönyvek értékeléséről = Emlékkönyv Zeman László 80. születésnapjára, i. m.*, 84–101.; SZABÓMIHÁLY Gizella, *A fordítottság jelei szlovákiai magyar szövegekben = Fordítás – nyelv – irodalom – társadalom*, szerk. BÁRCZI Zsófia, VANČONÉ KREMMER Ildikó, Europica varietas, Nyitra, 2008, 19–36.

¹² SZABÓMIHÁLY Gizella, *A tankönyvfordításról és a tankönyvek értékeléséről = Emlékkönyv Zeman László 80. születésnapjára, i. m.*, 85.

hívni diákjaik figyelmét, mivel felsőfokú tanulmányaikat szlovák vagy cseh nyelven végezték, tehát intézményes keretek között ők sem kerültek kapcsolatba a magyar szaknyelvvel.

A tankönyvek értékelésének szempontjai

A tankönyvek értékelése során azokat a szempontokat kell a bírálóknak figyelembe venniük, amelyeket a szlovák Állami Pedagógia Intézet dolgozott ki:

1. a tananyag feldolgozása összhangban van-e az alapvető pedagógiai dokumentumokkal, biztosítja-e a törzsanyag elsajátításának feltételeit,
2. teljesíti-e a személyiség- és készségfejlesztés kritériumait,
3. teljesíti-e a tartalmi kritériumokat: szakmai helytállóság, helyes szakszóhasználat,
4. didaktikai szempontok: megfelel-e a tanulók értelmi szintjének, megfelelő módszerekkel történt-e a tananyag és a kapcsolódó feladatok feldolgozása,
5. grafikai megoldások értékelése,
6. társadalmi-etikai szempontok¹³

A magyarországi tankönyvértékelési rendszer – ahogy erre Szabó-mihály Gizella is felhívja a figyelmet – a szlovákiainál nagyobb hangsúlyt fektet a rendszerszerűség és a tanulásközpontúság, tehát annak vizsgálatára, hogy a tankönyv mennyire segíti a tanulót a tanulásban.¹⁴

A felsorolt értékelési szempontok csak az eredeti tankönyvekre vonatkoznak, a fordítások értékelése általában csak a fordítás színvonalára és a szakszóhasználatra terjed ki. Nem hagyható azonban figyelmen kívül a tény, hogy az eredeti és a fordított szöveg más-más, eltérő háttértudással rendelkező célcsoport számára készül. A szlovák tankönyvek szlováknak szocializálódott

¹³ HOBOTH Katalin, *Kétnyelvűség a szlovákiai magyar tantervű építészeti középiskolák szaknyelvtanításában*, FSS UKF, Nitra. Írásbeli munka a disszertációs vizsgához, 2011, 33.; *Kritériá na hodnotenie kvality učebnice pre pre všeobecno-vzdelávacie predmety*, Bratislava, Štátny pedagogický ústav, Internetes hivatkozás: http://www.statpedu.sk/files/documents/ucebnice/kriteria_ucebnice_vseobecno_vzdelavacie_predmety.pdf; SZABÓMIHÁLY Gizella, *A tankönyvfordításról és a tankönyvek értékeléséről* = *Emlékkönyv Zeman László 80. születésnapjára, i. m.*, 86.

¹⁴ Vö. B. FEJES Katalin, *A tankönyvszöveg szintaktikai jellemzői*, Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, Budapest, 2002.; Lásd: SZABÓMIHÁLY Gizella, *A tankönyvfordításról és a tankönyvek értékeléséről* = *Emlékkönyv Zeman László 80. születésnapjára, i. m.*, 87.

gyermekek számára készülnek, az ő szemszögükből dolgozzák fel a témákat, s ez a perspektíva nem minden esetben igazodik a magyar diákok igényeihez. A fordítás során azonban a szlovák perspektívájú témabemutató a tankönyvek többségénél megmarad.¹⁵ Ezt elkerülendő, hasznos lenne a szlovákiai és magyarországi szempontok figyelembevételével kidolgozni a fordított tankönyvek értékelésének kritériumait, amely alapján a bírálóknak azt (is) vizsgálniuk kellene, hogy a fordított tankönyv megfelel-e az alábbi szinteken is:

1. *lexikális szint*: a terminológiahasználat összhangban van-e a magyarországi mintával, következetes-e a szakkifejezések fordítása és használata, felhívja-e a figyelmet a tankönyv a szlovákiai és a magyarországi fogalmak közti esetleges formai és jelentésbeli különbségekre,
2. *szintaktikai szint*: a mondat- és szövegszerkesztés a célnyelvi normát követi-e, vizsgálni kellene a mondatok és a szöveg telítettségét és zsúfoltságot, a tananyag könnyebb feldolgozását elősegítő mondat- és szövegszerkesztésmódot kellene előnyben részesíteni,¹⁶
3. *készségfejlesztés*: figyelembe veszi-e a tankönyv a célcsoport (szlovákiai magyar diákok) igényeit: a magyarországi szakemberekkel folytatott kommunikáció során ne merüljenek fel az eltérő szóhasználatból eredő kommunikációs problémák, fejleszti-e azokat a kompetenciákat, amelyek szükségesek az egy- és kétnyelvű környezetben történő érvényesüléshez.¹⁷

Interferenciajelenségek a vizsgált tankönyv szintaktikai szintjén

A fordítottság jelei, melyek okát Szabó Mihály Gizella a norma hiányos ismeretével magyarázza, a szövegek szintaktikai szintjén is megjelennek.¹⁸ A szer-

¹⁵ Vö. SZABÓ MIHÁLY Gizella, *A tankönyvfordításról és a tankönyvek értékeléséről* = *Emlékkönyv Zeman László 80. születésnapjára*, i. m., 88.

¹⁶ L. bővebben B. FEJES Katalin, *A tankönyvszöveg szintaktikai jellemzői*, i. m.

¹⁷ Vö. HOBOTH Katalin, *Kétnyelvűség a szlovákiai magyar tannyelvű építészeti középiskolák szaknyelvoktatásában*, i. m., 32–33.; SZABÓ MIHÁLY Gizella, *A fordított tankönyvek lehetséges értékelési szempontjai* = *Bilingvizmus és fordítás. Nyelvészeti tanulmányok Arany A. László születése 100. évfordulójának tiszteletére*, szerk. BAUKO János, Europica varietas, Nyitra, 2010, 98–99.

¹⁸ Lásd: SZABÓ MIHÁLY Gizella, *A tankönyvfordításról és a tankönyvek értékeléséről* = *Emlékkönyv Zeman László 80. születésnapjára*, i. m., 96–99.; SZABÓ MIHÁLY Gizella, *A fordítottság jelei szlovákiai magyar szövegekben* = *Fordítás – nyelv – irodalom – társadalom*, szerk. BÁRCZI Zsófia, VANČONÉ KREMMER Ildikó, Europica varietas, Nyitra, 2008, 19–36.

zó ennek okát abban látja, hogy a fordítók formailag és szemantikailag nem vagy nem megfelelően elemzik a szöveget, valamint helytelenül úgy vélik, hogy minden kontextusban megfeleltethető egymásnak bizonyos nyelvi elem vagy szerkezet.¹⁹

A tankönyvek szintaktikai szintjeinek elemzése során a *Magasépítéstan* című tankönyvcsaládnak a magyar tannyelvű építőipari szakközépiskolák 1. és 2. osztálya számára készült tankönyveit vizsgáltam. Szükségesnek tartom megjegyezni, hogy a négy részből álló tankönyvsorozat fordítói és lektorálói csak részben azonosak, tehát az egyes részeket más-más fordítópáros fordította.

A vizsgált tankönyv fordítottságra utaló jelenségeit Szabó Mihály Gizella rendszerezése alapján csoportosítottam.²⁰ A fordításból adódóan a tankönyvben a következő, standardtól eltérő megoldások figyelhetők meg, melyek bemutatásánál eltekintek a forrásnyelvi összehasonlítástól:²¹

I. főnévi igenevet tartalmazó (főnévi alaptagú) mondatrövidítő szerkezet:

1. (attikák) *Feladatuk megakadályozni az esővíz homlokzatra való folyását.* (II/95. o.)
2. *A párazáró réteg feladata megakadályozni a vízgőz behatolását a szerkezetbe, és ezért a teherbordó réteg és a hőszigetelő réteg közé helyezzzük el.* (II/149. o.)
3. *A védőréteg feladata megóvni a vízszigetelő réteget az időjárás hatásától...* (II/152. o.)

A főnévi igenevet tartalmazó mondatrövidítő szerkezet előfordul ugyan a standard magyarban is, azonban egy szövegrészben való halmozott jelenléte fordításra utal, ugyanis az indoeurópai nyelvekhez hasonló-

¹⁹ SZABÓMIHÁLY Gizella, *A tankönyvfordításról és a tankönyvek értékeléséről* = *Emlékkönyv Zeman László 80. születésnapjára, i. m.*, 96.

²⁰ Lásd: SZABÓMIHÁLY Gizella, *A tankönyvfordításról és a tankönyvek értékeléséről* = *Emlékkönyv Zeman László 80. születésnapjára, i. m.*, 96–99.; SZABÓMIHÁLY Gizella, *A fordítottság jelei szlovákiai magyar szövegekben* = *Fordítás – nyelv – irodalom – társadalom, i. m.*, 19–36.

²¹ Lásd: HOBOTH Katalin, *Kétnyelvűség a szlovákiai magyar tannyelvű építészeti középiskolák szaknyelvoktatásában*, FSS UKF, Nitra. Írásbeli munka a disszertációs vizsgához, 2011, 35–42.

an a szlovákban is gyakori a főnév + infinitivus szerkezet.²² Az 1. példamondatban olvasható igenév a szlovák forrásszöveg hátravetett jelzős szerkezetének igénytelen fordítása. Az igeneves szerkezet helyett a fenti 2. és 3. példamondatban (is) hasznosabb lenne az alanyi mellékmondatos vagy képzős szót tartalmazó fordítás. A fordító a főnévi igenevet tartalmazó mondatrövidítő szerkezetet használja annak ellenére, hogy a forrásszövegben nem ez a megoldás olvasható.

II. Főnévi hátravetett jelző

- genitivusban álló főnévi jelzők:

1. *Ez a szabvány a térbe hatoló zavaró hanghatások megengedett maximális értékét írja elő.* (II/7)
2. *(a boltzatok) Minden építészeti stílus korszakában megtalálhatók.* (II/9. o.)
3. *A gerendák üregeiben vannak elhelyezve a fővasbetét és a függesztőkengyelek. Az üregeket a finomszemcséjű betonnal töltjük ki.* (II/20)
4. *Ez azonban nem dönti el, hogy milyen legyen a tervezett tartószerkezet részeinek anyaga.* (I/20)

Az 1. mondat birtokos szerkezete a „hanghatásérték” összetett szóval is fordítható. A 2. mondatban a *všetky slobové architektonické obdobia* a „minden építészeti korstílus” összetett szót tartalmazó minőségjelzős szerkezet felelne meg a célnyelvi normának. A birtokos jelzős szerkezet használata azonban a mondatban nem indokolt, ugyanis a forrásszöveg kongruens jelzőt tartalmaz. A 3. mondatban a hátravetett jelzőn kívül a passzív szerkesztésmód gyakori fordítási megoldása, a van + igenév is megfigyelhető. A 4. példa hátravetett jelzős szerkezete – mely feltételezés alapján interferenciahatás következménye – összetett szóval is fordítható: (tervezett tartószerkezet-részek anyaga).

A tankönyvben előfordulnak olyan megoldások is, amelyek fordítása a forrásszöveg hátravetett jelzős szerkezetét nem tartalmazzák:

1. a) *A földém hangszigetelésének tervezésekor átlagosan 50 db értéket feltelezünk.* (II/7)

²² Vö. SZABÓMIHÁLY Gizella, *A fordítottság jelei szlovákiai magyar szövegekben = Fordítás – nyelv – irodalom – társadalom, i. m., 22.*

- b) *Na orientačné posúdenie zvukovoizolačných vlastností stropov možno pri návrhu uvažovať stredný stupeň vzduchovej a kročajovej nepriežvučnosti, t.j. 50 db. (IIb/7–8)*
2. a) *Manapság minél vékonyabb és könnyebb födémszerkezeteket tervezünk. (II/7)*
- b) *V súčasnosti sa prierezy stropných konštrukcií navrhujú pokiaľ možno tenké a ľahké. (IIb/8)*

Az 5. mondatban a fordító a „lég- és testhanggátlási érték”, a 6. mondatban a „födémszerkezet metszete” szerkezetet hagyta ki.

- egyéb (nem genitivusban álló) hátravetett jelző:

1. *A ČSN 73 0035 Épületszerkezetek terhelései c. szabvány a födémszerkezetekre az emberek, állatok, berendezések, gyártmányok és anyagok tömegéből adódó esetleges terheire vonatkozó rendelkezéseket tartalmazza. (II/6)*
2. *A két oldalon egymással szemben lévő támaszokra helyezett lemezeket csak támasztól támasz irányban vasaljuk (egyirányú vasalás). (II/24)*
3. *Falazott épületek esetében az emelőkampók a koszorúba való bekötést biztosítják. (II/31. o.)*

A 2. és 3. mondatban a fordító előreemelte ugyan a posztpozitív jelzőt, de a jelzett szóhoz hozzákapcsolta a *lévő*, illetőleg a *való* igenevet. Az 1. mondat fordítása nehezen értelmezhető megoldást eredményez.

III. szenvedő szerkesztésmód:

- a) visszaható passzívum: (*sa* morfézával létrehozott)

A fordítók e szerkezetet gyakran az -ódik/ődik szenvedő-visszaható képző alkalmazásával fordítják, melyre azonban az elemzett tankönyvekben nem találtam példát.

- b) leíró passzívum: (*byt'* segédige + *participium*)

1. *... vékonyabb szarufák csak sarokerálapalással vannak összekapcsolva. (II/114. o.)*

2. *A bordákat teherbordó fal támasztja alá, vagy az áthidalógerendába, a mestergerendába esetleg a vasbeton koszorúba vannak befogva.* (II/25. o.)
3. *A dúcolatlan árkoknál a talaj felszíne semmiképpen még a kiásott földdel se legyen a föld csúszásszögének szélességében megterhelve.* (I/23. o.)

A szenvedő igemód fordítása gyakran okoz nehézséget a fordítók számára, s amint a fenti példák is igazolják, a *byt'* + participiumszerkezetet a fordítók gyakran a *van/lesz* + határozói igenév szerkezettel oldják meg. A leíró passzívum vizsgált példáinak többsége (1., 2.) állapotot fejez ki, amely a standard magyarban is használatos ugyan, a különbség az előfordulási gyakoriságot érinti, s e szerkezetek a vizsgált tankönyvekben is nagy számban jelennek meg. A személytelenség azonban funkciógés szerkezetekkel (kerül, történik) is kifejezhető.²³ A 4. mondat azonban szokatlan, mivel a leíró passzívum egyszeri cselekvés kifejezésére szolgál.

A szenvedő szerkesztésmód használatát a nyelvművelők kerülendőnek tartották, s emiatt a fordítók a passzív szerkezeteket gyakran többes szám harmadik személyű igével fordítják. Ez a megoldás a vizsgált tankönyvben is gyakori:

1. *A lemezek közötti szabad teret különböző vezetékek elhelyezésére alkalmazzák.* (II/20. o.)
2. *A gerendákat 500 mm-es tengelytávolságba helyezik.* (II/18. o.)

IV. analitikus szerkesztésmód

a) lehet + főnévi igenév a -ható/-hető képzős melléknév helyett

1. *A parkettpadlót szintén lehet vakpadlóra fektetni...* (II/43. o.)
2. *Ezt a vakolás során ki lehet egyenlíteni úgy, hogy sík áthidalót kapjunk.* (II/9. o.)
3. *Nem lehet egészen kizárni az építőtevékenység minden negatív hatását a környezetre, de bizonyos feltételek kialakításával lehetséges korlátozni ezeket a kedvezőtlen hatásokat az okvetlenül szükséges és elviselhető mértékig.* (I/25. o.)

²³ L. SZABÓMIHÁLY Gizella, *A fordítottság jelei szlovákiai magyar szövegekben = Fordítás – nyelv – irodalom – társadalom, i. m., 29–30.*

Az 1–3. mondat analitikus szerkezetei melléknévvel fejezhetők ki a standard magyar nyelvhasználatban. Az 3. mondat e szerkezeten kívül hátravetett jelzőt is tartalmaz, amely a „környezetre gyakorolt negatív hatás” megoldással fordítható.

b) mellékmondatos szerkesztésmód jelzős szerkezet helyett (jelzői mellékmondat igenévi jelzős szerkezet helyett):

1. *A földemeknek bordonniuk kell a rájuk ható terheléseket, amelyek lehetnek állandók és esetlegesek* (II/6. o.)
2. *A hangszigetelő képesség a padló- és födém szerkezetek azon tulajdonsága, amely a zavaró zajokat távoltartja.* (II/39. o.)
3. *A falsík külsején csak futótéglák vannak, amelyek $\frac{1}{4}$ vagy $\frac{1}{2}$ téglányira vannak átkötve.* (I/31. o.)

A fenti példamondatok nagy száma is mutatja e szerkesztésmód gyakori előfordulását a szlovákiai magyar szövegekben, ami szlovák hatásnak tudható be, mivel a magyar szaknyelv a balra bővülő, jelzős szerkezeteket részesíti előnyben. Az 1, 2. példa jelzős mellékmondata balra bővülő igenévi jelzős szerkezetté alakítható. A 3. mondat leíró passzívumot kifejező szerkezete befejezett történésű melléknévi igenévvel alakítható át balra bővülő szerkezetté.

c) egyeztetési hibák

1. *A padló szerkezethez tartoznak a hézagok, a falak és a padló közötti rések, dilatációs (tágulási) hézagok és az áttörések (pl. vezetékcsatornák) kialakítása is.* (II/38. o.)
2. *A függesztőmű olyan szerkezet, amely a függesztőoszlopokkal és dúcokkal tehermentesíti a gerendát és a terhet a megtámasztási helyek közelébe viszik át.* (II/109. o.)
3. *A vasbeton szerkezet az összes magasépítési épülettípusban bevált, mert hosszú az élettartamuk, tűzállóak és könnyen karbantarthatók.* (II/125. o.)
4. *Ezért a monolit szerkezetek olyan tágulási hézagokkal kell részekre osztani, amelyek kizárják a nem kívánatos mozgásokat.* (II/147. o.)

Az 1–3. mondatban a fordító nem egyeztetette az alanyt és az állítmányt, a 4. mondat állítmánya nem a megfelelő esetben szerepel.

Az utolsó mondatban a megfogalmazás nehezíti a megértést, ugyanis az emberek egészségét nem az egészségvédelmi követelmények veszélyeztetik, hanem az előírások figyelmen kívül hagyása.

d) igekötők

1. *A magasban végzendő munkák biztosításával foglalkozó előírások megállapítják, hogy ezeket a munkákat csak az e célra kiképzett és begyakorolt dolgozók végezhetik. (I/24)*
2. *ezeket a válaszfalakat tömör téglából, ... falazzuk ki. (I/97)*

Az 1. mondat igekötős igéje helyett a „kellő gyakorlattal rendelkező”, a 2. mondatban az igekötő nélküli megoldás használata javasolt.

Az elemzett tankönyvekből kiragadott fenti példák is bizonyítják, hogy a fordítottság jelei a már lektorált tankönyvekben is megjelennek, s nehezítik a tankönyvszöveg feldolgozását. Annak ellenére, hogy a két tankönyv fordítói nem azonosak, szintaktikai szinten a fordítottság jelei hasonló módon jelennek meg, a fordítók ugyanazon szerkezetű típusokatt részesítik előnyben.

Összegzés

A szintaktikai szinten megfigyelt eltérések többsége az analitikus szerkesztésmód következtében létrejövő interferenciajelenség. A célnyelvi normát nem követő szerkezetek megjelenése a vizsgált szlovákiai magyar tankönyvekben – a várttól eltérően – nem eredményez ugyan értelmezhetetlen megoldásokat, agrammatikus formákat, viszont megnehezíti a tankönyvszöveg, ezáltal a tananyag feldolgozását. A megoldást a szlovákiai magyar diákok számára írt tankönyvek, illetőleg e célcsoport igényeihez igazodó fordítások jelentenék.

A vizsgált tankönyvek

BÁRSONY István, *Magasépítéstan I.*, Szega Books Kft., Pécs, 2008.

BÁRSONY István, SCHISZLER Attila, WALTER Péter, *Magasépítéstan II.*, Szega Books Kft., Pécs, 2008.

HÁJEK, DÉDEK, RAMBOUSEK, *Magasépítéstan I.*, Az építészeti szakközépiskolák 1. osztálya számára, Bratislava. Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1990.

HÁJEK, RYBÁŘ, RAMBOUSEK, *Magasépítéstan* II., Az építészeti szakközépiskolák 2. osztálya számára, Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1990.

HÁJEK, RAMBOUSEK, RYBÁŘ, *Pozemné stavitel'stvo* II., Pre 2. ročník stredných priemyselných škôl stavebných, Bratislava, Vydavateľstvo Alfa, 1990.

**Átmenet és különbözőség
a kulturális antropológiában és
a filmtudományokban**

Balatonyi Judit

„Boldogok vagyunk, mert tudtunk ma ünnepelni...”

Közösségi ünnepek a gyimesi társadalom és helyi vallás kontextusában

Készülő disszertációmban a magyar néprajzi szakirodalom¹ és ezzel párhuzamosan a román néprajzkutatás² tematizálási és kanonizálási kísérletei során létrehozott *Gyimes völgye*³ és *Zona Etnografica Trotus*⁴ egymást metsző, de egymást teljesen át nem fedő mesterséges etnográfiai területének helyi társadalmát vizsgálom. Vizsgálatom középpontjába az adott földrajzi zónában élő római katolikus, görög katolikus, ortodox (stb.) románok, gyimesi csángók, cigányok interetnikus közösségeinek ünnepi kultúráját, kiemelten a házasságkötést helyeztem. A tágabban értelmezett közösségi ünnepekben jól megragadhatónak bizonyult a fent említett csoportok egymáshoz való viszonya, egymásra hatása, kulturális versengése (pl. térfoglalási stratégiái). Így a 2005 óta folytatott állomásozó terepmunkáim során számos rítus és ünnep etnikus kisajátítási kísérleteit, vagy például a lokális viselet(ek) vagy a különböző éte-

¹ Gyimes völgye, a Gyimes-szoros hármas felosztásáról (lásd köv. lábjegyzet) pl. ORBÁN Balázs, *A gyimesi szoros*, = UÓ, *A Székelyföld leírása: történelmi, régészeti, természetrajzi s népművészeti szempontból*, Helikon, Budapest, 1991 [1868], 76–85; VÁMSZER Géza, *A gyimesi csángók eredete, települése és gazdasági viszonyai*, Láthatár, 8(1940), I, 73–79; ILYÉS Zoltán, *A multietnikus gyimesi kultúrtáj. Életmód és természeti környezet* = *Az együttélés évezrede a Kárpát-medencében*, szerk. EPERJESSY Ernő, GRIN Igor, KRUPA András, Bécs, Debrecen, 1998, 294–299. Míg mások szerint az Úz-völgyi csángó települések „néprajzi értelemben” szintén szerves részei a gyimesi nagytájnak (lásd MAGYAR Zoltán, *Csinódi népköltészet: Az Úz-völgyi csángók néphagyományja*, Bp., Balassi Kiadó, 2009 (Magyar népköltészet tára 9).

² Egy turizmusközpontról írás: MITTELU Cornelia, *Zona etnografica Trotus*, Partea II, Geografia Turismului An IV, Grupa 1442, 2008; egy bákói muzeológus etnográfiai megközelítése: ICHIM Dorinel, *Zona etnografică Trotus* [Tatros néprajzi tájegység], Editura Sport-Turism, Bucurest., 1983; UÓ, *Zona etnografică Bacău* [Bákó néprajzi tájegység], Editura Sport-Turism, Bucurest., 1987.

³ Gyimesközéplek, Gyimesfelsőlok (Hargita megye, Románia), Gyimesbükk (Bákó megye, Románia)

⁴ Ghimes-Făget, Tărbăuș, Palanca (Bákó megye, Románia)

lek emblematizációját és reprezentációját dokumentálhattam. Ehhez hozzátartozik, hogy etnikai és vallási csoportokként, de alapvetően korosztályokként is különbözik a közösségi ünnep helyi értelmezése. A gyimesi csángók és románok munkamentes,⁵ valamilyen jellegzetes szentmiséhez, vagy legalább valamilyen vallásos aktushoz kapcsolódó, nyilvános, közösségi érintkezésre és reprezentációra alkalmas eseménysorozatot értenek alatta, amelyen a részvétel valamilyen módon elvárt, s az ünnepnapot alapvetően a pihenőnappal azonosítják (munkatilalom). Egy gyimesközéploki, rendkívül heterogén cigány közösség inkább az egyéni áhítat különböző formáit preferálja, az ünnep reprezentatív eseményeit inkább megfigyeli, távolról szemléli, mintsem részt vesz rajtuk. A gyimesbükki cigányok egyes csoportjainak női tagjai az etnikus reprezentáció közösségi tereinek tekintik az ünnepeket: a mindennapitól eltérő, feltűnőbb etnikus viseletben jelennek meg, etnikusan kisajátított gazdasági stratégiát alkalmaznak (jóslás), emellett pl. *Babba Máriára*⁶ mint lokális *isten-asszonyra* hivatkozva kínálnak áldást (...).

Szeretném hangsúlyozni, hogy az ünnepeket nem a mindennapi életvilágtól elválasztott zárt struktúráként kezelem, hanem kíváncsi vagyok az ünnepi és mindennapi szférák közötti átjárhatóságra, azok egymásra épülésére. Pontosan ezért a konkrét társadalmi cselekvők gyakorlataira figyelek, az ő jelentéstulajdonítási folyamataikra, s az általuk megfogalmazott és színre vitt kultúrára. Temple Hauptfleisch és Willmar Sauter színházi- és a mindennapi eseményekre vonatkozó elméletét⁷ alapul véve amellettt érvelek, hogy a mindennapi események bizonyos körülmények között működhetnek ünnepi eseményekként, pl. amikor bizonyos körülmények, vagy a jelenlévők újradefiniálják az adott eseményeket: Az ünnepi eseményeket tehát a mindennapi társadalmi, illetve kulturális események speciális változatainak tekintem.

Jelen dolgozatomban helyszűke miatt elsősorban a gyimesközéploki, római katolikus gyimesi csángó magyarok és a római katolikus egyház ünnepszervezésére figyelek, ezek közül is 2011 júniusának közösségi ünnepei-

⁵ Vagy részben munkamentes.

⁶ A gyimesi csángók dajkanyelvi fordulataikban a Szűzanyát (szentkép vagy egy kegyzobor alakjában), illetve speciálisan, a Holdban lakozó Szűz Máriát *Babba Máriának* nevezik.

⁷ Lásd Willmar SAUTER, *The Theatrical Event. Dynamics of Performance and Perception*, IA, University of Iowa Press, 2000; *Festivalising! Theatrical Events, Politics and Culture. Themes in Theatre: Collective Approaches to Theatre and Performance* eds, Uő, Temple Hauptfleisch, AMS – NYC, Rodopi, 2007, (IFTR/FIRT, Theatrical Event Working Group).

re.⁸ A gyimesbükki pünkösddvasárnapi búcsút, a 40 és 50 éves kortárstalálkozók eseményeit és egy naptári ünnepet: a Szent Antal búcsút kívánom megvizsgálni. A kiválasztott ünnepekben közös a vallásos vonatkozás, a családi, privát és közösségi szférák váltakozása, s bár eltérő arányban, de mindegyikben érintettek a gyimesközéplokiak. Ilyen vonatkozásában beszélnem kellene még a június hónap jelesnap-mentes vasárnapjainak ünnepi minőségéről, illetve az esetlegesen közbeékelődő keresztelők, házasságkötések és temetések közösségi ünnepi alkalmairól is. Ezt is csak jelzésértékűen tudom most megtenni, például utalni szeretnék arra, hogy a felsorolt jeles napok, és a nagyobb érdeklődésre számot tartó egyéb ünnepekkel szemben az előre eltervezett esküvők háttérbe szorultak.⁹ Szintén csak megemlíteni tudom az általános iskolai ballagások szentmisével összekötött közösségi eseményeit is. Továbbá nem tudok beszélni a jávárdihegyi Péter Pál búcsúról és a háromkúti Keresztelő Szent János ünnepéről sem. Az elemzésbe bevont ünnepek példáján arra keresem a választ, hogy a gyimesi csángók hogyan működtetik közösségi ünnepeiket. Leginkább arra vagyok kíváncsi, hogy kik és hogyan hozzák létre az adott társadalmi események reprezentációit, hogy vajon azokért pusztán a szervezők korábban megfogalmazott intenciói felelősek, vagy talán a kollektív reprezentációk megfogalmazása a konkrét esemény kontextusainak függvénye? Mivel arra is kíváncsi voltam, hogyan „csúsznak egymásba” a mindennapi és az ünnepi kontextusok, ezért az egyes ünnepekkel kapcsolatos megfigyeléseimet, az ünnep eseményszerű¹⁰ helyi értel-

⁸ Értelemszerűen a gyimesi csángók ünnepértelmezését veszem alapul. De, ha csak érintőlegesen is, a három középloki helyszínű ünnep esetén majd beszélnem kell a Gyimesben házat vásárolt, és időszakosan ott is tartozódó magyarországi turisták, telepések; illetve a gyimesbükki események kapcsán az egyéb zárandokok, turisták, illetve a *ghimes-fáget-i*, *palanca-i* románság, illetve az ortodox katolikus egyház szerepéről is.

⁹ Így például a júniusi ünnepsorozatot (3 hét) követő első és egyben utolsó szabad szombaton lakodalmaztak csak. Egy gyimesközéploki, megállói fiatal táncos lány esküvője került megrendezésre. A lány 8 hónapos terhes volt.

¹⁰ Az „eseményszerűség” (‘eventness/event-ness’; ’szobityijnoszty bityija’) kifejezéssel szeretném hangsúlyozni az ünnepi performanszok egyszeri, megismételhetetlen természetét. S bár a társadalmi események mindig valamilyen kontextusba (politikai, vallási) ágyazottak, és pontos szabályok alapján konstruálódnak meg, az ünnep mégsem kötött társadalmi gyakorlatok halmaza, hanem olyan esemény, amely mindig mozgásban van. A performatív eseményszerűség lényegében felhatalmazást biztosít a kulturális rendszer számára, hogy átalakítsa, vagy éppen megváltoztassa a szigorú kollektív identitásokat, énképeket (lásd később a 2011-es gyimesbükki hídvatással kapcsolatos szervező intenciókat; vagy a

mezéseivel kapcsolatos elemzéseimet ötvöztem a helyszínen készített mindennapokra, illetve az ünnepi előkészületekre vonatkozó terepmunka-naplóm részleteivel, illetőleg a mindennapokkal kapcsolatos egyéb interjú-
immal, későbbi kiegészítéseimmel. Pontosabban a terepnapló-részletek al-
kotják a dolgozatomnak azt a mindennapiságra vonatkozó keretét, amely
mindennapokon belül, a saját, egyedi és megismételhetetlen időstruktúrájuk-
ban kibontakoznak az ünnepek.¹¹

jávárdi patakán házat vásárolt *magyarországiak* búcsús szerepvállalását). Az megint
más kérdés, hogy valóban létrejönnek-e a tervezett változások (lásd erről Mihail
Mikhailovich BAKHTIN, *Toward a Philosophy of the Act*, AUS, University of Texas
Press, 1993, (University of Texas Press Slavic Series); Gary Saul MORSON,
Narrative and Freedom: The Shadows of Time, NH, CT, Yale University Press, 2003,
59–73; *Social Performance. Symbolic Action, Cultural Pragmatics, and Ritual*, eds, Jeffrey
C. ALEXANDER, Bernhard GIESEN, Jason L. MAST, Cambridge, Cambridge
University Press, 2006. stb.

- ¹¹ Egyetértek Nigel Thrift azon meglátásával, hogy az (ünnepi) eseményeknek saját
időstruktúrája van. Thrift szerint a performansz-elméletek tévesen határozzák
meg a társadalmi események időkonceptióit: szerinte nem fogadható el a
„performansz mint a rítus liminális fázisa” analógia használata sem (Nigel
THRIFT, *Non-Representational Theory. Space, Politics, Affect*, LDN, Routledge, 2008,
1–24). Magam is csak részlegesen tudok egyetérteni a turneri koncepció illetén
használatával (lásd Victor W. TURNER *The ritual process: structure and anti-structure*,
London, LDN Routledge and Kegan Paul, 1969, 4–130). Gyimesi tapasztalataim
alapján úgy tűnik, hogy egy rituális aktus akár kimozdít(hat)ja a performanszot
(jelen esetben magát az ünnepet) a „tényleges” idejéből és létrehozza a saját ritu-
ális idejét. Például összekapcsol(hat)ja a múltat, a jelent és a jövőt (BARNA Gá-
bor, *Társulati ünnepek és szervezői = Rítus és ünnep az ezredfordulón. Tudományos konfe-
rencia Marcaliban*, szerk. PÓCS Éva, L'Harmattan – Marcali Városi Helytörténeti
Múzeum, Budapest, 2002, 156.) vagy jelenthet egyfajta visszatérést a „káoszba”,
majd újból „rendet teremt”(het) (PÓCS Éva *Ünnep, rítus és időszemlélet a parasztság
bagyományos kultúrájában = Közelítések az időhöz*, szerk. ÁRVA Judit, GYARMATI Já-
nos, Bp., 2002 (Tabula könyvek, 3), 141.) Ez ugyanis a résztvevők egyéni, de in-
kább kollektív reprezentációinak függvénye. Viszont a kollektív reprezentációk
létrehozása, átalakítása stb. pontosan az ideiglenes communityk (TURNER
i. m., 4–130.) létrejöttével áll kapcsolatban, de akár az úgynevezett „flow” állapot
(CSÍKSZENTMIHÁLYI Mihály, *Flow: the psychology of happiness*, LDN, Rider, 1992.)
is befolyásolhatja azt/azokat. Ezeknek függvényében, az események/rituális ak-
tusok nem okszerűen determináltak: hiszen pl. nem minden esetben tud egy rí-
tus rítusként funkcionálni (vö. ALEXANDER, GIESEN, MAST, *i. m.*), tehát a rituá-
lis idő sem feltétlenül váltja a mindennapi időt.

Június 9-én, csütörtökön a kora délutáni órákban érkeztem meg Gyimesközéplekora. Majd gyalog indultam el a szállásomhoz (egyetemi kutatóházhoz), az utat kb. 1–1,5 óra alatt tettem meg (kb. 6 km.). Az utolsó tíz percben szekéren utaztam. A gyaloglás során a hidegségi főúton pontosan 18 magyarországi rendszámú gépjárművet és két autóbust számoltam össze: magyar turisták tömegei igyekeztek gyimesi szállásaik elfoglalására. A falusi vendéglátásban résztvevő gyimesi családok körében és a közvetlen szomszédságukban az elkövetkező napok (a csíksomlyói, illetve a gyimesbükki búcsúig: június 10–12.) a vendégek fogadásával és ellátásával teltek. A gyimesiek körében a vendégfogadás nagy esemény, izgalommal várják, mindenki segít a ház körül a készülődésben. Előkerülnek a hozományba szánt ágyneműgarnitúrák, esetenként használják a tiszta szobákat is. A gyimesközépleki Hidegségben kb. egy tucat család vesz részt a szervezett vendéglátásban. Az egyetemi kutatóház közvetlen közelében két szomszédszóny is vállalt *pünkösdi vendégeket*.

A délutáni órákban turisták egy kisebb csoportja (élmény-, örökségturisták, nem szervezett csoport) érkezett az egyik szomszéd családhoz. A turistákat, akik néhány éve három, gyermekek táboroztatására is alkalmas ház (vidéki házat) vásároltak Jávárdipatakán, már-már telepesnek tekintik a helyiek. Alkalmanként több hetet töltenek Gyimesben. A turisták (három fő, a férfi munkáltatói) hozták haza a munkából hazaérkező férjet, aki Magyarországon, Keszthely mellett dolgozik asztalosként.¹² A feleség gyorsan ételt készített: *fuszujkalevest* és puliszkát (praktikus okokból + kulturális emblémák). Nemcsak megkínálták a vendégeket, hanem velük is étkeztek. A vendégek bejárhatták az udvart is. Egy mindennapi helyzetről van szó, egyfajta szimbolikus cserét láthatunk: első olvasat (a család értelmezése) – turisták hazahozzák a férjet, a feleség ezt ebéddel viszonzozza; második olvasat (turisták értelmezése) – részt vehetnek a közösség életében, illetve részesülnek az erdélyi vendéglátásban. Az említett gyimesi család részt vesz a szervezett falusi vendéglátásban, pünkösöd péntekjén három vendéget szállásolnak el és látnak vendégül. Még az este folyamán újabb, nem visszajáró vendégek érkeztek. Az asszony aggódott is, hogy megéri-e nekik egyáltalán: nem ismerik leendő vendégeiket. Korábban egy állandó társaság járt hozzájuk, hoztak ruhákat a gyermeküknek. A vendégek csak egy napra érkeztek, és Csíksomlyón a Salvator-kápolnában virrasztottak.

¹² A „kliens patrónus” viszony egyértelmű társadalmi jegyei kimutathatók a kapcsolatukban.

Tudomásomra jutott, hogy másnap egy óra körül egy szalamás-pataki család gyermekei és néhány helyi táncos mulatságot rendez két turistacsoportnak is, nem a magánházuknál, hanem egy Jávárdi szádánál¹³ lévő kultúrházban. A család két gyermeke is zenél, táncol. A család tartja a kezében Hidegségben a falusi vendéglátás szálait,¹⁴ kapcsolatban vannak a gyimesbükki élmény- és örökségturizmusra építkező és azt különböző szervezett műsorokkal (pl. *exzeréves határ* látogatása) kiszolgáló, illetve egy nagyobb panziót működtető férfival, aki a gyimesbükki pünkösdi búcsú eseményeit is szervezi. A gyimesbükki eseményeknél a szalamás-pataki család gyerekei, fiatal táncosok és néhány helyi zenész fogadják a vonatokat (immár a második éve).

Július 11-e, szombat a csíksomlyói búcsú eseményei köré szerveződött, a vendéglátásban részt vevő családok vagy vendégeikkel együtt Csíksomlyóra utaztak és részt vettek a búcsúban, vagy otthon főztek, készülődtek és televízióban követték az eseményeket. A vendéglátásban részt nem vevő helyiek is e két alternatíva közül választottak: vagy elutaztak a búcsú helyszínére magánautókkal (szomszédság több tagja is együtt utazott, vagy egy Középlokról induló autóbusszal, esetleg magyarországi turistabuszokkal, autókkal), kisebb számban a gyalogos menetet választották, illetőleg jelentős arányban otthonaikban maradtak és a televíziós közvetítést nézték.

1. Gyimesbükki búcsú: 2011. június 12. (pünkösdvásárnap)

A vasárnapi gyimesbükki búcsúban a csíksomlyói búcsúnál kevesebb hidegségi család vett részt. Ugyanis többek leginkább a marosvásárhelyi rádió híradójából, míg mások személyes tapasztalatból¹⁵ tudomást szereztek arról, hogy a románok is ünnepet szerveztek a határ túloldalára, s szintén a hósei-

¹³ A Jávárdi patak torkolatánál.

¹⁴ A mulatóprogramot kínáló család tartja a kezében a hidegségi falusi vendéglátás szálait, tartja a kapcsolatot a csoportok vezetőivel, tagjaival, felméri és teljesíteni is próbálja a felmerülő igényeket. Pl. megszabja a vendéglátó családok által készített ételek mennyiségét, típusait: pl. vacsorára kell adni előételt, levest, főételt, desszertet, mint egy nagyobb családi ünnepen. Reggelire is *bécsiszeletet*, túróval töltött paprikát, vagy pl. húsgombócot kínálnak. Az ételeknek a helyi gasztro-nómiát, azon belül is a bőséges, ünnepi kínálatot kell tükrözniük. Megfigyelhető, hogy az egymáshoz közel lakók kalákában dolgoznak, készítenek, közösen sütik a kenyeret. Illetve az egyes fogásokból adnak a szomszédba és viszont, hogy változatos, sokféle ételt szolgálhassanak fel a vendégeknek.

¹⁵ Pl. elmentek a búcsú napján a palatkai vásárba.

ket ünneplik. Ezért sok felsőloki, középloki gyimesi csángó nem mert elmenni az ünnepségre. Nem a helyi románoktól féltek, hiszen kölcsönösen tiszteletben tartják egymás ünnepeit, részt is vesznek egymás közösségi ünnepein, de a pünkösdi esemény szerintük egyértelműen nem naptári ünnep, néhányuk szerint nem is róluk szól, hanem nemzeti színterek ütköznek¹⁶:

De most nem voltak kint maguk?

Nem, hát mondták, hogy a románok is mennek ünnepelni, hogy nehogyan legyen valami baj, mert nem az itteniek, a helybeliek csinálják a bajt, hanem aki jön, aki Bukarestből vagy Jásból¹⁷ idejön, mert mindig megvolt ez a román gyűlölet. Jó hogy itt a szegény ember megvan, de ha felmegy a feje, csak csinálja a bajt. Jól megvagyunk, barátok, komák, lakodalomba híjják, mulatnak. Így jól megvan az egyszerű ember... S ezek a román papok is mondanak... (Gyimesközélpok, Hargita megye, Románia)¹⁸

Elsőként a gyimesbükki pünkösdi búcsú eseményeit tekintem át. Az egyes ünnepi eseményeket, ahogy azt korábban jeleztem, nem kész produktumokként, hanem konstitutív rítusokként kezelem. A gyimesbükki események szervezésében egy jól körülhatárolható csoport: helyi és magyarországi szervezők fellépéséről beszélhetünk, amely csoport elsődleges célkitűzése az volt, hogy Gyimesbükk valamilyen formában kapcsolódjék a csíksomlyói búcsúval fémjelzett pünkösdi vallási-politikai eseményeihez is, ezért pl. több elemet importáltak a csíksomlyói búcsú emblémái közül. Továbbá az ünnepi események a nemzeti összefogást, a hagyományőrzést és a nemzeti emlékezetet is hivatottak reprezentálni a zarándokok és a gyimesiek felé. Ezeket az intenciókat erősítik a programfüzetek, prospektusok és az ünnephez kapcsolódó előzetes narratívák, a fesztivál-búcsú kulturális címkéi. És alapvetően a nemzeti összetartozást hangsúlyozták az ünnep kontextusában elhangzó köszöntők, beszédek és prédikációk is.¹⁹ Egyfajta vallási-politikai hagyományt kíván-

¹⁶ Más, az emlékműhöz kapcsolódó rendezvényen is résztvettek néhányan, de a román hatósági jelenlét miatt rendkívül kevesen. Jellemzően szabadidős programokkal, pl. szalonnasütéssel kötik össze a hősök emlékművének és sírjainak látogatását.

¹⁷ Jászvásár (Iași, Iași megye, Románia).

¹⁸ 40 éves nő, saját gyűjtés, 2011.

¹⁹ Lásd erről Ilyés Zoltán *Magyarság, nemzet, összetartozás a Gyimesbükki „ezeréves határnál” tartott pünkösdvasárnapi beszédekben* című konferencia-előadását, amely a

tak létrehozni, kitalálni. A folyamat nagyjából 2007 pünkösdjétől datálható, amikor egy nagyobb pénzadomány gyűlt össze a 30-as számú őrház felújítására. 2008-ban az őrházat, 2009-ben a kápolnát is felújították. 2008-ban 64 év után először gördült be magyar koronás címerrel ellátott mozdony a gyimesbükki állomásra, 2010-től már két vonat érkezett. A vonatok utasai a kiírt program szerint részt vesznek a kontumáci kápolna istentiszteletén és a többi szervezett programon. A 2010-es hősi emlékműavatás²⁰ egyfajta fordulópontot jelentett. Megfogalmazódott és legitimálódott a Gyimesbükkben elesett katonák kultusza: a katonák „vérüket áldozták az országért, népünkért”, a családi ősök immár nemzeti hőökként artikulálódtak. A hely „lieux de mémoire”-rá vált. A 2010-es emlékműavatáson az egyik helyi pap ünnepi prédikációjában az ismeretlen katona címkéje alá sorolta az ismeretlen, más nemzetiségű elhunyt katonákat is, így például az azonosítatlan román honvédeket, akiket „úgy kell tisztelni, mint saját halottainkat”. De alapvetően az ismeretlen katona helyi értelmezése ettől a reprezentációtól eltér, homogenizál és etnikusan kisajátít. Megjegyzendő, hogy a magyar hősi halottak és elesettek emlékművétől nem messze található Emil Rebreanu sír-emléke és a román hősi halottak emlékműve (az 1914–1916 és 1941–1945 között elesettek):

„132 helyi hősnek állít emléket, akik a két világháború alatt hozzájárultak Románia függetlenségéhez, a nemzeti egység fenntartásához és az ország természetes határainak kijelöléséhez.”²¹

A 2010-ben avatott hősi emlékmű ilyen vetületében értelmezhető egyfajta ellen-emlékműként is, és a területén végrehajtott nyilvános rítusok politikai ellenkultusz részei is lehetnek. Ezt alátámasztja pl. az is, hogy 2010. június 6-án *Trianon gyógyítása* címmel szervezett az Erdélyi Magyar Nemzeti Tanács megemlékezést Gyimesbükkön.

Most lássuk a 2011-es ünnep sűrített rítusforgatókönyvét. Az ünnep nyitánya az állomásfőnök hivatalos tájékoztatása volt a vonat érkezéséről román és magyar nyelven; elhangzott egy ima is, majd megérkezett az első,

Hazatérések: nemzeti integráció, önazonosság, identitáspolitika egység és különbség erőterében című konferencián hangzott el 2011. szeptember 22-én.

²⁰ A hősök nevének kutatását az tette lehetővé, hogy az elmúlt évben végre Romániával is megkötöttetett a közös hadisír-gondozói egyezmény, a kutatást egy magyarországi kulturális alapítvány vállalta.

²¹ Forrás: <http://www.culturabacau.ro/atracie-monumentul-eroilor-24.html>, 2011. 02. 22.

és később a második vonat. Gyimesi csángók egy kisebb csoportja viseletbe öltözve, néhányan lóháton, zeneszóval és virágokkal, süteménnyel, pálinkával várták az állomáson a Gyimesbükkre érkező utasokat, majd a főszervező köszöntője következett. Ezt a gyimesiek az ünnep legszebb elemének tartották. Ezután a zarándokok lovas kísérettel átvonultak a kontumáci templomhoz, ahol rövid folkórműsort, szentmisét, ünnepi beszédet hallgattak, végül a 30-as számú őrháznál hídavatás zárta az eseményt. A zarándokok a délutáni órákban görög katolikus szentmisén is részt vehettek. A magyarországi és helyi erők összefogásából felújított, a Tatroson átívelő híd feliratai a magyar–román szolidaritást hirdették. Gyimesi fiatalok szerint a hídavatásnak semmi értelme nem volt, kb. egy hét alatt újították fel. Egy gyimesbükki fiatal férfi szerint „semmi szimbolikus jelentése sincs” (számára), és „fel se kellene avatni, mert 56-ban adták át” (ideológiailag terhelt). Ezzel párhuzamosan *Ghimes-Făget* ortodox templomában, válaszul a korábbi, 2010-es magyar–német hősi emlékmű létrehozására, nemzeti erők bevonásával *Ruszália fesztivált*, és a hősi hallottak emlékünnepét szervezték meg ugyanerre az alkalomra. Szintén egy hősi emlékművet választottak az ünnep egyik helyszínéül, egy lokális, hagyományaikon alapuló ünnepet próbáltak fesztiválosítani. A ceremóniát a bákói érsek vezette. Az ortodox hívek egy része gyimesbükki lokális viseletben érkezett, kb. 400–500 ember volt jelen. A hídavatás egy üres szimbólum maradt. Olyannyira üres, hogy a gyimesiek egy része a bükki eseményeket továbbra is az összefogás ünnepének tekintette, de nem a románokkal, hanem a németekkel és az anyaország lakóival.. S több magyarországi zarándok is egyszerűen egy különleges helyszínű vallásos zarándoklatként tekintett a pünkösdvasárnapi eseményekre. Több rítusnak tervezett, rítusként definiált esemény a jelentések szintjén bemutató, előadás maradt. Pl. egy magyar szélsőjobboldali szervezet a vasútállomás román nemzeti zászlója helyett magyar zászlót kívánt kitűzni, amit színjátéknak minősítettek. Ugyanezt a gyakorlatot a román média politikai rítusnak tekintette, tehát egy jelenség több különböző, változó reprezentációjáról is beszélhetünk.

A fesztivál, az ünnep címkéi szerint a gyimesi hősök nemzeti hősök, nevesített, de (a magyarországiak számára) továbbra is ismeretlen katonák, akik az egységet, összetartozást képviselik. A hősi emlékmű az emlékezet helye, ahol releváns beszélni a hősök kapcsán az összetartozásról. Majdnem ennyire homogénnek mondhatók az emlékműre elhelyezett koszorúk szalagjainak feliratai is, amelyek az ünnep előtt készültek, nem a beszédek és a rítusok hatására, hanem a résztvevők előzetes reprezentációit fogalmazzák meg sűrítve. Az ünnepi események során létrehozott kollektív reprezentációk mégis sokkal heterogénebb képet mutatnak. Bár a hőökről való beszédet

nagyban befolyásolta a résztvevők ünnephez való viszonya, előzetes elképzelései, a fesztivál címkéi, mégsem kötött reprezentációkról van szó. Például jellemző volt a Jézus Krisztus allúzió is – a magyarságért önmagukat feláldozó hősök nyelvi képei: jellemzően a szentmise után fogalmazták meg, önmagukat vallásosnak nevező résztvevők. Jellemzően politikai szervezetek is a szeretet és önfeláldozás fontosságát hangsúlyozták. Többek az ünnepi teret Csíksomlyóhoz hasonlították: a karmikus helyként és a szent helyként való értelmezés is előtérbe került, és szerintük a hősök emlékműve a tér szakralitását fokozta. A helyet Taizéhez, Stonehenge-hez hasonlították. Mások építészeti szempontból voltak kíváncsiak az emlékműre, számukra az pusztán esztétikai információkat hordozott. A gyimesiek közül alapvetően a gyimesbükkiek voltak jelen a legnagyobb számban, Gyimesközéplekről és Felsőlokról csak néhány éve érkeznek nagyobb létszámban zarándokok, akik nem töltik az éjszakát a csíksomlyói búcsúban. A bükkiek saját hőseikre, elesett hozzátartozóikra emlékeznek – *ős-hősökre*, míg a középlekiak a hősöket egyszerűen halottaknak, de *saját halottaknak* tekintették. Hangsúlyozták, hogy az emlékmű összeköti a nemzeteket, akik Románia és a Szovjetunió ellen harcoltak. Sokan, az eseményt egyértelműen politikai dimenzióba helyezve úgy vélik, hogy semmi köze nincs a pünkösdhöz (vagy elsősorban a papok szeretnék a pünkösdhöz kötni). Végül kevesen nem is tudtak a hősök emlékművéről: néhány beszélgetőtársam szerint egyszerűen csak a kontumáci templom előtti romokat szerették volna konzerválni, használatba helyezni, ezért készítettek hősi emlékművet. Tehát láthattuk, hogy a hősök kultuszával, emlékművével kapcsolatos reprezentációk rendkívül képlékenyek. Bár befolyásolják azokat a szervezők, szereplők és résztvevők intenciói, de jellemzően az adott esemény kontextusai is, éppen ezért a hősök reprezentációi nem feltétlenül állnak ok-okozati összefüggésben a megfogalmazott intenciókkal.

A gyimesbükki események publikus része után a búcsúban résztvevők szervezeten, vagy magángépjárműikkel visszatértek a szállásaikra, illetve a gyimesiek otthonaikba. A délután és az este hátralévő részében pihentek és az otthon maradottaknak beszámoltak az ünnepi látványosságokról – a beszámolók során létrejöttek az esemény már említett kollektív reprezentációi. A bükki esemény főszervezőjének közreműködésével, a fizető vendégek részére, privát körben (a szervező panziójában) tovább folytatódtak az események. Néhány külső érdeklődő is bejuthatott erre a rendezvényre. A panziótulajdonos férfi beszélt az *Ezeréves határ*ról, majd közösen imádkoztak. Ezt követően a gyimesbükki vonatvárásban is résztvevő zenészek-táncosok tartottak táncbemutatót a panzió éttermének színpadán-teraszán. A vendégek

ezalatt háromfogásos ételt fogyasztottak. A bemutató hamar kilépett az előadás műfaji keretéből. Ugyanis néhány résztvevő-fizetővendég tudatosan készült az együttzenélésre, többen viseletbe öltöztek, vagy kendőt kötöttek a fejükre (pl. egy budapesti férfi felszegi pásztoringet viselt) és hangszer is hoztak magukkal. Kb. a táncos bemutató tervezett programjának a felénél csatlakoztak a gyimesiekhez és a továbbiakban együtt zenéltek. Nemcsak gyimesi zenét játszottak, hanem mezősegi és kalotaszegi dalok is bekerültek a közösen kialakított repertoárba. A helyiekkel együtt zenélő turisták nem bemutatónak tekintették az előadást, hanem olyan közös produkciónak, amelyben prezentálhatták a helyi és alapvetően a *népi kultúrával* kapcsolatos ismereteiket. Vagy inkább örömmzenélésnek, olyan rituális performansznak, amely erősíti a nemzeti identitást, a magyarságtudatukat és feleleveníti a *közös gyökereket*. A gyimesi zenészek ezzel szemben munkának tekintették az előadást, igyekeztek tartani magukat a tervezett programjukhoz, és teljesíteni a megrendelő igényeit:

Hát nem úgy csináljuk mint itt,²² hanem ott ő beszélget, mi csak ilyen bábok vagyunk. Na. (Gyimesközéplak, Hargita megye, Románia)²³

2. Szent Antal búcsú, június 14.

A következőkben a jávárdi pataikai Szent Antal búcsúról számolok be. A búcsú alapvetően a környező patakok lakóit, illetve azok rokonságát vonzza. Ez évben, nem 13-án, hétfőn, Szent Antal napján, hanem kedden tartották meg ezt az ünnepet. Azért nem hétfőn, mert akkor a csíksomlyói búcsúról visszatérő keresztalját fogadták a bükkhavasai Szent István templomban, és a helyi pap egy teljes napot kívánt szentelni Szent Antal tiszteletének is. S bár nem hétfőn tartották az ünnep ünnepi részét, többen tartották a munkatilalmat.²⁴ Most számunkra az az érdekes, az amúgy szokványos templombúcsúból, hogy milyen új elemek, narratívák és reprezentációk módosíthatták az adott ünnep helyi értelmezését. Most kell, hogy röviden szóljak a már említett, Jávárdipatakán házat vásárolt turistákról, akik nem csupán passzív

²² Beszélgetőtársam az otthoni fellépésekre utalt, ahol a táncosok is beszélnek pl. a gyimesi viseletről. Majd vedd össze még a kortárstalálkozók mulatságával kapcsolatban leírtakkal.

²³ 24 éves férfi, saját gyűjtés, 2011.

²⁴ Ellenben akiknek sok munkája volt, a másnapi ünnepre hivatkozva dolgoztak.

résztvevői voltak a szentmisének. A ház tulajdonosa, aki zenész, iskolaigazgató, baráti körével alkalmanként gyermekeket táboroztat Jávárdipatakán. A csoport több feladatot is vállalt a búcsúban: így vadvirágcsokrokkal díszítették az oltárt, rendhagyó búcsús ajándékokat is készítettek. Egy pajta oldalára A/4-es papírra nyomtatott, helyi emberekről készített fényképeket helyeztek el, a pap is kihirdette a képeket, nagy sikerük volt: lényegében profán tárgyak szakralizálódtak a reprezentációjuk révén. A mise végétével, a himnuszokat követően az említett zenész tárogatón eljátszotta a *Boldogasszony anyánk* című imát, himnuszt. A zenés-vallásos-politikai aktus, amellyel az eredeti terv szerint egy közös együtténeklést szeretett volna kezdeményezni, zenei előadás maradt, nem lett rítus. A lakástulajdonos férfi és felesége a búcsú házigazdáiként léptek fel, mulatságot is rendeztek, ahol két rendkívül emblematisztikus helyi zenész muzsikált, háromfogásos ételt szolgáltak fel (nem a gyimesiek ízlése szerint készült az étel, nem aratott sikert). A két miséző papot, reprezentatív helyi ismerőseiket hívták vendégségbe. A búcsús vendégség kulcsmomentumai a gyimesi tánc és a gyimesi hagyományok megörökítése volt, diktafonnal, gyorsírással rögzítették egy *adatközlő helyi férfi* hiedelemtörténeteit pl. a boszorkányokról. Az eseménynek számos szóbeli reprezentációja született: „táncot tartottak a magyarországiak Szent Antal ünnepén” stb. s ezek a reprezentációk is folyamatosan változnak.

3. Kortárstalálkozók: június 18; június 25.

A 40, majd az 50 éves kortárstalálkozókat a pünkösöd után következő két hétvégén tartották: az ünnep egyházi részét a bükkhavasi Szent István templomban, a kortársak és házastársaik mulatságát a középkori Csillag panzióban. Az ünnep közösségi részét követően, másnap az ünnepeltek otthonaikban látták vendégül az őket felköszöntőket. A kortárstalálkozó hete lényegében a készülődéssel telt. Az ünneplő családok disznót vágtak, pálinkát *vegyítettek*, a hozzátartozók megrendelték a virágajándékaikat, az ünnepi virágkosarakat. A szomszédok közösen, vagy egyénileg megvásárolták az ajándékba szánt háztartási cikkeket ügyelve a kölcsönösség elvére, korábbi ajándéktartozásaik törlesztésére. Szintén a csere helyi szabályai alapján kalákában készültek a sütemények, illetve néhányan egyénileg készítettek ízléses, mutatós édességeket. Ha szükséges volt, edényeket, étkészletet, poharakat kértek kölcsön. Többen ajándékba is *poharas-tálas* ajándékot kértek és kaptak, amelyeket használatba is állítottak.

Ezeket a generációs ünnepeket egyébként a 80-as években vezette be a helyi pap: minden évben 40, 50 és 60 éves kortárstalálkozókat rendeznek. Ez

a jelenség nem gyimesi specifikum, alapvetően erdélyi sajátosság (magam a gyergyói és pl. a csíkszentdomokosi kortárstalálkozókat ismerem). Adott egy állandó rítusforgatókönyv: a kortársak találkoztak a hidegségi általános iskolánál egy délutáni időpontban. Jellemzően csángós viseletben jelentek meg. Ezzel részben a lelkipásztor elvárásainak próbáltak megfelelni, másrészt ön-reprezentációs aktusról is beszélhetünk, büszkéek voltak a saját kezűleg, vagy leánygyermekük által hímzett ruhadarabjaikra, jelezték vele a gyászt stb. A *40 évesek* elsőként egy tanteremben beszélgettek, ráhangolódtak az ünnepre, de pl. az *50 évesek* egyenesen a temetőbe mentek, ahol virágot helyeztek el elhunyt kortársaik sírjánál és közösen imádkoztak. Az elhunytak hozzátartozói süteménnyel és itallal viszonzták a halottak lelki üdvéért elmondott imákat. Rendkívül érzelmes csoportkohéziós aktusról beszélhetünk. Majd az ünnep egyházi része következett: gyónás, majd szentmise, gyermekek műsora. A csoportkép készítése után a templom előtti téren a kettős oszlopba rendeződött rokonság és ismerősök átadták virágajándékaikat az ünnepeleknek. A kapcsolat közelsége határozta meg a virág vagy csokor, illetve kas értékét. Jellemzően a nagyobb virágcsokrok ajándékozóit: a szomszédokat, rokonokat hívják meg a másnapi családi ünnepségre. A templomi szentmisét és ajándékozást egy esti közös vacsora kíséri, az ünnepelek és házastársaik vesznek rajta részt. Bár fakultatív, de elvárt a jelenlét: jellemzően a hat hónap, ritkábban a hat héten belüli gyász esetén maradnak távol a vacsorától. Vagy ha megjelennek, nem mulatnak. Általában egy vagy két kortárs szervezi az ünnepség multság részét és a temetői tiszteletadást, ők gyűjtenek pénzt a misére, vásárolják meg az oltárdíszeket, foglalnak éttermet és kérnek fel zenészt az esti vacsorához, a lelki atya az egyházi ünnepért felelős. Az igaz, hogy állandó, kötött elemekhez egy adott jelentést társítanak: pl. ima a síroknál – tiszteletadás; halotti lakoma – köszönetnyilvánítás, virágajándék – szintén tiszteletadás, kölcsönösség, tartozások rendezése, mégis a gyakorlatban módosulnak, kiegészülnek a rituális aktusok, változhatnak a reprezentációk. Hogy csak néhány példát említsek, a júniusi 40 éves kortárstalálkozón az egyik ünnepelel asszony speciális viselkedést mutatott, három hete vesztette el az édesapját. A kortársak jelenlétében, édesapja sírjának keresztjét fogva hangosan siratta elhunyt hozzátartozóját. A magányos rítusát követően többek felkeresték elhunyt hozzátartozójuk sírját, és némán imádkoztak. Több esetben módosult a virágátadás színhelye is, néhány ünnepelel a temetőben kapott virágot. Számos alkalommal a temetői események, és az azt követő beszélgetések hatására az ünnep halotti jelleget öltött, az emlékmisék hangulata vált uralkodóvá, kevesen táncoltak az esti multságon. Az 50 éves találkozón pl. a hozzátartozók gyermekeinek műsora volt a leghangsúlyosabb, s mivel a pap

nem engedte meg, hogy a templomban nótát adjanak elő, ezért a műsor egy része kitolódott az esti közös mulatságra: a már korábban is említett szalamás pataki testvérpár köszönetmondó nótával és zenés táncos bemutatóval készült, több helyi táncossal léptek fel. Az említett kortárstalálkozó reprezentációjában a leghangsúlyosabb elem, talán a táncos-zenés bemutató és a gyimesi viseletbe öltözött kortársak magas száma miatt a hagyományőrzés motívuma volt. Az esemény szerepét a gyermekeknek továbbadott hagyomány, tudás stb. közös ünneplésében határozták meg. Ide tartozik az is, hogy pl. a már említett két találkozó egyben turistalátványossággént is működött, néhány csoport turista pusztán kíváncsiságból megjelent a templomi szertartáson, és az ünnep kilépett a gyimesi közösségi keretek közül. Több gyimesi szerint pl. a rituális virágátadás, a turisták jelenléte miatt egyfajta előadássá minősült...

Másnap, vasárnap – ahogy azt már említettem – az ünnep családi része következett. Az érintett családok kora reggel keltek, előkészítették a szükséges ételeket: sült húst készítettek, ptyókasalátát, vagy a már előkészített töltött káposztát főzték készre. Berendezték, átalakították az ünnepi teret, asztalokat terítették. Nagy mennyiségű kávé főztek, főztek a gyermekekkel, és ügyeltek arra, hogy mindig legyen friss kávé, legyen mivel kínálni az érkező vendégeket. Az ünnep tematikájából jellemzően hiányzott minden szakralitás, többségben templomba se mentek, mondván, hogy a szombati napon részt vettek a kötelező szentmisén. A vendégek nem egy meghatározott időpontban érkeztek, hanem több turnusban. Egy ünneplő háztartás tagjai átlagosan 8–20 vendéget, illetve családot láttak vendégül. Ezért a vendéglátók állandó készültségben voltak, féltek attól is, hogy egyszerre több vendég érkezik, és nem lesz tiszta evőeszköz, pohár, kávé... A nap vége felé attól is tartottak, hogy nem lesz elég az étel. Fontos hangsúlyoznom, hogy a kortárstalálkozókat sokan feleslegesnek és pazarlónak tartják, hiszen nagy költséget jelent az ételek előállítása az ünnep családi részén, míg például – hogy egy másik közösségi ünnepet említsek – a házassági évfordulók közösségi megünneplését kevésbé tartják pazarlónak (az esemény elsősorban közösségi esemény). Épp ezért a kortárstalálkozók esetén többeknek az ünnep családi része lényegesebb, s a közösségi rész szerintük csak *színház*. A virágcsokrok, ruhák felismerten státuszreprezentációs eszközök, egyébként az ételek előállítása és felszolgálása is. Az általam megfigyelt júniusi ünnepek esetében egyébként alapvetően nagyon jelentős volt az az ünnepértelmezés is, hogy a résztvevők elégedettek voltak azzal, hogy meg tudtak felelni az ünneppel kapcsolatos társadalmi és egyházi elvárásoknak. Boldogok voltak azért, mert tudtak, lehetőségük volt ünnepelni. Ez is egyfajta helyi ünnepértelmezés.

4. Összegzés

Dolgozatommal arra kívántam rámutatni, hogy a társadalmi események (ünnepek) adott formái, hatásai nem pusztán az adott esemény létrehozói által meghatározottak. Azok a külső tényezők is hatással lehetnek az eseményre, amelyek az adott esemény időtartamához és térbeliségéhez kötődnek. A bemutatásra került néhány ünnep példáján azt is láthattuk, hogy az ünnepek és a mindennapok határai rendkívül képlékenyek: pl. a kortárstalálkozó vasárnapján, a vasárnap mint ünnepnap (munkamentes nap) profanizálódott, mindennapivá vált pl. a házkörüli teendők miatt (amit többek munkaként definiáltak, kötelező teendőknek, s nem ünnepi készülődésként) Ehhez az is hozzájárult, hogy az érintetteknek nem feltétlenül kellett templomba menniük. S ennek a mindennapiságnak a kontextusában jelentek meg az ünnep sajátos, ünnepként definiált pillanatai: ajándékozás, ünnepi ruha viselete, közös étkezés (...) Tehát a hétköznapi és praktikus, illetőleg ünnepi dimenziók gyimesi megfigyeléseim alapján nem feltétlenül feleltethetők meg a profán és a szakrális oppozíciókkal,²⁵ az ünnepnap és maga az ünnep, a helyiek értelmezésének megfelelően sokkal komplexebb a szakralitás, a szent, a vallás kognitív struktúráinál. Ugyanakkor a mindennapiság sem pusztán a profán szinonimája.²⁶ Mindezek alapján azt szerettem volna érzékeltetni, hogy a társadalmi gyakorlatok (reprezentációik szerint ünnepi események, vagy praktikus tettek) mint események mindig mozgásban vannak...

²⁵ Lásd erről David Émile DURKHEIM, *The Elementary Forms of Religious Life*, NYC, The Free Press. 1995, 207–241; Mary DOUGLAS, *Natural symbols: Explorations in cosmology*, LDN, Barrie & Jenkins, 1978: xv; Rudolf OTTO, *A szent*, Osiris, Budapest, 1997. stb.

²⁶ Alexandra Tătăran a romániai Naszódon (Năsăud, Beszterce-Naszód megye) és Râșcan (Szucsáva megye) románok között végzett vasárnapkal kapcsolatos kutatásai alapján szintén arra az eredményre jutott, hogy a vasárnap mint a Szűzanyával azonosítható, megszemélyesített, szent nap lényegében a román etnológiai irodalom által forgalmazott absztrakció. A nap, a helyiek szerint inkább viseli magán a pihenés, szórakozás jegyeit és az idősek körében a vallásos miséken való részvétel jellemzi. (Uő, *Vasárnap – ünnepnap: A vasárnap az etnológiai irodalomban = A fiatalok vasárnapja Európában*, szerk. KESZEG Vilmos, POZSONY Ferenc, TÖTSZEGI Tekla, BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék, Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 2009 (Kriza Könyvek, 35), 108–109).

Csergő Melinda

Egy kolozsvári levelezés a mindennapok tükrében

S. J. leveleinek értelmezési lehetőségei

A levelek tartalmi vonatkozásai

A levél műfajiságából adódóan aktuális események kommunikálására alkalmas, olyan verbális kommunikációt helyettesít, amely valamilyen okból nem valósulhat meg közvetlen módon. Egy közvetett információhordozó közeg, amely különböző eseményeket kommunikál egy személyről, illetve annak szűkebb társadalmi köréről. A levélíró a levelekben énképet alakít ki, amely alapján társadalmának őt kezelnie kell.¹ A levélíró szelektálja azokat az eseményeket, amelyek kommunikálásra alkalmasak, képet exponál önmagáról, megszűri, ellenőrzi, ugyanakkor képet közvetít másokról is, amelyben az önreprezentáció során kialakított exponálási szűrőt nem alkalmazza.

A levélírási aktust valamilyen külső tényező hívja életre, többnyire a személyes kapcsolatok közt fennálló földrajzi távolság áthidalására ad lehetőséget. Általában az egyén és környezete közt létrejövő földrajzi eltávolodás teszi szükségessé a levélírást, és az élet menetét meghatározó információk cseréjével az egyén integráns része maradhat egy-egy közösségnek.

A levelek formájára kötött szerkesztettség jellemző. Keszeg Vilmos a levelek szerkezetét vizsgálva² a levélstílus legjellegzetesebb specifikumaként a sztereotípiák, a nyelvi klisék alkalmazását határozza meg. Ezek alkalmazása szövegszervező elvként működik, a tartalom megszerkesztett formába öntését biztosítja, illetve az egyén számára az adekvát formában történő megfogalmazást. A tulajdonképpeni üzenet közvetítését a sztereotip fordulatok alkalmazása foglalja keretbe. „A levelek általában két információs tömbből épülnek fel. Minden levél feldolgozza a partner utóbbi levelének információit. Kommentárt fűz hozzájuk, értékeli őket, a velük kapcsolatos affektív viszonyulást fogalmazza meg, kérdéseket tesz fel velük kapcsolatban. Majd

¹ KESZEG Vilmos, *Kelt levelem... Egy mezősségi paraszttasszony levelezése*, Györffy István Néprajzi Egyesület, Debrecen, 1996, 236.

² *Uo.*, 48–52.

pedig a levélíró saját életének és környezetének aktualitását közli.”³ A leveleknek ez az utóbbi információs tömbje ad helyet az individuum megnyilvánulásának, egyéni gondolatok közlésének. Egyes tanulmányok arra is reflektálnak, hogy mennyiben kezelik sajátos módon a különböző levélírók a műfaj kötött formuláit és szerkezetét. Jelen tanulmánynak ez nem célja, mivel olyan tartalmi elemek határozzák meg a vizsgálatot, amelyek az egyén és mindennapi élet referenciáit tartalmazzák. Az értelmezés során egy jól körvonalazható levéltömb kapcsán arra reflektálok, hogy melyek azok az információk, amelyeket az egyén levélben közvetít saját életéről, milyen szegmensek és mozaikok jelennek meg az egyén mindennapjairól, hogyan helyezhető kontextusba az individuum, a mikrotársadalom és mikrouniverzum kapcsolata. Meghatározó tényező az is, hogy mindez egy olyan sajátos műfajban körvonalazódik, amely aktuális tartalommal és sajátos kontextussal bír, létrehozását egyéni és társadalmi konvenciók egyaránt szabályozzák.

S. J. leveleinek kvantitatív megközelítése

S. J. Kolozsváron élő nyugdíjas nő, aki 1929. július 11-én született Tordán. 2010-ben magánlevelezéséből egy olyan levélkorpuszt állított össze, amelyet a kutatás számára szelektált. A válogatás folyamatát két fontosabb tényező határozta meg: azok a levelek kerültek a forrásanyagba, amelyek borítékban voltak tárolva, továbbá azok a levelek, amelyeken S. J. vagy az S. család szerepel címzettként.

A forrásanyag 52 levelet tartalmaz, amelyek az 1922 és 1967 közötti időszakból származnak. Hat levél datálatlan, amely nagyrészt ugyanazon feladóhoz csoportosítható. Ezt az időintervallumot nem fődik teljes mértékben a levelek, mert 1923 és 1945 közötti időszakból nem származik egyetlen levél sem. Ugyanígy fődetlen az 1951–1953, 1955, 1958–1959, 1960–1962 és az 1965–1966 közötti időszak.

A levelek időbeli megoszlása:

³ *Uo.*, 34.

	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.	XI.	XII.
1922										1		
1923–1945												
1946												2
1947	2			1	1			1	1		1	
1948			1	1			1	1		1		2
1949			2			1						
1950			1									
1951–1953												
1954				1								
1955												
1956								3				
1957					2		1			1		
1958–1959												
1960									1	1		1
1961												
1962			1				2	1	1	1		
1963						1						1
1964	1	1		2								
1965–1966												
1967					1							

A forrásanyag 19 levelének maga S. J. a címzettje, 7 levélnek közvetetten lánytestvérével, 12 levélnek pedig ő maga a feladója. A címzettként szereplő S. J. levéltömbben találhatóak azok a levelek, amelyek nem rokonsági kapcsolatban álló személyek leveleit is tartalmazzák. A szülei levelezéséből azokat a leveleket szelektálta, amely a szűk családi kör levelezését tartalmazza.

A levéltömb összességének 82%-át teszik ki azok a levelek, amelyeket Kolozsvárra címeztek, ehhez rendelődik hozzá az a földrajzi megoszlás, amely a feladás helyeiként szerepel: Aranyosgyéres, Bágyon, Báld, Borszék, Bruxelles, Budapest, Bukarest, Busteni, Gyilkostó, Keresztúr, Kövend, Lugos, Magyarléta, Marosvásárhely, Mészkő, Pestszentlőrinc, Simeria, Szatmár, Székelykocsárd, Szentmihály.

A levelek tartalmi vonatkozásai – a mindennapok reprezentációi

A mindennapok kutatása során a figyelem az intézményesített történelem mellett az individuum interpretációira, az egyéni történetekre irányul, a nagy történelmi események megélésének szubjektív módjaira, amely során az objektív történelem egy megélt történelemmé válik.⁴

Gyáni Gábor a mindennapok kutatásának elméleteit összegző tanulmányában a kutatás tárgyaként „az ismétlődő mindennapi élet és annak szereplői, az átlagemberek, az ő tárgyi világuk, életgyakorlatuk és mentális univerzumuk [...] az átlagember életének tényei, a viselkedését irányító normák, erkölcsi meggyőződések, hitbéli elvek” feltárását határozza meg.⁵

A mindennapok vizsgálata során a korábban elrejtett hétköznapi élet (otthon, intim szféra, kis élet) válik láthatóvá.⁶ A mindennapi praktikus tudás tanulmányozása lehetőséget ad az események pontosabb megértésére, fényt vethet a kultúra rejtettebb mechanizmusainak működésére.⁷ A mindennapi élet középpontjában az individuum áll, akinek cselekvései e mindennapokhoz kapcsolódó kognitív struktúra által meghatározottak.⁸

⁴ NIEDERMÜLLER Péter, *A mindennapok folklórja avagy a folklór mindennapjai = Folklór és mindennapi élet. Válogatott tanulmányok*, szerk. N. P., Népművelési Intézet, Budapest, 1981, 192–219.

⁵ GYÁNI Gábor, *A mindennapi élet mint kutatási probléma*, Aetas, 1997/1, 151–161.

⁶ JONAS FRYKMAN, *A mindennapi élet, mint a kutatás tárgya a svéd etnológiában*, Ethnographia, 1989/1–4, 71–72.

⁷ HOPPÁL Mihály, *A mindennapi folklór-tények tipológiája = Folklór és mindennapi élet. Válogatott tanulmányok*, i. m., 7–30.

⁸ NIEDERMÜLLER, i. m., 200.

Ezáltal a levelek tartalmi elemzése olyan rekonstrukciót és rekontextualizációt tesz lehetővé, amely során a levelet író egyén és ennek mikrovilága, a levélírói tevékenység egyéni illetve mikroközösségi használata, a mindennapokat meghatározó hírértékű esemény válik körvonalazhatóvá. Ez a fajta értelmezés a forrásadottságokból következően nem tesz lehetővé teljes mértékű rekonstrukciót, hanem adott, behatárolt időszegmensek alulnézetét teszi vizsgálhatóvá.⁹

Cécile Dauphin francia kutató a 19. századi levélírási habitusokat vizsgálva állapítja meg, hogy a levelek egy adott korszakhoz tartoznak, amelyek a való élet egyik verzióját alkotják meg, egyfajta tudósítást a mindennapokról, amelyet a történelem önkéntelen tanúi hoztak létre.¹⁰

A levelek tartalmukban egy személyes tudást közvetítenek, a sajátos életvilág szabályozott narratív reprezentációiként tételeződnek. Ennek kapcsán feltehető a kérdés, hogy ez a tartalom önmagában mennyire alkalmas a mindennapi élet láthatóvá tételére, a mindennapi élet mely szegmenseit mutatja meg. Mivel a levélíró egy rövidebb/hosszabb időintervallumról tudósítja az arra érdemes személyeket, az olvasó számára betekintést nyújt saját és mások életének aktuális eseményeibe, így a mikrotársadalom egyes aspektusai válnak láthatóvá. Keszeg Vilmos L. E. levélhagyatékánk vizsgálata során

⁹ Bernard LEPETT a léptékváltás feladatát azoknak a kontextus-rendszereknek az azonosításában látja, amelyek az adott társadalmi játszmák keretét alkotják, egyetlen lépték egyetlen társadalmi működési elv vizsgálatát teszi lehetővé. Bernard LEPETT, *Építészet, földrajz, történelem = Társadalomtörténet másfépp*, szerk. CZOCH Gábor, SONKOLY Gábor, Csokonai, Budapest, 1995, 3351. A mindennapok világának megközelítése a teljesen konkrét idő- és térbeli kereteket részesíti előnyben, ezért a kis egységekhez és a rövid időtartamokhoz tartja magát. Gyáni Gábor a téma összefoglalásában a kutatás elméleteit emeli ki: a társadalom általános szerkezetében a partikuláris esetek pluralitása (Giovanni Levi), átlagosságánál fogva reprezentatívnak tekinthető esetek (Carlo Ginzburg), az életvilág tartománya mint kulturális entitás (Richard van Dülmen, Wolfgang Kaschuba) saját életviláguk kontextusában értelmezett cselekvések és tapasztalatok azonosítása és elemzése (Hans Medick). A mindennapi élet mint kulturálisan meghatározott életvilág: a francia mentalitástörténetben (Fernand Braudel) a mindennapi élet a történelem alaprétege, hosszú időtartamot képező alapstruktúra, amely mechanikus rutin elve szerint zajlik, és a német *Alltagsgeschichte* (de Certeau, Alf Lüdtke) nem a változatlan egyhangúságot látja, hanem éppen a teremtő változékonyság világaként közelít a mindennapokhoz. GYÁNI, *i. m.*, 151–161.

¹⁰ Cécile DAUPHIN, *Pour une histoire de la correspondance familiale = Romantisme*, 1995, 89–99. http://www.persee.fr/web/revues/home/prescript/article/roman_0048-8593_1995_num_25_90_3055 (2011. 03. 28.)

reflektál a levelek funkcióira is. A levélíró a közösség eseményeit leírva saját életvilágának történéseibe avatja be a távol élőket. Megtanul magáról, életéről, környezetéről beszélni, mi kezelhető hírként, eseményként, mi hogyan, milyen összefüggésben és kontextusban jeleníthető meg. Betekintést nyer mások életébe.¹¹

Az események menetének pontos leírását különböző korlátok határozzák meg, mint például az egyéni szelekciós elvek, műfaji korlátok, az olvasó/író személyének kiléte. S. J. leveléből az is kitűnik, hogy saját gondolatainak leírását meghatározza az a tény, hogy anyja a megírt leveleit átjavítja. Itt nem csak a kettős szelekció érvényességét fejezi ki, hanem arra is rávilágít, hogy adott korosztályig a levél szülői felügyelet irányítása alatt íródik meg: *[...] tegnap este még 11 órakor levelet írtam, annak a kislánynak, akinél Déván megszállva voltunk, viszont ma reggel hatkor már újra levelet írtam, Nektek. Még kellene egy levelet megírjak, Keresztapámnak, de nem tudom mi-hó-hó. Jo volna, ha itt lennél Anyuka, hogy átjavítsd a levelem. Illetve mégse volna egész jó, mert akkor az a levél nem az én levelem lett volna. Így viszont az lesz.* (S. J. 1948. VIII. 13)

A többszörös szűrőn és reprezentációs igényen keresztül megörökített események akarva-akaratlanul közvetítik a mindennapokban élő emberek történeteit, gondolatait. Egyaránt reflektálnak arra, hogy mennyiben érintik a nagyobb történelmi/politikai események az egyén mindennapi életét, melyek azok az események, amelyekre az egyén egy adott mikrokontextusban reagál. A gazdasági-társadalmi helyzetekben bekövetkező változások közvetlen módon csak a mindennapi élet felszínét érintik, ezek a hatások hosszabb történeti perspektívában átalakíthatják a mindennapi élet legbensőbb rendjét is.¹² A levelek aktuális környezetet, eseményeket, gondolatokat mutatnak be egyetlen perspektívából, a mindennapokhoz kötődő gondolatokat fogalmazzák meg: infláció, fogyás, regenerálódás, a lakások szétlövése, rendbetétele, környezet, lottó, nyugdíj, utazás, stb.

Ilyennek bizonyul egy heti eseményről írt beszámoló, vagy mindenki azt írja, hogy abban a percben mi aggasztja: tanügyi reform hatása a szakmai életre, színházi problémák a mikrofon megfelelésége, a turnén megismert emberek és környezet, amelyek a későbbiekben talán nem bírnak nagyobb jelentőséggel, de mivel abban a momentumban érdekfeszítőnek bizonyultak megfogalmazásra érdemessé váltak. A levelekben a mindennapokat meghatá-

¹¹ KESZEG Vilmos, *Alfabetizáció, írásszokások, populáris írásbeliség*. Egyetemi jegyzet, KJNT-BBTE Magyar Néprajz és Antropológia tanszék, Kolozsvár, 2008.

¹² NIEDERMÜLLER, *i. m.*, 196.

rozó történések széles és színes skálája sorakozik fel, amelyek egy személyre koncentrálnak, vagy akár általánosabb érvényű eseményeket örökítenek meg.

Fogarasi Géza tegnap látogatott meg bennünket. Egy hónapja érkezett hazra az Uralból. Ép, egészséges visszahízt a ott leadott 20 kilóját és visszakerült a Közellátási Minisztériumba, jól van elhelyezkedve.. Mindezekkel szembe a 4 évi távollét annyira közömbössé tette a házasségeket egymás iránt, hogy most készülnek beadni a válópert, céltalannak látják a további együttélést. – Érdekes lelkiállapot ez, már több esetben hallottam ilyen fogságból hazatérés utáni válásokról, nem csak a középkeletből, de a lakosság széles rétegeiből is. (S. E. 1949. III. 6.)

A levelek autobiografikus és biografikus jellegét tekintve elmondható, hogy az életpálya egyes eseményeit mély részletességgel jelenítik meg. A forráscsoport jellegéből adódóan az S. J. köré (általa/hozzá/róla) írt történetek körvonalazódnak. Kedvenc olvasmányai, a bábszínházi turnék, a családban való tevékenység, az eszperantó nyelv tanulásának kezdete, az üdülések mikéntje... Nem rekonstruálható a teljes életpályája, de azok az időszakok, amelyekről írnak, teljes részlegességgel elevenítik meg az eseményeket. (Hogyan viselkedik a szomszéd, milyen színű a könyv borítója, milyen aktuális esemény foglalkoztatja őt és közvetlen környezetét, milyen ebédet készítenek, hogyan zajlik a romiparti, stb.) Ezáltal olyan történeteket is exponálnak, melyeknek csak abban az időpontban és kontextusban van relevanciájuk.

A levélírók reflexiója a mindennapok kontextusában megvalósuló levélírási gyakorlatra

A levelezés, a levél érkezése és küldése, a levelek tartalma egyaránt a mindennapi élet része. Olyan médium, amely privát és nyilvános jellegű információkat közvetít, így a szűk közösség mindennapi életének részévé válik. Cécile Dauphin megállapítja a levelezés, a levelek és az ehhez rendelődő habitusok kapcsán, hogy a levél egy autoreflexív műfaj, mely információkat tartalmaz önmagáról: megfogalmazásokról, forgalmazásokról, olvasási módokról, tárolási gesztusokról, a levélváltás helyéről/körülményeiről stb.¹³

A mindennapiság fontos jegye, hogy rutinszerűen szegmentáljuk a körülöttünk levő valóságot, az időt rítusokkal osztjuk használható szeletekre.¹⁴ A levél írását és érkezését egyfajta ciklikusság jellemzi. Szegmentálja az időt,

¹³ DAUPHIN, *i. m.*, 92.

¹⁴ HOPPÁL, *i. m.*, 18.

az elküldött levélre érkező válasz lehetséges időpontját is meghatározza: *Ugy vártam máma a postást, hátha hoz nekem is levelet Tőletek, de biza nem hozott. Remélem holnap már nem hiába várom* – írja S. J. unokatestvére 1962. VII. 28.-án.

A levélírók legtöbb esetben arra is reflektálnak, hogy milyen körülmények között írják a levelet, mikor és hogyan továbbítják azt a címzettnek: *s különben sietek, hogy vigyem fel Ilikének, mert ő vállalta, hogy elviszi. Hogy vagytok? Mi újság? Megígérem, hogy jövőkor többet fogok írni* – írja Sz. I. 1947-ben, vagy *Hétfőn írom jelen soraimat, azonnal postázom* – írja 1963. VI. 3-án K. B.

A levelek tartalmi vonatkozásait tekintetbe véve megállapítható, hogy több esetben kvázi-nyilvánosságról beszélhetünk.¹⁵ Ez jellemző a levél írásának, továbbításának és olvasásának folyamatára. Főként családi levelekről lévén szó, a címzettként megnevezett személy egy mikroközösség, egy család, egy szűkebb társadalmi kör reprezentánsa. *Egy lapot írtam ma egy bete szombaton Evinek címeztem remélem meg kaptátok* – írja B. Gy-né. *Először is nagyon szépen köszönöm az anyuék nevében is, hogy olyan hosszú részletes levelet írtatok* – írja Idi 1946. XII. 7-én. *A levelet csütörtökön lapot pénteken kaptam meg, igen meg örvendtem mind a ketőnek. Jo hogy nincs semi baj otthon.* (B. Gy-né dátálatlan)

A levelekben szereplő információt két tényező is meghatározza: a levélíró beszámol a saját életéről, ugyanakkor szűkebb környezetének eseményeiről is tudósítja a címzettet: *Meg kell dorgáljam Bubucit, amiért nem teljesítette ígéretét. Hosszú beszámolót helyezett kilátásba, ami mai napig sem érkezett meg. Ilonka azt írta a minap, h. se rólatok se az otthoniakról nem fog referálni, írjon mindenki magáról! Azt válaszoltam vissza: bizony írjon csak mindenkiről, mert Ti. tudvalevő dolog – rendkívül lusta levélírók vagytok. Otthoniaknak nincs témájuk, olyan egyhangú, unalmas élet jutott ki osztályrészül. Bubuci mindkét lapjára válaszoltam. Megkapta?* – kérdi S. O. 1960. dec. 15-én.

Az ünnepi és alkalmi levelektől eltekintve, a személyes levelek írásának nem lehet meghatározni egy pontosan datálható időszakmentumát, mert mindezeket meghatározza a történő események információértéke, illetve az érkező levelek mennyisége és tartalma, ettől függően épül be a hétköznapi struktúrájába. Ugyanakkor a levél írása és olvasása egyaránt rituális cselekvés, amelyet a fenti tényezők hívnak életre. Mindkét félnek meg kell teremtenie az ehhez kapcsolódó tevékenységek kontextusát. A levél írására és olvasására fel kell készülni, ki kell várni a megfelelő alkalmat és körülményt, ezekre a tevékenységekre időt kell szánni, olyan időpontot kell választani, amely kizár bármely más jellegű aktivitást. *Nagyon jól esett olvasni* (a levelet). *Ebéd után vet-*

¹⁵ A fogalmat KESZEG Vilmos használja a levélírási szokások vizsgálata kapcsán. Lásd KESZEG, *Kelt levelem...*, i. m., 45.

tük elő, mikor mindnyájan együtt ültünk az asztal körül. A levél volt a 3-ik fogás, vagyis csemege – fogalmazza meg egyik levélíró (Idi 1946. XII. 7-én) a levél olvasásának kontextusát és rituális jellegét. (Nem tudok rendesen odafigyelni a levélírára, bömböl a rádió) – jegyzi meg zárójelben L. Zs. 1962. XI. 18-án írt levelében, amely arra enged következtetni, hogy a levél írásának körülményéhez hozzátartozik a csend, a koncentrációs lehetőség, amikor a levélíró felépíti, tagolja és írásba foglalja a közelmúlt eseményeit.

A forrásanyagban több levélíró is reflektál arra, hogy a levél írását megszakítja, majd később folytatja, így ennek következtében némely levél megírása két-három napot is igényel, attól függően, hogy egyéb tevékenységek mennyire töltik ki mindennapjait: *...hoztam 10 kicsi ruhát, mielőtt nekifogok írok [...] Megöntöztem a virágokat s most befejezem a levelet, hogy ma adjuk föl.* – S. I.-né lányának, melyben utal arra is, hogy a levél befejezését sürgeti a feladáshoz kitűzött időpont.

Az alábbi S. J. leveléből olvasható részlet arra is utal, hogy a levélíráshoz nem csak a megfelelő külső körülményeknek kell adottnak lenniük, hanem a levélíró mentális hozzáállása is fontos, a levelet tiszta fejjel, összeszedett gondolatokkal, alkotói hozzáállással lehet megírni: *Már egy órája ébren vagyok, de képtelen voltam hamarabb neki fogni írni, mert az éjjel 1/2 2 kor kerültünk ágyba [...] De fejezem levelem, mert fel kell keljek. Zsóka most jött utánam, s én még ágyban vagyok. de máris szököm, öltözöm és megyünk.* (S. J. 1964. IV. 16.)

A levélírást idő igénylő feladat, néhol áldozatot kell hozni érte, a munka- illetve pihenési időből szakít rá lehetőséget a szerző: *[...] most is ennyivel kevesebbet alszom, amennyi idő alatt ezt a levelet írtam.* (S. J. 1960. IX. 18.)

A megérkező levéllel (néhol a melléklettel) kapcsolatosan az levélíró előírja és szabályozza a számára optimális cselekvést: *a mellékletet kérem szépen add át a címzettnek, ha lehet négy szemközti.* (1962. XI. 18. L. Zs.)

A levélváltás gazdasági vetületére is több levélíró reflektál. Kritikai hozzáállás jellemzi a levelezők többségét saját levelükkel kapcsolatban, amelyet megszövegeznek, mintegy megelőzve és elhárítva a levelet olvasó személy véleményezését, tudatván azt, hogy tisztában vannak a levelezési, levélírási normákkal.

Egy ilyen papírlap 1 Leu. A boríték is 1 Leu. Nagyon olcsónak tartom és nem a legrosszabb minőségűek. Gondoltam veszek belőle, jó lesz számtanfűzetnek, s még piszkozatnak is, de legjobb leveletírni rajta, ennél sokkal jobb tintával, mint amilyenvel írok, mert ez pocskék! (S. J. 1948. VIII. 13.)

Keszeg Vilmos állapítja meg, hogy a levelek elemzése során jól körvonalazódik a levelezés etikettje.¹⁶ Az S. J. forráscsoport leveleinek tartalmi elemzése kapcsán is kirajzolódik az ideális levél képe: stilisztikai, formai, esztétikai, tartalmi elvárásoknak kell megfelelnie, legyen kimerítő, azokról a dolgokról és eseményekről kell beszámolnia, ami a címzett érdeklődését felkelti, az írásképnak esztétikailag is megfelelőnek kell lennie, olvashatóságát a levélírónak kell biztosítania, a levélíró írjon össze-vissza, követhető legyen a gondolatmenete és a levél tartalmának felépítése.

*Alig várom már a megígért karácsonyi ünnep beszámolót, mert tudd meg Jucika, nekiünk valóságos ünnepnapnak számít, mikor levelet kapunk, na és mikor olyan jó híreket írsz. Most beszámolok az ünnepi eseményekről. Ne kacagj ki, annyi mindent összevissza írok. Remélem Te is ilyen hasonló hosszú levéllel fogod viszonzani soraimat. Meg is ígérted ugyan, ha el nem felejtetted azóta... Ne gondold, hogy Idi mindenről referált hamis, tudniillik nekem is hagyott. Én többet vártam Tőled az igaz, egy kimerítőbb levelet. Sokmindenről nem referáltál, ami persze nagyon érdekel! Az írást ne nézzed, mert most jöttem haza egy helyről és megfázott a kezem (...) Mindnyájukat szeretettel csókollak. (1947. január S. I.) A levelekben egy adott időpont szelektált eseményei jelennek meg, nem egy szubjektív képet alkotnak meg a történt eseményekről, de az olvasónak lehetősége van arra, hogy a személyközi találkozás alkalmával kibővítsé az információkat, mivel több levél egy majdani személyes találkozó lehetőségét, elvárását is implikálja: *Szóval bővebben ismertettek a jelen állapotokról. Ne sokadozz! Gyere! Én persze csak egy felkiáltó jelt teszek a papírra nem úgy mint Anikó, ő bizony nem fukarkodik a felkiáltó jelekkel mikor ír. (1963. VI. 3. S. B.) Annyi írni válnom volna, hogy reggelig egyfolytában írhatnék, de... de. Mindent jegyzek s így otthon az unalomig való részletességgel mesélek el mindent. Nagyon szépen kérlek, mindenki ismerősnek, akivel találkoztok, adjátok át üdvözlömetem. Nem tudok írni senkinek. (S. J. 1960. IX. 18.) Csak egy a kár, hogy levélbe nem lehet mindent megírni, de ha karácsonyba hazajössz – illetve Szentmihályra jössz, akkor részletesen mindent elmondok neked. (1948. dec. 3. B. L.)**

A két nem között megoszlik az írás által birtokolt terület női, illetve férfi jellegét tekintve: a technikai, a külterület, a pénz, a nyilvánosság és hivatali ügyek a férfiak írásgyakorlata köré csoportosulnak, míg a családi, a privát, a ház körüli ügyek, az intimitás a női írásgyakorlatra jellemzőek.¹⁷ A családi levelekben a szerepek egy precíz társadalmi rendhez hasonlóan oszlanak

¹⁶ KESZEG, *Kelt levelem...*, i. m., 45.

¹⁷ Bernard LAHIRE, *Masculin-féminin. l'écriture domestique = Par écrit. Ethnologie des écritures quotidiennes*, szerk. Daniel FABRE, Édition de la maison des sciences de l'homme, 1997, (Mission du patrimoine ethnologique. Collection Ethnologie de la France, Cahier, 11.), Párizs, 146.

meg: a gyerekek általában az ünnepi levelezést gyakorolják, a serdülők a jó viselkedésről írnak, az apák a hatóságról, a teljesítményekről, a nők a ház körüli tevékenységekről, a nevelés körülményeiről.¹⁸ Habár a fenti megállapítás egy adott korszak és hely levelezésére vonatkozik, tény, hogy a szerepek és a hozzá rendelt közlésre méltó információk megoszlanak attól függően, hogy ki a levélíró és ki a címzett. A következőkben két olyan levélrészletet olvashatunk, amelyekben a feladó és címzett kilétének tudta nélkül is következtethetnénk azok nemüére és társadalmi helyzetére. Az első levelet az anya írja lányának, a második egy sógortársi levélrészlet.

1. S. I-né levélrészlete: *Én a tegnap varrtam, nagyon szaporátlanul megy, pedig azt hittem, hogy szombaton le is tudom vinni, de ez bár hétfőn sikerüljön, az sem biztos. Tegnap itt volt N. M. ő főzött. Voltam kenyérért, vettem bust, úgyhogy buslevest ebédeltünk. Mára is van. (...) Aztán egész nap varrtam, de nagyon lassan halad a munka. 11 óra után mosogattam el 2 napi edényt.*

2. K. B. levélrészlete: *Erzsike már mint Kormosné a levegő hullámain keresztül meghallotta amikor Te olyan cuppogtatva-csettintve élvezted a bort ittlétedkor. Hogy ismét egy kis örömbé és élvezetbe legyen részed ismét hozott egy liter bort. Ezt én hajlandó vagyok a következő időig őrizni: Hétfőn írom jelen soraimat, azonnal postázom. Kedden kézhez kapod, két napot kapsz gondolkodásra, kérvényezésre utazásra. Még egy napot rá adok, vagyis péntek d. utánig vigyázzok a borra. Addig felváltva vagy az ujjam begye lessz az üveg száján vagy a nyelvem hegye. Na még egyet! Ha megteszed azt a szíveséget, hogy kijössz nekem segíteni a jó ízű bort meginni úgy az úti költségedet megtérítem. Persze csak autobuszon való utazásra értem nem kis személy kocsival.*

Az írásban elkülönülő férfi–női dichotómia¹⁹ tetten érhető a levelek kapcsán is, és nem csak az fogalmazódik meg bennük, hogy a levélíró mit tart közlésre érdemesnek, hanem saját társadalmi szerepéhez hozzárendelődnek azok a tények, amelyeket ettől függően kommunikálhat.

Következtetések

Egy levéltömb elemzése során a tartalmak által reprezentált hetek (esetenként napok) struktúrája írható le abból a perspektívából, amely a levélírókat jellemzi. A közvetlenebb viszonyról tanúskodó levelekben (pl. anya–lánya)

¹⁸ DAUPHIN, *i. m.*, 96.

¹⁹ Vö. KESZEG, *Alfabetizáció...*, *i. m.*, 168–170.

olyan elementáris dolgok is megfogalmazódnak, amelyek ezekre a struktúrákra utalnak, biztosítván a másik felet arról, hogy távollétében is a megszokott rendben zajlanak az események. Ugyanakkor hírértékűnek bizonyulnak azok az események is, amelyek épp ettől a hétköznapi struktúrától térnek el.

A tartalmi elemzés során nemcsak egy személy, hanem az adott mikrotársadalom levelezési gyakorlatai is kirajzolódnak. A levelek tartalma és a mindennapiság szoros kapcsolatban állnak egymással, mivel a feltárt levelek olyan spontán közléseket is tartalmaznak, amelyek fontos adalékul szolgálnak egy személy, egy mikroközösség mindennapi életének vizsgálatához.

Az adott forrásanyag értelmezése arra enged következtetni, hogy nemcsak a levélírás, hanem a továbbított információ is lényeges pontja az egyén mindennapi életének. A fenti példák azt bizonyítják, hogy az adott társadalmi kör hétköznapi életét meghatározta és befolyásolta a levelezés, strukturálta a hétköznapiakat, kohéziót teremtett mindennapjaikban, a levelek érkezése, küldése, olvasása és írása a mindennapi élet kiemelkedő területét foglalta el nemcsak individuális, hanem kollektív szinten is.

Ege C. Reinuma

Connecting Dystopian Society: Female Characters In The Films of Béla Tarr

The people of this generation know information-cut. They can follow the logic, the logic of the story, but they don't follow the logic of life. Because I see the story as only just a dimension of life. We have time, we have landscapes and we have metacommunications – all of which are not verbal information. If you watch the news it is just talking, cutting, maybe some action and afterwards talking, action, talking. For us, the film is a bit different.¹

Abandoned landscape; lonely human soul; wasted emotions; empty and meaningless life. Béla Tarr and his unique film narrative is not a simple story of neverland, but it opens the deepness of human inner life and his values, the essence of simple life. The universality of narrative among humans is the opening of Roland Barthes's landmark essay on narrative: "[...] the narratives of the world are numberless. Narrative is first and foremost a prodigious variety of genres, themselves distributed amongst different substances – as though any material fit to receive man's stories. Able to be carried by articulated language, spoken or written, fixed or moving images, gestures and the ordered mixture of all these substances, narrative is present in myth, legend, fable, epic, and cinema. Narrative is instructional, transhistorical, transcultural: it is simple there, like life itself..."²

The last words, or moreover the last sentence make clear how close is Béla Tarr to the life, the presentation of the life in his films is important for him and for audience not only to understand the different sides of life but also how ordinary people can act in different situations.

Béla Tarr is using different kind of narration. In his view the story is the secondary thing, it is not relevant. The main thing for him is always how he can touch the soul of people, how can go closer to real life and how can understand something about life. He is just trying to follow the real psychological process and not the story and not the verbal information. Usually, the film experience represents and reflects the direct perceptual experience of

¹ *In search of truth, Béla Tarr interviewed by Phil Ballard.* Kinoeye, 2004 March. Source: <<http://www.kinoeye.org/04/02/ballard02.php>>

² BARTHES, Roland, *Introduction to the structural analysis of the narrative*, University of Birmingham, 1966, 15–35.

the filmmaker by means and modes of his unique style. He constitutes and locates his own personal view of reality, and the spectator has to interpret and signify these artistic expressions to create his films as expressions on the level of the mind.

Films are documents of their time and space, they simply tell the stories about characters through experiences. So the character is a kind of missing link between the narrator and a white screen and an audience.

As we know that in the films the characters can have many roles, which can affect and captivate the audience; characters can have their own lives with past and future dreams and they can have many sides from evil tendencies to *femme fatale* ones. Each role will give some extra enigmatic point for the narrative and for a film as a whole.

The character in the films of Béla Tarr is not only a piece of *mise-en-scène*, but much more like supplement of the narrative continuity. The character can make the words and actions real, offering the audience not only visual pleasure³ but also emotional and psychological deepness, they have their own identity and history and childhood, which might reflect the problems of society on social levels. One may also have a conflicted character, like in many Béla Tarr's films, if the virtues one's character comprises contain internal tensions.

The sympathy, empathy or antipathy gives different values, measures and opens the needs of a character. In the films of Béla Tarr, the needs of characters are very clearly presented, consisting of simple and basic things like security or love, and a need for independence. Although to have these basic things, like the everlasting emotions of loneliness, misanthropy and dystopia, they are so much related to the characters that it is hard to find a way out of this circle. The anxious feelings for the audience reactions, and the conclusion of how the audience perceives the character are more than important. They are offering not only visual pleasure and action, they are offering something uncommon – a glimpse of heroism, always looking for the horizon with restless feeling of waiting and charismatic enigma what can connect the audience and white screen. Characters like these can erase the line between real life and cinematic reality, giving opportunity to audience to identify itself as a part of film and through the characters the space of film widens itself.

³ MULVEY, Laura, *Visual and other pleasure*, Indiana University Press, Bloomington, 1989. 25–55.

It is not surprising that characters in the films of Béla Tarr are based on so much of emotionally affecting level. A little detail like eyes, or face and body expressions, the temper or loudness of voice make simple things remarkable and open the human side of character, like introvert or extravert behavior. Their expectations for the coming events or for the life in general are based on the two simple things like happiness and dignity. The everlasting conflict between the character inner world and a dystopian society make them act like aliens in unknown world, but they have their own hope what is based on the idea of better life.

In general, Béla Tarr loves close-ups and it is not only the willingness to catch the time or space or character in reality but it is more to catch the emotional moments. The emotions in eyes and face, like tears, laugh or confusion, which reflect the inner suffering and searching the simple answer of existence, happenings and events.

These moments are rare and unique, like emotional breaking point or emotional dreaming or the restless soul which reflecting itself through the vivid eyes to the audience. The ignorance for the audience how the character can act and what sides he might reveal, make them innocently and visually perfect and so human like. And they make us feel that their lives are part of ours.

Characters like Irén (*Family Nest – Családi tűzfészek*), Judit (*The Prefab People – Panelkapcsolat*), or Hédi (*Almanac of Fall – Őszi Almanach*) are too sharply brought out from the surroundings, and their activity space is too narrow. The camera is focusing on their faces and eyes, the facial expression and their behavior generally bringing out their sadness and creating sympathy with the audience.

Kata as a character from *The Outsider (Szabadgyalog)* is different. Her role is not accurate, but more confusing. She don't want to find her own world, and no need to fight against system, she just follow her idea or dream to live a life without worries. For her it might be happiness or love, but it is so hectic and obsession like to fill an empty gap.

Besides Hédi is very much known her life, her deep smart ideas, the inner side and a outer light attitude toward everyday life make the conflict with character. She is trying to accept and fit herself to the frames of general rules.

In the screen the close-up has its own remarkable power to show the audience the tears, the eyes and emotions of the character. Béla Tarr loves close-ups and offers in his films the surprising moments of the character facial reactions. The female characters like Irén or Judit or Kata showing not

only the external reactions but give a hint what is going on with the character inner world. Hesitation, searching for solution of everyday problems, tears, waiting, or just laugh is captured in these freezed close-ups moments.

Hédi's characteristic situation is much more different, the close-ups can show her maturity, her inner wounded world, the sadness and how she try to accept the life as it is. The character is like a slave in the tiny flat, but this slavery protecting her. The walls and the loneliness is like a highway to the protective world, she needs a covering shield because only of that way the character find a peace and balance between inner and outer world.

Vali Kerekes as singer in the film *Damnation* (*Kárhozzat*) is dreaming too much and desiring to have a better future one day. The desire closes her eyes. The audience can see the female character in three different roles: as a singer, as a wife and as a lover. She is a kind of *femme fatale*, diabolical ambitious and infinite, shaped by dystopian society and different convictions of life. The semiotic level of Béla Tarr's approach is evident in the sequence of *Damnation* (*Kárhozzat*) where the woman played by Vali Kerekes performs a song at the Titanic Bar. The space of the bar is understood as a social space but also as a metaphorical rendering of conceptions of the soul of the woman and her ultimate performance. It is also a transformative space in which characters overcome their isolation and forge an expressionist connection to others.

Tarr's tendency to fragment the body of the woman is central to his visual and instructional stylization. Tarr almost never adheres to the grammar and language of a more conventional approach where close-ups and mid-shots of a character are predicated by longer establishing shots that situate the whole body in a recognizable space and milieu. The relative capacity of establishing shots forces the spectator to enter this sequence, and the space of the film, to explore the space like the characters do by physically being in there, in accordance with the rhythms of Tarr's editing.

So, the characters are not only fantasy based or untouchable, they have so many human sides and weaknesses, which melt the differences between audience and an artificial world. The film as a medium gives them an extraordinary power to affect the narrative, the image and audience.

László Lilla

Nemi reprezentációk egy kortárs magyar és román (nő)filmben¹

Dolgozatomban egy magyar és egy román filmet vizsgállok a nemi reprezentációk szempontjából. Az alkotások: Kocsis Ágnes *Friss levegő*² és Cristian Mungiu *4 luni, 3 săptămâni și 2 zile* (4 hónap, 3 hét és 2 nap³) című filmje. Mindkét film 2000 után készült, a közelmúltat ábrázolják (múltfilmek), és mindkettő nőfilmnek tekinthető. A dolgozat első felében felvázolom a feminista és a női film kérdésével kapcsolatos elméleti háttérrel, amely elemzési szempontjaimat biztosította, majd rátérek a nemi reprezentációk vizsgálatára (hogyan jelennek meg a nők és a férfiak ezekben a filmekben, milyen hatalmi struktúrák befolyásolják a nemek elrendezkedését / hierarchiáját e filmek világában).

Feminista filmelmélet(ek) és a női film

Nemi reprezentációk és film kapcsolatának vizsgálatával előszeretettel foglalkozik a feminista filmelmélet. Ennek kétségtelenül egyik legidézettebb munkája Laura Mulvey *A vizuális élvezet és az elbeszélő film* című esszéje,⁴ amely a pszichoanalitikus feminista filmelmélet alapító dokumentumának tekinthető. Mulvey azt vizsgálja, hogy a *mainstream*⁵ hollywoodi filmekben a patriarchális tudattalan hogyan befolyásolja a látás módjait és a szemlélés élvezetét. E filmek manipulálják a vizuális élvezetet azáltal, hogy az erotikát a patriarchális gondolkodás nyelvébe kódolják. A film nyújtotta élvezetek egyike a szkopofília, mely nemcsak a szemlélés élvezetét jelenti, hanem van egy

¹ A tanulmány írásakor a szerző POSDRDU ösztöndíjban részesült.

² Színes, magyar filmdráma, 109 perc, 2006, szereplők: Hegyi Izabella, Nyakó Júlia.

³ Színes, román filmdráma, 113 perc, 2007, szereplők: Anamaria Marinca, Laura Vasiliu, Vlad Ivanov.

⁴ Laura MULVEY, *A vizuális élvezet és az elbeszélő film*, Metropolis: Feminizmus és filmelmélet, 2000/4, 12–23.

⁵ A *mainstream* megnevezést a domináns, populáris fogalmával egyenértékűként használom a szövegben.

nárcisztikus aspektusa is: a szemlélés tárgyával való azonosulás élvezetére is vonatkozik.⁶

A domináns⁷ mozi filmjeiben a szemlélés élvezete mindig kettéválk egy aktív és passzív oldalra, az aktív oldalt a férfi képviseli, az ő tekintetével azonosul a néző, a passzív oldalt pedig a női jelenti, ő a szemlélés tárgya.⁸ A nő a filmben nem önmagában jelentős, hanem az általa a hősben kiváltott érzelm miatt fontos. Az aktív férfialak háromdimenziós teret követel, míg a női kép inkább kétdimenziós képpé, látvánnyá minősül át. Mulvey írására számos válasz, kritika született. Ő maga is 1981-ben újragondolta és kiegészítette korábbi esszéjét, hangsúlyozva, hogy a női néző és a melodráma kérdését figyelmen kívül hagyta.⁹

Mary Ann Doane¹⁰ Mulvey írását továbbgondolva állítja, hogy a nő szépsége a kamerabeállítás, a képkivágat stb. függvénye, tehát a kép felületével szorosabb kapcsolata van, mint annak háromdimenziós mélységével, amit a férfi tölt ki. Szerinte a női nézőség problémáját a közelség/távolság oppozícióból kiindulva kell átgondolni. Egy alapvető problémára hívja fel a figyelmet: ha visszajára fordítjuk a néző–nézett viszonyát, akkor ugyanaz a logika érvényesül, melyben a nemi különbség szükségszerűen alany és tárgy viszonyára korlátozódik, s amely a domináns rendszer jellemzője.

A domináns hollywoodi filmmel párhuzamosan megjelent az alternatív film is, amely megkérdőjelezi a *mainstream* film alapfelvetéseit, rámutatva azokra a társadalmi berögződésekre, melyeket a domináns mozi közvetít. A nem domináns mozi (ellenmozi) más jelrendszerrel, gyártással és tartalommal rendelkezik. Elsőként a művészfilmek tartoznak e kategóriába, ugyan-

⁶ MULVEY, *i. m.*, 14.

⁷ Hollósi Laura Anette Kuhn gondolatait idézi, aki szerint a domináns mozi filmjeit intézményes keretek között készítik a nagyközönség számára, az eladhatóság szempontjait figyelembe véve. Ezekben a filmekben a nő akadályként jelenik meg a férfi számára, a megoldás pedig vagy az, hogy a nő elfoglalja a társadalomban a helyét (férjhez megy, szerelmes lesz), vagy kirekesztődik a társadalomból (bebörtönzik, meghal). Érdekesnek tartja Kuhn azt is vizsgálni, hogy a nők milyen módon nem jelennek meg a filmben. A domináns moziban a nők a férfiúi fantázia szüleményei, nem valódi nőként jelennek meg. Vö. HOLLÓSI Laura, *Nőfilmek – nem csak nőknek*, Metropolis: Feminizmus és filmelmélet, 2000/4, 69–86.

⁸ MULVEY, *i. m.*, 15.

⁹ Laura MULVEY, *Afterthoughts of Visual Pleasure and Narrative Cinema = Feminist Film Theory: A Reader*, ed. Sue THORNHAM, NYU Press, 1999, 122–130.

¹⁰ Mary Ann DOANE, *Film és maszk: A női néző elmélete*, Metropolis: Feminizmus és filmelmélet, 2000/4, 24–36.

is másképp jelenítik meg a szexualitást és a női testet, mint a domináns mozi.¹¹ A női kérdésekkel foglalkozó feminista ellenmozi a másik alternatíva, hiszen a feminista gondolatrendszerből merítve nőkérdésekkel foglalkozik.

Hollósi Laura „nőfilmeknek” nevezi azokat a filmeket, melyekben nőké a főszerep, és melyek a nőket nem a hagyományos módon ábrázolják.¹² A szerző kihangsúlyozza, hogy a nőfilmek jellegét nem a rendező neme adja, bár kétségtelen, hogy a rendezőnők másként láttatják a nőket, mint a férfiak, ugyanis olyan élettapasztalattal rendelkeznek, ami belülről fakadó élményeket hív elő, és ami csak a sajátjuké, a férfiak mindezt csak kívülről élhetik meg. Ezekben a filmekben az élmény belsősége miatt valószerűek a női figurák.

A nőfilmek gyakran szólnak a lányok felnőtté válásáról, anya és lánya kapcsolatáról, lánytestvérekről, barátnőkről és a nők közötti szerelemről, az idősödő vagy idős nők problémáiról. A nőfilmek olyan témákat dolgoznak fel tehát, melyeket a domináns mozi nem véletlenül mellőz. A kellemetlen témaválasztás miatt a nőfilmek sokszor nem nyerik el a közönség tetszését a nők körében sem. Végkifejletük nem olyan magától értetődő, mint a domináns mozi esetében.

Míg a domináns moziban a nőket a vágásnak köszönhetően a férfi nézésével látjuk, a nőfilmekben nemcsak ők a nézés objektumai: a nők is néznek. Ez viszont nem jelent hatalmi viszonyt, hanem kölcsönösséget teremt. Cél, hogy ne egyenlőtlen kapcsolatokat mutassanak be, hanem olyanokat, melyekben a kölcsönösség érvényesül.

Az általam elemzendő filmek közül az egyiket nő, a másikat férfi rendezte, ennek ellenére egyik film sem sztereotípiákban ábrázolja a főszereplőket, és mindkettő esetében valószerű nőalakokról beszélhetünk. A lány felnőtté válásáról, anya és lánya kapcsolatáról szól a *Friss levegő*, Cristian Mungiu filmje pedig a kommunista diktatúra elnyomásában talpon maradó két barátnő történetét beszéli el.

Teresa de Lauretis¹³ a női filmek új elméletének létrehozását javasolja, melynek a nézőség kérdésére kellene építenie. Szerinte a feminista filmelméletnek nem elég a nemi különbségeket vizsgálnia, hanem a nők közötti különbségek kiemelése is fontos, úgy, hogy a néző kezdettől fogva beleíródjék a filmkészítő munkájába. A női film szerinte amellet, hogy a női tapasztalatot jeleníti meg, a nézőjét mint nőt szólítja meg.

¹¹ HOLLÓSI, *i. m.*, 70.

¹² HOLLÓSI, *i. m.*, 71.

¹³ Teresa DE LAURETIS, *Női filmek új megközelítésben: Esztétika és feminista filmelmélet*, Metropolis: Feminizmus és filmelmélet, 2000/4, 54–68.

Magyar és román újhullám

A fiatal magyar és román filmről egységesen újként szokott beszélni a külföldi és hazai kritika. A magyar és román újhullámot egyaránt az erőteljes filmes nyelvezet jellemzi, ez viszont nem jelenti a fogyaszthatatlanul művésziesskedő stílust.¹⁴ Emellett a román filmek társadalomábrázolása minden nyugati számára ismerősnek, kelet-európainak tűnik. Napjaink magyar filmjeiben is gyakoriak az olyan témák, melyek egyetemes jellegűknél fogva a szélesebb, nemzetközi nézőközönség számára is érthetőek. 1989 után mindkét ország filmjeiben megváltozott a múlthoz való hozzáállás. Bár megszűnt az előző kor cenzúrája a kilencvenes években, ez nem teremtett egyből újat – zavarodottság, kaotikusság érezhető mind a magyar, mind a román filmgyártásban,¹⁵ ami az ezredfordulót követően kezd letisztulni.

Györffy Miklós az 1989 és 2000 közötti magyar filmeket vizsgálva megállapítja, hogy a rendszerváltásra adott válaszok egyike a filmformák lebontása és parodisztikus újraértelmezése volt.¹⁶ A történelmi téma háttérbe szorult, mert a rendszerváltás előtt negyven évig listavezető volt. 1990 és 2000 között kevés történelmi témájú film készült. A kilencvenes évek filmjeiben a „jelen ihlető ereje” erősebb, mint a múlté,¹⁷ a 2000 utáni filmekben viszont előjönnek témaként a közelmúlt eseményei.

Murai András a rendszerváltozás utáni múlttal foglalkozó játékfilmeket vizsgálja a kollektív emlékezet és az identitás szerkezetváltozásán keresztül.¹⁸ A rendszerváltozás előtt az államhatalom által felülről meghatározott kánon volt mérvadó,¹⁹ a történelem a metaforikus beszédre adott lehetőséget, 1990 után változott a helyzet. A kilencvenes években a hatvanas évekre, míg a kétezzer utáni filmekben a nyolcvanas évekre kerül a hangsúly: gondolhatunk a *Fehér tenyér*²⁰ című filmre, vagy Kocsis Ágnes *Friss levegő* című alkotá-

¹⁴ JAKAB-BENKE Nándor, *Mikor ugrik a majom a vízbe? Kritikusok a fiatal magyar (és román) filmekről: Beszélgetések*, Korunk, 2008/2, 38–45.

¹⁵ NEMES Károly, *A magyar film útja*, Uránusz, Budapest, 1999.

¹⁶ GYÖRFFY Miklós, *A tizedik évtized: A kilencvenes évek magyar játékfilmje* = UŐ. *A kilencvenes évek magyar játékfilmje és más tanulmányok*, Palatinus, Budapest, 2001, 257–371.

¹⁷ BERKES Ildikó, NEMES Károly, *A kilencvenes évek filmművészete*, Uránusz, Budapest, 2003.

¹⁸ MURAI András, *Film és kollektív emlékezet: Magyar múltfilmek a rendszerváltozás után*, Savaria University Press, Szombathely, 2008.

¹⁹ LIBOR Anita, *Közönségfilm, ha magyar*, Korunk, 2008/2, 4–7.

²⁰ Színes magyar filmdráma, 102 perc, 2005, rendezte HAJDU Szabolcs.

sára (itt a cselekmény napjainkban játszódik ugyan, de tárgyi világa a 80-as évekre utal).

Murai András különbséget tesz a történelmi film (régmúltról szól) és a múltfilm (közelmúltról szól) között – ez utóbbi a jelenben élőkhöz kapcsolódó múlt.²¹ A kortárs román filmekben a közelmúlt eseményeinek megjelenése az identitáskereséssel magyarázható, jóval több román múltfilm készült, mint magyar.

A kortárs román film a magyarnál kevésbé heterogén, kevésbé sokszínű, de épp ez az egységesség vált előnyére. A kommunista diktatúra hétköznapijainak feldolgozása, a társadalmi-politikai elnyomás alatt élő kisember drámája érdekli a mai román filmrendezőket. Mihai Fulger tizenkét rendezővel készített interjúján²² keresztül, olyan kérdésekre keresi a választ, hogy mi a román film jövője, itthon és külföldön hol állunk most, mi jöhet még. Tudor Giurgiu szerint a sikeres fiatal román rendezők nem tartoznak egy generációhoz, nincs egy egységes koncepció a munkáik mögött, mégis úgy érzi, hogy a román mozi forradalmát éli a 21. század első évtizedében.²³ Corneliu Porumboiu rendező viszont úgy látja, hogy beszélhetünk újhullámról, melynek legfontosabb jellemzője a realiztikusság.²⁴

Gorác Anikó²⁵ szerint a kortárs román film jól felismerhető jellegzetességekkel bír. Ezek olyan társadalmi problémákat tárnak fel, melyek a kommunizmusban léteztek, de a jelenben is megvannak. Az új román filmek a hatalmi viszonyokat ábrázolják, általánosítják az elnyomást a Ceaușescu-rezsim bemutatásán keresztül, a történelmet az ember által megélt események tükrében mutatják meg. A szerző az új román filmgyártás nulladik évének tekinti 2000-et.

Mihai Fulger²⁶ szerint „Új Román Filmművészet” van alakulóban, melyet olyan alkotók fémjeleznek, akiket méltánytalanul háttérbe szorítottak a szakmában már a kommunizmus idején otthon levő, de mára kifogyott mondanivalójú emberek. A 2000-es évet ő is a román film „zérus évének”

²¹ MURAI, *i. m.*, 123.

²² Mihai FULGER, „Noul val” în cinematografia românească, Grup Editorial Art, București, 2006.

²³ Uo., 141.

²⁴ Uo., 164.

²⁵ GORÁCZ Anikó, *Forradalmárok: Az új évezred román filmművészete*. Mozinet-könyvek 4, Budapest, 2010.

²⁶ Mihai FULGER, *Lényeges vonatkozásai szempontok az új román filmművészetben*, Korunk, 2008/2, 26–31.

nevezi, mert egyetlen román film sem készült ekkor. A *Zseton és a beton*²⁷ jelöli az új román film kezdeteit, melynek később is jellemzői lesznek a kényelmetlen realizztikusság, a színészek hiteles, színpadiasságot mellőző alakítása, a kézi kamerás felvételek.

A Friss levegő az új magyar filmek között

Kocsis Ágnes filmje két egymás mellett élő nő hétköznapijait mutatja be. A cselekmény legnagyobb része egy tömbházlakásban és egy közvécén játszódik, behatárolhatatlan korban. Első látásra a díszletekről a nyolcvanas évek jutnak eszünkbe, de néhány tárgy (pl. a mobiltelefon) jelenléte elbizonytalanító. Viola (Nyakó Júlia), az egyik főszereplő, valószínűleg elvált nő, aki szűk lakásában él lányával (Hegyi Izabella). Mindig tiszta, csinos, ápolts és szomorú. Egy metróaluljáró közvécéjében takarítónő. Munka után, hazafelé a villamoson mindig megszagolja a kezét, és amikor hazamegy, lánya, Angéla köszönés nélkül kinyitja az ablakot és az erkélyajtót, mert nem bírja a vécészagot, Viola pedig hosszasan sikálja magát a kádban, majd még hosszasanban nyomja magára a sprét. Lánya szégyelli anyja munkahelyét, és azt hazudja a neki udvarló fiúnak, hogy anyja irodában dolgozik. Kulcsra zárja maga mögött az ajtót, és ha pénzre van szüksége, üzenetet hagy anyjának egy cetlin.

Egyedüli közös tevékenységük *A polip*²⁸ című sorozat megnézése. A dívány két szélére húzódva nézik a filmet, Angéla inkább kifelé fordulva, anyjától minél jobban elhúzódva ül. Ez a beállítás már a film elején elárulja a kommunikációhiányt a lány és anyja között. Ott vannak ugyan egymás számára, mégis másokban keresik az emberi kapcsolatot. Corrado Cattani (Michele Placido) fényképe jelen van mindkettejük életterében: Angéla asztala fölött, Viola „vécéirodájának” falán. Angélának egy áhított apát, Violának pedig az elérhetetlen társat jelenti.

Angéla egy varróiskolában növendék, és ki nem mondott vágya, hogy majd egyszer divattervező lehessen. Barátnője, Marina meglepetésként beírja egy nemzetközi ruhaipari versenyre, és el is fogadják a jelentkezését. Az iskola igazgatója azonban behívja az irodájába és elmondja, hogy először fordul elő ilyesmi az iskolában, eddig nem jelentkezett senki a *New Talents in European Design* versenyre (az igazgató, csillogtatva angol tudását így fordítja

²⁷ *Marfa si banii*, színes román filmdráma, 90 perc, 2001, rendező: Cristi PUIU.

²⁸ *La piovra*, színes olasz filmsorozat, 1955, rendezők: Damiano DAMIANI, Luigi PERELLI.

le a verseny címét: Európai tehetségek a divattervezésben). Közli továbbá, hogy előbb be kell mutatnia a terveit egy tanárokból álló belső bizottság előtt, hogy majd az eldöntse, képviselheti-e az iskolát a versenyen. Csalódott, hogy a lány nem hőköl vissza, mert úgy tűnik, nyűg számára a lány jelentkezése. A tanórán Angéla odaadóan dolgozik, de tanára, akitől az ösztönzésnek kellene érkeznie, gúnyosan megjegyzi: „na mi folyik már megint, Verszaccse?“, ezzel elveszi a lány munkakedvét. Az apa nélkül nevelkedő lány nem kap támogatást azoktól a férfiaktól, akiknek hivatásuknál fogva segíteniük kellene rajta, anyjától pedig elzárkózik.

A film az egymással alig kommunikáló nők – anya és lánya – hétköznapijait, majd egymáshoz való kényszerű közeledésüket ábrázolja. Tulajdonképpen mindkét női főszereplő friss levegő után vágynak. A szó szoros értelmében. Angéla mindig kinyitja az ablakot, amikor édesanyja hazatér a munkahelyéről. Viola a műllatokat kedveli, mesterséges úton akarja megteremteni a maga friss levegőjét: légfrissítőket használ. A nappali falán található poszter is olyasmit jelenít meg, ami a nagyvárosi környezetben csak képen lehet jelen: az erdőt, az erdő nyújtotta friss levegőt. A friss levegő metaforikusan is értelmezhető: mindketten jobb élet után vágnak, de a környezetük, társadalmi helyzetük mindenfajta kitörést ellehetetlenít.

Anya és lánya egymás ellentétei, de ugyanakkor kiegészítői is egymásnak. Kedvenc színeik például ellentétesek, de komplementer színek. Angéla a zöld színt kedveli, zöld ruhákat visel, zöld színű ruhát tervez. Viola színe a piros, a lakásban minden berendezés piros, a munkahelyét vörös bársonnyal teszi otthonosabbá, a falakat és a bútort ezzel vonja be. A vizualitásnak egyébként nagyon fontos szerepe van a filmben, a berendezés, a háttér, a színek mind-mind a szereplők lelkivilágának kifejezői. Marina például mindig rózsaszínben jár, tanulási problémái vannak, de családjá teljes, van édesapja, aki otthon-üléssel bünteti a rossz jegyek miatt. Angélához képest felhőtlen az élete, de a kapott büntetései miatt az a véleménye, hogy jobb, ha az embernek nincs apja.

A szereplőkhöz ellentétes terek kapcsolódnak. Angéla a magas, nyitott tereket szereti, sokszor látjuk hídon, felüljárón, kilátón (Emillel is ide viteti fel magát), míg Violát legtöbbször szűk, bezárt terekben látjuk, a vécén munka közben, az otthoni fürdőszobában, amint mosakodik, vagy terít a kicsi konyhában, ahol egyedül eszik. A konyhában művirág díszíti a falat, a konyhaasztalt pedig egy műakvárium műhalakkal, melyek bekapcsoláskor „úszkálnak” és világítanak. Viola ezzel űzi el magányát. A tévén egy giccses üveghal található, a „vécióroda” asztalán táncoló piros művirág, az otthoni akvárium megfelelője, az élő kapcsolatok pótlója.

Az egyik jelenetben Violát egy hatalmas akvárium előtt láthatjuk, bámulja a halakat. A hal Viola léthelyzetének metaforája, hisz az ő élete is akvárium-lét: behatárolt, lehetetlen változtatni rajta. Pedig tiszta, rendezett, valamikor újszerűen bútorozott lakása és munkahelye jelzik, hogy valószínűleg nem volt mindig ilyen lecsúszott helyzetben. Belekényszerül a munkája végzésébe, de odaadóan dolgozik, próbálja megszeliđíteni környezetét. Harcol a lenézett állásért, testi épségét is veszélyezteti, amikor záráskor rátörnek, megverik és elviszik az aznapi bevételt. A kórházban nem akarja odaadni lányának a vécé kulcsait, üzenvén a tulajdonosnak, hogy hamarosan felépül, és újból dolgozni fog. Egyedüllétét a társkereső hirdetésekkel, a táncdelutánokon és hitközösségben való részvétellel sem tudja megszüntetni.

A két nő külön-külön önmagába bezárt világ, senkit nem engednek be életük szűk körébe, egymást sem. Angéla csak Emil előtt oldja fel kissé zárkózottságát, neki megmutatja a rajzait. De Emillel is ugyanúgy nézik a tévét, mint az anyjával, és a homokos tengerpartot ábrázoló poszter előtt, a teraszon alig kommunikálnak. A kínos csendet Emil azzal oldaná, amihez ért: a csillagok felépítéséről mesél azzal az ürüggyel, hogy a fehér szegfű, amit Angélának vitt, emlékezteti a csillagokra. A lány, mint az egy előbbi jelenetből kiderült, nem ért semmit fizikából, tehát ez a „beszélgetés” is inkább monológ. Amikor Emillel való dulakodása következtében feldől a kisasztal, és kiesnek a Violának küldött társkereső levelek, Emil pedig beléjük olvas, akkor nyilvánul meg először verbálisan anya és lánya hasonlósága. Angéla szavai, „Hogy mersz turkálni az anyám holmija közt?” szinte ugyanúgy hangzanak, mint amikor Viola kérdőre vonja lányát a szobába való váratlan betoppanásakor: „Hogy mersz turkálni a cuccaim közt?”.

A monotónia mindkét szereplő életét behálózza, ugyanannak a számnak a többszöri meghallgatása jelzi, hogy visszatérőek cselekvéseik: Viola kedvence az *I Just Want To Dance All Night* (ez kapcsolható a táncklubos nyitójelenethez), Angéláé a *Don't Let Me Be Misunderstood*. Amikor ezt a zenét hallgatva Angéla otthon egyedül lefekszik, a magnetofon váltakozó led-égői ugyanazt az egyedüllétet idézik, ami Violához köthető, amikor a halas műakvárium működik.

Minden tiltakozása ellenére Angéla egyre inkább hasonlít édesanyjára. Olaszországba való szökése meghiúsul, a határig eljut ugyan, de ott félreérti az olasz autósokat, így azok nem Rómába, hanem Budapestre viszik vissza. A kilátástalanságot, a helyzet körköröségét a film terei is jelzik: Angéla az M1-es autópálya fölötti körforgalomtól indul, és ugyanoda érkezik vissza, előbb vidáman, majd egyre elkeseredettebb arccal, ahogy felismeri a helyet. A geometrikus – főként a körkörös – formák és terek motívummá válnak:

Viola és Angéla életének körkörösését jelölik, a változás lehetetlenségét. A nyitókép a *Megtalált szívek* társkereső táncklub előcsarnokát mutatja, ide érkezik Viola. Már itt is kerek lámpák vannak a mennyezeten. A játszótéren, ahol Angéla és Marina találkozni szokott, szintén kör alakú homokozók láthatók. Viola a Móricz körtérre beszélt meg találkát. Az aluljáróban, ahová a zárójelenet előtt megérkezik Angéla, körlámpások világítanak. Itt, „a világváros végbelében” alakul át Angéla Violává.²⁹

A film végére tehát a két kör kezdi átfedni egymást, Angéla rálép Viola útjára. Nem erkölcsi megvilágosodás miatt, hanem az éhség kényszerítésére viszi tovább anyja munkáját: Viola kórházba került, neki pedig muszáj ennie. Amikor rákényszerül anyja munkájának átvételére, akkor jön rá, hogy az emberek szeretik és tisztelik az anyját, hisz érdeklődnek a hogyléte felől és gyógyulást kívánnak neki. A kórházban Viola főnöke felháborodva kérdezi, hogy ki takarítja ott a vécét, ezzel is utalva arra, hogy Viola jól dolgozott. Egyébként Angélának is elmondja, hogy az édesanyja kitartóan küzdött, meg akarta menteni a bevételt.

Az anyja útján való elindulást jelzi, hogy felveszi anyja piros köpönyegét. De hogy csak a két kör átfedésről, és nem azonosulásról van szó (és emiatt nem pesszimista a film végkicsengése), abból érzékelhető, hogy Angéla kiteszi zöld ruharajzát a piros falra, és a vécépapír osztogatása közben rajzolja a következő ruhatervét. A kamera eltávolodik, Angéla pedig merészen szembenéz a nézővel. A film vége tehát nyitott. Ily módon a nemzedékek közti ellentétet „oldja groteszk drámává” a film.³⁰ Eleinte a kamasz Angéla hisz a változás lehetőségében, próbálkozik kitörni, a felnőtt Viola viszont kételkedik, beletörődik, és Angélának is el kell fogadnia a megváltoztathatatlant.

Kocsis Ágnes kedveli a hosszú beállításokat és kerüli a közeli ket, mintegy eltávolítva a nézőt a szereplőktől. A leggyakoribb a kistotál és a totál, nincs premier plán: ez távolságtartást eredményez.³¹ Nemcsak a formák, a háttér leegyszerűsített, hanem a film hangzásvilága is, tehát a minimalizmus minden szinten megjelenik. Csak diegetikus hangok jelennek meg a filmben: nincs kísérőzene, zörejeket hallunk, és a felcsendülő dallamok a cselekmény részei.

Viola a filmbeli (meg nem jelenített férfiak számára) vágyott nőként jelenik meg: temérdek levelet kap társkeresőktől. De zárkózottsága és helyzete

²⁹ GYÖRFFY István, *Színes, szagos*, Mozgó Világ, 2007/2, 103–105.

³⁰ STÓHR Lóránt, *Légszomj*, Élet és irodalom, 2007/1, 31.

³¹ VAJDA Judit, *Légszomj*, Filmvilág, 2007/1, 52–53.

révén mégis férfias szerepkörbe kényszerül: önállóvá, családfenntartóvá, a férfiak számára megközelíthetetlené válik. Anyagilag segíti Flóriánt, aki Békéscsabáról látogatja meg azért, hogy pénzt kérjen tőle kölcsön. Férfias tett a napi bevétel megvédéséért folyó küzdelme is: szembeszáll a két férfi tolvajjal. Vágyódik egy megértő társ után, ugyanakkor el is utasítja a férfiak közeledését. Antal, akivel Viola táncol, hazakíséri, és szívesen kezdeményezne vele kapcsolatot. Azt mondja neki, hogy a nőknek egy erős férfinak van szükségük, de Viola azzal hárítja el, hogy nincs egyedül, van egy lánya. Angéla valóban bizonyos szempontból akadályt jelent bármilyen kapcsolat kialakításához. A lány kulcsra zárja az ajtaját, amikor kiderül, hogy (távoli rokonuk?) Flórián bácsi a szobájában fog aludni. Haragszik, amikor felfedezi, hogy anyja társkereső hirdetéseket ad fel, tiltakozását azzal indokolja, hogy ő is ott lakik. Ebből a szempontból releváns a munkahelyén lejátszódó jelenet, melyben Viola a rádiót füléhez emelve egyedül táncolni kezd, a zene felerősödik, érzékeltetvén, hogy Viola most elszakadt a külvilágtól; a vécépapírt kérő kliens – egy nő – téríti vissza a valóságba.

Angéla nem tud nőként azonosulni anyjával, nem érti meg, hogy Violának szüksége lenne egy társra, haragszik a társkereső hirdetések miatt. A lány Emil számára válik vágyott nővé. Angélának elképzelései nemigen lehetnek a férfiasságról, de sejti, hogy milyen lehet: próbára teszi Emilt, és felveti magát ölben a kilátóra. Bár ekkor Emil teljesíti a feladatot, amikor testileg is közeledni akar Angélához, akkor a lány ugyanúgy elutasítja, mint Viola Antalt. Amikor Viola rajtakapja őket, hogy a leveleit olvassák, Emil akkor sunyin eloldalog. Marina tudatja később Angélával, hogy „az a bēna srác” minden nap várja az iskola előtt, de ennél többre nem képes, így Angéla is egyedül marad, akár az anyja. A film végén, amikor kinéz a nézőre, tulajdonképpen a magánnyal dacol.

A 4 hónap, 3 hét és 2 nap az új román filmek között

A 4 hónap, 3 hét és 2 nap két barátnő, Otilia (Anamaria Marinca) és Găbița (Laura Vasiliu) egy napját mutatja be. A lányok szobatársnők egy kollégiumban a Ceaușescu-rezsim utolsó éveiben, Găbița terhes, és el akarja vetetni magzatát. Mivel a törvény szigorúan bünteti az abortuszt, mindent titokban kell megszervezni, és ebben barátnője segít neki. Az abortusztörvényt 1966 októberétől léptették érvénybe Romániában, mert félték a munkaerőhiánytól, így az állam kisajátította a női testet. Magyarországon a Ratkó-korszakban, Ratkó Anna egészségügyi miniszter idején, 1949 és 1953 között volt abortusztilalom, a gyermektelenek adót fizettek, hogy buzdítsák őket a népesség

gyarapítására.³² A *4 hónap, 3 hét és 2 nap* mégsem az abortuszt bemutató film, de nem is társadalmi korrajz,³³ a hangsúly ugyanis jóval általánosabb témákon van: barátság, szerelem, hűség, felelősség. Emiatt nem fontos, hogy 1987-ben játszódik a cselekmény, hisz üzenete általános érvényű.

A nyitóképben egy akváriumból kinéző halat látunk, és ha a film egésze vetítjük ezt a képet, ugyanazt a bezártságérzetet, kilátástalanságot szimbolizálja, mint a *Friss levegő* esetén. A terek valóban itt is nagyon leszűkítettek, korlátozók: a szereplőket szinte minden esetben szűk kollégiumi szobákban vagy tömbházlakások apró előszobáiban, sötét, keskeny folyosókon látjuk. A szabadban is betonépületek, sötétség és sár veszik körül őket. Tulajdonképpen Otilia az aktív szereplő, Găbița csak elszenvedi a helyzetet, eljátssza a tehetetlent, a segítségre szorulót. Otiliának kell megszerveznie a hotelszoba foglalását, neki kell találkoznia Bebe úrral (Vlad Ivanov), aki majd végrehajtja a beavatkozást. Barátnője mégis felelősségre vonja, amiért nem sikerült olcsóbb szobát találnia, Bebe úr pedig megalázó modorban beszél arról, hogy telefonon más hotelben egyezett meg Găbițăval.

A filmben a szereplők viszonyrendszere is érzékelteti a kor megalázó állapotait. A lányok nemcsak a kommunista diktatúra alávetettjei, mely szabadságjogaikat korlátozza, hanem nőiségükből adódóan is alávetetté, kiszolgáltatottá válnak. Bebe úr nagyon jól tudja, hogy zsarolásának nem fognak ellenállni a lányok, így nemcsak óriási pénzüsszeggel, hanem a testükkel is fizetni fognak. Elsőként Otiliát kapja meg, a lány önként kezd el vetközni, feláldozván önmagát barátnőjéért. Bebe úr könyörtelensége nemcsak a lányokkal kapcsolatban érvényesül: Otilia szemtanúja, amikor a férfi az édesanyját (vagy anyósát) goromba szidalmakkal tessékeli be a lakásba, megtiltván neki, hogy kimenjen; agresszivitását jelzi, hogy férfiként szólítja meg a nőt („ce cauți, domnule, afară?”³⁴).

Găbițát a fentiekén kívül nem érik sértések, Otiliát viszont többszörisen megalázzák a cselekmény során. A film másik férfi szereplője Otilia barátja, aki csak látszólag megértő társ, de szinte kényszeríti Otiliát, hogy men-

³² TÓTH Eszter Zsófia, *Kádár leányai: Nők a szocialista időszakban*, Nyitott Könyvműhely, Budapest, 2010, 77.

³³ „nem egy rendszerkritikai igénnyel készült korrajz – bár a kor társadalmi körülményeitől természetesen nem függetleníthető –, hanem egyetemes emberinek nevezhető létdráma.” PAPP Attila Zsolt, *Fojtott visszaszámolás. Cristian Mungiu: 4 luni, 3 săptămâni și 2 zile / 4 hónap, 3 hét és 2 nap* = Filmtett, 2007/11, <http://www.filmtett.ro/cikk/73/fojtott-visszaszamlalas-cristian-mungiu-4-luni-3-saptamini-si-2-zile-4-honap-3-het-es-2-nap>, letöltés ideje: 2011. aug.12.

³⁴ Mit keres, uram, kint?

jen el az édesanyja születésnapjára, haragszik, amikor Otilia nem visz virágot, és amikor a lány elmondja neki Găbița esetét, akkor sem tudja átérezni a helyzetet. Otilia számára világossá válik, hogy hasonló esetben nem nyújtana kellő segítséget számára, mert el sem tudja képzelni annak lehetőségét, hogy Otilia is terhes lenne (egyébként a film nyitva hagyja ezt a kérdést, nem tudjuk meg, hogy valóban terhes-e Otilia, vagy csak lehetőségként beszél erről).

A lány számára megalázó a születésnap vacsora, ahol az orvos és tanár vendégek lekezelően beszélnek az egyszerű emberekről, mint amilyenek Otilia szülei. Ily módon még egy családi(as) környezetben is megaláztatások érik, egyik férfi vendég megszólja, amiért cigarettázni szeretne, majd kifejti véleményét a katonaságról, mely szerint az megneveli a gyermeket, férfivá avatja a fiút. A rendszer hierarchikus berendezkedése a családot, a baráti kapcsolatok sem kímélte.

Otilia érzelmileg saját barátnőjének is alávetettje, nemcsak amiatt, hogy mindent ő intéz Găbița helyett, és odaadja testét Bebe úrnak, hanem amiatt is, hogy életének legmegrendítőbb helyzetébe épp barátnője sodorja: a halott magzatot neki kell valahogy eltüntetnie. A film megmutatja, amit címe ígér: a 4 hónapos, 3 hetes és 2 napos magzatot. Amikor a kamera megmutatja a véres húsdarabot, Otilia arcáról leolvasható a fájdalmas felismerés: egy leendő élet pusztult el. Ártatlanságának végleges elvesztése ez a pillanat, sokkal erőteljesebb, mint Bebe úrral való kényszerközösülése.³⁵ Az egész terhet tehát Otilia cipeli, emiatt is rajta mutatkoznak azok a tünetek, melyek Găbițătól várhatók: rosszul érzi magát, hány, nem képes enni. Barátnője viszont örömmel lát neki az esküvőről maradt ételnek: a húsnak, májnak, vese-
lőnek, megnyugodva, hisz Otilia elintézte azt a „másik” húst.

A film döbbenetes hitelességét a színészi játék mellett a kísérőzene teljes mellőzése is megeremti. Akárcsak a *Friss levegőben*, itt is a diegetikus hangok jellemzők, a felhangzó zene a cselekmény részét képezi. Kamera-beállítás is csak kétféle van: a kamera vagy követi Otiliát, vagy állóképet mutat percekig, főként ülő magasságban, így sokszor a szereplők egy része kilóg a képből. Mindkét filmbe visszatérő motívum a tükör. A hotelszoba fürdőjének tükörében nézi magát először Otilia, majd barátjánál a fürdőben néz újból szembe önmagával, érezvén, hogy az, akit lát, már nem ugyanaz a személy, aki a nap elején volt.

³⁵ Papp Attila Zsolt felhívja a figyelmet a Bebe úr névben rejlő ironiára: a csecsemőt jelentő név viselője tulajdonképpen magzatgyilkos. PAPP, *i. m.*

Összegzés

Kocsis Ágnes filmje kétféle női tapasztalatot jelenít meg: egy anyáét és lányáét, Cristian Mungiu alkotása a nők közötti barátság és kiábrándulás tapasztalatát közvetíti. Egyik film sem erőszakol nézőjére egy nézői pozíciót, a női testet nem a férfitekintet vágyaként jeleníti meg. A kamera nem tolakodik a női test közelébe, mindkét filmben fürdéskor/mosakodáskor a nő hátát látjuk. Mindketten megaláztatásukat akarják lemosni testükről, Viola a vécészagtól, Otilia a nem kívánt férfi érintéseitől akar szabadulni.

Míg a *Friss levegő* a két nő közeledését ábrázolja, Mungiu filmje két barátnő távolodását mutatja be. A távolodás nem Găbița részéről jön, hiszen ő meg lehet elégedve barátnőjével, aki mindenben mellette állt és segítette. Otilia kiábrándulásáról van szó inkább, a lány csalódik barátnőjében, akit sokkal kevésbé viseltek meg a történetek, mint őt. A női főszereplők egyik filmben sem sematikusak, így joggal mondható, hogy Kocsis Ágnes és Cristian Mungiu is nőfilmet készített.

A kötet szerzői

Balatonyi Judit: a Pécsi Tudományegyetem BTK Interdiszciplináris Doktori Iskola Néprajz- és Kulturális Antropológia Tudományok Program másodéves hallgatója, a PTE BTK Néprajz- Kulturális Antropológia Tanszék tudományos segédmunkatársa. Óraadó a PTE BTK Néprajz- Kulturális Antropológia, a Neveléstudományi Intézet, Romológia és a Nevelés-szociológia és a Modern Irodalomtörténeti és Irodalomelméleti tanszékein. Kutatói érdeklődésének kulcsszavai: ünnepek; házasságkötés; kitalált hagyományok; gyimesi magyarok, románok kultúrája és társadalma; turizmus; lokális emlékezet; megemlékezési szertartások; vallásantropológia; interetnikus kapcsolatokat; etnicitás; romakutatás. Legfontosabb publikációi: *Az édes tészták mint jólét- és etnikai identitás emblémái a gyimesi csángók lakodalmi rítusaiban*, Studia Caroliensia, 2010, 3–4. sz., 183–204.; *Gyűrűváltás a csíksomlyói Szűz Mária-kegysszobor lába előtt; Egy gyimesi csángó eljegyzési rítus társadalmi karrierje és funkcióváltozásai*, Erdélyi Múzeum, 2011, LXXIII, 1. füzet, 63–85.; „...De amikor ünnep van, ünnepeljünk!”; *Közösségi ünnepek – gyimesi ünnepértelmezések = Az elkerülhetetlen. Vallásantropológiai tanulmányok Vargyas Gábor tiszteletére*, szerk., LANDGRAF Ildikó, NAGY Zoltán, PTE Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék, Magyar Tudományos Akadémia BTK Néprajztudományi Intézet, L'Harmattan Kiadó, Könyvpont Kiadó, Budapest, 2012, 707–747.

Brutovszky Gabriella: a nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem magyar nyelv és irodalom–biológia szakán végzett 2010-ben, illetve német szakon 2012-ben. Jelenleg az egyetem Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézetének PhD-hallgatója. Szakterülete a régi magyar irodalom, ezen belül is a barokk közköltészet. Disszertációs témája: Kánonképző stratégiák a barokk közköltészetben. Német versfordítással is foglalkozik. Publikációk: Zehra ÇIRAK, *Idegen szárnyak a vállainkon (fordítások)*, Kalligram: Művészet és Gondolat, 2011/6, 50–51.; *A „csimbókos poéta” és a „német átok”: Pálóczi Horváth Ádám viszonya a németekhez = Magyar Arión: Tanulmányok Pálóczi Horváth Ádám műveiről*, szerk. CSÖRSZ Rumen István, HEGEDÜS Béla, rec.iti, Budapest, 2011, 347–358.; *Gyöngyösi István Parnasszus/Csetnek*, Opus: szlovákiai magyar írók folyóirata, 2012/3, 95–98.

Csergő Melinda: a Babeş–Bolyai Tudományegyetem Magyar Néprajz és Antropológia Intézet keretében működő doktori iskola tagja. Kutatása a 20. századi magánlevelek írásantropológiai értelmezésén alapszik, főként

az egyéni levélírási habitusok vizsgálatára összpontosít. Publikációk: *Az írott emlékek elbeszélte története*, Néprajzi Látóhatár, XIX. évf. 2010/3, 41–59.; *Írott levelek – elbeszélte történetek. Egy gyergyószárhegyi levélhagyaték elemzése* = *Csíki Székely Múzeum Évkönyve*, szerk. KELEMEN Imola, Csíkszereda, 395–409.; *Levél, levelezés* = *Romániai Magyar Lexikon*, szerk. JAKAB Albert-Zsolt. Forrás: <<http://lexikon.adatbank.ro/tematikus/szocikk.php?id=97>>

Dobos István: a Debreceni Egyetem Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézetének egyetemi tanára. Szűkebb szakterülete a 20. századi magyar irodalom poétikai és hatástörténeti folyamatainak értelmezése. *Alaktan és értelmezéstörténet* (1995) című monográfiájában a 19. század végi, 20. század eleji magyar novella típusait vizsgálta. *Az én színrevitele. Önéletírás a 20. századi magyar irodalomban* (2005) című monográfiájában kidolgozta a műfaj értelmezési rendszerét. Elméleti tárgyú kötetei (*Az irodalomértés formái*, 2002.) a magyar irodalomtudományban végbement szemléletváltáshoz kapcsolódnak. Idegen nyelvű könyveivel, vendégtanári és tudományszervezői tevékenységével azt a célt szolgálja, hogy a magyar irodalom- és kultúrtörténet hozzáférhetőbbé váljon, s megnyíljon a külföldi közönség számára. A *Studia Litteraria* című irodalomtudományi folyóirat főszerkesztője.

Fenyvesi Kristóf: diplomáit a Pécsi Tudományegyetemen szerezte, jelenleg a Jyväskyläi Egyetem doktorandusza, disszertációjának címe: *Body, Epistemology, Interpretation: Friedrich Nietzsche and Karl Kerényi*. Magyar és idegen nyelvű folyóiratokban jelennek meg publikációi filozófiai, irodalomelméleti és irodalomtörténeti témákban, valamint a matematika, művészet és oktatás interdiszciplináris kapcsolatait illetően. Több hazai és nemzetközi kötet és folyóirat-különszám szerkesztője, tudományos, művészeti és ismeretterjesztő kiállítások, rendezvények szervezője. A Nemzetközi Magyarorságtudományi Társaság tagja, valamint a Bridges Organization (USA) vezetői tanácsában is dolgozik.

Fleisz Katalin: 2011-ben szerzett doktori fokozatot a finnországi Jyväskyläi Egyetemen. Érdeklődési területe: Krúdy Gyula, Szentkuthy Miklós prózája, medialitás, térelméletek. Legutóbbi publikációi: *Az identitás problémája Krúdy Gyula Ál-Petőfi című regényében*, Irodalomtörténeti Közlemények, 2009/2., 226–235.; „Életet sugárzó halott betűk”. *Határhelyzetek Krúdy Gyula prózájában*, Iskolakultúra, 2011. augusztus–szeptember, 61–67.; *A térszerveződés alakzatai Szentkuthy prózájában* (megjelenés alatt).

Arvydas Grišinas: a Kenti Egyetem tanársegédje és doktori hallgatója. Fő szakterülete az identitás formálódásának kérdése és annak politikai vetületei, a politikai filozófia, a történelmi antropológia és a modern racionalizmus kritikája. Főbb publikációi: *Liminalumas ir schizmogenezė: lietuviškumas kaip šventybė?*, Naujasis Židinys-Aidai, 2010 nr. 12, p. 461–468.; *Eastern and Western Social Imaginaries: Comparing the Concepts*. Accepted for publication in the upcoming proceedings of the first European TELOS conference “The West: It’s Legacy and Future”, L’Aquila, Italy, 7–9 September 2012; *Experience-Based History? A Narrative Approach*. Accepted for publication in the upcoming proceedings of the conference “The World is Composed of Stories: the Relationship between Discourses and their Transformations”, Mykolas Romeris University, Vilnius, Lithuania, 13–16 September, 2012.

Anssi Halmesvirta: a Jyväskyläi Egyetem Történelem és Etnológia Tanzékének professzora. Főbb kutatási területei: eszmetörténet (brit és magyar történelem 1820 és 2000 között), a második világháború és a háború utáni történelem kérdései, orvoslástörténet. Főbb publikációi: *The British Conception of the Finnish ‘Race’, Nation and Culture* (1990), *Vaivojensa vangit* (1996), *Ideology and Argument* (2006). Jelenleg Bibó István szellemi életrajzának megírásán dolgozik és Finnország kultúrtörténetét német és magyar olvasók számára bemutató köteteket szerkeszt.

Hoboth Katalin: 2007-ben a pozsonyi Comenius Egyetem Bölcsészettudományi Karán magyar–német szakos tanári oklevelet, 2009-ben a Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Karán PaedDr. fokozatot szerzett. 2008-tól a pozsonyi Szlovák Műszaki Egyetem Építőipari Karán oktat német nyelvet, 2010 óta a Közép-európai Tanulmányok Kara Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézetében folytatja doktori tanulmányait. Disszertációs munkájában a kétnyelvűséget vizsgálja a szlovákiai magyar tannyelvű építőipari középiskolák szaknyelv-oktatásában. Legfontosabb publikációi: *A magyar szaknyelv kutatás múltja és jelene Szlovákiában*, Fórum Társadalomtudományi Szemle 2011/2., 25–36.; *Szaknyelv, oktatás, tankönyv (A szaknyelvek oktatásával és a tankönyvekkel kapcsolatos problémák kétnyelvűségi helyzetben)* = szerk. HORVÁTHNÉ MOLNÁR Katalin–Antonio SCIACOVELLI, *MANYE XXI. Az alkalmazott nyelvészet regionális és globális szerepe*. XXI. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus, Szombathely, 2011. augusztus 29–31. MANYE–NYME. Budapest–Szombathely–Sopron, 2012, 181–187.; *Kétnyelvű (magyar–szlovák, illetve szlovák–magyar) építészeti szakszótár(ak) és tankönyvi szójegyzékek*

terminológiai problémái = szerk. PARAPATICS Andrea, *Félúton* 7. Az ELTE BTK Nyelvtudományi doktori iskolájának konferenciája, 2011. október 6–7. Budapest, 2012, <http://linguistics.elte.hu/studies/fuk/fuk11/>

Hriczó Ágnes: a besztercebányai Bél Mátyás Tudományegyetem Hungarisztika Tanszékének másodéves doktorandusza. Disszertációs munkájának témája Műfaji metamorfózis a régi magyar irodalomban, melyet elsősorban Gyöngyösi István költészete ihletett. A munkában a régi magyar és barokk irodalomra jellemző műfaji keveredést, a műfaji áthajlásokat kutatja. Publikációi hazai folyóiratokban, kötetekben jelentek meg, továbbá nemzetközi konferenciákon mutatta be kutatási eredményeit.

Ilyés Bartha Hajnalka: a kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem keretén belül működő Történelem–civilizáció–kultúra Doktoriskola hallgatója. Kutatói érdeklődésének középpontjában a 16–18. századi régi magyar kiadványok állnak.

Kiss Attila Gyula: a Jyväskyläi Egyetem Doktori Iskolájának Hungarológia PhD hallgatója. Kutatói érdeklődése a szociolingvisztika, nyelvi antropológia, konverzációelemzés, alkalmazott nyelvészet, a magyar mint idegen, származási és környezeti nyelv. PhD disszertációjának témája a magyarul tanulók nyelvvideológiái, amelyet egy etnometodológiai kutatásban, a nexus-analízis és társalgáselemzés módszereivel vizsgál. A nagyváradi Partiumi Keresztény Egyetem tanársegédeként fordítást és amerikanisztika tantárgyakat oktat. Publikációi a kulturális tanulmányok területéről: *The Frontier, Manifest Destiny and National Religion: A Creation Myth of the USA.* 2nd International Conference: Central Europe and the English Speaking World in e-Journal: The Round Table Vol. I, Nr.2 2008; *Henry David Thoreau: An American Icon.* 1st International Conference: Central Europe and the English Speaking World in e-Journal: The Round Table Vol. I, Nr.1. 2007; *Andrew Carnegie's Heritage: The Influence of Calvin's Ideas on the Life of an American Industry Captain and the Roots of American Philanthropy.* Partiumi Egyetemi Szemle, 2002./2, 177–192; *Narratives of Private and Collective History in Brian Friel's Dancing at Lughnasa.* Partiumi Egyetemi Szemle, 2002/1, 227–237.

Kovács Sándor: jelenleg a dél-koreai Hankuk Idegennyelvi Egyetem Magyar Tanszékének oktatója. Az elmúlt évtizedekben főként irodalomelméleti kérdésekkel, a posztstrukturalizmus és a dekonstrukció problémáival, illetve narratológiával foglalkozott. Irodalomtörténeti érdeklődése kiterjed a kortárs magyar és amerikai prózára és a romantika időszakára. Az utób-

bi években a magyar mint idegen nyelv oktatására és a magyarságtudomány elméleti alapozására koncentrált. Fontosabb publikációi: (Odorics Ferencsel) *Posztmagyar 4. deKON-könyvek: Irodalomelméleti és interpretációs sorozat*, Ictus/JATE Irodalomelmélet Csoport, Szeged, 1995., *Az ártatlanság vélelme = Az irodalomértés horizontjai*, Janus Pannonius Tudományegyetem, Pécs, 1995., *Egy irodalomrendszer ideológiája = Az értelmező közösségek elmélete*, Balassi Kiadó, Budapest, 2001.

Tuomo Lahdelma: a Jyväskyläi Egyetem Hungarológia Programjának és Kreatív Írás Tanulmányainak vezető professzora. 2006-tól a Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság elnöke. Szakterületei közé tartoznak a magyar és a finn irodalom, a fordítás- és adaptációelmélet, a kreatív írás tanulmányok, valamint a magyarságtudományok intézménytörténete.

Tuomas Laine-Frigren: a Jyväskyläi Egyetem Történelem és Etnológia Tanszékének kutatója és az Orosz és Kelet-Európai Tanulmányok Finnországi Doktori Programjának hallgatója. Szakterülete a pszichológia- és pszichiátria története Közép- és Kelet-Európában, a hidegháborús tanulmányok, és a második világháború utáni Magyarország története. Doktori kutatásában a szociálpszichológia újrászervezését vizsgálja a poszt-sztálinista Magyarországon. A helsinki Aleksanteri Intézet „Verseny a szocialista társadalomban” kutatócsoportjának a tagja, érdeklődése jelen pillanatban az 1960–70-es évek magyar dokumentumfilmjeire irányul.

Lajos Nóra: 1977-ben született Püspökladányban. A Nyíregyházi Főiskola magyar–ének-zene, zongoraoktató szakán végzett 1999-ben, majd a Debreceni Egyetemen szerzett magyar szakos diplomát 2002-ben. Jelenleg ugyanott a Magyar és Összehasonlító Irodalom Doktori Iskola hallgatója. Kutatási témája Sánta Ferenc rövidprózája, de korábban az erdélyi magyar irodalommal is behatóan foglalkozott (Szilágyi Domokos, Dsida Jenő). Tudományos és szépirodalmi írásai (tanulmányok, esszék, recenziók, kritikák, versek) többek között az Irodalomtörténeti Közlemények, a Hitel, a Forrás, a Szépirodalmi Figyelő, a Magyar Napló, A Vörös Postakocsi, az Új Holnap, a Partium, a Szörös Kő, az Erdélyi Helikon, a Debreceni Disputa című folyóiratokban jelentek meg. Főbb publikációi: *Határátlépések Sánta Ferenc Emberavatásában*, Hitel, 2011/9.; *Az „őszült ráncú fájdalom” novellája: Sánta Ferenc Tündérvilágának mélyrétegei*, Irodalomtörténeti Közlemények, 2010.; *A „sárga szíromsapka” szomorúsága: Szilágyi Domokos privát magányának és egy nemzet magányának összefonódása Napraforgók című versében*, Forrás, 2006/11.

László Lilla: a Babeş–Bolyai Tudományegyetem Hungarológiai Doktori Iskolájának harmadéves doktorandusza. A 2011–2012-es tanévben három szemináriumot tartott a Bölcsészettudományi Karon. Fő kutatási területét a kétezres évek magyar és román filmjei képezik, nemi reprezentációk vizsgálatával foglalkozik. Fontosabb publikációk: *Akváriumban. A nő terei egy kortárs román és egy magyar filmben*, ME.DOK, 2012/2, VII. évf. 49–62.; *Feleségnek csak születni lehet? Nemi reprezentációk és sztereotípiák a Született feleségek című sorozatban*, Filmtett, 2012. március 5.; *Az önimádótól a nem nélküli testig* = szerk. SZÉKELY Tünde, RODOSZ Konferenciakötet. RODOSZ – Editura Marineasa. Kolozsvár–Temesvár, 2011. 147–158.

Nagy Vilmos Márton: a Debreceni Egyetem Történelmi és Néprajzi Doktori Iskolájában folytatott tanulmányai mellett a DE KTK Közgazdaságtan Tanszékének tanársegédje. Kutatási területei: 20. századi európai és magyar kisebbségtörténet; hidegháború utáni európai kisebbségpolitikák; Magyarország és az Európa Tanács kapcsolatrendszere, különös tekintettel a magyar nemzet- és kisebbségpolitikai érdekérvényesítésre. Főbb tanulmányai, szerkesztései: *A csernovai tragédia magyar sajtója*. (megjelenés alatt) = *Kisebbségi Kalauz 2009*, szerk. HUGYECZ Krisztina, NAGY Vilmos, TÁRI Balázs. Miniszterelnöki Hivatal, Budapest, 2009.; *A nemzeti és etnikai kisebbségek fogalma, a kisebbségvédelem nemzetközi intézményrendszere és autonómiaformák a XX. század és napjaink Európájában*, Politikai Elemzések, 2004/2.

Németh Ákos: PhD-aspiráns (Pécsi Tudományegyetem BTK, Irodalomtudományi Doktori Iskola). Kutatói érdeklődés: a *Nyugat* korszakának magyar irodalma, elsősorban Babits Mihály életműve; a 20. századi magyar irodalom és kultúrtörténet összefüggései; önéletrajzi műfajok és útirajz; politikai eszmetörténet. Főbb publikációk: *Magyar költő kilencszázötvenkilenc után. Kultusz, autográfia, irodalomtörténeti arc-adás: fejezetek a Babits-életmű két világháború közötti befogadástörténetéből* = szerk. BENE Sándor, DOBOS István, *A magyarságtudományok önértelmezései. A doktoriskolák II. nemzetközi konferenciája*, Budapest, 2008. augusztus 22–24., Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság, Budapest, 2009, 74–90.; *Aki ma ír, mintha csak tanúságot akarna tenni... A vallomásos prózaformák átalakulása a két világháború közötti európai és magyar irodalomban*, Filológia.hu, 2010/1, 15–26.; *Van-e még álmom...? A közép-európai identitás felbomlása, és poszt-traumatikus újraalkotása az 1930-as évek magyar útirajz-irodalmában* = szerk. ERDŐS Zoltán–PÁLFY Eszter–ZÁRDAI István Zoltán, *Törésvonalak. Politikai, szociális és kulturális hasadások a közép-európai társadalmakban a kora újkortól napjainkig*, Pécsi Tudományegyetem

BTK Kerényi Károly Szakkollégium–Lengyel Ifjúsági Egyesület, Pécs, 2011, 252–268.

Novák Anikó: egyetemi tanulmányait az Újvidéki Egyetem Bölcsészettudományi Kara Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékén folytatta. 2008 óta a Szegedi Tudományegyetem Irodalomtudományi Doktori Iskolájának Modern Magyar Irodalom Alprogramjának doktorandusza. Kutatásainak középpontjában a vajdasági magyar irodalom, és főként Tolnai Ottó művei állnak. Legfontosabb publikációi: *A Tolnai-világ lexikona*, Tiszatáj. 2010/4, 15–19.; *Kikristályosodó hulladék = A VMTDK tíz éve. Vajdasági Magyar Tudományos Diákköri Konferencia*, Vajdasági Magyar Felsőoktatási Kollégium, Újvidék, 2011, 337–340; *A szemétdombtól a képzeletbeli múzeumig. Gyűjtőszemle Tolnai Ottó műveiben = Habitus. Irodalom- és nyelvtudományi, pszicholingvisztikai, művészetelméleti és interdiszciplináris kutatások*, Bölcsészettudományi Kar–Vajdasági Magyar Felsőoktatási Kollégium, Újvidék, 2012, 39–47.

Orbán Jolán: irodalmár, a Pécsi Tudományegyetem Modern Irodalomtörténeti és Irodalomelméleti tanszékének oktatója. Egyetemi tanulmányait a Babeş-Bolyai Tudományegyetem (Kolozsvár, Románia) Filológiai Karán végezte. 1988–1989 között posztgraduális tanulmányokat végzett a zürichi egyetemen (Universität Zürich), 1989-ben és 1996-ban az École des Hautes Études en Sciences Sociales-on Jacques Derrida professzornál, 1990-ben Bostonban (USA), a Boston College egyetemen, 1994–1995-ben ACLS ösztöndíjjal Richard Rorty professzor meghívására folytatott kutatásokat a Virginiai Egyetemen (USA), 1998-ban és 1999-ben (május–szeptember) pedig Wilhelm Vossenkuhl professzor meghívására a müncheni Ludwig Maximilian Egyetemen. Fontosabb publikációi: *Derrida írás fordulata*, Pécs: Jelenkor Kiadó, Dianoia sorozat, 1994; *Les mots hongrois de Derrida – Derrida magyar szavai*, Jelenkor, 2005. 10. 975–984; *A filozófiai önéletrajz mintázatai: Derrida, Nietzsche, Szókratész*, In. FENYVESI Kristóf, ORBÁN Jolán (eds): *Érzéki tapasztalat és kritikai gondolkodás. Nietzsche-Symposium*, Jelenkor kiadó, Pécs, Sensus-füzetek sorozat. 2012. 58–77.

Park Soo Young: a dél-koreai Hankuk Idegennyelvi Egyetem Magyar Tanszékének oktatója és tanszékvezetője. A Hamburgi Egyetemen tanult finnugrisztikát, germanisztikát, valamint fonetikát. Az 1988-as koreai magyar tanszék létrejötte óta a magyar nyelv oktatásával és a magyar nyelvtan kutatásával, a magyar kultúra és a magyarságtudomány témáival foglalkozik. A magyar nyelvtudomány iránti érdeklődése kiterjed a magyar generatív nyelvtanra és a koreai és magyar kontrasztív nyelvtan kutatására is. Fő

publikációi: 헝가리어 문법연구(2002, A Study on Hungarian grammar); *Magyar–koreai kéziszótár* (2000, 2004 javított kiadás), *Koreai–magyar kéziszótár* (2012).

Patócs László: az Újvidéki Egyetem Bölcsészettudományi Kara Magyar Tanszékének kutatója. Kutatói érdeklődése elsősorban a kortárs magyar irodalomra és irodalomelméletre irányul. Publikációi: *Gasztro-morlitás és tudományos diskurzus*, Hungarológiai Közlemények 2012/1, 134–140.; *A kivonulás mint utazásmodell (Ady Endre: Kocsi-út az északában)* = szerk. FÚZFA Balázs, *Hajnali részegség. A tizenkét legszebb magyar vers*, Savaria University Press, Szombathely, 2011, 169–173.; *A kimondatlan poétikája – a néma érzélem: Darvasi László, Kukorelly Endre, Lovas Ildikó prózája*, Hungarológiai Közlemények, 2011/2, 117–125.

Petres Csizmadia Gabriella: 2005-ben a nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Karán magyar nyelv és irodalom–hitoktató szakon tanári oklevelet szerzett. 2002-től 2008-ig az alsóbodoki Magyar Tannyelvű Magán-szakközépiskolában oktatott magyar nyelv és irodalmat, illetve vallási nevelést. 2008-tól máig a hidaskürti Alapiskola és Óvoda magyar szakos tanáraként működik. 2009-től a nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézetében folytatja doktori tanulmányait. Disszertációs munkájában önéletírói szövegek irodalompedagógiai kérdéseivel foglalkozik. Legjelentősebb publikációi: *(Ne)možnosti autobiografije v diele Karla Čapka Obyčejný život*, World Literature Studies, 2011/2, 61–70.; *Nyelvés a pokolban – egy fordíthatatlan nyelv hálójában*, Opus, 2011/1, 80–85.; *Az autobiográfiától az én-irodalomig*, Partitúra, 2010/3, 69–80.

Gleb Pilipenko: az Orosz Tudományos Akadémia Szlavisztikai Intézetének tudományos munkatársa. Kutatói érdeklődése: szociolingvisztika, bilingvizmus kutatása, szláv–magyar nyelvi kapcsolatok. Fő publikációi: *Разработка вопросов интерференции и заимствования в лингвистической литературе*, Славяноведение. № 1. 2010, 73–81.; *Сербский язык воеводинских венгров (с учетом функционирования словенского языка преkmurskih венгров и порабских словенцев)*, Lap Lambert Academic Publishing, 2011.; *Interferenčni pojavi v slovenskem jeziku prekmurskih Madžarov v primerjavi s srbskim jezikom vojvodinskih Madžarov*, Obdobja 30 Meddisciplinarnost v slovenistiki, Ljubljana, 2011, 365–370.

Maria Puca: az Udinei Egyetem Foreign languages and literatures programjának magyar–német–francia szakán szerzett BA-diplomát 2009-ben,

2012-ben pedig a római Sapienza Egyetem Modern languages, literatures and science of translation programjának magyar–finn–svéd szakát végezte el. Tanulmányai során számos országban megfordult, több elismerésben és ösztöndíjban is részesült.

Ege Celeste Reinuma: PhD-fokozatát a Jyväskyläi Egyetemen szerezte. Jelenlegi kutatásai a kelet-európai és a hidegháborús időszak filmjeire irányulnak.

Sinka Annamária: magyar és angol szakos tanár, kritikus. Doktori tanulmányait a Szegedi Tudományegyetem Irodalomtudományi Doktori Iskolájában végezte. Témavezetői Olasz Sándor tanszékvezető egyetemi tanár, majd Kovács András egyetemi docens. Szűkebb kutatási területe a kortárs regényekben működő intertextualitás megjelenési formáihoz, értelmezési lehetőségeihez kapcsolódik. 2007-től a Szent István Egyetem Alkalmazott Bölcsészeti és Pedagógiai Karán Jászberényben tanít tanársegédként. 2004 óta rendszeresen publikál a Szolnokon kiadott Eső című irodalmi periodikában, de jelentek meg publikációi a Tiszatájban, a Forrásban és a vajdasági Híd című irodalmi, művészeti és társadalomtudományi folyóiratban.

Szarvas Melinda: az Eötvös Loránd Tudományegyetem ösztöndíjas doktorandusza Az irodalmi modernség programon. Disszertációjának munkacíme: Egy vajdasági irodalomtörténet alapjai. A magyar vajdasági irodalommal 2007 óta foglalkozik. Egyetemi szakdolgozataiban (BA és MA-képzést zárván) Gion Nándor életművét, III. helyezést érő OTDK-dolgozatában a vajdasági irodalomtörténeti koncepciókat vizsgálta. Kritikákat (elsősorban vajdasági vagy más határon túli kiadványokról) és tanulmányokat 2010 óta publikál. Főbb publikációi: „Zseniális csalások” Gion Nándor kötetté írt novellái (*Mint a felszabadítók*), Irodalomismeret, 2011/2, 63–70.; *Kosztolányi mint vajdasági író?*, Kalligram, 2012/7–8., 16–21.; *Tolnai Ottók csomagban* (Tolnai Ottó: *A tengeri kagyló*), Műhely, 2012/ 3, 64–66.

Takács Izolda: PhD aspiráns a Pécsi Tudományegyetem Interdiszciplináris Doktori Iskolájában, egyetemi óraadó, főbb kutatási területei a nők jogainak kérdése, az Európai Unió jogok, a nacionalizmus és az Európai Unió viszonyának kérdése. Legjelentősebb publikációi: *Magyar gondolat szabad gondolat*, Magyar Tudomány, 2010/10.; *Afrika nőpolitikussai – számok, és ami mögöttük van*, Afrika Tanulmányok, IV. évfolyam 3. szám.; Izolda TAKÁCS–Tamás Dezső CZIGLER, *The Law applicable to contracts in the European*

Union, The California International Law Journal, Vol.20, No.1–2, 2012 Spring/Summer 21–54.

Tóth Csilla: a Pécsi Tudományegyetem BTK doktoriskolája doktorandusza. Kutatási területei: kulturális-kontextuális narratológia, funkciótörténet és Márai Sándor regényírói művészete. Fordítói tevékenység: a Bloomsbury-kör esszéírói, művészettörténészei. Főbb publikációk: *A kontextus kihívása: a kontextuális narratológia lehetőségei és problémái*, *Literatura*, 2010/3, 269–279.; *A szöveg mint tárgy: Vizualitás, narráció és társadalmi reprezentáció Márai Sándor Bolhapiac című kötetében, 1934, 2009*, *Forrás*, 2011/1, 94–106. *A narratíva társadalmi-kulturális beágyazottsága: Identitás, fókuszáció és kontextus Márai Sándor Válás Budán című regényében*, *Iskolakultúra*, 2011, augusztus–szeptember, 42–50.

Zakariás István: a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Irodalomtudományi Doktori Iskola Esztétika Műhelyének keretében abszolutóriumot szerzett hallgatója. Kutatási témája a költészet és a festészet összehasonlító vizsgálata. Festészeti tanulmányai és versírói gyakorlata tudatosították benne azt, hogy a képi értelem és a nyelvi értelem különbözőképpen manifesztálódik. Interdiszciplináris megközelítésben vizsgálja a nyelvi és képi szöveg működésmódjának, értelem-alkotásának és interpretációjának problémáit, hasznosítva az irodalmi mű és a képzőművészeti alkotások között létező analógiákat. Publikáció: *Látvány és versszöveg közötti dialogikus viszony Kovács András Ferenc Madonna gyermekkel című művében*, *Iskolakultúra* 8–9., XXI. évfolyam 2011. augusztus–szeptember.

English Summaries of the Hungarian Papers

Translated by Attila Gyula Kiss

Balatonyi, Judit (University of Pécs): Communal festivities in the context of Gyimes society and local religion

In my paper I try to find answers concerning the ways and of how people in Gyimes create and run their communal festivities. I consider it important that we get to know the cultural patterns on which given groups create the image of a given festivity. The symbolic repertoire is in fact the ever-changing symbolic knowledge. The organizers can chose from this repertoire the ritual components most appropriate for their purposes. Therefore in my interpretation festivities are not ready-made products, but constitutive rituals which enable cultural actors to convey their intentions through them. The question remains: who create the representations of a given social event. Is this the prior intention of the organizers, or is it co-created with the participants in the context of a given event?

Brutovszky Gabriella (Constantin the Philosopher University): The interaction of Canons: the ideological appreciation of kuruc poetry

In my paper I deal with the appreciation of kuruc poetry. I look at the interaction of canons, and within this two opposing aspects: the point of view of the nobility and Marxist ideology. I analyze text corpuses paying attention to their literary historical evaluation. An important aspect of the Hungarian literary canon is the appreciation of the old Hungarian literature in later literary periods. These works have firmly been incorporated into old Hungarian literary tradition, so that their exclusion would damage the general perception of tradition and self appreciation. In my work, I will attempt to approach baroque poetry and reevaluate it (by paying attention to and from the perspective of canon creation and change).

Csergő Melinda (Babeş-Bolyai University): A family letter collection in the context of everyday

In my paper I analyze the letter collection of a woman from Koložsvár from the perspective of the everyday and the development of the individual. From the perspective of the analysis it is of relevance the communicative, information conveying function of the communicative act through which the individual of the everyday/mundane can be analyzed. The quantitative approach to the letter collection makes it possible to frame the time span, social and geographical network, within which the correspondents convey

their stories and thoughts. Through these personal letters, we can reconstruct stories that used to be characteristic and defining in the life of S. J. and her correspondents in a given period. Through the interpretation of the letters we gain insights into the habits of correspondence of the 20th century, contemporary mundane life that present the stories not from a distant vantage point, but inform us at short notice, and from the perspective of the there and then .

Dobos István (professor, University of Debrecen): Transition and difference: the interference of perspectives in the international Hungarian Studies research

My paper is an attempt to map out the points of connection in the topics of the previous three PhD conferences, and drafts onto the horizon of Hungarian Studies possible perspectives of self-interpretation, the border crossing, transition and difference.

Fenyvesi Kristóf (University of Jyväskylä) and Jolán Orbán (University of Pécs): Transition and Difference: the Hungarian Studies and a Central-European version of Difference Studies

As is the case with all national studies of the Central-European region, several new tasks have recently fallen on Hungarian Studies. There is an unprecedented international interest in the interpretations of different cultural experiences, social and cultural differences, local phenomena, and in rendering accessible the local surplus in an internationally viable and competitive form. At the same time, giving critical attention to the Hungarian cultural and scientific context is important, along with the assessment of the expectations towards cultural reflection in the international scientific, cultural, and social discourses. Which kind of international results can be achieved within Hungarian Studies in the communication and transmission of the different experiences of East- and Central-Europeanness? Which competences can be added by the specific interests and institutions of Hungarian Studies to our specific competences, which we use in international discourse? What kind of new perspectives and approaches are there for a novice researcher to draw on the field of Hungarian Studies in relation to the phenomena we study?

Fleisz Katalin (University of Jyväskylä): Experiences of intermediality: reflections, mediality, culture and their relation to literature

The prose of Gyula Krúdy can confront us with interesting insights into the relationship of literature and language as a culturally conceptualized medium. We could confront the Krúdy receptions reading with the forms of mediality of the texts. Even though the earlier essayist perception recognized the gestures of self-reflexivity, however it approached them through the humanized qualities humor, irony, parody, or grotesque.

The contemporary much more “technicized” Krúdy-reception approaches of language as based on its heterogeneous functioning that shuns easy synthesis. Namely, it is looking not for what reason consists of, but how it comes into being. In my paper I attempt to formulate answers to the following questions: What is the image of language of the different interpretations? What are the interpretational outcomes of the concepts of hermeneutics about the medium? In what respects has the literariness of Krúdy’s prose altered in relation to the different media concepts?(I have in mind here the “more social” character of certain texts, and the nature of interpretation that looked upon them as cultural history sources.)

Hoboth Katalin (Constantin the Philosopher University): Evaluation of manuals in the light experiences of transition and difference

There arise several problems in relation to terminology in bilingual minority circumstances. In Slovakia, the training of vocational classes is carried out in the state language. Therefore, the students are not able to acquire specialized Hungarian terminology in an organized institutional educational framework.

There are problems in respect of the language used in the textbooks of specialized subjects. Most of the textbooks are translations, and there are telltale signs of this on both the lexical and the syntactic levels. This phenomenon has already been pointed out by several linguists e.g. Lansztyák István, Misad Katalin, Szabómihály Gizella. My aim is to present how the signs of translation can be pin-pointed in the textbooks used in Hungarian language training vocational schools for the building industry in Slovakia. I compare them to textbooks used in Hungary in order to point out the different contact phenomena due to the influence of Slovak. Special attention will be given to differences on the syntactic level.

Hriczo Ágnes (Bél Mátyás University): Genre metamorphosis in the baroque literature

*The most important trademark of baroque art is metamorphosis that permeates all branches of art of the age. It is manifest in literature; it could be spotted in individual works of literature. Moreover, it greatly influences emergent literary genres of the age. The transition between, and heterogeneity of different genres is also a kind manifestation of metamorphosis. I consider Gyöngyösi István’s “Porábúl megéledett Főnixce” as a typical example of an epic that shows signs of novelization. When we deal with Gyöngyösi we cannot avoid another work: Zrínyi Miklós’s *Szigeti veszedelem*. This latter work is considered to be the pure, standard form of the Hungarian epos and has always served as a basis of comparison in Hungarian literature. I consider Gyöngyösi István’s work interesting for the reason that he has most often been condemned by the critics especially because due to the above mentioned heterogeneity of genres characteristic*

of all his work. By offering an analysis of this topic I hope to draw attention to the values of old and baroque Hungarian literature.

Ilyés-Bartha Hajnalka (Babeş-Bolyai University): 17th century Calendars from Kolozsvár

In the 17th century there were altogether seven printers active Kolozsvár. In chronological order they were the following: Makkai Nyírő József, Válaszúti Szilvási András, Abrugi György, Veresegyházi Szentyel Mihály, Némethi Mihály, Veresegyházi István and Tótfalusi Kis Miklós. In 1651 there came a pause of almost two decades in the functioning of the Kolozsvár press. The calendars printed afterwards for the most part followed the usual pattern. However it is very interesting to observe the individual changes, and changes of each printer.

Kovács, Sándor (Hankuk University of Foreign Studies, South-Korea):
The usability of the concept of *focalization* in Hungarian Studies: (change of) perspectives

According to narratology the narrator presents the story, in the text from a certain perspective, or point of view. After Genette we call this focalization. The visual reason of focalization is completed by the cognitive, emotional and ideological aspect. Focalization is the choice or limitation of narrative information as in accordance with the experiences, knowledge of the narrator, the characters. In my paper, I try to answer the question whether it is possible— and if so—how could we make use of the concept of focalization in Hungarian Studies. I suppose that “materials” about Hungarian culture put subject of Hungarian Studies in the same kind of mediation as narratives puts the stories told (perceptive, cognitive, emotional and ideological mediation + choice/limitation). In the closing section of my paper I will attempt to formulate a few thoughts concerning the mediability of our culture.

Tuomo Lahdelma (University of Jyväskylä): The importance of international PhD candidates' conferences in the work of the International Association for Hungarian Studies

The paper provides a short overview of the tasks and activity of the International Association for Hungarian Studies. Our Society considers it important that young researchers participate in our work. Therefore, it is important that the International Association for Hungarian Studies find opportunity to address young scientists. For a long time though—beyond all our good intentions—, this seemed to pose a challenge. Recently, a new approach has been developed. We have been announcing our international PhD student conferences since 2005. Ever since then, they have gained more and more popularity.

Lajtos Nóra (University of Debrecen): „the artistry of form” (on Sánta Ferenc’s short prose)

We can observe two basic genre directions/tendencies in Sánta Ferenc’s oeuvre: the novel and the short prose. In his collection of short stories in the God on the Cart the writer first seven short stories can be read as chapters of a family novel (Fekete J. József). The volume’s above mentioned composition presents the readers these short stories organized with clockwork precision. In his conscious choice, the writer chooses a narrator position which at the same time “validates” him. My paper—as well as my dissertation in progress—concentrates on these short stories of the writer. I intend to formulate—using Sánta’s expression about “the artistry of form”.

Lilla László (Babes-Bolyai University): Representation of Gender in Hungarian Movies in the First Decade of the 21st Century

During communism in Hungary and East Europe most of the movies showed a simplified and idealized picture of women and men; cinema was a way to strengthen the communist virtues. Non-whiteness, non-heterosexuality was excluded from the movies during communism. After the fall of the communism East-Central European cinema had to develop a new look, new strategies, had to find new characteristics. This has been done by either imitating Western models, or by going back to traditions prior to communism. The aim of my paper is to point out the specific characteristics of Hungarian cinema in the first decade of the 21st Century, analyzing the way white and non-white identity, female and male body are represented, and pointing out the way alternative sexualities are shown in these films. As ex-communist countries, Hungary and Romania have much in common in the development of their film industries. My paper is also focusing on Romanian movies, trying to define the differences and similarities between the two East European countries. Some of the films that are in my focus are: Fresh Air (Friss levegő, 2006), Girls (Lányok, 2007), 4 Months, 3 Weeks and 2 Days (4 luni, 3 saptamani si 2 zile, 2007), Weekend with my Mother (Weekend cu mama, 2009). My paper is a comparative analysis: I am comparing the movies of the new millennium to the movies that were made during the communism, but I am also comparing the movies of the two countries in the first millennium: Hungary and Romania. This analysis covers a multidisciplinary area, as it uses the angles of sociology, film theory, gender studies and literary theory.

Nagy Vilmos Márton (University of Debrecen): Instead of Moscow, before Brussels: The Council of Europe and Hungary in the years of transition (1987–1990)

My paper attempts to answer the following: why could Hungary be the first in the line of accession countries? Did we have competitors in this process? In what degree has the

domestic political transition helped our approach to the Council of Europe? What contexts have the point of views of Hungarian nation and minority politics been put on the agenda? Besides all the above, in my paper I intend to model the institutional framework, the process and changes of Hungarian foreign communication in the course of the accession process.

Németh Ákos (University of Pécs): The travelers of Central-Europe. Experiences of cultural transition and difference in the Hungarian travelogues having Central Europe as a topic in the 1930s

In the interwar period travelers often chose their destination in accordance with the contemporary ideological fragmentation. However, the countries of Central-Europe were visited by both groups. Based on this we can talk about parallel Central-Europe concepts in the travelogues. In my paper I analyze the concept of Central-Europeanness in the travelogue—this particular “transitory” genre— that carries in it the elements of fictional and discursive genres.

Novák Anikó (University of Szeged): “a man always collects himself”: a passion for collecting in Tolnai Ottó’s oeuvre

The author- narrator thinks that collectors have a particular quality to re-organize chaos, or they are able to put together out of void material “the great Form, the monarchy, the Szabadka of the turn of the century that seems ever more imaginary; perhaps even Great Yugoslavia.” By analyzing the passion for collecting we could get closer to the gist of the oeuvre.

Patócs László (University of Novi Sad): The change in perspectives in contemporary Hungarian prose literature brought about by the war in the Balkans

In many texts the war is present only implicitly, or they protrude into the texts only by not being talked about. Towards the tellability/unspeakability of history and history-creation the personality employs techniques that are opened up along the lines and webs of the fragmentation of personality, and the rejection of collective identity. As a result of this the ex-Yugoslavian state is fashioned as a demythologized cultural peripheral-territory in the literature of the years after 2000.

Petres Csizmadia Gabriella (University Constantin the Philosopher): From peripheral genres to the modes of writing of the everyday: the place of autobiography in the history and canon of the genre and education

I understand autobiography as a cultural phenomenon, a form that showcases the modes of writing of the everyday that merges the philosophical, psychological, micro-

historical interpretative experiences. In my paper I summarize these interpretative modes, and I give insights into the interpretative work of an autobiographical project. Through activities that involve drama pedagogy exercises and the application of creative writing I aim to foster the self-representation, self-understanding, and the understanding of the Other through texts.

Gleb Pilipenko (Russian Academy of Science, Institute of Slavistics):

The linguistics situation of Hungarians in Voivodina with a special attention to the use Serbian and Hungarian

Based on my research, I concluded that Hungarians from Voivodina make mistakes in the same linguistic categories both in their mother tongue as in Serbian. This is due to linguistic interference. The degree of interference depends on the sociolinguistic variables. For example the proportion of the Hungarian population in a respective settlement, the education system etc. The most important problems are: reflexive verbs, word order, phrasal verbs, government, the third person personal or demonstrative pronoun etc.

Sinka Annamária (Saint Stephen University): The intertextual forms of difference and sameness in Szabó Magda's novel, *The moment*

The main aim of my paper is to analyze the impact mechanisms of the intertextual narrative strategies of Szabó Magda's novel "The moment", written in 1990. The interpretation, intertextual references, and their integration acquire an important role. The expectation horizon of the reader defines whether we observe the irony's working manifest in the texts on multiple levels.

Soo Young Park (Hankuk Foreign Language University): The past and future of Korean Hungarian Studies in South-Korea

The concept of Hungarian Studies was introduced to South-Korea in 1988. In accordance to the Korean philological tradition, the study of foreign countries is mostly concerned with the study of their language and literature. Following the democratic changes, the South-Korean government established more and more diplomatic relations with the ex-Communist countries. Alongside these agreements an increasing number of South-Korean firms started their activity in Hungary. This resulted in a greater demand for knowledge of the Hungarian language and the country. In response to this paradigm change—a shift away from philology—the curriculum of the Hungarian Department was changed in order to include more language, culture and social studies, as well as economy and history classes. In the new millennium and due to the influence of globalization the purpose of higher education shifts away from specialization to a general knowledge and interdisciplinary training.

Szarvas Melinda (Eötvös Lóránd University): Difference that comes with transition: the appreciation of “coming home” Hungarian literature (Gion Nándor’s tetralogy)

Due to the fact that the texts arrived in different contexts, Gion’s literary appreciation in Hungary and in Voivodina have taken divergent directions. The fact, the circumstances of Gion’s relocation to Hungary, as well as his arguable statements about the past all have played an important role in the appreciation of the latter two novels in Voivodina. I pose the question whether Gion Nándor’s literary appreciation is influenced by the changes in Voivodina and the personal appreciation of the movers?

Takács Izolda (University of Pécs): The reinterpretation of old nation concepts

In my hypothesis the concept of the nation is present, and it could be defined precisely in Széchenyi’s work.

The aim of my paper is to prove, or to cast away this hypothesis. My statement will be supported by quotes from Széchenyi. In my opinion our image and concept of the Hungarian nation has been made up by nation concepts like these. They come to the forefront more and more. Namely, the analysis of the nation concept of the “greatest Hungarian” could make us more aware of the genealogy of our Hungarian national consciousness.

Tóth Csilla (University of Pécs): Bourgeois and his contexts: The reception of Márai Sándor’s “Confessions of a Bourgeois”

The canon forming expression includes the oeuvre in the context of the népi–urban debate, the due reinterpretation of it is only possible along the lines of this debate. The paper intends to dissolve

The contradiction between the conceptual reflectedness and the atemporal concept of the word bourgeois which is at the cardinal point of the reception. The method and conceptualization involved is interdisciplinary analysis throughout which the culture creating nature of literature is posited in the foreground.

Zakariás István (Pázmány Péter Catholic University): Fictional modifications of a mask: the theme of Don Quixote in contemporary Hungarian literature

The topic of my paper is the analysis of the functional changes of the ‘the mask’ that can be traced back throughout the role-play tradition of the Transylvanian poetry. My aim is to unravel the changes, and reasons behind those changes in this manifold itinerary-motif. In my analysis I present Szilágyi Domokos’s Don Quixote mask and its alterations in the poetry of Orbán János Dénes, Kovács András Ferenc and Farkas

Wellmann Éva. This role-play is a kind of poetic role assumption, the analysis of the modifications of the mask will unveil the content changes of the contemporary poetic norm systems.

